İştar Gözaydın

Diyanet

Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi

İLETİŞİM YAYINLARI

322.1
G972D
0097295

İŞTAR GÖZAYDIN 1959 yılında İstanbul'da doğdu. 1977'de Üsküdar Amerikan Kız Lisesi'nden, 1981'de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. 1982 yılında aynı fakültenin İdare Hukuku Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak göreve başladı. 1986-1987 yıllarında Fulbright Bursu'yla ABD'de lisansüstü çalışmalarına devam etti. 1987'de New York Üniversitesi'nde tamamladığı "Employment Discrimination Against Persons with Acquired Immunity Deficiency Syndrome (AIDS): A Prediction of the Supreme Court's Response [AIDS Hastalarına Karşı Çalışma Alanındaki Ayrımcılık: Yüksek Mahkeme'nin Muhtemel Yaklaşımına İlişkin Bir Öngörü]" başlıklı çalışması ile yüksek lisans (MCJ: *Master of Comperative Jurisprudence*); 1991'de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde tamamladığı "Diyanet İşleri Başkanlığı" başlıklı çalışması ile doktora derecesini elde etti. 1997 yılında doçent, 2006 yılında profesör unvanlarını alan Gözaydın, halen İstanbul Teknik Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü öğretim üyelerindendir. Londra Üniversitesi Birckbeck College ve Londra Metropolitan Üniversitesi'nde de sürdürdüğü akademik çalışmaları dışında, Açık Radyo 94.9'da halen, haftada bir yayınlanan "Mekanlar ve Çağlar içinde Ses" adlı klasik müzik programının yapımcılığını ve sunuculuğunu yapmaktadır (http://www.itb.itu.edu.tr/gozaydini/).

İletişim Yayınları 1417 • Araştırma-İnceleme Dizisi 237
ISBN-13: 978-975-05-0704-5
© 2009 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2009, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK RESMİ Osman Hamdi Bey, "İlahiyatçı"
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Ekrem Solgun
DİZİN Ekrem Buğra Büte
BASKI ve CİLT Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

İŞTAR GÖZAYDIN

Diyanet

Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi

İletişim

Annem Nuran Birand Gözaydın'a
ve babam Orhan Gözaydın'ın aziz hatırasına,
şükran ve minnetlerimle...

Ara vos prec, per aquella valor
Que vos guida al som de l'escalina
Sovegna vos a temps de ma dolor

DANTE, *Prugatorio* (canto xxvi)

İçindekiler

SUNUŞ *9*

BİRİNCİ BÖLÜM
Türkiye'de Devlet-Din İlişkilerinin Gelişim Sürecine Kısa Bir Bakış *13*

Türkiye devletinin kuruluş yıllarından 1945'e uzanan süreç: "Köktenci Modernite Projesi" inşa çabaları *16*

1945-1950: Muhalif söylemin "Modern Cumhuriyet" projesine katkıları *27*

Demokrat Parti dönemi: Laikçi siyasalara karşı muhalefetin siyasi temsil mekanizması içinde yeniden örgütlenmesi *32*

1961 Anayasası dönemi: Dinsel kamu hizmeti kavramı etrafında somutlaşan hukuki düzenlemeler ve siyasi mücadeleler *37*

1980 sonrası dönem: Siyasette yeni arayışlar *45*

İKİNCİ BÖLÜM
Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hukuki Yapı Olarak İrdelenmesi *59*

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü *62*

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri *108*

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü - Merkezi idare ilişkileri ve yetkiler: *173*

Diyanet İşleri Başkanlığı personeli *177*

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gelirleri ve mallar *220*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Türkiye Cumhuriyeti'nde Diyanet İşlerinin Örgütlenmesi Bağlamında Devlet-Din İlişkileri Üzerine Tezler *235*

Bir ideoloji olarak Türkiye'de dinin yeri *235*

Laiklik üzerine *243*

Diyanet İşleri'nin statüsü *273*

Din, kamu hizmeti ve eşitlik ilkesi *288*

SONUÇ YERİNE

Türkiye Cumhuriyeti'nde Diyanet İşleri'nin Örgütlenmesi Bağlamında Devlet-Din İlişkileri Üzerine Bir Sentez Denemesi *301*

EKLER: ***Diyanet İşleri Başkanlığı Örgütünün Geçirdiği Aşamalara İlişkin Şemalar*** *307*

Seçilmiş Kaynakça *323*

Dizin *345*

SUNUŞ

Bu kitabın basılarak ilk piyasaya çıktığı 1993'ten bu yana on altı yıl geçti; üstelik Türkiye'de din ve devlet ilişkileri bakımından dopdolu bir on altı yıl. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 1992 yılında tamamlamış olduğum doktora tezime dayanan ve 1993 yılında gözden geçirilerek Afa Yayınları tarafından *Müslüman Toplum, "Laik" Devlet* başlığıyla kitaplaşan araştırmamın amacı, laik devlet aygıtı içinde "dinsel hizmetleri düzenlemekle görevlendirilmiş" bir kurumun varlığının ortaya çıkardığı hukuki problematiği, idare hukuku kavram ve kurumları içinde değerlendirmekti. Aradan geçen on altı sene içinde gerek Türkiye'de gerek dünyada gelişen olgular ve tabii ki zaman içinde bende meydana gelen algısal/düşünsel farklılaşmalar bu çalışmayı neredeyse yeniden kaleme almama neden oldu. Bu nedenle *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi* ekler, genişletmeler ve ele alınan yeni konularla başka bir kitaba dönüştü. Çerçeve olarak kitabın ilk baskısındaki yapısına uygun kalarak, çalışmanın ilk bölümünde, Türkiye'de dinin devlet aygıtı içindeki ve devletin doğrudan etki alanı dışında kalan toplumsal öbeklerdeki konumunu, bu yapılar arasında dinin ayırıcı-birleştirici özelliklerini Cumhuriyet öncesi dönemden günümüze ka-

dar olaylar ve olgular düzleminde izledim. Çalışmanın ikinci bölümünü, Diyanet İşleri Başkanlığı'nı idare hukuku kavramları çerçevesinde incelemeye ayırdım. Bunu gerçekleştirebilmek için de ele aldığım her konuda öncelikle teknik verileri sunup ardından bu veriler ışığında beliren sorunları analitik yöntemle ele aldım. Üçüncü bölümde ise, öncelikle Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilintili olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin laik ve eşitlikçi bir devlet olma iddiasını sorguladım. Ayrıca bu bölümde, teknik İdare Hukuku'nun araştırmacıya sunduğu kavram ve kategorilerin bir adım ilerisine geçerek Diyanet İşleri Başkanlığı'nın şimdiki haliyle ya da olası farklı bir düzenlemeyle idari yapı içinde yer almasının veya işlevinin sivil toplum içindeki gruplara devredilmesinin ortaya çıkaracağı problemleri tartıştım. Çalışmanın hukuk boyutuyla ilgili mevzuat 2008 yılı sonuna kadar izlendi.

Müslüman Toplum, "Laik" Devlet'in sunuşunda da ifade etmiş olduğum gibi, bu çalışmanın benim üzerimde ilginç bir etkisi oldu: Konunun kendisi üzerinde düşünmek beni bir anlamda hukukçu önyargılarımdan uzaklaştırıp insan bilimlerinin daha farklı algılamalarına ulaştırdı. Dolayısıyla bu araştırmaya başladığım noktada sahip olduğum düşüncelerden uzaklaşıp çok farklı yerlere geldim. Bu meseleler hususunda 1980'lerin sonlarına doğru akademik bir saikle başlayan alakam, ilerleyen zaman içinde, en geniş anlamıyla siyaseti ciddiye alan herkesi etkilediğini sandığım kadar beni de artan dertlere duçar etti. Türkiye'de din-toplum-devlet ilişkileri bakımından halen bulunulan nokta hususunda, Sayın İsmail Kara'nın 2008'de yayınlanan *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam* başlıklı kıymetli eserinde ifade ettiği üzere, "Feraset ve basiret, karşı tarafı anlama cehdi, tahammül ve sabır bir kişiye, bir millete başka ne zaman lazım olacak?" şeklindeki sorusuna içten katılıyor; aynı saiklerden kaynaklanmasa da naçizane benzer bir "derdimiz" olduğunu sanıyorum. Formel eğitimini hukuk okullarında almış bir kişi olarak kanun, kararname ve diğer metinlerin arasında geliştirmiş olduğum, değiştirme yönünde çeşitli gayretlerime rağmen ki-

mi zaman normatifliğini fark ederek hala şaşırmakta bulunduğum görüşlerimi seneler içinde benimle tartışıp geliştirmeme imkan sağlayan, farklı disiplinlerden meslektaşlarım ve dostlarım benim için bulunmaz nimettiler.

Din olgusunu temel sosyal bir mesele olarak idrak edebilmemi, İslam'ın Türk toplumunun kültürel işleyiş mekanizmaları üzerindeki etkilerini okuyabilme/anlayabilme gayretine naçizane girişmemi günümüz düşün arenasının en önde gelen isimlerinden Prof. Dr. Şerif Mardin'e; başta laikliğin oluşumu meselesi ile ilgili olmak üzere bu çalışmadaki kuramsal yapılanmayı Prof. Dr. Talal Asad'a borçluyum; her ikisinin de bugüne kadar okuduğum her bir eseri bana ayrı bir ufuk açtı. Çalışmamın gerek doktora aşamasında gerek sonrasındaki yıllar içinde bana yol gösteren merhum hocam Prof. Dr. Lûtfi Duran ve merhum Prof. Dr. Bülent Tanör'ü bu vesileyle birer kez daha şükranla anıyorum. Kitabın ilk baskısındaki kapak fotoğrafından düzenine kadar her şeyi sağlayan, dahası adını koyan dostum Prof. Dr. Ayhan Aktar'a müteşekkirim. Kitabın bu baskısında, adından kapak resmine kadar değerli katkılarını sunan dostum Prof. Dr. Turgut Tarhanlı'ya ayrıca çok teşekkür ederim. Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Prof. Dr. Mehmet Görmez, değerli eleştirileri ve önerileri ve yardımlarıyla bu çalışmaya önemli katkılarda bulundu; kendisine minnettarım. Kitabın yeniden basımı için beni gayrete getiren, gerekli gözden geçirmeler çok uzun zaman almış olmasına rağmen benden bıkmadan, sabırla desteğini sürdüren editörüm Kerem Ünüvar'a ne kadar teşekkür etsem az. İskender Savaşır'ın ifadesiyle, 'tek çocukların kardeşliği' ilişkisi içinde olduğum Bente Nikolaisen'le sürdürdüğümüz çalışma, okuma ve tartışmalarımız olmadan başta antropoloji olmak üzere sosyal bilimlerden bu denli dahi yararlanamazdım. Başta Türkiye siyaseti olmak üzere her konuda söyleştiğim, fikir paylaştığım, dertleştiğim can dostum Dorian Lesley Jones'un mevcudiyeti çalışmalarıma şevk kattı. 1999'tan beri akademik yuvam olan İstanbul Teknik Üniversitesi'nin sağladığı uluslararası toplantılara katılım katkıları, kütüphane imkanları, güzel çalışma ortamı çalışmama şevk verdi. Çalışma-

nın son aylarını gerçekleştirdiğim Londra'daki mükemmel koşulların sağlanmasına her türlü desteği veren sevgili arkadaşım, meslekdaşım Prof. Dr. Costas Douzinas'a teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak, eşim İskender Savaşır'la kurmuş olduğumuz keyifli ve huzurlu yaşam ve onun içindeki zihin açıcı, düşünsel olarak heyecana getirici muhabbet olmasaydı, son dönemlerdeki tüm çalışmalarım gibi bu kitap da olmazdı. Tabii ki tüm eksiklik ve olası hatalardan ben sorumluyum.

İŞTAR GÖZAYDIN
Cihangir - Maslak - Londra, Mart 2009

BİRİNCİ BÖLÜM

Türkiye'de Devlet-Din İlişkilerinin Gelişim Sürecine Kısa Bir Bakış

Ezmanın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz.

Mecelle, madde 39

Türkiye'de Cumhuriyet döneminin başka yapıları gibi din-devlet ilişkilerini de analiz edebilmenin, Osmanlı dönemi ile karşılaştırma yapmadan ve süreklilik ile değişim içeren noktalarını belirlemeden mümkün olmadığını düşünenlerdenim. Ancak bu durumda da, Osmanlı devlet düzeni ile bu düzen içerisinde dinin konumuna dair yaklaşımlarda, hukuki durum, siyasi pratikler ve kurumsallaşma bakımlarından farklı değerlendirmeleri izlemek mümkündür. Bilhassa şer'i hukuk ile örfi hukuk ayrımının olduğu kabulünden yola çıkıldığında,[1] Osmanlı'da

1 Ö.L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi", 203-204; H. Gerber, *State, Society and Law in* İslam, 61-78; Ü. Hassan, *Osmanlı: Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk*-İdeoloji'ye, özellikle 159-242, U. Heyd, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", 633-685; C. Imber, *Ebu's-su'ud: The İslamic Legal Tradition*, 24-11; H. İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk Adalet*, 30-36; İ. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 154-157 (İlber Ortaylı bu hususta gruplanan düşüncelere açık olarak taraf olmaktan imtina edip, meseleyi Osmanlı düzeninin laik olarak nitelenemeyeceği ekseninde tartışmakla yetinmektedir; bkz. İ. Ortaylı, "Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine", 157-170.); E. Özbilgen, *Osmanlı Hukuku'nun Yapısı*, 39-

–her ne kadar laik denecek bir yapı teşkil etmese de– din ile dünya arasında bir ayrımın söz konusu olduğu; dolayısı ile Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan reform sürecinde yaşanan gelişmelerin ve nihayetinde kurulan laik sistemin köklerinin, Osmanlı'nın bu ikili yapısında bulunduğu ileri sürülebilir.[2]

Osmanlı'daki yapının ikili bir ayrıma sahip olmasının mümkün olmadığını, aksine Halife-Sultan'ın şahsında din ve dünyanın bir bütün olarak ele alınması gerektiğini savunan görüşe göre ise Osmanlı bir din devletidir ve padişahtan başlamak üzere tüm devlet yapılanması dini kurallara göre şekillenir. Halife-Sultan'ın hem dini hem siyasi kimliğe haiz olması, vezirin ve şeyhülislamın ise siyasi ve dini işlerde padişahın vekili konumunda olması din ve dünya işleri arasında bir ayrımın yapılmadığı dolayısı ile dinin bütüncül hayat görüşüne uymak üzere şekillenmiş bir yönetim tarzının bulunduğu tezini desteklemektedir.[3]

Konuyla ilgili üçüncü bir yaklaşım ise Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte aslında hep devletin din üzerindeki kontrolüne dayanan bir yapının olduğu yönündedir.[4] Şeyhülislam halife/sultan tarafından atanır ve azledilir; din ile ilgili me-

---

84; S, Zubaida, *Islam Dünyasında Hukuk ve İktidar*, 170-189. Ayrıca Cornell Fleischer'dan hareketle meselenin tartışılması için bkz. H. Yavuz, *Modernleşme, Oryantalizm ve Islam*, 141-143.

2 İnalcık, padişahın otoritesinin, genellikle iddia edildiğinin aksine İslam aleminin halifesi olma konumundan değil, yalnızca İslami kurumlarla bir ölçüde örtüşen karmaşık bir askeri-idari yapılanmadan kaynaklandığını ileri sürer. Bkz. *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, 70-104, 163-173, 186 vd. Ayrıca bkz. Ş. Mardin, "Some Notes on Normative Conflicts in Turkey", 207-210. E.J. Zürcher ve H. van der Linden, "Kırılma Hattını Ararken: 'Medeniyetler Çatışması' Kavramı Işığında Türk İslamının Türkiye'nin AB'ye Katılımındaki Rolü" başlıklı çalışmada şu değerlendirmeyi yapmaktadırlar: "Sultan, yalnızca bir İslami hükümdar değil, eşsiz ve *tek* İslami lider olma iddiasında olduğu için, İslam hukuku alimlerinin kendisine sağladığı meşruiyeti kaybetmek istemiyordu. Bununla beraber, Osmanlı padişahları ulemayı, katı bir atama ve denetim sistemi aracılığıyla, devlet aygıtının içine dahil etmede kendilerinden önce gelenlere oranla çok daha başarılı olmuşlardır." 124.

3 A. Akgündüz, "Osmanlı hukukunda Şer'i Hukuk-Örfi Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri", 117-122; A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 63-64; A. F. Başgil, *Din ve Laiklik*, 193-195; İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam*, 63-64; H. Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, 260-261; R. Özdenören, *Kafa Karıştıran Kelimeler*, 144-145

4 S, Zubaida, "Trajectories of Political Islam: Egypt, Iran and Turkey", 63.

seleler sultan adına şeyhülislam tarafından yürütülürdü.[5] Sultanın, dine devletten ayrı bir güç olarak kurumsallaşma imkânını tanımaması, Batı'da kilisenin sahip olduğu gücün Osmanlı düzeninde dini otoritenin elinde olmaması bu tezi destekleyen unsurlardır.

Din-devlet ilişkilerinin kurumsal boyutta incelenmesi ve süreklilik/değişim unsurlarının ortaya çıkartılması şeyhülislamlıktan Şer'iye ve Evkaf Vekâleti'ne, nihayetinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na uzanan kurumsal yapının incelenmesini gerektirmektedir. Şeyhülislam dini işlerden sorumlu olduğu kadar hukuki, adli, ilmi, idari ve siyasi görevlere de haiz[6] iken, 4 Mayıs 1920'de Ankara Hükümeti tarafından kurulmuş olan Şer'iye ve Evkaf Vekâleti sadece dini işlerden ve vakıflardan sorumlu ama oldukça etkili, yönetim hiyerarşisi bakımından bakanlık düzeyinde bir kurumdu.[7] Cumhuriyet döneminin kurucu siyasi otoritesi, Diyanet kurumunu din işlerinden sorumlu, Başbakanlık'a bağlı bir İdare olarak yapılandırmayı tercih etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, egemen siyasi kadrosunu oluşturanlar, baştan beri düşüncelerinde var olduğu anlaşılan laik niteliğe, giriştikleri hukuksal düzenlemelerle, toplumsal ve kültürel boyutlar da katmaya çalıştı. Diğer bir ifadeyle yeni Türkiye devleti, kurucu kadrolarınca bir modernite projesi olarak tasarlanmıştı ve dolayısıyla da bu amaca yönelik hemen hiçbir aracın kullanılmasından kaçınılmamaktaydı. Türkiye'de yalnızca devlet-din ilişkilerinin gelişim süreci-

5 M. Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık*, 165-183; 301; A. Bardakoğlu, *Religion and Society: New Perspectives from Turkey*, 9. Ayrıca, şeyhülislamların siyaset bağlamındaki görevleri ve dolayısıyla din ve devlet ilişkileri hakkındaki tartışmalar için bkz. E. Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, 174-204. Hugh Poulton'a göre, "(ö)nde gelen ulemanın, özellikle de en yüksek rütbeli müftü olan şeyhülislamın görevi, şeriat ile padişahın fermanları arasında uyum sağlamaktı". Bkz. H. Poulton, *Top Hat, Gray Wolf, and Crescent*, 34-35.

6 M. Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık*, 219-314.

7 Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, 202. İsmail Kara bu kurumu, "... ilk bakışta İstanbul'daki Şeyhülislamlık'ın Ankara'daki izdüşümü gibi gözükse de tamamen Ankara'ya ve *yeni devlete has bir tecrübe olan*" şeklinde nitelendirmektedir. (vurgu yazara aittir) Bkz. İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam*, 57 ve 62.

nin değil, Türkiye Cumhuriyeti devletinin yapısının da kendine özgü koşullardan kaynaklanan bir laiklik anlayışıyla belirlendiği söylenebilir.

Türkiye'de devlet-din ilişkilerinin gelişim sürecinde, bir yandan değişen dünya konjonktürünün Türkiye'deki yansımalarıyla, öte yandan iç dinamiklerle şekillenerek farklılaşan siyasalar görülür. Diğer bir ifadeyle, Türkiye siyasal yaşamının kilometre taşı niteliğindeki olayları, devlet-din ilişkilerindeki farklı siyasaların izlendiği dönemlerin de belirleyicisidir. 1945'e kadar olan dönem içindeki Cumhuriyet'in ilanı öncesi kuruluş ve ilanı izleyen tek parti yılları; çok partili düzene geçilmesinden 1950 seçimlerine kadar yaşanan dönem; Demokrat Parti iktidarının yaşandığı 1950-60; 1960'lar ile 1970'ler ve en son olarak da 1980 sonrası, devlet-din ilişkileri bakımından da farklılaşan siyasaların görüldüğü süreçlerdir. Bu bakımdan aşağıdaki satırlar bir anlamda devlet-din ilişkilerini kronolojik denebilecek bir incelemeyle ele alırken, süreci, kesinti ve geçişlilikleriyle göstermeye çalışmaktadır.

Türkiye devletinin kuruluş yıllarından 1945'e uzanan süreç: "Köktenci Modernite Projesi" inşa çabaları[8]

20 Kanunusani 1337 (1921) tarihli ve 85 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun[9] ilk maddesine konulan "Hakimiyet bila kaydü şart milletindir" ifadesiyle ulusal egemenlik ilkesini benimseyen yeni Türkiye devleti böylelikle, yukarıda da belirtmiş olduğum gibi, modern bir devlet oluşturmak şeklindeki ideolojik seçimini ortaya koymuş oldu. İktidarın tamamen ulusa dayan-

8 Tırnak içinde kullandığım terimi, Türkiye'nin yaşadığı modernite projesinin 1839-1923 arasındaki bölümünü "utangaç modernite projesi", 1923-1950 arasındaki bölümünü "köktenci modernite projesi", 1950-1980 arasındaki bölümünü "popülist modernite projesi" ve 1980 sonrasını "modernite projesinin aşılması" olarak adlandıran İlhan Tekeli ve Selim İlkin'den ödünç aldım. Bkz. İ. Tekeli-S. İlkin, *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Doğuşu*, x. İlk üç nitelemeye tümüyle katılmakla birlikte, 1980 sonrası dönemi şahsen "modernitenin yeni yapılanması" olarak tanımlamayı tercih etmekteyim.

9 Bkz. *Düstur*, III, 1 (1929), 196-199.

dırıldığı ifade edilen ve devlet dini hakkında hiçbir hükmün yer almadığı[10] 1921 Anayasası'nın düzenleyicileri, günün koşulları gereği, iktidarının kaynağını Allah'tan alan saltanatı da hukuki bir varlık olarak tanımak zorunluluğunu duydu. Bu çelişki, Kurtuluş Savaşı'na katılmış olan farklı grupların[11] sonraki meclislerde de oluşturdukları değişik akımların uzlaştırılması zorunluluğunun bir sonucuydu.[12] Dönemin koşullarının[13] zorunlu kıldığı bu çelişkiler bir yana, savaş sonrası için öngörülen çizginin "ulusal" devlete yönelik olduğu ve savaşın salt es-

10 Anılan Anayasa'nın "maddei münferide"sinde, 5 Eylül 1336 tarihli Nisab-ı Müzakere Kanunu'nun 1. maddesinde kabul edilmiş olan "Büyük Millet Meclisi, Hilafet ve Saltanatın Vatan ve Milletin istihlas ve istikbali'nden ibaret olan gayesinin husulüne kadar şeraiti atiye dairesinde müstemirren in'ikad eder" hükmüne gönderme yapılmıştı. Ayrıca, 1921 Anayasası'nın 7. maddesinde Meclis'e, "ahkâmı şer'iyenin tenfizi" görevi de verilmişti. Ancak Atatürk ileriki bir tarihte, bunun yalnızca bir "klişe" olduğunu, "şer"in "kanun" anlamına geldiğini belirterek, "ahkamı şer'iye demek, ahkamı kanuniye demekten başka bir şey değildir ve olamaz" ifadesini kullanmıştır. Bkz. *Nutuk*, cilt II, 78.

11 Anadolu'da istilaya karşı örgütlenme ve mücadelelerin sürdürülmesinde din adamlarının rolüne ilişkin olarak bkz. Ş. Mardin, "Islâmcılık", 1937-1938. Ayrıca bkz. B. Öz, *Kurtuluş Savaşı'nda Alevi*-Bektaşiler ve H. Küçük, *Kurtuluş Savaşında Bektaşiler*.

12 Dankwart Rustow, ilk Meclis'teki üye sayısının beşte birinin (72/361) din adamlarından oluştuğunu, bunlardan da 14'ünün müftü olup, sekizinin de çeşitli tarikatların liderlerlerinden oluştuğunu ifade eder. Bkz. D.A. Rustow, "Politics and Islam in Turkey", 73.

13 Bu dönemde çoğunluğun, Anadolu'daki hareketin Hilafet ve Saltanat'ı kurtarmayı amaçladığını düşünmekte olduğu anlaşılmaktadır. "Bizim için yapılacak şey; milleti ittihadı tam halinde bulundurarak, Makamı Hilafet'e karşı vuku bulan taarruzu defetmek için bir cesareti medeniye ve İslamiye göstermek suretiyle hayatımızı tahkir ederek yürümektir," şeklinde niyetlerini belirtmiş olan Kırşehir Mebusu Müfit Efendi ve arkadaşlarının görüşleri için bkz. *TBMM Zabit Ceridesi* I, 1 (3. baskı-1959), 36. Bu dönemdeki gidişat, bağımsızlığını elde etmeye çalışan Türkiye'nin bir anlamda İslam'ın manevi merkezi olma yolunda adımlar atmakta olduğu kanısını da uyandırabilmekteydi: 1919 Eylül'ünden 1921 Ağustos'una kadar Anadolu'da incelemelerde bulunmuş bir Fransız gazetecisinin bu görüşü destekleyen intibaları için bkz. B. Georges-Gaulis, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği*, özellikle 111-112. İngiliz Yüksek Komiserliği'nin direktiflerini uygulamak isteyen Halife'nin Mısır ve Hind Müslümanları Komitesi tarafından tehdit edilmesi de, onların Anadolu'daki mücadeleyi Hıristiyanlara karşı İslam'ın haklarını koruyan bir hareket olarak gördüğünü gösterir. Feroz Ahmad da laik milliyetçilerin pragmatik bir anlayışla İslamiyeti bir meşruiyet aracı olarak kullanmalarının en güzel örneği olarak, işgalci Batı güçleriyle Osmanlı Devleti'ne karşı açılan savaşı "cihat" olarak nitelemelerini göstermektedir: "Politics and Islam in Modern Turkey", 6.

ki "teokratik-monarşik" yapıyı yaşatmak için yapılmadığı birtakım düzenlemelerden saptanabilmektedir:[14] Meclis'in 24 Nisan 1336 (1920) tarihli oturumunda Mustafa Kemal, "Meclis'te mütekasif iradei milliyeyi, bilfiil mukadderatı vatana vazülyed tanımak umdei esasiyedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin fevkinde bir kuvvet mevcut değildir," ifadesini kullanmış;[15] 7 Haziran 1336 (1920)'da da Meclis, "İstanbul'un işgal tarihi olan 16 Mart 1336-1920'den itibaren Büyük Millet Meclisi'nin tasvibi haricinde İstanbul'ca akdedilmiş veya edilecek bilumum

14 Nitekim bu durum o dönemde İslamcı görüşü savunan bazıları tarafından da saptanmıştır. Özellikle Rasih Efendi'nin, "paçavra" olarak nitelendirdiği "eski Kanunu Esasi"yle getirilmiş "irsen istihkak"; diğer bir ifadeyle, monarşik yapı aleyhine konuşmaları için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi I*, 24 (3. baskı-1960), 271-273. Ancak, Büyük Millet Meclisi üyelerinin tümünün mücadelelerini İstanbul hükümetine ve özellikle mevcut padişaha karşı yöneltmiş olmakla birlikte; hemen hemen hepsinin kendilerini İslam'ın temsilcisi görmekte oldukları, dolayısıyla asıl savundukları "değer"in Batılılaşma projesine dayalı milliyetçi yapıyla bağdaştırılamayacağı da ortadadır. Bilakis vaadedilen, en azından çoğunluğun o şekilde algıladığı "mukaddesatı", "memleketi çiğneten, muazzam Türk milletinin kudretini zilletlere mahkûm etmek isteyen bedbahtlar"dan kurtarmaktan ibarettir. Bunun ötesinde yeni bir düzen, farklı bir yapı henüz yalnızca bir azınlığın düşüncesindedir. Aleyhinde mücadele verilen, değiştirilmek istenen, dinsel etkenli geleneksel yapı değil; bunu dış düşmana karşı koruyamayan İstanbul'daki iktidardır. Bu görüşüm doğrultusunda ifadeler için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi* I, 24 (3. baskı-1960), 273.

15 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi* I, 1 (3. baskı-1959), 32. Ayrıca bu takrirdeki "Padişah ve Halife, cebrü ikrahtan azade olduğu zaman, Meclis'in tanzim edeceği esasatı kanuniye dairesinde vaziyetini ahzeder" ifadesi de, kanımca üstü kapalı bir şekilde, geleceğe dönük bir niyeti ve düşünceyi göstermektedir. Ancak Mustafa Kemal'in halkın muhafazakâr eğilimini göz önünde tutarak çok temkinli davranmış olduğu bir gerçektir. Önce memleketin yönetiminin "Zat-ı Şahane'nin namına" sürdürülmesini emretmiş; sonra, 24 Nisan 1920'de, padişahın aynı zamanda "İslâm Devletinin Başı" olması nedeniyle, bir "Başsız Devlet" kurulmasının zorunlu olduğunu açıklamıştı. Geçici bir "icra encümeni"nin seçilmesinden sonra, 30 Nisan 1920'de bütün Dışişleri Bakanlıkları'na, bu encümenin memleketin yönetimini ele aldığını bildirdi. Kısmen son Osmanlı mebuslarından oluşmuş Büyük Millet Meclisi, 2 sayılı Kanun'da amaç olarak, Hilafet ve Saltanatı yabancıların elinden kurtarmayı göstermiş ve TBMM hükümetinin şeriata uygun olan meşruiyetine karşı gelmeyi vatana ihanet olarak nitelendirmişti. 3 sayılı Kanun'a göre seçilmiş İcra Vekilleri Heyeti, 9 Mayıs'ta Dr. Rıza Nur tarafından okunan hükümet programında, dış politikadaki amacını "Payitahtımızı işgal altında bulunduran devletlere son Millet Meclisi toplantısında ittifakla kabul edilen Misak-ı Milli içinde özgürlüğümüzü tanıtmak" olarak gösterdi. Devlet Başkanı olarak önce bir süre için gene "düşmanların elinde esir bulunan Halife-Padişah" tanınmaktaydı.

muahedat ve mukavelat ve ukudat ve mukarreratı resmiye ve verilmiş imtiyazat ve maadin ferağ ve intikalatı ve ruhsatnameleri ile mütarekeden sonra akdedilmiş muahedatı hafiye ve doğrudan doğruya veya bilvasıta ecanibe verilmiş maadin imtiyazatı ve maadin ferağ ve intikalatı ile ruhsatnameleri keenlemyeküdür" kararına varmış;[16] böylece daha o dönemde Ankara hükümeti tarafından, İstanbul hükümetinin ve padişahın dinsel iradesinin tanınmadığı açıkça ortaya konulmuştur.

1 Kasım 1922'de saltanat kaldırıldı;[17] Cumhuriyet'i ilan eden 29 Ekim 1339 (1923) tarihli ve 364 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanun'un Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun'da[18] da ilk maddede yer alan "Hakimiyet, bila kaydü şart milletindir" hükmüyle, devletin temel ilkesi yinelendi. 9 Eylül 1923'te, yeni yapının ilk siyasi partisi "Halk Fırkası" kuruldu; adını 1927 Kurultayı'nda Cumhuriyet Halk Fırkası'na, 1931 Kurultayı'nda ise Cumhuriyet Halk Partisi'ne değiştiren bu oluşum, 1950 Türkiye Cumhuriyeti Milletvekili Genel Seçimleri neticesinde %52,68'lik oyla iktidara gelen Demokrat Parti'ye dek tek parti olarak yürütme erkini elinde tuttu.

Mustafa Kemal, 1923'te İzmit'te kendisine yeni hükümetin bir dini olup olmayacağını soran gazeteci Kılıçzade Hakkı Bey'e verdiği yanıt hususunda, Nutuk'ta şu açıklamayı yapar: "İtiraf edeyim ki, bu suale muhatap olmayı hiç de arzu etmiyordum. Sebebi, pek kısa olması lazım gelen cevabın o günkü şeriate göre ağzımdan çıkmasını henüz istemiyordum, ... hükümetin dini olamaz! diyemedim. Aksini söyledim."[19] Daha sonraki gelişmeler ışığında, 364 sayılı Kanun'un 2. maddesinde yeralan "Türkiye devletinin dini, dini İslam'dır" esasının da yine günün koşulları gereği konulduğu anlaşılmaktadır. "Diyanet İşleri Reisliği"ni de ihdas eden 3 Mart 1340 (1924) tarihli

16 Bu takririn Meclis'teki görüşmeleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi* I, 2 (3. baskı- 1981), 138-145.

17 Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukuku Hakimiyet ve Hükümraninin Mümessili Hakikisi Olduğuna Dair Heyeti Umumiye Kararı, No.308. Bkz. *Düstur*, III, 1 (1929), 152.

18 Bkz. *Düstur*, III, 5 (2. baskı- 1948), 158.

19 Bkz. *Nutuk*, c. II, 80.

ve 429 sayılı Şer'iye ve Evkaf ve Erkanıharbiyei Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun;[20] 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu;[21] 431 sayılı Hilafetin İlgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun[22] ve 8 Nisan 1340 (1924) tarihli Mehakimi Şer'iyenin İlgasına ve Mehakim Teşkilatına Ait Ahkamı Muaddil Kanun[23] ulusal egemenlik ilkesini temel alan Cumhuriyet'in, hukuksal yapıyı oluşturma sürecinin önemli halkalarını oluşturdu.[24]

20 Nisan 1340 günü kabul edilen 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu'yla[25] yapılandırılan Türkiye Cumhuriyeti de, siyasal iktidar-din ilişkileri açısından, bir anlamda teokratik nitelik taşımaktaydı. 3. maddede yer alan "Hakimiyet bila kaydü şart milletindir" hükmüyle ulusal egemenlik kuralına ve 4. maddede

---

20 Bkz. *Düstur* III, 5 (2. baskı- 1948), 320-321.

21 Bkz. *Düstur* III, 5 (2. baskı- 1948), 322. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesini takip eden günlerde medreseler kapatıldı; Kanun'un 4. maddesi uyarınca din eğitimi vermek üzere açılan imam-hatip okullarının sayıları gittikçe azaltılarak, kalan son iki okul olan İstanbul ve Kütahya İmam Hatip okulları da 1930 yılında kapatıldı. Bkz. A. Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze İmam Hatip Liseleri*, 89. Fransa'da "cumhuriyet" ile "Katolik" çevreler arasında yaşanan "okul savaşları" ve bunun Türkiye eğitim sistemindeki durumla ilginç bir karşılaştırması için bkz. B. Balcı, *Orta Asya'da İslam Misyonerleri: Fettullah Gülen Okulları*, 48-53. Ayrıca, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve etkileri üzerine değerlendirmeler içi bkz. M. Öcal, "Türk Hukuk Mevzuatında Din Eğitim ve Öğretiminin Yeri ve Uygulama Biçimi", 514-527

22 Bkz. *Düstur*, III, 5 (2. baskı- 1948), 323-324. Hilafet kurumunun kaldırılmasına ilişkin olarak bkz. M. K. Öke, *Hilafet Hareketleri*, 157-179; A. Satan, *Halifeliğin Kaldırılması*, 203-241; N. S. Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 241-263; R. Yıldırım, *20. Yüzyıl İslam Dünyasında Hilafet Tartışmaları*, 71-79.

23 Bkz. *Düstur*, III, 5 (2. baskı- 1948), 403-404.

24 Temel ilke olarak ulusal egemenliği benimsemenin gerektirdiği hukuksal yapıyı kurma aşamalarını belirten Mustafa Kemal, hilafete ilişkin şu açıklamada bulunur: "Ben, saltanatı şahsiyenin ilgasından sonra; başka ünvanla aynı mahiyette bir makamdan ibaret olması lazım gelen hilafetin de, mülga olduğunu kabul ediyordum. Bunun, münasip zaman ve fırsatta telafiuzunu tabii buluyordum." Bkz. *Nutuk*, c. II, 64. Bununla ilgili bir değerlendirme için bkz. T. Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Atatürk'ün Nutku*, 108-110. Ayrıca, "milliyetçi devlet yapısının hilafetle bağdaşmazlığı" görüşüne ilişkin olarak bkz. İ. Huseyn, "Hilafet Sonrası İslâm'ın Tarihsel Bir İncelemesi ve Yeni Bir İslâmi Düzen Arayışı: 1924-1969 Dönemi", 33.

25 Bkz. *Düstur*, III, 5 (2. baskı- 1948), 576.

yer alan "Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegâne ve hakiki mümessili olup..." hükmüyle yasama organının üstünlüğü ilkesine dayanan 1924 Anayasası'nın 2. maddesinde "Türkiye devletinin dini, dini İslam'dır" kuralının yer alması ve 26. maddeyle Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) şer'i kuralları uygulamakla görevli kılınması bir çelişki olarak gözükmektedir. Ancak, Anayasa'nın yapısında ve siyasal biçimlenme ile anayasal kurallar arasında var olan bu çelişkinin belirli bir süre için kabul edilmiş "zevaid" olduğu ve "ilk münasip zamanda kaldırılması" gerektiği Mustafa Kemal tarafından belirtilmiştir.[26] Nitekim anılan maddeler, 10 Nisan 1928 günü 1222 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Bazı Maddelerini Muaddil Kanun'la değiştirildi.[27] Bu değişiklikle, devlet dininin İslam olduğu kuralı, TBMM'nin şeriatı tenfiz yükümlülüğü kaldırıldı; mebusların ve reisicumhurun dinsel yemin biçimleri değiştirildi. Anayasa'ya "laiklik" kuralı konulmamakla birlikte, devletin laik bir demokrasiye yönelmiş bulunması değişikliğin gerekçesi olarak gösterilmiştir. Gerekçede şu görüşler belirtilir:

> "Muassır medeniyet hukuku ammesinde, millet hakimiyetinin tecellisine medar en mütekamil devlet şeklinin laik ve demokratik Cumhuriyet olduğu müsellematandır. Millet Meclisi'nin ittifakiyle tasvip edilmiş olan Kanunu Medeni, Ceza Kanunu gibi müdavenatı hazıramız da bu esası tatbikat ve fiiliyat sahalarında tecelli ettirmektedir. Esasen devlet bir şahsiyeti maneviye olduğuna göre bizatihi bir mefhumu mücerrettir. Dinin maddi şahıslara tahmil ettiği mükellefiyetleri, farzları amelen ifasına imkân da mutasavver değildir. Böyle mümkün olmayanı istihsal peşinde ısrarın bir zaif -bütün zaıflar gibi zararlı bir zaif- teşkil edeceğinde şüphe yoktur. Esbabı mesrudeye binaen lâyik devletin esas telakkisine münafi fıkraların Teşkilâtı Esasiye'den tayyı teklif olunmuştur. Türk inkılabı, din ile dünya işlerini karıştıran ve her türlü müşkülata sebep olmaya müsait bulunan mevadı kaldıracak ... (böylelikle) beşeriyetin ma-

26 Bkz. *Nutuk*, c. II, 82.

27 Bkz. *Düstur*, III, 9 (1931), 273-274; *Resmi Gazete* 14.4.1928-863.

nevi saadetlerini deruhte eden din, ağyar eli değmeyen vicdanlarda bülent mevkiini ihraz ederek Allah ile fert arasında mukaddes bir temas vasıtası haline girmiş bulunacaktır."[28]

Laik nitelemesi, Anayasa'da 1937 yılında yer aldı. Değişiklik üzerinde çalışan Teşkilâtı Esasiye Encümeni mazbatasında, laiklik ilkesinin, "Türk devletinin şekli ile beraber doğuş tarzının ve kuruluşunda hakim olan ve fiiliyat sahasında şimdiye kadar inkişaf eden umdelerden..."[29] biri olduğu belirtilir. Malatya Mebusu İsmet İnönü ve 153 arkadaşının teklifiyle başlayan süreç içindeki Meclis görüşmelerinde Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, "... bu memleket kabinlerin ve gayri mesullerin vicdanları amil olmasından ve devlet ve millet işlerini görmesinden çok zarar görmüştür ... Madem ki tarihte deterministiz, madem ki icraatta pragmatik maddiyetçiyiz, o halde kendi kanunlarımızı kendimiz yapmalıyız ... Eşhasın vicdan hürriyetlerine ve istedikleri dinlere intisabına zerre kadar müdahalemiz yoktur. Herkesin vicdanı hürdür. Bizim istediğimiz hürriyet, laikten maksadımız dinin memleket işlerinde müessir ve amil olmamasını temin etmektir. Bizde laikçiliğin çerçevesi ve hududu budur ... Biz diyoruz ki, dinler, vicdanlarda ve mabedlerde kalsın, maddi hayat ve dünya işlerine karışmasın. Karıştırmıyoruz ve karıştırmayacağız"[30] sözleriyle hükümet adına görüşlerini ifade etti. Anayasa değişikliği Meclis'te oybirliğiyle kabul edildi.[31] 5 Şubat 1937 günü kabul edilen 3115 sayılı Teşkilâtı

28 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, III, 3 (tarihsiz), S sayısı 3, 2-3. Aynı dönemdeki bir diğer ilgili girişim de İlahiyat Fakültesi bünyesinde oluşturulan bir heyete hazırlattırılan "dinde reform" projesiydi. Bu proje ile ilgili olarak bkz. Y. Aktay, *Türk Dininin Sosyolojik İmkanı*, 182 vd. ve D. Dursun, *Din Bürokrasisi: Yapısı, Konumu ve Gelişimi*, 186-187.

29 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, V, 16 (1937), S sayısı 89, 3.

30 Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, V, 16 (1937), 60-61.

31 Meclis'in Anayasa değişikliğini "oybirliği" ile kabul etmesi; hiçbir muhalefetin görülmemiş olması, oluşumunun daha önceki Meclis'lerden farklılığını ortaya koyması açısından dikkate değerdir. Kılıç Ali, Meclis içi dinsel kaynaklı ilk muhalefetin Umuru Şer'iye Vekili Abdullah Azmi Efendi'nin, "... bu devlette Umuru Şer'iye Vekaleti yalnız bergüzar tarihi mahiyetinde kalamazdı. Bu makamın devlet teşkilâtı içerisinde mühim ve faal rolleri vardır. İtimadımıza mazhar olarak ben bu makamda kaldıkça o rolleri yaptıracağım..." demesi üzerine

Esasiye Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun'la[32] "laik" nitelemesi anayasal bir temel oldu.

Hukuksal düzenlemelerle laik Türkiye devletini yapılandırma süreci içinde tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması (30 Teşrinisani 1341);[33] şapka kanununun kabulü (25 Teşrinisani 1341);[34] Türk Medeni Kanunu'nun kabul edilerek (17 Şubat 1926) yeni Ticaret ve Ceza kanunlarıyla hemen hemen aynı zamanda yürürlüğe girmesi;[35] Batı takviminin kabulü (26 Kanunuevvel 1341);[36] Latin alfabesinin kabulü (1 Teşrinisani

---

Edirne mebusu Şeref Bey'in, "... bu devlette Umuru Şer'iye Vekaleti'nin göreceği roller vardır ve bu roller bütün devlet teşkilâtına direktif vermekten ibarettir" şeklindeki ifadesi ve bu sözler karşısında Meclis'in çoğunluğunun heyecanla ve şiddetle alkışlamalarıyla görüldüğünü belirtir (bkz. Kılıç Ali, *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, .97). Ancak kısa bir süre sonra Birinci Meclis feshedilmiş; İkinci Büyük Millet Meclisi 2 Ağustos 1923 günü açılmıştır. Ayrıca, hilafetin kaldırılmasına ilişkin olarak, özellikle Kastamonu mebusu Halit Bey ve 1923 seçiminde Çetin bir mücadele sonucunda bağımsız Gümüşhane mebusu seçilmiş Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey'in itirazları için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi* II, 7 (3. baskı- 1968), 31 vd. Anadolu'da Birinci Meclis seçimlerinin nasıl yapıldığı ve dönemin siyasi iklimi bakımlarından da önemli bir belge niteliği taşıyan Kadirbeyoğlu'nun anıları yayınlanmamış olmasına karşın, benim bildiğim kadarıyla kendisinin nasıl seçildiğine dair bilgi iki kaynakta nakledilmektedir: M. Iz, *Yılların İzi*, 406-426 ve A. Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, 575-581(dilce sadeleştirilmiş ve özetlenmiş aktarım).

32 Bkz. *Düstur*, III, 18 (1937), 307; *Resmi Gazete*, 13.2.1937-3533.

33 Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Ünvanların Men ve İlgasına Dair Kanun, No.677. Bkz. *Düstur*, III, 7 (2. baskı- 1944), 133; *Resmi Gazete*, 13 Kanunuevvel 1341-243. Bu hususta bkz. M. Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 270-291 ve I. Kara, "Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar", 358-384.

34 Şapka İktisası Hakkında Kanun, No.671. Bkz. *Düstur*, III, 7 (2. baskı- 1944), s. 108; *Resmi Gazete*, 28 Teşrinisani 1341-230. Bu Kanun, halktan özellikle Doğu'da ve Doğu Karadeniz'de büyük tepki gördü. Uygulanmasının sağlanması için İstiklal Mahkemeleri'nden yararlanıldı; bu mahkemeler yalnızca 1925 yılında 800 kişiyi mahkum etti, 70 kişi ölüm cezasına çarptırıldı. Bu hususta bkz. 5 ağustos 1926 tarihli *The Times*'a atıfta bulunan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, 206, 215 ve 225.

35 765 numaralı Türk Ceza Kanunu [*Düstur*, III, 7 (2. baskı- 1944), 519], 591. maddesi gereğince 1 Temmuz 1926'da; 743 numaralı Türk Kanunu Medenisi [*Düstur*, III, 7 (2. baskı- 1944), 237], 936. maddesi gereğince ve 865 sayılı Türk Ticaret Kanunu [*Düstur*, III, 7 (2. baskı- 1944), 1217] da 1014. maddesi gereğince 4 Ekim 1926'da yürürlüğe girmiştir.

36 Takvimde Tarih Mebdeinin Tebdili Hakkında Kanun, No.698. Bkz. *Düstur*, III, 7 (2. bası- 1944), 159; *Resmi Gazete*, 2 Kanunusani 1926-260.

1928);[37] hangi din ve mezhebe mensup olursa olsunlar ruhanilerin mabet ve ayinler haricinde ruhani giysi taşımalarının yasaklanması (3 Kanunuevvel 1934);[38] Türk kadınının seçme ve seçilme haklarını kazanması (5 Kanunuevvel 1934);[39] hafta tatilinin pazar gününe alınması (27 Mayıs 1935)[40] yer alır.[41]

Bu arada 22 Ocak 1932'de Hafız Yaşar (Okur) tarafından İstanbul'da Yerebatan Camii'nde ilk defa Türkçe Kur'an okundu ve 18 Temmuz 1932 tarihinde de Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan İstanbul Müftülüğü'ne gönderilen 636 sayılı özel yazıyla kısa bir süre sonra ezan ve kametin Türkçe okunmaya başlanacağı bildirildi.[42] 2 Haziran 1941 tarihinde, 4055 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun'la,[43] Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesinin ikinci fıkrasına eklenen "Arapça ezan ve kamet okuyanlar üç aya kadar hafif hapis, on liradan 200 liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılırlar" hükmünde cezai bir yaptırım getirilerek bu duruma ilişkin yasal bir düzenlemeye gidildi.

1932 yılından itibaren faaliyete geçirilen Kur'an kursları (darülkurralar) bu dönemdeki tek dini eğitim kurulu olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu kurslar, daha önceki eğitim kurumları gibi kapsamlı din eğitiminin yapıldığı kurumlar olmayıp, sadece Kur'an okuma ve hafızlık eğitimi verilmekteydi. Sayıları 17 adet olan bu kurslar, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na is-

37 Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun, No.1353. Bkz. *Düstur*, III, 10 (1934), 3; *Resmi Gazete*, 3 Teşrinisani 1928-1030.

38 Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun, No.2596. Bkz. *Düstur*, III, 16 (1935), 34; *Resmi Gazete*, 13 Kanunuevvel 1934-2879.

39 İntihabı Mebusan Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Kanun'a Bir Madde İlavesine Dair Kanun, No.2598 (madde 2). Bkz. *Düstur*, III/16 (1935), 35; *Resmi Gazete*, 11 Kanunuevvel 1934-2877.

40 Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun, No.2739. Bkz. *Düstur*, III, 16 (1935), 1171; *Resmi Gazete*, 1.6.1935-3017.

41 1982 Anayasası'nın 174. maddesi ile de korunma altına alınmış inkilap kanunları ve ilgili diğer hukuki düzenlemelerin dinle irtibatları bakımından bir değerlendirilmesi için bkz. İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam*, 31-32.

42 Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Efendi (Börekçi)'nin, ezanın Türkçeleştirilmesinin "ulusal politikaya daha uygun bulunduğu"nu ifade ettiği ileri sürülmüştür. Bkz. P. Dumont, "Türkiye'de İslâm Yenilik Öğesi mi?", 165.

43 Bkz. *Düstur*, III, 22 (1944), 1296; *Resmi Gazete*, 6.6.1941-4827.

tinaden Maarif Vekaleti'ne bağlanmak istenmişse de, dönemin Diyanet Reisi Rıfat Börekçi bu kursların birer meslek mektebi mahiyetinde kendi bünyesinde kalmasını sağlamıştır.[44] 1933'te İstanbul Darülfünunu'nun ilgasında İlahiyat Fakültesi toptan kaldırılarak,[45] onun yerine İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı bir İslam Tetkikleri Enstitüsü kuruldu;[46] ancak böylelikle dinsel eğitim işlevi yerini salt araştırmaya bırakmış oldu.

1930 yılında Serbest Fırka kurulurken, Cumhurbaşkanı Atatürk'ün iki parti arasındaki savaşımda yansız kalacağını belirtmesine karşın yalnızca "laik Cumhuriyet" ilkesini bu yansızlığın dışında tutması, laiklik ilkesinin, cumhuriyetçiliğin yanı sıra ve onunla birlikte, yeni devlet düzeninin kurucu seçkinleri tarafından, onun temellerinden biri olarak belirlendiğini gösterir. Mustafa Kemal'in laiklik konusundaki politikası, dinin toplum işlerinden, toplumsal görevlerinden sıyrılıp vicdanlara itilmesi, kişilerin iç dünyalarından dışarıya taşmayan bu inançlar bütünü durumuna getirilmesiydi. Böylece din, bir inanç ve ibadet işine indirgenmek isteniyor, din ve vicdan özgürlüğü sadece "bireyselleştirilmiş dini"[47] ve ibadetleri koruyordu. Din kişisel alanda kalacak, "sosyal düzeni ilgilendirdiği, objektifleştirdiği oranda devletin müdahalesini davet edecekti."[48] Bu sistem gereği "Türkiye Cumhuriyeti sadece bir dünya devletidir."[49] Mustafa Kemal'in sözleri de bunu açıkça ortaya koymaktadır: "Biz ilhamlarımızı gökten veya gaipten değil, doğrudan doğru-

---

44 A. Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze İmam Hatip Liseleri*, 92-93.

45 İstanbul Üniversitesi'nin yeniden düzenlenmesi için Türkiye'ye çağırılan ve bu konuda bir rapor hazırlayan İsviçreli Prof. Malche, Tıp, Fen, Hukuk ve Edebiyat Fakülteleri yanında bir de İlahiyat Fakültesi'nin kurulması önerisini getirmişti; ancak, Malche'ın bu teklifi uygulanmadı. Bu konuda bkz. H. Widmann, *Atatürk Üniversite Reformu*, 50 dipnot 2.

46 Bu konuda bilgi için bkz. M. Tunçay-H. Özen, "1933 Tasviyesinden Önce Darülfünun", 5-28 ve özellikle, M. Tunçay-H. Özen, "1933 Darülfünun Tasviyesi", 16-19. İslam Tetkikleri Enstitüsü 1936 yılında kapatılmıştır. Bu konuda da bkz. A. R. Kırboğa, *İmam Hatip Okulları Davası*, 15.

47 B. Tanör, "İslâm ve Demokrasi Üzerine", 182.

48 H.N. Kubalı, *Türk Devrim Tarihi Dersleri - 1. Kitap: Temel Bilgiler*, 111 ve 147.

49 T.Z. Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 288.

ya hayattan alıyoruz."[50] Bu dönemde amaç, yalnız devletin ya da 'siyasal'ın değil, aynı zamanda toplumun ve 'toplumsal'ın da laikleştirilmesidir; diğer bir ifadeyle Türkiye Cumhuriyeti bir modernleşme projesi olarak yalnız devletinin değil, toplumunun da modern bir yapıya dönüştürülmesi için her türlü hukuki ve siyasi aracı seferber etmiştir.[51]

"Dinsel etkenlerin baskın nitelikte bulunduğu, siyasal iktidarın hiç değilse kuramsal olarak dinsel nitelikte olduğu bir toplumdan, alışılagelmiş düzene çok yabancı bir rejime geçilerek laik düzenin gerçekleştirilmesi, kuşkusuz kolay değildi."[52] Batılılaşma ve modernleşme sürecinin yeni boyutları tek partili dönemde kısa vade için bastırılacak silahlı ayaklanmalara yol açtı: Bingöl'de Şeyh Said İsyanı (1925),[53] Menemen Olayı (1930), Bursa'da Ulucami Olayı (1933), Siirt'te Şeyh Halid Olayı (1935), İskilip Olayı (1936).[54] Laikliğin toplumsal değişim dinamizmini sağlayıcı bir ilke olarak benimsenip, anayasal nitelik kazanması, kuşkusuz toplumun bütünü bakımından benimsenmesi anlamını taşımamıştır.[55] "Eski muhalefet"[56] zaman zaman örtülü,

---

50 M.K. Atatürk, *Söylev ve Demeçler (TBMM'nde ve CHP Kurultayında): 1919 – 1938*, 389.

51 Kanımca Cumhuriyet ve Osmanlı Batılılaşması arasındaki en büyük fark da bu noktada bulunmaktadır. Türkiye'deki toplumsal yaşamın laikleştirilmesi olgusunu Nehru ve Lenin'in icraatlarıyla karşılaştırarak değerlendiren bir inceleme için bkz. T.N. Madan, "Secularism in Its Place", 756.

52 Özek, *Devlet ve Din*, 457.

53 Şeyh Sait Olayını bastırmak gayesiyle çıkarılan Takrir-i Sükun Kanunu ve bu dönemde muhafazakar seçkinlerin dışlanmasına ilişkin bkz. AF. Kılıç, *Türkiye'de Din-Devlet İlişkilerinde Yönetici Seçkinlerin Rolü*, 134-145.

54 Günay ve Ecer, tüm bu protesto faaliyetlerinin Nakşibendi kaynaklı olduğunu ileri sürmektedirler: *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, 239.

55 Perry Anderson, yaptığı Kemalizm değerlendirmesinde Osmanlı dönemiyle karşılaşturmada bulunarak, dinde yapılmış olan reformların toplumsal bölünmeye neden olmaya mahkum olduğunu ifade etmektedir. Anderson'a göre Osmanlı seçkinlerinin inancı ile popüler dindarlığın biçimleri arasında çok az benzerlik bulunsa da, ortak payda İslama olan bağlılıktı; bu bağ Kemalizm tarafından koparılmıştır. Devletin, mabetleri ve tarikatları, vaizleri ve ibadet toplantılarını hedef almaya başlamasıyla geleneksel saygı nesneleri ve hassasiyetlere saldırıda bulunulmuş, dolayısıyla kitleler direnişe geçmiştir. Bkz. P. Anderson, "Kemalism", 8.

56 Terim Yakup Kadri Karaosmanoğlu'na aittir. Bkz. Yakup Kadri, "Genç Cumhuriyetimiz ve Eski Muhalefet", *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Kanunusani 1339.

zaman zaman da açık bir biçimde ve değişen görüşler ardında varlığını sürdürmüştür;[57] dönemin iktidar yanlısı seçkinlerinin de bu hususdaki çeşitli beyanları, sürmekte olan sürtüşmeyi ortaya koymaktadır.[58] Laik sistemin hukuki yapısını oluşturmaya yönelik düzenlemeler, İslamcı görüş taraftarlarınca, "baskı politikaları... inanan insanları inançlarından dolayı korkutma, sindirme ve yıldırma politikaları"[59] olarak nitelendirilmiştir.[60]

1945-1950: Muhalif söylemin "Modern Cumhuriyet" projesine katkıları

Yeni toplumsal düzende de görülen eşitsizlikler ve adaletsizliğin belki de artarak sürdürülmesinin, toplumda yükselen beklentilerin gerçekleşememesinin bilinen tek ideolojiye, halk tarafından geliştirilen İslami yoruma dönmeyi hızlandırdığını ile-

57 Anadolu Savaşı'ndan başlayarak, çeşitli gruplar arasında bir işbirliğine gidilmiş olmakla birlikte, "dinsel direnç" sürekli gündemdedir. Hükümetin iş görebilmesi için Meclis'te bir çoğunluk desteği hazırlamak üzere Mustafa Kemal'in 10 Mayıs 1921'de kurduğu Müdafaayı Hukuk grubunun karşısında muhalefet de bir grup kurar; bu grubun Meclis dışı destekleyici örgütü Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'dir.

58 Yusuf Akçura, 1925'te, Şeyh Sait Ayaklanması'ndan birkaç ay sonra verdiği bir konferansta modern devleti demokratik, milli, bağımsız, ekonomik özgürlüklerin koruyucusu bir devlet olarak tanımlar ve Türkiye'nin modern bir devlet olabilmesi için gelişmesinin önündeki başlıca engel olarak nitelediği "gerici sınıfları (yobazlar, feodaller)" tasfiye etmesi gerektiğini belirtir. Bkz. Y. Akçura, "Asri Türk Devleti ve Münevverlere Düşen Vazife", (Yeni harflerle basım için bkz. F. Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri - Yusuf Akçura - (1876-1935)*, 157-158). Recep Peker ise, 1930'larda üniversitelerde okutulan *İnkılap Dersleri*'nde, "bir yandan sarayla, bütün gericilik unsurlarıyla ve hakikati anlamadan onlara uyan cahillerle" boğuşulduğunu, "diğer yandan da yad askerler, yaban ordularla" savaşıldığını ifade ediyordu. Bkz. R. Peker, *İnkılap Dersleri*, 21.

59 Bkz. H.H. Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din-Devlet İlişkileri I*, 14. 1920'lerde Halide Edip Adıvar da, Cumhuriyet hükümetinin dine karıştığını ve bunun laiklik ilkesiyle çatışıp çeliştiğini ileri sürmüştür. Bkz. H.E. Adıvar, "Dictatorship and Reforms in Turkey", 27-45.

60 Türkiye'de herhangi bir dinin (fakat uygulamada sadece İslam dininin) siyasi amaçlı örgüt ve faaliyetlere konu olması, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda 25.2.1925 tarihli Kanun'la yapılan değişiklik uyarınca, cezası idama kadar varan bir suç haline getirilmiştir. "Dini siyasete alet etmek" suçu, daha sonra 1926 tarihli Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesi çerçevesinde yeniden düzenlenmiş ve 1991 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.

ri süren Şerif Mardin'e göre, Türkiye'de 1940'ların sonlarından itibaren "volk İslam"a dönüş isteği belirmiştir.[61] Özellikle katılımcı ve yarışmacı bir siyasal yaşama geçerken bu istekler önem kazandı, ağırlıklı politik faktör haline geldi. Bu durum, Max Weber'in, bir dini dünya dini yapanın, o dinin kitlelerinin farklı düzeylerdeki akılcılıklarını veya aksini gözeten değişik versiyonlarını üretebilme yeteneği olduğu yolundaki halk dindarlığına ilişkin gözlemlerinin bir yansıması olarak görülebilir.[62] Öte yandan, 1945'teki demokratikleşme sürecinin başlamasıyla birlikte demokratik mekanizmanın kullanımından kaçırılamayan dinin etkinliği günden güne artmışsa bunda dinin kendi insiyatifi kadar, hatta daha fazla, onu kullanma insiyakının etkisi olmuştur.[63] Atatürk'ün partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) bile, din ve laiklik ile ilgili yorumunu yenilemek, daha yumuşak bir siyasa izlemek durumunda kaldı.[64] İlk üzerinde durulan konu, 24 Aralık 1946'da Meclis'te görüşülen "dini eğitim" oldu.[65] Bu görüşmelerde hükümet üyelerinin birçoğunun dini eğitim lehine görüş bildirmesinin yanı sıra, Bursa Milletvekili Muhittin Baha Pars[66] ve İstanbul Milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver,[67] "komünizm tehlikesine karşı manevi di-

61 Bkz. Ş. Mardin, *Din ve İdeoloji*, 115 vd. Kanımca bu istek anılan dönemde birdenbire ortaya çıkmamış, yalnızca varolan ancak baskı altında tutulan potansiyel canlandırılmaya başlamıştır. Bu görüşün aynı yönde ilginç bir ifadesi için bkz. F.W. Frey, "Education", 223: "One might propose merely that the lid which had been put on the pot was lifted at this time and that some people were surprised and alarmed to see certain parts of the stew still bubbling (Denilebilir ki, tencereye örtülmüş kapak o tarihte kaldırıldı ve bazıları yahninin bir kısmının hala fokurdamakta olduğunu görünce şaşkınlığa ve paniğe kapıldı.)".

62 Bkz. Weber, *Sosyoloji Yazıları*, 227-257.

63 Bkz. Y. Aktay, *Türk Dininin Sosyolojik İmkanı*, 172.

64 A.Y. Sarıbay bu durumu, Feroz Ahmad'dan alıntı yaparak, hükümet ve partinin halktan yabancılaşma sürecine girmesi ve çok partili hayata geçişle birlikte oy rekabetinin başlamasıyla İslam'ın politik bir mesele haline gelmesi şeklinde değerlendirmektedir. Bkz. A.Y. Sarıbay, "Demokrasi ve İslam İlişkisinde Türkiye Tecrübesi: Çok Partili Hayata Geçiş", 367.

65 1947 yılı Bütçe Kanunu tasarısının Milli Eğitim Bakanlığı'na ilişkin hükümlerinin görüşülmesi sırasındaki bu tartışmalar için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, c.VIII, 3 (1947), 426.

66 Bkz. *A.g.e.*, 428.

67 Bkz. *a.g.e.*, 437-440.

renci sağlamak" üzere okullara din eğitimi konulmasını istediler; ancak, Başbakan Recep Peker bu istemlere, "kommunizm denen bir içtimai zehirden bünyeyi korumak için onun yanında yavaş yavaş genişleyecek bir şeriat hayatının ikâmesi ihtimalini bir tedbir diye düşünmek aşağı yukarı bir öldürücü zehrin laakal onun kadar öldürücü olan başka bir zehirle tedavi edileceğini zannetmekten ibarettir"[68] görüşüyle karşı çıktı. Ancak, 17 Kasım 1947'de toplanan CHP VII. Kurultayı'nda devletçiliğin ve laikliğin libarelleştirilmesine yönelik ilkelere varıldı.[69] 1947 yılında Hac'a gideceklere döviz tahsis edildi;[70] Şubat 1949'da ilkokul 4 ve 5. sınıfları programlarına isteğe bağlı din dersleri konuldu;[71] yüksek düzeyde din adamı yetiştirmek üzere Ankara Üniversitesi'ne bağlı olarak kurulan İlahiyat Fakültesi'nin kadroları, çıkarılan 5424 sayılı ve 4 Haziran 1949 tarihli Kanun'la[72] düzenlendi; 1948'te Milli Eğitim Bakanlığı'na verilen hızlandırılmış imam-hatip kursları açılması görevi yerine getirilerek 15 Ocak 1949'da Ankara ve İstanbul'da açılan on aylık ilk iki kursta eğitime başlandı ve bunları diğer illerdeki

68 Bkz. *a.g.e.*, 444-446; özellikle s. 445.

69 Bkz. *CHP Yedinci Büyük Kurultayı Tutanağı*, Ankara, 1948. Program tasarısı Ek 5 olarak 425 ve devamında, program görüşmeleri sırasında devletçiliğe ilişkin tartışmalar, 406-422, 437-438; laikliğe ilişkin tartışmalar ise 448-470 arasında yer almaktadır. Ayrıca, bu kurultaya sunulan "Din Öğretimi Raporu" için bkz. Kırboğa, *İmam Hatip Okulları Davası*, 287.

70 Bu dövizler Türk Parasını Koruma Kanunu çerçevesinde turistik seyahat dövizi sayılıp; "görünmeyen muameleler" kapsamında değerlendirilmekteydi. Bu konuda bkz. Erhan Bener, *Görünmeyen Muameleler (Hizmetler – Dış Seyahatler ve Bedelsiz İthalat) Açıklamalı Notlu Türk Parasının Kıymetini Koruma Mevzuatı: 5. Kitap*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1964, 61.

71 Sayı: 70/54-26, sıra no: 2414, tarih: 1 Şubat 1949. Bkz. *Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, c.XI, 524 (7 Şubat 1949), 153. Katılımın isteğe bağlı olduğu bu derslerle ilgili olarak valiliklere gönderilen genel düzenleyici işlem gereği, din eğitimi ders dışı bir zaman olan cumartesi günleri öğleden sonra verilecek ve sınıf geçmeye etkisi bulunmayacaktı; ayrıca okutulacak ders kitabı büyük bir dikkatle hazırlanmıştı. Bernard Lewis, Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı temsilcilerinden oluşan karma bir komisyon tarafından hazırlanmış bu ders kitabının Mekke ve hatta Şam'daki Müslümanların bile tanımakta güçlük çekebilecekleri kadar modern bir İslam anlayışını sunduğunu belirtir. Bkz. Lewis, "Islamic Revival in Turkey", 41.

72 Ankara Üniversitesi Kuruluş Kadroları Hakkındaki 5239 Sayılı Kanun'a Ek Kanun. Bkz. *Düstur*, c.III, 30 (1949), 1205; *Resmi Gazete*, 10.6.1949-7229.

öbür kurslar izledi;[73] 1 Mart 1950 tarihli ve 5566 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Ünvanların Meni ve İlgasına Dair Olan 677 Sayılı Kanun'un Birinci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesi Hakkında Kanun[74] gereğince "Türk büyüklerine ait türbeler" ve "sanat değeri olan türbeler" yeniden ziyarete açıldı. Şemsettin Günaltay'ın 15 Ocak 1949'ta Başbakanlığa getirilmesi de uzlaşmacı siyasa çabalarının bir başka göstergesiydi.[75]

Bu arada Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesinde yapılan bir değişiklikle, dine dayalı devlet kurmaya yönelik propaganda yapmak ve örgüt oluşturmak bir suç olarak yeniden düzenlendi.[76] Bu değişikliğe ilişkin görüşmeler, Büyük Mil-

73 Bu kurslarla ilgili olarak bkz. M.A. Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve Imam Hatipler*, 174-178.

74 Bkz. *Düstur*, c.III, 31 (1950), 1612; *Resmi Gazete*, 4.3.1950-7448.

75 Dönemin en etkin dinsel muhalefet dergisi *Sebilürreşad*'da Eşref Edib, Halk Partisi'ni, "Muhterem Üstad" diye seslendiği Günaltay'a "şikâyet" ederek taleplerde bulunduğu bir yazısını, "Ergeç bu iş olacaktır; milletin dini üzerindeki bu baskılar kalkacaktır. Temenni ederim ki bu büyük zaferi Allah sana nasip etmiş olsun. Çünkü senin bu milletin dinine, ilim ve irfanına çok hizmetin vardır. Bu mazhariyete sen layıksın. 'Benim Şemseddinim' diyen Akif'in ruhu bunu senden bekliyor" ifadesiyle bağlamıştır. Bkz. E. E. (Fergan), "Günaltay'ın Başkanlığı ve Akisleri Programın Laiklik Kısmı Hakkında Mütalaa", 62. Ancak, Günaltay'ın farklı bir değerlendirilmesi için bkz. S. Albayrak, *Türkiye'de İslâmcılık-Batıcılık Mücadelesi*, 301 vd. Ayrıca bkz. A. Alperen, *Türkiye'de İslam ve Modernleşme*, 328-352 ve F. Altun, "M. Şemseddin Günaltay", 160-173.

76 Bkz. Türk Ceza Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında 10 Haziran 1949 Tarihli ve 5434 Sayılı Kanun, *Düstur*, c.III, 30 (1949), 1431; *Resmi Gazete*, 16.6.1949-7234. Aynı suç, önceden 2 numaralı ve 29 Nisan 1920 tarihli Hiyaneti Vataniye Kanunu'nda da düzenlenmişti. 25 Mayıs 1925 tarihli ve 556 sayılı Kanun'la adı geçen Kanun'un 1. maddesine yapılan ek gereğince, "Dini veya mukaddesatı diniyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihaz maksadiyle cemiyetler teşkil memnudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar haini vatan addolunur. Dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek şekli Devleti tebdil ve tağyir veya emniyeti Devleti ihlal veya dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesat ve nifak ilhası için gerek münferiden ve gerek müçtemian kavli veya tahriri veyahut fiili bir şekilde veya nutuk iradı veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik haini vatan addolunur." Bu Kanun'un 2. maddesine göre de suçun yaptırımı idamdı. Hakkında, Anayasa Mahkemesi'nin 1964 tarihli bir kararında, Türk Ceza Kanunu ve 6187 sayılı Vicdan ve Toplanma Hürriyetleri Koruma Kanunu'yla da benzer düzenlemeler getirilmiş olmakla birlikte, "olayların gösterecekleri özelliklere göre bu ka-

let Meclisi'nde, din ve laiklik konusunun en çok tartışıldığı devrelerden biri olmuştur. Hükümetin, gerici olarak nitelediği hareketlerin çoğalması karşısında bunları önleyecek kudretten yoksun gördüğü Ceza Kanunu'nun 163. maddesine daha sert bir şekil vermeye yönelik bir kanun teklifi sunması üzerine Meclis'te yapılan tartışmalardaki ilgili siyasa eleştirileri İslamcı[77] görüşlerin kimi ifadeleridir. Osman Nuri Köni'ye göre, bu şekildeki kanun teklifleri "dini İslam'a tecavüz, laikliğe külliyen muhaliftir"; bu şekilde dinsizlik korunmaktadır; din propagandasına, dinin diline, ifadesine karışılamaz.[78] Sinan Tekelioğlu'na göre, laikliği korumak bahanesiyle girişilen bu şekildeki kanunlar tamamen komünist korkusu vermektedir.[79] Necati Erdem'e göre, bu düzenlemeyle dinsizliğe ayrıcalık tanınmış, laiklik perdesi altında dinsizlik korunmuş olmaktadır; bu şekilde laiklik gerçekte uygulanmamış olmakta ve bu perde altında dinsizlik yayılmaktadır.[80]

10 Temmuz 1945'te kurulan Milli Kalkınma Partisi'yle açılan çok partili rejim öncesindeki 1924 Terakkiperver Fırka ve 1930 Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimlerinde olduğu gibi, 1945 Temmuz'undan Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 22 Mayıs 1950'ye kadar geçen sürede Türkiye'de kurulan 24 siyasi parti ve kuruluşun büyük bir kısmı, programlarında din ve gelenekler bakımından izlenecek muhafazakâr çizgiyi belirterek dinsel direncin sesini siyasal arenada duyurma çabasına gi-

---

nunlardan her birinin uygulanma yeri ve imkânı bulunabilir" kanaatine varılmış olan Hiyaneti Vataniye Kanunu, 3713 sayılı ve 12 Nisan 1991 tarihli Terörle Mücadele Kanunu'nun 23/a, Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesi ise 23/c maddesi ile yürürlükten kaldırıldı [Anılan karar için bkz. *Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi*, 2 (1965), 230-234; atıf için bkz. 232].

77 "İslamcı" sözcüğünü, Ali Bulaç'ın bir tanımını izleyerek kullanmaktayım: "aidiyetlerini ve mensubiyetlerini (İslam) din(in)de ifade eden Müslümanların bir kesiminin ...bu dinin genel parametrelerinden hareketle ortaya koydukları fikri ve siyasi hasılanın toplamı". Bkz. A. Bulaç, "İslam'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli", 50 ve devamı; ayrıca, Y. Aktay, "Sunuş", M. Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*.

78 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c.VIII, 20 (1949), 575.

79 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c.VIII, 20 (1949), 579.

80 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c.VIII, 20 (1949), s. 588 ve ayrıca bkz. 668.

rişmişlerdir.[81] Muhafazakâr akımın ortaya çıkışının bu partiler arasındaki en önemli örneği, 1948 yılında dini reform isteyen bir grubun Demokrat Parti'den ayrılarak kurduğu Millet Partisi'dir.[82] Ancak, göreceli olarak dine daha liberal yaklaşan bu parti dahi, Tarık Zafer Tunaya'ya göre, İkinci Meşrutiyet'in İslamcı akımını temsil etmekten uzaktır.[83]

Demokrat Parti dönemi: Laikçi siyasalara karşı muhalefetin siyasi temsil mekanizması içinde yeniden örgütlenmesi

Dinin toplumsal rolü ve işlevi konusunda Demokrat Parti (DP) iktidarlarının, o zamana kadar süregelen uygulamalara göre daha tavizkâr davranmalarına[84] karşın temelde, Kemalist laiklik anlayışına sahip çıkmaya çalıştıkları görülmektedir.[85] Adnan

81 1920'lerin sonundan itibaren Türkiye'de ortaya çıkan toplumsal muhalefet ve kitle mobilizasyonunun aynı zamanda ekonomik merkezli de olduğu; ticari köylülerin ve taşra burjuvazisinin, siyasi iktidarın sağladığı kaynaklardan pay almak istemesinin bu toplumsal hareketlerde önemli bir etken olduğu kanısındayım. Benzer bir izlek için bkz. C. Emrence, *90 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, 19.

82 Bkz. Millet Partisi'nin Beyannamesi, *Sebilürreşad*, c.II, 48 (Haziran 1949), 363-364.

83 Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, 191.

84 Şerif Mardin'e göre, DP'nin, çevrenin *ethos*'unu gözönünde tutarak İslamiyet'e yaptığı başvurunun elde ettiği büyük yankı, Behice Boran'ın 1940'taki bir tespitinin ışığında daha da önem kazanmaktadır. Boran, köyler, kasabalarla daha yoğun bir ilişki kurdukça, köylünün, kendi köy yaşamını küçük görmeye başladığını saptamıştı. DP'nin seçim kampanyaları, değişim ve geçiş halinde bulunan birçok kırsal bölgeye yaşam tarzlarının küçük görülecek bir şey olmadığı inancını aşılamak için tam zamanında işin içine girdi; böylece DP, İslamiyet'i ve geleneksel kırsal değerleri yeniden meşrulaştırdı. Bunun ötesinde DP'nin İslamiyet'e yakınlığı dini, seçim platformunda simgesel ve kültürel aksesuar olarak kullanmaktan ibaretti. Bkz. Ş. Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key To Turkish Politics", 29. Abdurrahman Dilipak ise DP'nin, dini CHP'ye karşı oy kaygusuyla istismar konusu yapan ve uzun vadede dindarlara yakın durmanın hem dış dünyada hem de içeride güç dengesi açısından prestij sağlamayacağını öngören bir parti olduğunu belirtmektedir. Bkz. A. Dilipak, *Menderes Dönemi*, 271.

85 A.Y. Sarıbay'a göre hem CHP hem DP bürokratik-otoriter zihniyetin temsilcileriydi ve aslında ikisi de meşruiyetlerini Kemalizmden almaktaydı; dolayısıyla aynı ideolojinin görünürde iki zıt tavrı meşrulaştırımı, o ideolojinin (Kema-

Menderes'in başvekil olarak Büyük Millet Meclisi'nde okuduğu 29 Mayıs 1950 tarihli hükümet programında görülen "millete mal olmuş ve olmamış devrimler" ayrımının[86] yeri aslında Cumhuriyet'ten demokrasiye geçiş süreci içinde değerlendirilmelidir.[87] Demokratik olmak iddiasını taşıyan bir yapı içinde, toplumsal dirençle karşılanmış değişiklikleri devlet zoruyla uygulamanın yeri olamaz. Tabandan gelen baskı sonucu, 16 Haziran 1950 tarihli ve 5665 sayılı Kanun'la[88] Arapça ezan yasağı kaldırıldı. Din dersleri,[89] Ekim 1950'de yapılan bir değişiklikle, hâlâ isteğe bağlı olmakla birlikte programın parçası durumuna getirildi.[90] Din eğitimine ilişkin uygulamalarda bir diğer değ-

lizmin) kutsallaştırılmasıyla mümkündü. Böylelikle daha sonraki partiler de bu kutsallaştırmada kendi yorumunu sahih addederek biz-onlar karşıtlığına eş, demokratik olmayan bir politik kültür inşasına katkıda bulundu. Bkz. A.Y. Sarıbay, "Demokrasi ve İslam İlişkisinde Türkiye Tecrübesi: Çok Partili Hayata Geçiş", 367-369.

86 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c.IX, 1 (1950), 30.

87 "Cumhuriyetçi" ve "demokrat" anlayışları arasındaki farkı belirten bir inceleme için bkz. Régis Debray, "Cumhuriyetçi misiniz, demokrat mı?" (*Le Nouvel Observateur*'de yayınlanmış "90'lı yıllara doğru demokrasi" konulu bir makaleden özetleyerek çeviren: Cüneyt Akalın), *Cumhuriyet*, 11 Aralık 1989, 6. Anılan yazısında "Cumhuriyetin Fransız İhtilali'nden doğduğunu, 'demokrasi'ninse Anglo-Sakson tarihi tarafından şekillendirildiğini ileri süren Debray, bu anlayışlar arasındaki farkı şöyle örneklendirmektedir: 'Bir Müslümanın türbanını çıkarmadan sınıfa girmesinin engellenmesini ele alalım: 'Doğru tavır' diye bağıracaktır cumhuriyetçi. 'Yanlış tavır' diye homurdanacaktır demokrat. 'Laiktir' diyecektir biri, 'Hoşgörüsüzlük' diyecektir öteki.'"

88 Türk Ceza Kanunu'nun 526. Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun. Bkz. *Düstur*, c.III, 31 (1950), 2116; *Resmi Gazete*, 17.6.1950-7535.

89 Din Eğitimi Genel Müdürlerinden İsmet Parmaksızoğlu'na göre, 1946'dan itibaren iç politikada başgösteren gelişmeyle yeşeren demokratik düzen içinde halkın en fazla ifade ettiği istek din eğitimi konusundaydı. Bu konuda bkz. İ. Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, 28.

90 Danıştay, bu konuda açılan iki iptal davasında da esasa girmekten kaçınmıştır. Her ikisi de bir veli sıfatıyla Prof. Bülent Nuri Esen tarafından açılan davaların ilkinde verdiği 21 Ocak 1951 tarihli kararında Danıştay, "İptal davasında menfaatin ihlali şarttır. Bu menfaatin şahsi olması ve dava ikâme edildiği zaman dava mevzuu olan idari tasarrufla ihlal edilmiş bulunması iktiza eder. İleride vukuu melhuz herhangi bir zarardan ve menfaat ihlalinden bahis ile iptal davası açılmasına Danıştay Kanunu'nun 23. maddesi hükmü müsait değildir" gerekçesiyle "Davacının çocuklarından birisinin okulun birinci ve diğerinin üçüncü sınıfında olduğu ve henüz Din Dersleri tedrisatına tabi tutulmadığını" belirterek dava konusu işlemi iptal etmeyi reddetmiştir. Bkz. Devlet Şurası Dava Daireleri Umumi Heyeti E. No: 951/86, K. No: 51/433 (Bu karar ya-

şiklik 4 Ocak 1951 tarihli ve 80 sayılı Karar'la[91] gerçekleştirildi ve çocuklarının din dersi almasını istemeyenlerin okul idaresine dilekçe vermesi kuralı getirildi. Bu arada, hızlandırılmış imam-hatip kurslarının din adamı yetiştirmede yetersiz kaldığı gerekçesiyle, 13 Ekim 1951 tarihli ve 601 sayılı Müdürler Komisyonu Kararı ile 1951 yılı içinde Ankara, İstanbul, Adana, Isparta, Maraş, Konya ve Kayseri'de birer imam-hatip okulu açıldı.[92] 13 Ağustos 1956 tarihli bir İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi gereğince, Maarif Vekaleti tarafından 19 Eylül 1956 tarihinde ortaokulların da ilk iki senelik programına din dersleri katıldı.[93] Ayrıca, Yüksek İslam Enstitüleri açılmasına karar verilerek, 10 Haziran 1959 tarihli ve 7344 sayılı Kanun'la[94] kadroları düzenlendi.

Bu arada laikçi görüş taraftarlarıyla İslamcı görüş taraftarları arasındaki sürtüşmeler şiddete varan boyutlara ulaşmıştı. Gidişattan, özellikle de 22 Kasım 1952'de *Vatan* gazetesi başyazarı

---

yınlanmamıştır). İleri sürülen menfaat koşulunun gerçekleşmesi üzerine açılan ikinci davada verdiği 15 Mayıs 1953 tarihli kararında ise Danıştay, "Devlet Şurası Kanunu'nun 23. maddesinin C bendi hükmüne göre, idari davaya mevzu ittihaz edilecek idari tasarrufların, otoriteye müsteniden tesis edilmiş ve lazimülicra bulunmuş olması icabeder. Dava mevzuu olan Vekiller Heyeti kararı ise ilkokullarda ebeveyninin muvafakatine bağlı olmak ve ihtiyari bulunmak şartiyle din dersleri okutulabileceğini beyandan ibarettir. Binaenaleyh icra ve infazı çocuk velilerinin rızası ve muvafakine muallak olan bir tasarruf, idari davaya mevzu olabilmek karakterini haiz olamayacağı" gerekçesiyle davanın reddine hükmetmiştir. Bkz. Devlet Şurası Dava Daireleri Umumi Heyeti E. No: 952/186, K. No: 53/73 [Bu karar, *Danıştay Kararları Dergisi*, 58-60 (yıl 17: 1952-1953), 53-54'te yayınlanmıştır].

91 Milli Eğitim Bakanlığı Yayım Müdürlüğü'nün 3005 sıra sayılı bu kararı için bkz. *T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, c.XIII, 625 (15 Ocak 1951), 143.

92 20 Haziran 1952 tarihli ve 5980 sayılı Milli Eğitim Bakanlığı Merkez Kuruluşu ve Görevleri Hakkındaki 2287 Sayılı Kanun'a Ek 2773 Sayılı Kanun'un 3. Maddesinde Değişiklik Yapılmasına ve 4926 Sayılı Kanun'a Bağlı (1) Sayılı Kadro Cetveline İmam-Hatip Okulları İçin Kadro Eklenmesine Dair Kanun'a da gerekli kadrolar ihdas edilmiştir. Bkz. *Düstur*, c.III, 33 (1952), 1613.

93 Maarif Vekaleti Talim ve Terbiye Dairesi'nin 32321-1968-II sayılı ve 4286 sıra sayılı bu genelgesi için bkz. *T.C. Maarif Vekaleti Tebliğler Dergisi*, c.XIX, 921 (17 Eylül 1956), 147. Ortaokullara denk meslek okullarında okutulacak din derslerine ilişkin düzenleme için bkz. *T.C. Maarif Vekaleti Tebliğler Dergisi*, c.XIX, 935 (24 Aralık 1956), 184.

94 Maarif Vekaleti Kuruluş Kadroları Hakkındaki 4926 Sayılı Kanun'a Bağlı Cetvellerde Yüksek İslam Enstitüleri İçin Kadro Eklenmesine Dair Kanun. Bkz. *Düstur*, c.III, 40 (1959), 1323; *Resmi Gazete*, 16.6.1959-10232.

Ahmet Emin Yalman'ın Malatya'da saldırıya uğrayarak kurşunla yaralanması üzerine yapılan tahkikat sonucunda bu suikastin aşırı dinci bir grup tarafından düzenlendiğinin tespit edilmesinden ötürü artan gerginlikten ürken iktidar birtakım önlemler almaya yöneldi. Menderes, 6 Aralık 1952'de Adana'da yaptığı bir konuşmada, "Memlekette vicdan hürriyetine tecavüz kimsenin haddi değildir... Malatya hadisesi dini türlü maksatlara alet etmek isteyenlerin, hatta toplu halde çalışma kararında olduklarını göstermiştir" ifadesini kullandı.[95] Samsun Milletvekili Hasan Fehmi Ustaoğlu'nun, Samsun'da yayınlanan *Büyük Cihad* gazetesinin 3 Ekim 1952 tarihli sayısında çıkan, "Milletin Atatürk İnkılabına Medyun Bulunduğu İddiası Asla Doğru Değildir" başlığını taşıyan yazısından ötürü 9 Aralık 1952 tarihinde DP'den ihracına karar verildi.[96] Said-i Nursi aleyhinde 23 Aralık 1952'de Samsun Ağır Ceza Mahkemesi'nde dava açıldı. İslamcı görüşlü birtakım yayınlar durduruldu. *Büyük Doğu*'nun başyazarı Necip Fazıl Kısakürek Aralık 1952'de dergisinde yayınladığı ve Toplu Basın Mahkemesi tarafından laikliğe aykırı bulunan bir yazısından ötürü 9 ay 12 günlük mahkûmiyete çarptırıldı. *Sebilürreşad*'ın başyazarı Eşref Edib (Fergan), dergide yayınlanan "Kara İrtica, Sarı İrtica, Kızıl İrtica" başlıklı makaleden dolayı 5 Mart 1953'te beş ay hapse mahkûm edildi. 23 Ocak 1953'te, sağ muhafazakâr bir dernek olan Milliyetçiler Derneği kapatıldı. Derneğin başkanı, DP Isparta Milletvekili Sait Bilgiç ve arkadaşı Tahsin Tola, genel idare kurulu tarafından ihraç talebiyle Haysiyet Divanı'na sevkedildiler. 7 Şubat 1953'te Ankara'da toplanan DP İstişari Kongresi'nde Menderes bir konuşma yaparak, dinin dünya işlerine ve siyasete karıştırılmasını önleyici bir kanunun gerekliliğine işaret etti.[97] Nitekim böyle bir tasarı hazırlandı ve 24 Temmuz 1953 tarihinde, siyasi veya kişisel nüfuz veya çıkar sağlamak amacıyla dini veya dini hisleri yahut dince kutsal tanıtılan şeyleri veya dini kitap-

95 Bkz. *Zafer*, 7 Aralık 1952.

96 Bu makale nedeniyle Demokrat Parti yetkili kurullarının ihraç kararıyla neticelenen tepkileri için bkz. *Zafer*, 16, 21 ve 26 Ekim 1952.

97 Bkz. *Zafer*, 8 Şubat 1953.

ları alet ederek her ne şekilde olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kişilerle, bu fiillere katılan derneklere yönelik cezai yaptırımların düzenlendiği 6187 sayılı 'Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkında Kanun' çıkarıldı.[98] Bu arada, 6 Mart 1953'ten itibaren Ankara Radyosu'nda bir ahlâk saati tesis edilerek, ilk olarak Diyanet İşleri Başkanı Eyüp Sabri Hayırlıoğlu, "İmanla Amel Arasındaki Münasebetler" konulu bir konuşma yaptı.[99] "Halvetiliğin Berberi kanadını oluşturan Ticaniliğin Türkiye'deki uzantılarının"[100] 1941'den beri süren eylemlerinin 1946'da gittikçe şiddetlenerek artması ve en sonunda faaliyetlerine Atatürk heykellerinin kırılmasını eklemeleri üzerine çıkarılan 25 Temmuz 1951 tarihli ve 5816 sayılı Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun[101] gereğince şeyhleri Kemal Pilavoğlu mahkemeye verildi ve 15 yıl ağır hapse mahkûm edildi. 8 Temmuz 1953'te faaliyeti durdurulan Millet Partisi, 34 Ocak 1954'te kapatıldı.

Bu arada İslamcı hareket de, Meclis'te verilen birtakım yasa önerileriyle, varmış olduğu noktadan daha ileriye yönelik adımlar atmaya çalışmaktaydı. Bunlar arasında yer alan Nevşehir Mebusu Münib Hayri Ürgüplü'nün Türk Ceza Kanunu'nun 175. maddesinin değiştirilerek dinin kendisi ve peygambere ilişkin koruyucu hükümler konulması yolundaki yasa teklifi[102] Meclis'te görüşüldükten sonra komisyona geri gönderilmiş ve bir daha ele alınmamıştır. Fahri Ağaoğlu'nun, İslam dininin resmi devlet dini olması için yaptığı yasa teklifi[103] ise Meclis'te görüşülmemiştir.

1960 yılında, Londra uçak kazasından Menderes'in kurtulmasını fırsat bilenlerin, "Allah'ın şanı uluhiyeti sayesinde" gerçekleşen "İlahi kurtuluşun lütfuna hürmeten" Anayasa'ya

98 *Düstur*, c.III, 34 (1953), 1702; *Resmi Gazete*, 29.7.1953-8470.

99 İlgili haber için bkz. *Cumhuriyet*, 6 Mart 1953, 1.

100 Ü. Günay, "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Tarikatlar", 146. Ticanilik için ayrıca bkz. M. Tekin, "Ticanilik", 260-263

101 Bkz. *Düstur*, c.III, 32 (1951), 1842; *Resmi Gazete*, 31.7.1951-7872.

102 Teklif, Meclis'in 17.2.1958 tarihli oturumunda görüşülmüştür. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c.XI, 2/1 (1958), 112 vd. Ayrıca, bkz. *a.g.e.*, S sayısı 68, 1-2: Kanun teklifinin metni; sayfa 3-4: Adalet Encümeni Mazbatası.

103 Bu konuda bkz. Ç. Özek, "Neden Geriye", *Vatan*, 4 Ekim 1959.

"Türk milletinin dini, İslam'dır" kaydının ve mukaddesata küfredenler için cezai yaptırımların konulması gerektiğini ileri sürmekten kaçınmamasının,[104] Silahlı Kuvvetler'in din istismarına dayanan siyasalara son vermek üzere bir eyleme girişmesine yol açan etkenlerden biri olduğu ileri sürülmüştür.[105]

1961 Anayasası dönemi: Dinsel kamu hizmeti kavramı etrafında somutlaşan hukuki düzenlemeler ve siyasi mücadeleler

27 Mayıs 1960 hareketi sonrası askeri yönetim, rejim krizinin çözümünü yeni bir Anayasa hazırlanmasında bulmuş; İstanbul Üniversitesi öğretim üyelerinden kurulu bir ilmi heyete Anayasa taslağı hazırlamak görevi verilmiştir. Ankara Üniversitesi öğretim üyelerinin de sonradan katıldığı bu komisyondan başka, Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyeleri de özel olarak kendi görüşlerine uygun bir Anayasa projesi hazırlamıştır. Temsilciler Meclisi Anayasa Komisyonu'nun hazırladığı ve Kurucu Meclis tarafından bazı değişiklikler yapıldıktan sonra halkoyuna sunularak Anayasa olarak kabul edilen tasarıda, devlet-din ilişkileriyle ilgili düzenlemeler konusunda İstanbul Komisyonu'nun taslağı esas alınmıştır.

Vicdan ve din hürriyetini düzenleyen madde, Temsilciler

---

104 "O' Hazreti Muhammed'in Emaneti", *Hür Adam*, 345 (24 Şubat 1959), 1-4. Abdurrahman Şeref Laç, "İlahi Hikmet Yönünden Kaza", *Büyük Doğu*, 1-6 (Mart 1959), 5.

105 Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, 245. Türkiye'de din-modernleşme ilişkileri hakkında özellikle 1960 sonrasında belirginleşen iki çizgi olduğu tespitinde bulunan İsmail Kara, bunlardan birini Tunaya ve takipçilerinin diğerini Şerif Mardin'in oluşturduğuna ilişkin değerlendirmesinde şu ifadeyi kullanır: "Tunaya'nın İslamcılık düşüncesi için tetkik ettiği risale ve mecmualarla derlediği malzeme maddeten müsade etmemesine rağmen modernleşme-din ilişkilerini irtica kalıbı etrafında ele alması bu sahada bir kemikleşme meydana getirirken aynı yıllarda Şerif Mardin'in çalışmaları din-modernleşme ilişkilerinin daha soğukkanlı ve tanıma-anlama-yorumlama ekseninde ele alınması gerektiği doğrultusunda yeni bir çığır açmıştır". İ. Kara, "Türkiye'de Din ve Modernleşme", 188. Ayrıca bkz. İ. Kara, "Şerif Mardin ne yaptı ne yap(a)madı?", *Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Hurafe* içinde, 145-150; A. Arlı, *Oryantalizm-Oksidentalizm ve Şerif Mardin* ve T. Takış, *Şerif Mardin Okumaları*.

Meclisi'nde en çok tartışmaya neden olmuş maddelerden biridir. Laikliğin içeriği konusunda Kemalist anlayışı benimsemiş Anayasa Komisyonu üyeleri karşısında muhafazakâr kesim, devlet ve din işlerinin kesin olarak birbirinden ayrıldığı klasik Batı laiklik anlayışını savunmuştur. Bu görüş temsilcilerinin başlıca istemleri, tasarının ilgili maddesinde tam anlamıyla teminat altına alınmamış olduğunu öne sürdükleri dinsel inanç hakkının sağlanması;[106] devletin dine müdahale değil,[107] yardım etmesi,[108] dinsel eğitime yönelik örgütlenmeye gidilmesidir.[109] Burada ilgi çekici nokta, gelenekçi bir düşüncenin eseri olan bu görüş temsilcilerinin "Batı'dan gelen" kurumları her zaman şiddetle eleştirdikleri halde, laiklik konusunda tam içeriğiyle Batı tipini benimsemeleri ve bunu açıkça ifade ederek savunmalarıdır. Daha da ilginci, devletle din işlerinin kesinlikle ayrılmasını, "devletin dine müdahale etmemesi" olarak kabul etmekle birlikte, devletin dine "yardım" etmesini talep etmeleri; gerekli yerlerde örgütlenme ve düzenlemeyi devletten beklemeleridir. Bu çelişkiler, hâlâ "devletçi"[110] bir kafa yapısının varlığının kanıtıdır; sivil toplum anlayışı olarak yorumlanabilecek bir görüş ileri sürülmemektedir. Son tahlilde iki akım da, soyut olmak, laiklik ilkesinin toplumsal yapıyla ilişkilerini görememek, Batı'ya yönelmek konularında ortak davranmaktadır. Böylelikle, bir yandan, Batı uygarlığını taklit için laikliği savunanlar, öte yandan Batı uygarlığının aktarılmasına karşı çıkmakla birlikte Batı türü laik düzeni gerçekleştirmeye çalışanlar "Batıcılıkta" birleşmiş olmaktadır.

Bu iki akım temsilcileri, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın anayasal yeri konusunda da karşıt düşüncelerini açıklamışlardır. Laikliği Türkiye'nin koşullarına özgü özellikler içinde kabul eden-

106 Bkz. *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, c.III (1961), 93 (Abdülhadi Toplu); 93 (Sadettin Tokbey); 98 (Mehmet Altınsoy); 100 (Seyfi Öztürk); 130 (Ahmet Oğuz); 130 vd. (Kadircan Kaflı); s. 135 (Ahmet Bilgin).

107 Bkz. *a.g.e.*, 93 (Sadettin Tokbey).

108 Bkz. *a.g.e.*, 93 (Abdülhadi Toplu).

109 Bkz. *a.g.e.*, 93 (Abdülhadi Toplu); 95-96 (Cevdet Aydın), 98 (Fethi Elgün); (Rauf Gökçen).

110 Burada "devletçi" ifadesiyle kastedilen, sivil toplum karşısında devlet kavramıdır; bir ekonomik anlayış olarak "devletçilik" kastedilmemektedir.

ler, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın din işlerini düzenleyici ve denetleyici bir organ olarak devletin idari yapısı içinde yer almasını savunmuşlardır.[111] Buna karşı, klasik laiklik anlayışını savunanlar, devletin dinler karşısında tarafsız kalma zorunluluğuna dayanarak; din işleriyle ilgili bir organın olamayacağını öne sürmüşlerdir. Bu görüşe göre, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasa tasarısındaki yeri, devletin dine "müdahalesinin" ve Türkiye'de "devlete bağlı din"[112] sisteminin var olduğunun bir kanıtıdır.[113]

1961 Anayasası din özgürlüğünü ayrıntılı bir biçimde düzenlemiş; ibadet, eğitim, dinsel düşünceleri açıklama ve dinsel inancı açıklamaktan kaçınma hakları açıkça benimsenmiştir. Dinsel gösteri hakkı ise Anayasa'nın toplantı ve gösteri özgürlüğüyle ilgili genel kuralları içinde tanınmıştır. Bunlara karşılık, sistemin dengelemesi olarak, din özgürlüğünün kötüye kullanılmasıyla ve din istismarıyla ilgili kurallar da Anayasa'da yer almıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı da, Genel İdare içinde anayasal bir kanun statüsüne sokulmuştur.[114]

1961 Anayasası'nın, "siyasal katılmanın sorunların çözümünde önemsenmediği, bürokrat-aydın hareketiyle yukarıdan aşağı ülke sorunlarının çözümlenmesi"[115] geleneğinin yarattığı, hukuken yapılan düzenlemelerin toplumsal yapı gerçeğine karşın ge-

---

111 Bkz. *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, c.III (1961), 101-102 (Ömer Sami Coşar); 103 (Hikmet Kümbetlioğlu); 114 (Bahri Savcı); 118 (Fehmi Alpaslan); 121 (Enver Ziya Karal); 122 (Muammer Aksoy); 128 (Nurettin Ardıçoğlu).

112 Klasik laiklik anlayışı gereği, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devlet organizmasında yeri olmaması gerektiğini öne süren Cevdet Aydın, Anayasa Tasarısı'nda, devlete bağlı bir din sisteminin benimsenmiş olduğunu; bu metnin kabulü durumunda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İdare içinde yer alması ile din eğitim ve öğretiminin devlet tarafından yapılmasının yerinde ve gerekli olacağını savunmuştur. Bkz. *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, c.III (1961), 95.

113 Bkz. *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, c.III (1961), 132 (Kadircan Kaflı); 135 (Ahmet Bilgin); 147-149 (Seyfi Öztürk); 230-231 (Sadettin Tokbey); 231 (Arslan Bora).

114 Tasarı'da bir "ek madde" olarak yer almış olan Diyanet İşleri Başkanlığı'yla ilgili düzenleme, Temsilciler Meclisi'ndeki görüşmeler sonucunda 154. madde olarak kabul edilmiştir.

115 Özek, *Devlet ve Din*, 488-489. Nitekim, Gürsel'in, Anayasa'yı hazırlayacak Komisyon'a söylediği, "Öyle bir Anayasa yapınız ki, artık hiç kimse din istismarı yapamasın" direktifi Anayasa değişiminin her şeyi çözümleyebileceği inancının bir göstergesidir.

çerli olacağı yanılgısının bir ürünü olduğu ileri sürülmüştür. Saikleri ne olursa olsun, bir süre sonra yavaş yavaş su yüzüne çıkan dinsel kaynaklı istem ve eylemleri yaratan potansiyeli değerlendiren Adalet Partisi (AP), 1965 sonbaharındaki seçimlerde tek başına iktidara geldi.[116] Ana muhalefet partisi lideri olarak İsmet İnönü'nün Meclis'te yaptığı konuşmada ileri sürdüğü "irticanın da komünizm kadar tehlikeli olduğu" görüşüne karşı, Almus Barajı'nın işletmeye açılması dolayısıyla konuşan iktidar partisi lideri Demirel, "Din hürriyeti baskı ve istismar vasıtası olamaz" diyerek din ve vicdan hürriyetinin irtica olarak gösterilmesinin siyasi baskı olacağını iddia etti.[117] 1966 Ekim'inde İstanbul'da yapılan "Türkiye'de Diyanet ve Laiklik" toplantısında laiklik uygulaması şiddetle eleştirildi.[118] 11 Nisan 1967'de adalete sevkedilen ve aralarında üniversite öğrencileri ve Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi Bölümü doçentlerinden bir kişinin de bulunduğu yasadışı İslamcı Kurtuluş Partisi (Hizb-üt Tahrir) üyelerinden beş kişi 5 Ağustos 1967'de tutuklandı.[119] Ekim 1967'de liselere de din dersi konuldu.[120] 1968 Nisan'ında Bursa'da toplanan Türkiye Milliyetçi Kuruluşları İstişari Kongresi'nde yürürlükteki anayasa yerildi. 15 Nisan 1968 tarihinde, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde bir kız öğrencinin başörtü giymekte direnmesinden ötürü ilk üniversite boykotu yapıldı.[121] 16 Şu-

---

116 AP 4.921.235, CHP 2.675.785 oy aldı (bkz. *Resmi Gazete*, 19 Ekim 1965-12120), bu sayılar toplam geçerli oyların %52.87'si ve %28.75'iydi. Yürürlükteki seçim sistemi gereği, parlamentodaki sandalye oranları AP'nin %53.29, CHP'nin %29.77 oldu (Bu saptamalar için bkz. N. Abadan, *Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili*, 392-393).

117 İlgili haber için bkz. *Cumhuriyet*, 6 Ekim 1966, 1.

118 İlgili haber için bkz. *Cumhuriyet*, 9 Ekim 1966, 1.

119 Ankara 7. Asliye Ceza Mahkemesi'nin ilgili kararına ilişkin haber için bkz. *Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1967, 1.

120 T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi Başkanlığı'nın 4316/7 sayılı ve 7 Ekim 1967 tarihli tamiminin tam metni için bkz. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, c.VI, 11 (Kasım 1967), s. 297-300. Ayrıca bu derslerde okutulan kitaplar konusunda bir değerlendirme için bkz. P. Dumont, "Türkiye'de İslâm Yenilik Öğesi mi?", 168.

121 Hatice Babacan adlı bu öğrencinin başörtüsü takmakta direnmesi üzerine fakülteden uzaklaştırılma cezasına çarptırılması karşısında, bu kararı protesto eden öğrenciler önce derslere girmedi (ilgili haber için bkz. *Cumhuriyet*, 12

bat 1969'da 6. Filo aleyhine gösteri yapan sol görüşlü gençlere milliyetçi muhafazakâr görüşlü grup "Müslüman Türkiye" sloganları atarak saldırdı: "Kanlı Pazar" olarak anılan olayda iki kişi öldü, 200 kişi yaralandı.[122] "Tanrı'yı yaratan insandır" ifadesini kullanmış Yargıtay Başkanı İmran Öktem'in 3 Mayıs 1969'daki cenazesinde imamın namazı kıldırmaktan kaçınması üzerine olaylar çıktı.[123] Resmi bir yayına göre, bu yıllarda yıkıcı durumda gizli olarak faaliyet gösterdiği iddia edilen teşkilâtlı akım ve tarikatların belli başlıları şunlardı: Nurculuk, Süleymancılık, Nakşibendi Tarikatı, Ticani Tarikatı, Biberi Tarikatı, Kadiri Tarikatı.[124] 26 Ocak 1970'te Milli Nizam Partisi (MNP) kuruldu, 8 Şubat 1970'te Ankara'da ilk kongresini yaptı.[125]

Osmanlı'da Batılılaşma hareketlerinin başlamasından sonra, kısa dönemler dışında, hep muhalefette olan "İslamcılar"ın oluşturduğu önemli ilk siyasal örgüt olan MNP, küçük esnaf, tacir ve sanayici İslamcıların örgütlenerek, kendilerini ezen bü-

---

Nisan 1968, 1); daha sonra da alınan karar uyarınca boykota gidildi (ilgili haber için bkz. *Cumhuriyet*, 15 Nisan 1968, 1).

122 Olayın ertesi günü çıkan bir gazetenin ilk sayfasındaki başlıklardan biri "Yetkililer: Olay Çıkarsa Önlenir Demişlerdi" şeklindeydi. Bu gazetedeki diğer haber ve yorumlar için bkz. *Cumhuriyet*, 17 Şubat 1969, 1. Ayrıca bkz. D. Duman-S. Yorgancılar, *Türkçülükten İslamcılığa Milli Türk Talebe Birliği*, 115-116.

123 "Dinsizlerin cenaze namazı kılınmaz" denilmesi üzerine cenaze namazını o günlerde Yargıtay üyesi olan Prof. Dr. Şeref Gözübüyük'ün, hukuk ve ilahiyat fakülteleri mezunu ağabeyi Avukat Ahmet Hıfzı Gözübüyük kıldırmıştı. Olayla ilgili haber ve yorumlar için bkz. *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1969, 1.

124 Resmi ideolojinin içinde yer alan askeri mercilerin bu tarikatlar hakkındaki görüşleri için, Orgeneral Turgut Sunalp, Korgeneral Abdurrahman Ergeç, Tümgeneral Recai Ergin, Tümgeneral Memduh Ünlütürk, Tümgeneral Fazıl Polat, Kur.Alb. Nahit Arda, Kur.Alb. Fikret Küpeli, P.Alb. Ali Pirgil, Dz.Hat. Alb. Turgut Akan, Hv.Alb. Ragıp Horozoğlu, Hak.Yb. Sebahattin Ar, Kur.Alb. Necdet Timur tarafından hazırlanmış "Türkiye'de Yıkıcı Faaliyetler" başlıklı brifinge ilişkin olarak bkz. C. Arcayürek, "Askeri Raporda Nurcu ve Nakşiler", *Cumhuriyet*, 22 Mart 1990, 6.

125 MNP ile başlayan İslami hareketlerin partileşme sürecinde ısrarla 'millet' ve 'milli' kelimelerinin üzerinde durulmasını ve zaman içinde gelişen Türk İslam sentezini, özünde bir 'ensest' ilişkinin pratik tezahürü olarak nitelendiren bir çalışma için bkz. B. Akgün-Ş.H. Çalış, "Tanrı Dağı Kadar Türk, Hıra Dağı Kadar Müslüman: Türk Milliyetçiliğinin Terkibinde İslami Doz", 595-596. Bu arada, bu ilişkinin ilk siyasal/kültürel yazılı ifadesi olan ve bu düşüncenin gelişmesinde önemli payı bulunan *Büyük Doğu* dergisini de zikretmek gerekir. Bu konuda bkz. C. Koçak, "Türk Milliyetçiliğinin İslamla Buluşması: Büyük Doğu".

yük sermaye düzenine karşı, İslami adalet ve eşitliği getirmek amacının ürünüdür.[126] MNP'nin buna yönelik olarak programı, "kredileri ve bankacılığı faiz yasağı ile sınırlamak, ekmekleriyle oynayan kapitalist patlamayı din devletinin dizginlerine vurmak, üçkâğıtçılık ve namussuzlukla edinildiğine kesin inançları olan sermaye karşısında beş paralık olan itibarlarını yeniden kazanmak ve İslami düzenin getireceği statik bir toplum yapısı içerisinde herkesin yerli yerini bildiği eski günlere ulaşmak"idi. Ayrıca, dini cemaatlerin aktif politikaya girişi, MNP ile oldu. Nakşibendi tarikatının Türkiye'deki en önde gelen kutuplarından İskender Paşa Dergahı'nın ve bizzat onun şeyhi Mehmed Zahid Kotku'nun, MNP'nin kurulmasını tasvip ve teşvik etmesinin yanı sıra, başka Nakşi kutupları, Nakşibendiye dışındaki bazı tarikatlar, özellikle Anadolu'ya serpilmiş bulunan irili ufaklı dergahlardan bazıları, ayrıca Nurculuğun önemli bir bölümü MNP'de ya başından beri yer aldı ya da daha sonra dahil oldu.[127] MNP, 12 Mart 1971 askeri müdahalesinin ardından, 20 Mayıs 1971'de Anayasa Mahkemesi'nin ilgili kararıyla kapatıldı.[128]

MNP'nin yerine kurulan ve aynı siyasi çizgiyi sürdüren Milli Selamet Partisi (MSP), 1973 seçimlerinde %11.8 oy ve 48 milletvekiliyle üçüncü parti olarak yasama organında yer aldı ve 14 Ocak 1974'te imzalanan protokol gereğince CHP'yle koalisyon ortaklığına girerek, 7 Şubat 1974 tarihinde Meclis'ten alınan güvenoyu sonucunda iktidar oldu.[129] Görev bölüşümünde, o zamanki idari yapılanmada bulunan 25 bakanlığın, aralarında Adalet, İçişleri, Ticaret, Sanayi, Tarım ve Diyanet İşleri Başkanlığı ile Atom Enerji Kurumu'nun bağlı olduğu devlet bakanlıklarının bulunduğu yedisi MSP'li üyelerce üstlenildi.[130]

---

126 MNP ile ilgili olarak bkz. A.Y. Sarıbay, "Milli Nizam Partisinin Kuruluşu ve Programının İçeriği", 576-590.

127 Bkz. R. Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak*, 21.

128 Milli Nizam Partisi'nin Kapatılması Hakkında Anayasa Mahkemesi Kararı, E.1971/1, K.1971/1 (Bkz. *Düstur*, c.V, 11/1 (1972), s. 28-85; *Resmi Gazete*, 14.1.1972-14072).

129 MSP il ilgili olarak bkz. AY. Sarıbay, *Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı*".

130 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, c.IV, 1 (1973-1974), 317.

15 Mayıs 1974'te çıkarılan 1803 sayılı Cumhuriyet'in 50. Yılı Nedeniyle Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun[131] için yapılan Meclis görüşmeleri sırasında Türk Ceza Kanunu'nun 141 ve 142. maddelerine giren suçların af kapsamı dışında tutulması hususunda yapılan oylamada yirmi MSP'li üyenin olumlu oy kullanması;[132] 19 Mayıs törenlerinde kız öğrencilerin giyeceği giysilere MSP grubu tarafından karşı çıkılması; İstanbul'da bulunan bir heykelin "çıplak kadın" olduğu gerekçesiyle kaldırılması ortaklığın bozulmasına giden zincirin halkalarını oluşturdu.[133] Başbakan Ecevit'in İskandinav ülkelerine yapacağı ziyaretin kararnamesine MSP'li bakanların imza koymaması ve Başbakan'a vekaletin Başbakan Yardımcısı Necmettin Erbakan tarafından üstlenilmesine CHP kanadının izin vermemesi koalisyonun son bulmasına sebep oldu; Bülent Ecevit, 18 Eylül 1974'te istifasını Cumhurbaşkanı'na sundu.

17 Kasım 1974'te partiler dışı teknisyenlerden oluşan ancak güvenoyu alamayan, fakat başka seçenek bulunmadığı için görevini sürdüren bir kabine kurmuş olan Sadi Irmak'ın, görevi 13 Mart 1975'te bırakması üzerine Süleyman Demirel, Adalet Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi ve Milli Selamet Partisi'nden oluşan, birtakım bağımsızlarca da desteklenen "Milliyetçi Cephe" hükümetini açıkladı. Böylelikle MSP, 12 Nisan 1975'te Meclis'ten alınan güvenoyuyla yeniden iktidar ortaklarından oldu. 5 Haziran 1977'ye dek süren bu ortaklık sırasında Erbakan, siyasi faaliyetlerini "Türkiye'nin sanayileşme meselesi" üzerinde yoğunlaştırdı.[134] Bu arada şid-

---

131 Bkz. *Düstur*, c.V, 13/1 (1974), .976. *Resmi Gazete*, 18.5.1974-14890 mükerrer. Ancak, Anayasa Mahkemesi'nin 1974/19 Esas, 1974/31 Karar Sayılı ve 2 Temmuz 1974 Tarihli Kararı'yla, Kanun'un ilgili maddesi iptal edilmiş; Türk Ceza Kanunu 141 ve 142. maddeleri kapsamındaki suçlar da af kapsamına katılmıştır (bkz. *Düstur*, c.V, 13/2 (1974), 2566-2601; *Resmi Gazete*, 12.7.1974-14943).

132 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, c.IV, 3 (1974), s. 639-642.

133 O günlerde gazetelerde çıkan haberlerden bazı başlıklar şu şekildeydi: "CHP ile MSP arasında altı konuda görüş ayrılığı var" (*Cumhuriyet*, 3 Eylül 1974); "Ecevit, uzlaşılması güç aykırılıklarımız var dedi" (*Cumhuriyet*, 4 Eylül 1974).

134 Bkz. N. Erbakan, "Sanayi Davamız", *Üç Konferans*, 5. bası., İstanbul, 1974, *passim*.

det eylemleri gittikçe artan bir hız içindeydi. Türkiye, 3 Nisan 1976'da Ravalpindi'de toplanan Siret-ün Nebi Konferansı'na bakan düzeyinde katıldı.[135] 12-15 Mayıs 1976'da İstanbul'da toplanan İslam Ülkeleri 7. Zirvesi'nde on beş MSP'li milletvekilinin Ayasofya'da topluca namaz kılması, Ayasofya'nın camiye dönüştürülmesi konusunu bir daha gündeme getirdi; ancak Kültür Bakanlığı'nı elinde bulunduran AP bu pazarlıktan kaçındı. Mart 1977'de yapılan bir Bakanlar Kurulu toplantısında anlaşmazlığa düşen "Milliyetçi Cephe" ortakları, Haziran 1977 seçimlerine kadar biraraya gelemedi.

MSP, 5 Haziran 1977'de yapılan erken seçim sonucunda, 1973'e göre oylarını %4 oranında çoğaltarak 24 milletvekilliği kazandı.[136] Seçim sonrasında hükümeti kurmakla görevlendirilen Ecevit'in 28 Haziran 1977'de Meclis'te okuduğu hükümet programı[137] güvenoyu alamadı. Bunun üzerine AP ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)'yle ortaklığa giren MSP, koalisyon hükümetinin 1 Ağustos 1977'de güvenoyu almasıyla II. Milliyetçi Cephe'nin ortağı olarak bir kez daha iktidara geldi. Ancak bu ortaklığın 31 Aralık 1977'de sona ermesi üzerine yeni bir hükümet kurmakla görevlendirilen Ecevit'in 11 Ocak 1978'te

---

135 8 Ekim 1990'da, bombalı bir suikast sonucu öldürülen Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) Parti Meclisi üyesi, eski parlamenter Doç. Dr. Bahriye Üçok, öldürülmesinden üç gün önce tamamlayıp Genel Başkan Erdal İnönü'ye verdiği laiklik raporunda, 1976 sonrasında görülen dinsel kaynaklı eylemlerin, 3 Nisan 1976'da Ravalpindi'de toplanan ve ertesi yıl da İstanbul'da tekrarlanan Uluslararası Siret-ün Nebi Konferansları'nda alınmış kararların uygulanması sonucu olduğu görüşünü ifade etmekteydi. Bu rapora ilişkin haber için bkz. *Cumhuriyet*, "Üçok'un 'laiklik' raporu", 11 Ekim 1990, 13. Kongre'ye ilişkin "Teklifler/Tavsiyeler/Kararlar" başlıklı belge için de bkz. U. Mumcu, *Rabıta*, 552-560.

136 Bir değerlendirmeye göre MSP, 1977 seçimlerinden sonra sağ ve liberal etkilerden bir ölçüde kurtulmaya çalışmıştır. Bkz. A. Bulaç, *İslâm Dünyasında Düşünce Sorunları*, 68.

137 Bu program öncekilere göre din konusunda daha ağırlıklı bir ifadeye sahipti: "Toplumumuzun ve insanlığın ortak değeri olan İslam dini, milli birliğin sağlanmasında, kalkınma çabalarımızın başarıya ulaşmasında, iç barışın oluşmasında ve kardeşlik duygularının geliştirilip pekiştirilmesinde kutsal bir kaynaktır. (...) Hükümetimiz, köylerde ve dar gelirli yörelerde cami yapımına yardımcı olacaktır. Vekil imam-hatiplerin kadro intibakları ivedilikle sağlanacaktır. Hükümetimiz bütün din görevlilerinin manevi ve maddi huzurunu sağlamayı ödev bilecektir." Bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, c.V, 1 (1978), 43.

Meclis'e sunduğu hükümet programının güvenoyu almasıyla MSP, 1973'ten beri ilk kez muhalefet kanadına geçti.

Bu dönemde toplumsal huzursuzluk ifadeleri ve terör artmakta; ekonomi gittikçe kötüye gitmekteydi. 1978 Aralık ayında Kahramanmaraş'ta Sünnilerin Alevilere saldırıda bulunması üzerine çıkan çatışmalarda 100'den fazla kişi öldü. 6 Eylül 1980'de Konya'da düzenlenen bir mitingle teokratik düzene dayanan bir devlet kurmak amacına yönelik olarak alınan tavrın,[138] 12 Eylül 1980 günü Silahlı Kuvvetler'in yönetime el koymasının başlıca nedenlerinden olduğu ileri sürülmektedir.[139]

1980 sonrası dönem: Siyasette yeni arayışlar

12 Eylül 1980 tarihli askeri müdahale neticesi hükümet görevden alındı, parlamento lağvedildi, siyasal faaliyetler önce durduruldu, sonra da bütün siyasi partiler feshedildi. Ancak, 12 Eylül 1980 sabahı, radyolardan yayınlanan 1 numaralı bildiride, "Atatürkçülük yerine irtica ve diğer sapık ideolojik fikirler"; 27 Eylül 1980'de Başbakan Bülend Ulusu'nun Milli Güvenlik Konseyi'nde okuduğu ve onaylanan hükümet programında ise, "Cumhuriyetimizin temel ilkelerinden olan laiklik prensibi ihlal edilerek şeriat düzenini getirmeye yönelik tertiplere yeltenilmiştir" denilerek, dinci ve İslamcı akımlara, özellikle "Süleymancılara", dinsel eğitimler verilen "pansiyonlara" karşı alınacağı duyurulan "ciddi ve sert önlemler"in uygulamasına geçilmedi.[140] Bütün üyeleri askeri rejim tarafından ata-

138 Işık Kansu imzalı ilgili bir haber için bkz., "MSP'nin 'Kudüs' mitinginde cüppe ve feslerle yüründü, yeşil bayraklar taşındı, 'şeriat gelecek vahşet bitecek' sloganları atıldı", *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1980, 1. Ayrıca, bkz. K. Evren, *Kenan Evren'in Anıları I*, .535.

139 Türkiye'de 1980'lere girerken yaşanan olaylar dış gözlemcilerin de "endişelerini" ifade eden çeşitli yayınlarda bulunmalarına yol açmıştı. Bunlardan 1979 başlarında yayınlanan bir örnekte, yaşanmakta olan ciddi ekonomik, toplumsal ve ideolojik kriz üzerinde durulmakta, ancak her şeye rağmen Türkiye'de kurumsallaşmış birtakım güçlerin, başta Silahlı Kuvvetler olmak üzere, bu gidişi durdurabileceği ifade edilmekteydi. Bkz. A. Mango, "The Multiple Crisis in Turkey", 131.

140 Alman birinci kanal televizyonu ARD'nin 26 Haziran 1983'te Türkiye hakkında yayınladığı bir yorumdaki ifade şu şekildeydi, "Atatürk'ten 60 yıl sonra, bu-

nan Danışma Meclisi, bir Anayasa tasarısı hazırladı. Bu tasarı, Milli Güvenlik Konseyi tarafından son şekline büründürülerek "halkoylaması"na sunuldu ve %92'lik oyla kabul edildi. Aynı halk oylamasında, Milli Güvenlik Konseyi Başkanı ve 1980 öncesi Genelkurmay Başkanı olan Orgeneral Kenan Evren cumhurbaşkanı seçildi. Kabul edilen Anayasa'nın, cunta üyelerinin ömür boyu yargılanmasını engelleyen geçici 15. maddesi, günümüze dek seçimlerle iktidara gelen hiçbir hükümet tarafından kaldırılmadı ve 12 Eylül liderlerinin dokunulmazlığı sürdü.

Metin Heper'in ifadesiyle, "1980 müdahalecileri, dinin bir ahlâk sistemi ve toplumsal dayanışma bağı olduğunu kabul ettiler. Dinin, toplumsal ve siyasal yaşamdaki kutuplaşmaya karşı bir panzehir olabileceğini düşündüler. Ayrıca dini gerekçeleri Türkiye'yi modernleşme çabalarında kullandılar. Cumhurbaşkanı Kenan Evren, halka seslenişlerinde Kur'an ayetlerinden alıntılar yaptı."[141]

1982 Anayasası'nın, dinsel konularda 1961 Anayasası'ndan farklı olarak getirdiği en önemli düzenleme, "Din ve Vicdan Hürriyeti" başlıklı 24. maddesinin üçüncü fıkrasında yer alan "din kültürü ve ahlâk öğretimi"nin, ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasına katılmasıdır. Danışma Meclisi'nin hazırladığı tasarıda yer alan bu düzenleme, tasarıyı gözden geçiren Milli Güvenlik Konseyi tarafından da yerinde görülmüş; dinin toplumda birleştirici bir öğe olması görüşüyle, devlet denetiminde din dersinin okutulmasının zorunlu olduğu ancak, içeriğinin din kültürü biçiminde olması gerektiği ifade edilmiştir.[142] Ancak, Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu Baş-

---

gün İslam gelişiyor. ... Öte yandan generaller din derslerine yeniden izin verdi. Generallerin dini çevrelere ödün vermek zorunda kaldıkları anlaşılıyor." 1980 Harekatı sonrasında askeri otorite tarafından kullanılan dinsel söylemlere ilişkin ilginç bir değerlendirme için bkz. S. Kaplan, "*Din-u Devlet* All Over Again? The Politics of Military Secularism and Religious Militarism in Turkey Following the 1980 Coup", 113-127. Süleymancılık için bkz. M. Aydın, "Süleymancılık", 309-322.

141 M. Heper, *Türkiye Sözlüğü: Siyaset, Toplum ve Kültür*, 349.

142 Tutanaklar için bkz. "Tutanaklara Göre MGK'da Anayasa Tartışmaları", *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1987. Anayasa'da yer almasından önce, henüz Milli Güvenlik Konseyi döneminin sürdüğü Eylül 1981'de Hükümet, zorunlu din

kanı Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı'nın 1988'de verdiği bir beyanda da ifade edildiği gibi, tüm dinler hakkında bilgi verilmesi gerekirken, uygulamada dersler genellikle salt İslam dini üzerinde yoğunlaşmış, hatta uygulamalı din eğitimine dönüşmüştür.[143]

1982 Anayasası'nda Diyanet İşleri Başkanlığı'na "Yürütme" bölümü içinde yer verilmiştir. Madde'nin gerekçesinde, Cumhuriyet'in hemen başlangıcından itibaren Genel İdare içinde yeralan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yine aynı statüye bağlı kalmasının yerinde görüldüğü belirtilmektedir. 1961 Anayasası'ndan farklı olarak, "laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşünüşlerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinmek" suretiyle özel kanununda gösterilen görevleri yerine getireceği öngörülmüştür. Böylece Diyanet kurumu anayasal olarak Türk milli kimliğini korumakla görevli kılındı.[144] 22 Nisan 1983 tarihli ve 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun 89. maddesinde de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yerinin korunması düzenlenmiş; siyasi partilerin, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşünüşlerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanunda gösterilen görevleri yerine ge-

---

derslerine yönelik düzenlemeler için çalışmaları başlatmış; yaptığı konuşmalarda sık sık "laikliğe bağlı ve fanatik İslamcılığa karşı" olduklarını belirten Evren, Hükümet'in kararını açıklarken bu kez, "Bu şekilde çocuklarımızın resmi olarak din eğitimi almaları sağlanacaktır ... Böyle bir uygulama laikliğe aykırı değildir" şeklinde beyanda bulunmuştu (Yabancı basında çıkan, bu konuyla ilgili bir haber ve yorumu için bkz. S. Cohen, "Turkey's new compulsory religious education provokes heated debate", *Christian Science Monitor*, 22 Eylül 1981, 14). Mayıs 1990'da da Evren, kendisiyle yapılan bir söyleşi sırasında, "Biz (din derslerini) Anayasa'ya iyi niyetle koyduk. Kur'an kurslarının açılmasını önlemek için kurslar kapanır sandık" şeklinde bir ifade kullanmıştı (ilgili haber için bkz. *Cumhuriyet*, 2 Mayıs 1990, 18).

143 Uygulamadan bazı örnekler için bkz. Kamran Mercan, "Din Dersleri Faciası", *2000'e Doğru*, 20 Kasım 1988, 8-15. "Hata ettik" ifadesini kullanan Aldıkaçtı'nın beyanı için bkz. aynı yazı 14-15. 2008 sonu itibariyle ilgili ders kitapları hakkında bir inceleme için bkz. İ. Gözaydın, "Türkiye'de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarına İnsan Hakları Merceğiyle Bir Bakış".

144 "Diyanet'in görevi, sakıncalı İslami etkilere karşı, camiler ve zorunlu din dersleri aracılığıyla, ahlâk, insan hakları ve vatandaşların devlete karşı yükümlülüklerini vurgulayan, 'doğru' ve Sünni bir İslamı yaymaktı." Hollanda Kamu Politikaları Bilimsel Kurulu, *Avrupa Birliği, Türkiye ve İslam*, 80.

tırmek durumunda olan Başkanlığın, Genel İdare içinde yer almasına ilişkin Anayasa'nın 136. maddesi hükmüne aykırı amaç güdemeyecekleri esası getirilmiştir.[145]

27 Mayıs 1983 tarihli bir yasal işlemle, yaygın adlandırmayla 'kürtaj' ya da hukuki/tıbbi tabirle 'gebeliğin sona erdirilmesi' düzenlendi.[146]

1983 Kasım ayında yapılan Türkiye Cumhuriyeti milletvekili genel seçimi sonrasında Cumhurbaşkanı Kenan Evren, hükümeti kurma görevini, oyların %45.14'ünü almış olan Anavatan Partisi (ANAP) başkanı İstanbul milletvekili Turgut Özal'a verdi.[147] Şerif Mardin'in ifadesiyle, Mehmet Zahid Kotku çevresine mensup olan ve mühendislik eğitimi almış bulunan Turgut Özal'la birlikte, Nakşibendi destekçiler, Kemalist Cumhuriyet tarafından da teşvik edilmiş olan teknolojik bilgi ve demokratik siyaset üçlüsü, aralarındaki bağlarla Cumhuriyet'in eseri olan sivil kamusal alana taşındı.[148] 1987 seçimleri netice-

---

145 *Düstur*, c.V, 22/1 (1984), s. 290; *Resmi Gazete*, 24.4.1983-18027.

146 İlgili düzenlemeler için bkz. Nüfus Planlaması Hakkında Kanun, madde 5 ve 6 (no. 2827; *Resmi Gazete*, 27 Mayıs 1983-18059) ve Rahim Tahliyesi ve Sterilizasyon Hizmetlerinin Yürütülmesi ve Denetlenmesine İlişkin Tüzük, Bakanlar Kurulu Karar Tarihi - No: 14/11/1983 - 83/7395, *Resmi Gazete*, 18 Aralık 1983 - 18255. 1982 Ağustos'unda dönemin Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç'ın, İslamiyetin kürtajı cinayet addettiğini belirterek Sağlık Bakanlığı'na göndermiş olduğu bir yazıya dair bilgi için bkz. G. Jenkins, *Political Islam in Turkey: Running West, Heading East?*, 145.

147 Turgut Özal, özellikle de din ve İslamla ilgili görüş ve yaklaşımları için bkz. İ. Sezal-İ. Dağı, *Kim bu Özal: Siyaset, İktisat,Zihniyet*, 197-218.

148 Bir sosyal güç olarak Nakşibendilerin, Osmanlı döneminden günümüze dek Türkiye'deki rolü hakkında gayet ufuk açıcı bir değerlendirme için bkz. Ş. Mardin, "Turkish Islamic Exceptionalism Yesterday and Today: Continuity, Rupture and Reconstruction in Operational Codes", *passim.*, alıntı için bkz. 16, anılan tarikatın ayrıntılı irdelenmesi için bkz. Ş. Mardin, "Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı," 71-98. Mardin'in bu alandaki çalışmalarının bir eleştirisi için bkz. F.M. Seker, *Cumhuriyet İdeolojisinin Nakşibendilik Tasavvuru: Şerif Mardin Örneği*. Ayrıca Nakşibendilerin Türkiye siyasetindeki rolü için bkz. H. Algar, Nakşibendilik, 253-275, F. Atacan, "A Portrait of a Naqshbandi Sheikh in Modern Turkey", 147-157; K. Karpat, *The Politization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, 89-116; H. Yavuz, "The Matrix of Modern Turkish Islamic Movements: The Naqshbandi Sufi Order", 129-146. Ayrıca, Mehmed Zaid Kotku ve Emin Coşan için bkz. M.E. Yaşar, "Dergah'tan Parti'ye, Vakıf'tan Şirket'e Bir Kimliğin Oluşumu ve Dönüşümümü: İskenderpaşa Cemaati", 323-340. Avrupa Birliği-Türkiye iliş-

sinde de en çok oyu alan (%36.31) ANAP'ın iktidarı sırasında Türkiye'de din ve devlet ilişkileri, 45-48. hükümet programlarında yeralan, "laikliği, manevi değerlerin korunmasında, vicdan, dini inanç ve ibadet hürriyetinin uygulanmasında ve dini kültürün geliştirilmesinde kısıtlayıcı unsur olarak anlamıyoruz" anlayışı çerçevesinde yürütüldü. Turgut Özal'ın 9 Kasım 1989'da cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından ANAP Genel Başkanı seçilen Mesut Yılmaz da din-devlet ilişkileri bakımından benzer söylem ve siyasaları sürdürdü.

ANAP'ın düzenlediği 6 Eylül 1987 referandumu ile "12 Eylül yasaklarının kaldırılması" %50.1 'evet' oyuyla kabul edildi. Süleyman Demirel Doğru Yol Partisi (DYP), Bülent Ecevit de Demokratik Sol Parti (DSP) başkanlığına geri döndü. Halkoylamasından once ilan edilen 29 Kasım 1987 erken seçimlerini, %36 oy ve 292 milletvekilliğiyle ANAP kazandı. SHP %24 ve 99 milletvekilliğiyle ikinci, DYP %19 ve 59 milletvekilliğiyle üçüncü parti oldu. Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)'nin halefi Milliyetçi Çalışma Partisi ve MSP'nin halefi Refah Partisi (RP), getirilen %10 barajını aşamayarak Meclis dışında kaldı.

Bununla birlikte, 1990'lı yıllarda Türkiye'de siyasal İslamın önde gelen kurumsal temsilcisi RP olmuştur. 20 Ekim 1991 seçimlerinde Erbakan'ın RP'si TBMM'nde 62 sandalye kazandı; 1995 seçimlerinde de bu sayıyı 158'e çıkararak birinci parti oldu.[149] Türkiye siyasetini merkez-çevre ilişkisi üzerinden de-

---

kileri bağlamında hazırlanmış bir raporda, "Kemalist laikliğin dizginsiz bir şekilde ilerlediği yıllarda, Nakşibendiler için en önemli hayatta kalma stratejisi, Diyanet İşleri Başkanlığı bürokrasisindeki pozisyonlar için aktif lobi faaliyeti yürütmekti" ifadesi kullanılmaktadır. Bkz. Hollanda Kamu Politikaları Bilimsel Kurulu, *Avrupa Birliği, Türkiye ve Islam*, 150.

149 RP'nin toplumsal tabanı, yükselişi, iktidar dönemi ve sonrası hakkında bkz. İ. Dağı, *Kimlik, Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayrımında Refah Partisi Geleneği*; H. Gülalp, *Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal Islamın Temelleri*, 41-115; A.Y. Sarıbay, *Postmodernite Sivil Toplum ve İslam*, 183-189; D. Shankland, *Islam and Society in Turkey*, 87-131; D. Shankland, *Structure and Function in Turkish Society: Essays on Religion, Politics and Social Change*, 43-57; B. Toprak, "Islam and Democracy in Turkey", 30-35. Özellikle 27 Mart 1994 yerel seçimleri bağlamında RP ve merkez sağ partilerin din ile ilişkiler, devletin üstlendiği dini faaliyetler ve tarikatlarla cemaatlerin Türkiye Cumhuriyeti politikalarında etkileri üzerine bir çalışma için bkz. S. Ayata, "Patronage, party, and state: The politization of Islam

ğerlendiren Şerif Mardin, merkezin Kemalizm tarafından temsil edilmekte olduğu; Kemalist devlete uzak ve karşıt olanların siyasi, iktisadi ve ideolojik düzeylerde dışlanmış ve çevreye itilmiş olduklarını ifade eder.[150] Bu kavramlar çerçevesinde RP kendisini 'merkez'e karşı 'çevre'nin; 'devlet'e karşı 'sivil toplum'un partisi olarak sunmuştur.[151] Ancak RP'de temsil edilen siyasal İslam'ın popülist söylemi, 1980 sonrası dönemde küreselleşmeden ve ekonominin 'neo-liberal' yapılanmasından kazançlı çıkanlar ile kaybedenleri ortak bir kimlik siyaseti etrafında başarıyla birleştirebilmiştir.[152]

1990'lar ekonomik alanda İslamcı söylemin ve değerlerin ilgili meslek örgütleri içinde artmasına ve aktörleri, söylemleri ve stratejileriyle güçlü bir İslamcı kapitalin yükselmesine sahne oldu.[153] Mayıs 1990'da MÜSİAD'ın (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) kurulması, İslamcı kapitalin serbest pazar ideolojisi içinde varolma niyetinin açık bir ifadesiydi.[154] Ayşe Buğra'ya göre MÜSİAD ve Hak-İş İşçi Sendikaları Konfederasyonu gibi kurumların İslamcı olarak nitelendirilmesi, "a) dini tarikatler ve cemaatlerle bağlantılı olmalarına; b) faaliyetlerinin büyük bir kısmında İslam dininin önemli bir atıf noktası olarak belirmesine; c) Türkiye'de temsil edilen siyasal İslam (MSP, RP, FP gibi siyasi partiler) ile sıkı bağlarının bulunmasına" dayanmaktadır. Buğra MÜSİAD'ın başarısını, Türkiye'nin farklı bölgelerinde kurulu değişik ölçeklerde ve çok sayıda ticari kuruluşu biraraya getirerek ekonomik yaşam içerisinde, inananlar arasında güven esasısına dayalı bir işbirliği ağı meydana getirebilmiş ol-

---

in Turkey", 40-56. Ayrıca başta Refah Partisi olmak üzere bu dönemin din-devlet ilişkileri bağlamında başarılı bir kısa değerlendirme için bkz. H. Kramer, *A Changing Turkey: The Challange to Europe and the United States*, 55-84.

150 Bkz. Ş. Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key To Turkish Politics?"

151 Bu kavramların RP yetkilileri tarafından 'kullanılması' ve 'istismarı' ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Y. Navaro-Yashin, *Faces of the State*, 136-144.

152 Bkz. Z. Öniş, "The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of the Welfare Party in Perspective".

153 Bkz. Ö. Demir, "'Anadolu Sermayesi' ya da 'İslamcı Sermaye'", 870-886; E. Özbudun-E. F. Keyman, "Cultural Globalisation in Turkey", 302-304 ve 307-310.

154 Bu konuyla ilgili olarak bkz. Ş. Özdemir, "MÜSİAD ve Hak-İş'i Birlikte Anlamak: Sınıflı bir 'İslami Ekonomi' mi?", 837-869.

masına bağlar.[155] Ahmet Çiğdem, hemen her şehirde kurulan vakıf ve dernekler, Orta Anadolu'da yaygınlık kazanan holdingler, MÜSİAD vb. örgütlenmeler şeklinde tezahür eden bu ekonomik hareketliliğin İslamcı hareketin taşralı esnaf karakterini tedricen kentli ve eğitimli bir özelliğe büründürdüğünü; böylece de kapitalist bir entegrasyon süreci içerisinde kendisini yeniden üretmesini sağladığını ileri sürmektedir.[156]

Süreç içerisinde zikredilmesi gereken en önemli olaylardan biri 2 Temmuz 1993 günü Sivas'ta yaşandı; Pir Sultan Abdal Şenlikleri kapsamında yeralan etkinlikler sırasında çıkan olaylar sırasında şehirdeki Madımak Oteli ateşe verildi; otelde bulunan şenlik katılımcılarından aralarında Asım Bezirci, Nesimi Çimen, Muhlis Akarsu, Metin Altıok ve Hasret Gültekin'in de bulunduğu 37 kişi yaşamını yitirdi. Çok sayıdaki yaralılar arasında bulunan Aziz Nesin linç edilmekten araya giren polislerce kurtarıldı.[157]

1995 yılında kurulan Türkiye Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı ile, 1970'lerden beri bir iletişim ve işbirliği ağı olarak örgütlenmekte olan Gülen Hareketi ilgili çevrenin kozasından çıkmayı tercih ederek Türkiye kamuoyunda görünürlük kazandı. Hareketin ruhani lideri Fethullah Gülen, Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki vaizlik kariyerine 1953'te başlamış; 1970'lerin ilk yarısında Komünizmle Mücadele Derneği kurucularından olmuş; 1970'lerin ikinci yarısında Ege Bölgesinde yaz aylarında gençler için düzenlenen nur kamplarını örgütlemiş ve 1980'lerde kasetler halindeki vaazlarıyla ilgili çevrelerde popülerlik ka-

155 A. Buğra, *Islam in Economic Organizations*, 9-12.

156 A. Çiğdem, *Taşra Epiği: "Türk" İdeolojileri ve İslamcılık*, 131.

157 Sivas Katliamı hakkında yapılmış olan bir video için bkz. http://www.youtube.com/watch?v=yMgmr6UuLe4. 2008 sonu itibariyle Hükümet ile Alevi kuruluşları arasında gerçekleşen görüşmeler çerçevesinde, Madımak Oteli'nin kamulaştırılarak "insanlık/utanç müzesi" gibi bir projeye mekan yapılacağına dair bir tasavvur hakkında açıklamalar yapıldı. İlgili haber için bkz. Ergülen Toprak, "İlk adım Madımak'la", *Taraf*, 8 Aralık 2008, 10. Sivas Katliamı'nın 15. yıldönümü nedeniyle Madımak Oteli önünde buluşacak olan Alevi örgütlerinin, anma etkinliğine soykırıma uğrayan Yahudileri ve Ortaçağ'da diri diri yakılarak öldürülen düşünür Giardano Bruno'yu da eklemeleri ile ilgili bir haber için bkz. "Aleviler Bruno'yu da anacak", *Taraf*, 22 Haziran 2008, 10. Bu konuda ayrıca bkz. M. van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, 125-126.

zanmıştı. Gülen hareketinin çalışmaları, 1990'ların ortalarından itibaren Fethullah Gülen'in giriştiği inançlararası diyalog faaliyetleri ve başta Türkiye ve Orta Asya ülkeleri olmak üzere günümüzde tüm dünyaya yayılan bir coğrafyada yürütülen, çoğunlukla orta ve kimi yüksek dereceli okulların açılmasıyla ilgili yönlendirmeleriyle uluslararası bir platforma taşınmış oldu.[158]

4 Şubat 1997'nin erken saatlerinde, Ankara'nın Sincan ilçesinde RP'li belediye başkanının "irticai" uygulamalarına karşı tanklar bir gövde gösterisi yaptı. 28 Şubat 1997'de yapılan ve radikal dinci faaliyetlere ilişkin bir Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) raporunun ele alındığı Milli Güvenlik Kurulu[159] toplantısı sonucu açıklanan 18 maddelik bir karar, Türkiye siyasi tarihinde "28 Şubat süreci" olarak adlandırılan dönemi başlattı.[160] 21 Mayıs 1997'de Yargıtay Başsavcısı Vural Savaş'ın, Anaya-

158 Gülen hareketiyle ilgili olarak gerek Türkçe gerek başta İngilizce olmak üzere diğer dillerde çok sayıda yayın bulunmaktadır. Büyük bir kısmı hareketi salt yüceltecek şekilde 'içerden' kişilerce, bir o kadarı da komplo kuramları çerçevesinin dışına çıkmaktan aciz kimselerce kaleme alınan bu çalışmalar dışında bu konuda kayda değer çok az miktarda kaynak bulunmaktadır. Bunlar için bkz. B. Balcı, *Orta Asya'da İslam Misyonerleri: Fettullah Gülen Okulları*; J.D. Hendrick, "Transnational Religious Nationalism: Globalization, Muslim Networks, & The Turkish Movement of M. Fethullah Gülen" (yayınlanmamış bu bildirinin yazarı bu konuda bir doktora tezi çalışmasını tamamlamak üzeredir); A. İnsel, "Altın nesil, yeni muhafazakarlık ve Fethullah Gülen", 67-76; B. Koyuncu Lorasdağı, "Globalization, Modernization, and Democratization in Turkey: The Fethullah Gülen Movement," 153-177; U. Kömeçoğlu, "Kutsal ile Kamusal: Fethullah Gülen Cemaat Hareketi", 148-194; E.G. Özyürek, "Feeling tells beter than language: Emotional expression and gender hierarchy in the sermons of Fethullah Gülen Hocaefendi", 41-51; B. Toprak-İ. Bozan-T. Morgül-N. Şener, *Türkiye'de Farklı Olmak: Din ve Muhafazakarlık Ekseninde Ötekileştirilenler*, 144-170; B. Turam, "The politics of engagement between Islam and the secular state: ambivalences of 'civil society'", 259-281; B. Turam, *Between Islam and the State: The Politics of Engagement*; J.B. White, *Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics*, 111-113, 207, 278; M.H. Yavuz & J.L. Esposito, *Turkish Islam and the Secular State: The Gülen Movement*, M.H. Yavuz, "Neo-Nurcular: Gülen Hareketi", 295-307. Ayrıca bkz. İ. Gözaydın, "Interactions Between Transnational Religious Alliances and Globalization: The Case of Gülen Movement".

159 Halil Berktay Milli Güvenlik Kurulu'nu, "12 Eylül rejiminin vesayet enstrümanı olarak tasarladığı" kurum olarak nitelendirmektedir. Bkz. H. Berktay, "1978-2008 Üzerine Notlar: Cumhuriyetin Demokrasi, Türkiye'nin Avrupalılık Mücadelesi", *Taraf*, 4 Ekim 2008.

160 Bu süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Bayramoğlu, *28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi*. Ayrıca bkz. B.B. Özipek, "28 Şubat ve İslamcılar", 640-651.

sa Mahkemesi'nde RP hakkında açtığı kapatma davası sonucu, 16 Ocak 1998'de, partinin, "laik Cumhuriyet ilkesine aykırı eylemleri saptandığı" gerekçesiyle kapatılmasına karar verildi ve mallarının Hazine'ye devredilmesi kararlaştırıldı.[161] Bu kararla, Necmettin Erbakan ve altı partilinin beş yıl süreyle bir başka partinin kurucusu, üyesi, yöneticisi ve deneticisi olamayacaklarına da hükmedildi. RP'nin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) 3. Dairesi nezdinde yaptığı başvuruya ilişkin karar 31 Temmuz 2001'de açıklandı.[162] AİHM, kapatılma kararının Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne aykırı olmadığını belirtti; itiraz üzerine yeniden inceleme yapan Büyük Kurul da kararı 13 Şubat 2003 tarihinde onadı.[163] RP'nin kapatılması üzerine kurulan Fazilet Partisi (FP) aleyhine Anayasa Mahkemesi'nde açılan dava da 22 Haziran 2001'de kapatmayla sonuçlandı.[164] Bu karar sonrasında partisiz kalan 100'ü aşkın milletvekili iki ayrı yeni parti çatısında toplandılar: Recai Kutan başkanlığındaki "gelenekçi" Saadet Partisi ve Recep Tayyip Erdoğan[165] başkanlığındaki "yenilikçi" Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP).[166]

161 Anayasa Mahkemesi, E. 1996/1, K. 1996/1. Kararın metni için bkz. http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/KARARLAR/SPK/K1998/K1998-01.htm. Karar hakkında bir değerlendirme için bkz. M.H. Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey*, 247.

162 Case of Refah Partisi (The Welfare Party) and Others v. Turkey (Applications nos. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98) Kararın İngilizce metni Mahkeme'nin portalindeki aşağıdaki adresten indirilebilir: http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/portal.asp?sessionId=11557178&skin=hudoc-en&action=request Dava ile ilgili bilgi için bkz. J.R. Bowen, *Why the French Don't Like Heasscarves?: Islam, the State, and Public Space*, 139 ve 262n12 (başörtüsü kararı ile ilgili).

163 *A.g.e.*

164 Anayasa Mahkemesi, E. 1999/2, K. 2001/2. Kararın metni için bkz. http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/KARARLAR/SPK/K2001/K2001-02.htm

165 Erdoğan'ın laiklik hakkındaki görüşleri için bkz. R. Çakır-F. Çalmuk, *Recep Tayyip Erdoğan: Bir Dönüşüm Öyküsü*, 236-244.

166 Bu iki partinin karşılaştırılarak değerlendirilmesi için bkz. F. Atacan, "Explaining Religious Politics at the Crossroad: AKP-SP", 45-57. Ayrıca AKP hakkında bkz. Y. Akdoğan, "Adalet ve Kalkınma Partisi", 620-631; Ü. Cizre (ed.), *Secular and Islamic politics in Turkey: The Making of the Justice and Development Party*, *passim*; A. İnsel, "The AKP and Normalizing Democracy in Turkey", 293-308; H.B. Kahraman, *Türk Sağı ve AKP*; A.Y. Sarıbay, *Global Toplumda Din ve Türkiye*, 87-89; H. Yavuz (ed.), *The Emergence of a New*

16 Ağustos 1997'de, ilköğretimi kesintisiz sekiz yıla çeviren yasal düzenleme TBMM'nce kabul edildi.[167] Bu kanunla, diğer liselerin yanısıra, imam-hatip liseleri dahil tüm meslek liselerinin ortaokul bölümleri kapatıldı.

Eski RP'li İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan hakkında, 12 Aralık 1997 tarihinde Siirt'teki bir miting sırasında Ziya Gökalp'ın 1912 yılında Balkan Savaşı için yazdığı şiirine, "Minareler süngü/ Kubbeler miğfer/ Camiler kışlamızdır/ Müminler asker," mısralarını ekleyerek okuması nedeniyle, Diyarbakır Devlet Güvenlik Mahkemesi'nde ceza davası açıldı. Yargılama sonucu, Türk Ceza Kanunu'nun 312/2 maddesinde düzenlenen "Halkı din ve ırk farkı gözeterek kin ve düşmanlığa açıkça tahrik etmek" suçunu işlediği gerekçesiyle on ay hapis ve 716 milyon TL para cezasına çarptırıldı; bu ceza, Yargıtay 8. Ceza Dairesi tarafından 23 Eylül 1998 tarihinde onandı. İçişleri Bakanlığı'nın, mahkumiyet kararının kesinleşmesi üzerine Danıştay 8. Dairesi'ne başvurarak Erdoğan'ın başkanlıktan düşürülmesini istemesi üzerine anılan kurum, Erdoğan'ın belediye başkanlığına son verdi.

3 Kasım 2002 genel seçimlerinde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) %34,28 oy alarak 360 milletvekiliğiyle tek başına iktidara gelmesinden sonra 10. Cumhurbaşkanı Ah-

---

Turkey: Democracy and the AK Party, *passim*., N. Yılmaz, "İslamcılık, AKP, Siyaset", 604-619. AKP'nin kuruluşunun ikinci yılının tamamlanmasını izleyen günlerde Ruşen Çakır tarafından hazırlanan ve partinin farklı kesimlerce değerlendirildiği bir yazı dizisi için bkz. "AKP: Neydiler ne oldular", 28 Eylül-15 Ekim 2003, *Vatan*; Neşe Düzel'e mülakat veren Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi profesörlerinden siyaset bilimci Naci Bostancı'nın görüşleri için bkz. "Anadolu İslamcı Türkiye istemiyor", *Taraf*, 5 Mayıs 2008, 11. Recep Tayip Erdoğan ile ilgili olarak bkz. M. Heper-Ş. Toktaş, "Islam, Modernity, and Democracy in Contemporary Turkey: The Case of Recep Tayyip Erdoğan", 157-185.

167 4306 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu, Milli Eğitim Temel Kanunu, Çıraklık ve Meslek Eğitimi Kanunu, Milli Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun ile 24.3.1988 tarihli ve 3418 Sayılı Kanunda Değişiklik Yapılması ve Bazı Kâğıt ve İşlemlerden Eğitime Katkı Payı Alınması Hakkında Kanun. Bu Kanun ile ilgili TBMM görüşmeleri için bkz. http://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem20/tutanak2.htm Dönem: 20 Cilt: 32 Yasama Yılı: 2 Tutanak Dergisi 134-137. Birleşimler (13-15 Ağustos 1997). Kanun metni için bkz. *Resmi Gazete*, 18.08.1997 – no. 23084

met Necdet Sezer, yeni hükümeti kurma görevini 16 Kasım'da Kayseri Milletvekili Abdullah Gül'e verdi.[168] AKP Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan, siyasi yasağı nedeniyle seçimlere katılamamıştı. Türkiye Cumhuriyeti'nin 58. Hükümeti 18 Kasım 2002'de kuruldu ve 14 Mart 2003 tarihine kadar görev yaptı. AKP Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın, siyaset yasağının kaldırılması için önerilen anayasa değişikliği Deniz Baykal ve CHP grubunun da desteğiyle TBMM'de kabul edilerek 27.12.2002 tarihli ve 4777 sayılı olarak yürürlüğe girdi. Anayasanın milletvekili seçilme yeterliliğini düzenleyen 76. maddesinde yeralan engellerden "ideolojik veya anarşik eylemlere" ibaresinin "terör eylemlerine" şeklinde değiştirilmesi suretiyle Erdoğan'a milletvekili seçilme yolu açılmış oldu. Recep Tayyip Erdoğan'ın 9 Mart 2003 Siirt Milletvekili Yenileme Seçimi'nde parlamentoya girmesinden sonra, AKP Kayseri Milletvekili Abdullah Gül başkanlığındaki 58. Hükümet 11 Mart 2003 tarihinde istifa etti. Cumhurbaşkanı Sezer, yeni hükümeti kurma görevini aynı gün Erdoğan'a verdi. Türkiye Cumhuriyeti'nin 59. Hükümeti, 14 Mart 2003'de kuruldu.

AKP'nin 2002-2004 yılları içinde Avrupa Birliği'ne (AB) katılımla ilgili faaliyetleri daha önceki dönemlere nazaran çok daha etkin oldu; bu dönemde bir dizi siyasal ve ekonomik dönüşüm gerçekleştirildi. 2005'ten itibaren ise AKP'nin bu meseleye yaklaşımında, AB'nin Kıbrıs meselesinde gerekli dirayeti göstermemesi ve AİHM'nin türban kararı[169] gibi ko-

168 Bu seçimlerin değerlendirilmesi için bkz. M. Benli Altunışık-Ö. Tür, *Turkey: Challenges of Continuity and Change*, 64-67; T. Tosun, *Siyasette Yeniden Mevzilenmeler: Liberal Sosyal Sente, Muhafazakar Demokrat Sentez Ekseninde 3 Kasım 2002 Seçimleri*, *passim*; H. Yılmaz, "Islam, Sovereignity, and Democracy: A Turkish View", 492.

169 Bu karar İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi öğrencisiyken, başörtülü olduğu gerekçesiyle okuldan atılması üzerine anılan Mahkeme'ye başvuran Leyla Şahin'in 4. Daire nezdinde görülen ilk derece ve ardından da incelemesi neticesinde verilmiştir. Söz konusu yasağın, Türkiye şartlarına özgü olarak uygulanabileceği şeklindeki ilk derece mahkemesi kararı aleyhine başvurulan temyiz aşamasında da önceki kararla benzer gerekçelerle AİHM tarafından uygulanan başörtüsü yasağının bir insan hakkı ihlali olmadığı ve Türkiye'ye özgü şartlar altında uygulanabileceğine hükmedilmiştir. Bkz. Leyla Sahin v. Turkey, Appl. No 44774/98, E CtHR, 29 June 2004. Kararla ilgi-

nular nedeniyle bir yavaşlama olduğu kanaati kamuoyunda oluştu.[170]

5 Şubat 2006'da Trabzon'da, Santa Maria Katolik Kilisesi rahibi Andrea Santoro katledildi. 5, 12 ve 13 Mayıs tarihlerinde, *Cumhuriyet* üç bombalı saldırıya uğradı; bunların 'laiklik karşıtı' eylemler olduğu kanısı laikçi medyaya hakim oldu. 17 Mayıs 2006'da Alparslan Arslan adında biri, Danıştay İkinci Daire üyesi Mustafa Yücel Özbilgin'i öldürdü ve daire başkanı dahil dört üyeyi yaraladı. Yakalanan katil, İkinci Daire'nin türbanla ilgili kararlarına duyduğu tepkiyle hareket ettiğini beyan etti. 18 Nisan 2007'de Malatya'da Zirve Yayıncılık ofisine giren bir grup saldırgan, misyonerlik faaliyetinde bulundukları gerekçesiyle üç kişiyi işkence sonucu öldürdü.[171]

2007'nin Nisan ve Mayıs aylarında, Ankara (14 Nisan), Istanbul (Çağlayan/29 Nisan), Manisa (5 Mayıs), Çanakkale (5 Mayıs) ve İzmir (13 Mayıs) illerinde, Atatürkçü Düşünce Der-

---

li olarak bkz. R. Ahdar and I. Leigh, *Religious Freedom in the Liberal State*, 158,163,243; A.A. An-Naim, *Islam and the Secular State*, 211-213;

170 AKP'nin değişen tutumu ile ilgili olarak Ali Bayramoğlu'nun Neşe Düzel ile yaptığı bir söyleşi için bkz. "AK Parti makinaları stop etti", *Radikal*, 21 Mart 2005, 6; Ali Bulaç'ın Neşe Düzel ile yaptığı bir söyleşi için bkz. "AK Parti AB sürecini geciktirecek" *Radikal*, 18 Nisan 2005, 6; Baskın Oran-Elçin Aktoprak, "Dönüm noktası Leyla Şahin davası", *Radikal*, 15 Haziran 2006, 11.

171 Şubat 2005'te Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından, 11 Mart 2005'te okunmak üzere bir hutbe dağıtımında bulunuldu. Hıristiyan misyonerlerin ortaçağın Haçlı kuvvetlerine benzetildiği metinde, "insanlarımızın İslamiyetle bağlarını kopartmaya çalışıyorlar, zira kendi egemenlikleri için dinimizi en büyük engel olarak görüyorlar" ifadesi kullanılmaktaydı. İlgili bir haber için bkz. "Missionaries the New Crusaders", *Turkish Daily News*, 24 Şubat 2005. Nisan 2005'te Diyanet İşleri Başkanlığı, Türk halkını, Hıristiyan misyonerlerin oluşturduğunu iddia ettiği tehlike hakkında uyaran ve bu faaliyetlerin İslamiyetin tüm dünyada yayılmasını engellemek için sürdürülen medyatik, siyasi ve askeri kampanyaların bir parçası olduğunu belirten bir kitapçık yayınladı. İlgili bir haber için bkz. Anka Haber Ajansı, "Diyanet'in Kitabı: Hıristiyanlığı İsa Kurmadı", 12 Nisan 2005. Ayrca son yıllarda misyonerlik faaliyetleri hakkında çıkan kimi yayınlar için bkz. Mustafa Bıyık, *Presbiteryenlik ve Türk Presbiteryenler*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006 ve Bayram Sevinç, *Hıristiyan olan Türkler ve Türk Misyonerler*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006. Ayrıca bkz. Tarık Işıkçı-İsmail Saymaz, "Siyaset de, MGK da misyonerliği tehlikeli buluyor", *Radikal*, 20 Nisan 2007, 9; Ayşe Hür, "İyileşmeyen Hıristiyanlaşma fobisi", *Taraf*, 6 Ocak 2008, 12; E. Özyürek, "Convert Alert: German Muslims and Turkish Christians as Threats to Security in the New Europe", 99-102.

neği tarafından "Cumhuriyete Sahip Çıkalım" sloganıyla düzenlenen mitinglere katılım büyük miktarlarda oldu.[172]

Görev süresi dolan Türkiye'nin onuncu cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in yerine yeni cumhurbaşkanının seçilememesi üzerine Anayasa'nın 101. maddesi gereğince seçimlerin 22 Temmuz 2007 günü yapılması karara bağlandı. Bu seçimlerde AKP %46,58 oranında oy sağlayarak parlamentoda 342 sandalye elde etti. Bu kahir ekseriyetle AKP tekbaşına iktidara geldi. Abdullah Gül, 28 Ağustos 2007 tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminin üçüncü turunda 339 oy alarak Türkiye Cumhuriyetinin 11. cumhurbaşkanı seçildi.

14 Mart 2008 tarihinde, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Abdurrahman Yalçınkaya tarafından, "laikliğe aykırı fiillerin odağı haline geldiği" iddiasıyla AKP'nin kapatılması istemiyle Anayasa Mahkemesi'nde dava açıldı. İstemin reddine ilişkin karar 30 Temmuz 2007 tarihinde verildi; gerekçeli karar 24 Ekim 2008'de açıklandı. Gerekçede, başta Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere hakkında iddialar bulunan 11 AKP üyesinin 10'u tarafından laiklik karşıtı eylemlerin odağında yer aldığı kabul edilerek, "dinin ve dinsel duyguların istismarı nedeniyle laikliğe aykırı görülen davalı parti eylemlerinin toplumu devlete ve siyasete yabancılaştırması yoluyla demokratik işleyişi engelleyebileceği ve anayasal düzenin meşruiyetinin sorgulanmasına yol açabileceği inkar edilemez" ifadesi kullanıldı. Ancak yapılan değerlendirmeler ışığında AK Parti'nin eylemlerinin kapatmayı gerektirecek nitelikte olmadığı belirtildi ve "davalı partinin demokrasiyi ve laik devlet düzenini ortadan kaldırma veya anayasal düzenin temel esaslarını şiddet kullanarak ve hoşgörüsüzlükle tahrip etme amacı, bu amacı somutlaştıran eylemleri ve elindeki iktidar olanaklarını şiddet doğrultusunda kullandığına ilişkin veriler saptanamamış, bu eylemler kapatmayı gerektirecek ağırlıkta görülmemiştir" ifadesi kullanıldı.[173]

172 Bu mitingler hakkında da değerlendirmeye yer veren bir çalışma için bkz. M. H. Yavuz – N. A. Özcan, "Crisis In Turkey: The Conflict Of Political Languages", 122-125.

173 Anayasa Mahkemesi, E.2008/1 (Siyasi Parti Kapatma) K.2008/2, 30.7.2008. Karar metni için bkz. http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/KARARLAR/SPK/

Ancak bu arada Anayasa Mahkemesi, CHP ve DSP milletvekillerinin, başörtüsünün üniversitelerde serbest bırakılmasına ilişkin anayasa değişikliğinin iptali veya yok hükmünde kabul edilmesi ve yürürlüğünün durdurulması istemiyle açtığı davada, 5 Haziran 2008 tarihinde verdiği kararla ilgili düzenlemeyi iptal etti ve yürütmeyi durdurdu.[174] Gerekçede, "Anayasa Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları gözetildiğinde, Anayasa'nın 10. ve 42. maddelerinde yapılan düzenlemenin, yöntem bakımından dini siyasete alet etmesi, içerik yönünden de başkalarının haklarını ihlale ve kamu düzeninin bozulmasına yol açması nedeniyle laiklik ilkesine açıkça aykırı olduğu sonucuna ulaşılmıştır" ifadesi kullanıldı.

"Geleneksel olarak İslami kesim partilerine yakın duran, taşralı, varoşlu, orta ve alt sınıf kesimler açısından önemli ölçüde 'şemsiye parti' rolü üstlenir"[175] şeklinde değerlendirilen AKP'nin, 2008 sonlarına doğru kamuoyunda artan yolsuzluk iddiaları yüzünden güven ve oy kaybına uğrayacağı yolundaki spekülasyonlar özellikle "Deniz Feneri" davalarıyla yaygınlık kazandı. Bir hayır kuruluşu olarak Türkiye'de ve Avrupa'nın Türkiyeli göçmenlerin yaşamakta olduğu çeşitli ülkelerinde 1998'den beri faaliyet göstermekte olan Deniz Feneri Derneği'nin topladığı bağışlar hususunda yolsuzluk yapıldığı iddiasıyla Almanya'nın Frankfurt Eyalet Yüksek Mahkemesi'nde görülen Deniz Feneri e.V davasıyla ilgili karar neticesi sanıklar bir yıldan 5 yıl 10 aya varan hapis cezalarına çarptırıldı; yolsuzluğun Türkiye uzantıları ve bunların AKP ile bağlantıları gündeme getirildi.

K2008/K-2008-2SPK.htm

174 Anayasa Mahkemesi, E.2008/16; K.2008/116, 5.6.2008. Karar metni için bkz. http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/KARARLAR/IPTALITIRAZ/K2008/K-2008-116.htm

175 A. Bayramoğlu, *"Çağdaşlık Hurafe Kaldırmaz": Demokratikleşme Sürecinde Dindar ve Laikler*, 21.

İKİNCİ BÖLÜM

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hukuki Yapı Olarak İrdelenmesi

The single Rose
Is now the Garden
Where all loves end
Terminate torment
Of love unsatisfied
The greater torment
Of love satisfied
T. S. ELIOT, 'Ash Wednesday (II)'

3 Mart 1340 (1924) tarihli ve 429 sayılı Şer'iye ve Evkaf ve Erkanıharbiyei Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun,[1] Siirt Mebusu Halil Hulki Efendi ve 50 arkadaşının imzasını taşıyan bir önergenin Meclis'te görüşülüp kabul edilmesi sonucu çıkarıldı. Önergede şu görüşler ifade edilmişti: "Din ve ordunun siyaset cereyanlarıyla alakadar olması birçok mahaziri daidir. Bu hakikat, bütün medeni milletler ve hükümetler tarafından bir düstur-ı esasi olarak kabul edilmiştir. Bu nokta-i nazardan yeni bir hayat varlığı temin etmek vazifesini deruhte eden Türkiye Cumhuriyeti teşkilat-ı siyasisinde zaten mudes olan Şeriye ve Evkaf Vekaleti'yle Erkan-ı Harbiye-i Umu-

1 Kanun metni için bkz. *Düstur*, III (1931) 5, 665.

miye Vekaleti'nin mevcut olması muvaffık olmaz. Şeriye ve Evkaf Vekaleti'nin ilgasına nazaran da bütün evkafın millete intikal etmesi ve ona göre de idare edilmesi tabii bir neticedir."[2] Bu kanunlaşma sürecinin başlangıcı, Cumhuriyet Halk Partisi'nin 2 Mart 1924 tarihli grup toplantısının üçüncü celsesine sunulan 45 imzalı[3] ve aynı içerikli bir önergedir.[4] Bu toplantıda söz alan Konya milletvekili Musa Kazım Efendi'ye göre, "Din-i İslam hem dünya ile, hem ahiret ile, hem muamelat ve mutekadatla, hem de ahlâkla iştigal eder", dolayısıyla Şer'iye Vekaletinin kabineden çıkarılması uygun değildir; kaldı ki bu birimin varlığı sakıncalı ise, "kabine haricinde olan aynı teşkilatın bir mahzur-ı siyasisi olmayacak mıdır?" Eskişehir milletvekili Abdullah Azmi Efendi'ye göre de, Meşrutiyetin ilanından beri dinle hükümeti, dinle dünyayı ayırmak meseleleri dile getirilmektedir; bu durum Avrupa'da kilise tahakkümünden kurtulmaya yönelik bir uygulamanın hataen İslam hakkında da geçerli kılınmaya çalışılmasından kaynaklanmaktadır. Oysa, "bizim diyanetimiz nasraniyet [yani Hıristiyanlık İ.G.] gibi değildir. Zira hükümet denen şey diyanetten doğmuştur. Diyanet, hükümettir." Bu iki eleştiri ve itiraza karşılık Kütahya milletvekili Recep Bey, "... zannediyorlar ki dinimizden, maneviyatımızdan bir şey eksik oluyor. Asla öyle değildir." sözleriyle çeşitli sakıncaları dile getirmiştir. Zonguldak Milletvekili Tunalı Hilmi Bey'in, "umuru diyaniye demek ne demek? Din varken diyaniye ne demek" şeklindeki itirazında bulunmuşsa da, Reis Feyzi

2 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, II (1968) 7, 21.

3 Konya Refik; Hakkari Asaf; Siirt Halil Hulki; İstanbul Ali Rıza; Karahisar-ı Şarki Mehmet Emin; Gelibolu Celal Nuri; Muş İlyas Sami; Menteşe Yunus Nadi; Gaziantep Ali Cenani; Karahisar-ı Sahip İzzet Ulvi; Ergani Kazim Vehbi; Kozan Ali Saip; Kastamonu Veled Çelebi; Biga Samih Rifat; İzmit İbrahim Süreyya; Çorum Ferit Recai; Diyarbakır Şeref; Elazığ Hüseyin; İzmir Osmanzade Ahmet Hamdi; Denizli Haydar Rüştü; Bolu Şükrü; Çankırı Talat; Adana Zamir; Rize Ali; Bolu Falih Rıfkı; Kütahya Ragıp; Kütahya Mehmet Nuri; Cebelibereket İhsan; Ertuğrul Doktor Fikret; Rize Rauf; Tokat Emin; Ardahan Halit; Dersim Feridun Fikri; Ergani İhsan Hamit; Kütahya Recep; Denizli Necip Ali; Canik Talat Avni; Aksaray Neşet; Saruhan Vakıf; İstanbul Akçuraoğlu Yusuf; Kars Ağaoğlu Ahmet; Diyarbakır Feyzi; Siverek Kadri; Tokat Mustafa; Urfa Yahya Kemal.

4 Bu görüşmeler için bkz. Y. Demirel – O.Z. Konur, *CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)*, 457-471.

Bey'in "söz vermedim" itirazıyla oylamaya geçilmiş ve tasarı kabul edilerek Meclis'e sevk edilmiştir.

TBMM'nin 3 Mart 1340 (1924) tarihli birinci oturumunda okunmuş olan önergenin görüşmeleri sırasında söz alan Çanakkale Milletvekili Samih Rıfat Bey ve Konya milletvekili Mustafa Fevzi Bey'in "diyanet" sözcüğü üzerinde kısa birer konuşma yapmış olduğu görülmektedir. Zonguldak Milletvekili Tunalı Hilmi Bey'in, "Diyanet İşleri varken umuru diniye ne oluyor?" şeklindeki itirazının bu kez oya konulması sonucu, çoğunluk oyuyla, yasa önergesindeki "Umuru Diyaniye Riyaseti"nin yerini "Diyanet İşleri Reisliği" almıştır.[5]

İdare hukuku bakımından, teknik anlamda merkezî idarenin (devlet tüzel kişiliğinin) en üst hiyerarşik makamı olan "Bakanlık", siyasi anlamda da yürütmenin bir birimidir. Laik nitelikte bir devlet, dahası toplum yapısını kurmaya çalışan Cumhuriyet'in ilk siyasi karar alma kadrolarının din işlerini Bakanlar Kurulu içinde bir birime vermeyi tercih etmeyişleri siyasalarıyla tutarlıydı. Anılan kadrolar ibadete ilişkin hizmet bağlamında din işlerini, teknik idare içinde bir örgütün yönetimine vererek bir yandan dinin toplum yaşamındaki yerini gözeterek kontrolü altına almış; öte yandan da seküler yapı içinde yer vermekle işlevinin dünyevi bir nitelikte olmasını sağlamıştır.

429 sayılı Kanun'un, "Türkiye Cumhuriyeti'nde muamelâtı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi'yle onun teşkil ettiği hükümete ait olup din-i mübin-i İslamın bundan maada itikadat ve ibadata dair bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında bir Diyanet İşleri Reisliği makamı tesis edilmiştir" hükmünü taşıyan 1. maddesi, Kemalist laiklik anla-

5 Görüşmeler için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, II (1968) 7, 22-24. İsmail Kara, "'Umur-u diniye/diyaniye' (din işleri/diyanet işleri) tartışması(nın) bir kelime oyunu değil tarafların beklentileri, siyasi hedefleri ve din/diyanet işlerinin ne tarafa doğru seyredeceği meselesiyle alakalı ciddi bir münakaşa" olduğu kanısındadır. Bkz. İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak Islam*, 63. Diyanet İşleri halihazır başkanı Ali Bardakoğlu da, "din işleri" yerine "diyanet" sözcüğünün tercih edilmiş olmasını 'ahlâki temeller üzerine kurulu bir dinsellik sağlama çabası' olarak yorumlamayı tercih ettiğini ifade etmektedir. A. Bardakoğlu, *Religion and Society: New Perspectives from Turkey*, 10-11.

yışının bir yansımasıdır. Bu düzenlemeyle, dine ilişkin hususlar içindeki inanç ve ibadetlerle ilgili faaliyetlerin yürütülmesi Diyanet İşleri Başkanlığı'na özgü alan olmuş; öte yandan geri kalan alanın tüm olarak TBMM'nin yasama yetkisi altına alınmasıyla, meşruiyetini dinsel kaynaktan alan bir hukuk sistemi olarak şeriat uygulaması kaldırılmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü ile ilgili hukuki düzenlemeler

429 sayılı Kanun'un 4. maddesi gereğince, "Diyanet İşleri Reisliği" "Başvekalet'"e bağlıdır. "Diyanet İşleri Reisi" "Başvekilin inhası üzerine Reisicumhur" tarafından atanır (madde 3).[6] Anılan Kanun'da Reisliğin örgüt yapısı ve kadroları gösterilmemiş; yalnızca "müftülerin mercii Diyanet İşleri Reisliği'dir" hükmü yer almıştır (madde 6). Diyanet kurumu örgütünün bu dönemdeki idari yapısına ilişkin hukuksal düzenlemeler "Diyanet İşleri Reisliği Bütçesi"nde yeralmaktadır. 1340 (1924)[7] ve 1341

6 Diyanet İşleri Başkanlığı resmi internet sitesinde bu göreve yapılan ilk atama ile ilgili şu bilgi verilmektedir: "Millî Mücadele yıllarında büyük hizmetler vermiş, idarî tecrübesi olan ve uzun zaman Ankara Müftülüğü görevinde bulunan Börekçizade Mehmet Rıfat Efendi, 1 Nisan 1924 tarihinde Diyanet İşleri Reisliğine getirilmiştir. En yüksek devlet memuru maaşı alan Diyanet İşleri Reisine, bakanlara verilen kırmızı plakalı bir makam aracı tahsis edilmiş ve protokoldeki yeri de bu özelliklere göre belirlenmiştir." Bkz. http://www.diyanet.gov.tr/turkish/default.asp Kuruma şu kişiler başkanlık etmiş bulunmaktadır: Mehmet Rıfat Börekçi (1924-1941); Ord. Prof. Şerafettin Yaltkaya (1941-1947); Ahmet Hamdi Akseki (1947-1951); Eyüp Sabri Hayırlıoğlu (1951-1960); Ömer Nasuhi Bilmen (1960-1961); Hasan Hüsnü Erdem (1961-1964); Mehmet Tevfik Gerçeker (1964-1965); İbrahim Bedrettin Elmalılı (1965-1966); Ali Rıza Hakses (1966-1968); Lütfi Doğan (1968-1972); Dr. Lütfi Doğan (1972-1976); Prof. Dr. Süleyman Ateş (1976-1978); Dr. Tayyar Altıkulaç (1978-1986); Prof. Dr. Mustafa Said Yazıcıoğlu (1986-1992); Mehmet Nuri Yılmaz (1992-2003); Prof. Dr. Ali Bardakoğlu (2003-) Ayrıca, Diyanet İşleri başkanları hakkında bir değerlendirme için bkz. İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam*, 81-92.

7 20 Nisan 1340 tarihli ve 490 sayılı 1340 Senei Maliyesi Muvazenei Umumiye Kanunu. Bkz. *Düstur*, III (1931) 5, 848 ve 983-985.

(1925)[8] yılları bütçelerinde maaş toplamı olarak, "İdarei merkeziye" 1926 yılı[9] bütçesinde "merkez" başlığı altında yer alan "Reis", "Heyeti Müşavere",[10] "memurini merkeziye" ve "İdarei vilayat" ya da "vilayat" başlığı altında yer alan "müftü"[11] kalemleri, Başkanlığın başkent ve taşrada örgütlenmiş olduğunu ortaya koymaktadır. 1924 yılı bütçesine ilişkin Meclis görüşmeleri sırasında söz alan Erzurum Milletvekili Raif Efendi'nin, "Şeriye vekaletinin lağvı kanununda ... bu nizamname yapılacağı ve teşkilât o nizamname mucibince icra edileceği musarrahtı. Henüz öyle bir nizamname mevcut değildir. Bu teşkilât hangi nizama yahut hangi kanuna tevfikan yapılmıştır ve bu bütçe bu şekilde çıkacak olursa kanun mahiyetini mi haiz olacaktır ve bu teşkilât bu suretle tekmil edilmiş mi olacaktır?" şeklindeki sorusuna[12] Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey, "Nizamname meselesi henüz halledilmemiştir. Vezaif hakkında bir nizamname bittabi yapılacak. Teşkilâta gelince; eski teşkilâta hiç dokunulmamış gibidir. Yalnız ilave olmak üzere buraya evkaftan aldığımız vezaifin de teşkilâtını beraber almışızdır," yanıtını vermiş;[13] ancak, teşkilâtın mutlaka yasayla düzenlenmesi gerektiği hususunda itirazlar sürmüştür.[14] Yine aynı görüşmeler sırasında maliye vekili, eski Şeriye Vekaleti'ndeki "heyeti iftaiye", "heyeti ilmiye" ve "şurayı evkaf"ın görevlerinin birarada heyeti müşavereye verilmiş olduğunu belirtmiştir.

Diyanet İşleri Reisliği'nin merkez ve taşra örgütlerinin ida-

8 24 Ramazan 1343 ve 18 Nisan 1341 tarihli ve 627 sayılı 1341 Senesi Muvazenei Umumiye Kanunu. Bkz. *Düstur*, III (1934) 6, 335 ve 511-513.

9 24 Mayıs 1926 tarihli ve 848 sayılı 1926 Senesi Muvazenei Umumiye Kanunu. Bkz. *Düstur*, III (2. baskı1944) 7, 937 ve 1103-1105.

10 1926 yılı Diyanet İşleri Reisliği bütçesi içinde başkent örgütündeki heyeti müşavere kalemi görülmemektedir. Ancak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bir yayınındaki ilgili örgüt şeması 1924-26 yıllarını kapsamakta, dolayısıyla bu heyetin 1926'da da idari yapıda yer aldığı gösterilmektedir. Bkz. N. Aytürk-Y. Çelik-E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi (1924-1987)*, 19.

11 Bu kalem de 1926 Senesi Muvazenei Umumiye Kanunu'nda yer almamıştır; ancak bir önceki dipnotunda verilen açıklama bu kalem için de aynen geçerlidir.

12 Görüşmeler için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, II (1975) 8/1, 801-802.

13 *A.g.e.*, 802.

14 Denizli milletvekili Mazhar Müfit Bey ve Erzurum milletvekili Raif Efendi'nin itirazları için bkz. *A.g.e.*, 804 ve 806.

ri yapısı ilk defa 1927 Bütçe Kanunu'nda[15] yer aldı. Buna göre, "reis" dışında, Diyanet İşleri Reisliği merkez örgütünde heyet-i müşavere,[16] tetkik-i mesahif heyeti[17] ve ilk defa birim olarak kurulan birtakım müdürlükler yeralmaktadır. Bunlar: Müessesat-ı Diniye Müdiriyeti, Memurin ve Sicil Müdiriyeti, Levazım Müdiriyeti, Tahrirat ve Evrak Müdiriyetidir. Bu dönem Diyanet kurumunun taşra örgütü, vilayet ve kazalarda bulunan müftülüklerdir;[18] Istanbul Müftülüğü'nün Üsküdar ve Beyoğlu kazalarında örgütlenmiş farklı bir idari yapısı olduğu görülmektedir.

30 Haziran 1929 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren 30 Haziran 1929 gün ve 1452 sayılı Devlet Memurları Maaşatının Tevhit ve Teadülüne Dair Kanun'a[19] ekli kadro cetvelinde, ilk defa Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sürekli maaşlı memur kadroları gösterildi ve adı geçen Kanun'un 2. maddesi gereğince bu cetvel, yeni bir kanun yapılıncaya, yani 1935 yılına kadar "Diyanet İşleri Reisliği"nin teşkilât kanunu hükmünde sayıldı. Bu düzenlemeyle, önceki yıllarda Meclis görüşmeleri sırasında görülen hukuki dayanıksızlık iddiaları bir çözüme bağlanıyordu. Anılan cetvelle getirilen değişiklik ise, salt birimlerin adlandırılmasına ilişkindi: Heyet-i Müşavere "Müşavere Heyeti", Tedkik-i Mesahif Heyeti "Mushafları Tetkik Hey'eti",

15 19 Nisan 1927 tarihli ve 1011 sayılı 1927 Senei Maliyesi Muvazenei Umumiye Kanunu. Bkz. *Düstur*, III (2. baskı 1946) 8, 190 ve 277-280. 10 Mart 1928 tarihli ve 1214 sayılı Riyaseticumhur, Diyanet İşleri Riyaseti ve Imalatı Harbiye Müdüriyeti Umumiyesi 1927 Senei Maliyesi Bütçelerinin Bazı Fasıl ve Maddeleri Arasında Münakale Icrasına Dair Kanun ile anılan İdarelerin "bütçelerinin merbut cetvelde irae olunan fasıl ve maddeleri arasında ceman "17070" liranın münakalesine mezuniyet verilmiştir." Bu ek ödenek, yasanın Meclis'te görüşülmesi sırasında tahsisatı yetersiz bulan üyelerin, sonradan da süren faaliyetlerinin bir sonucu olsa gerekir.

16 Bu heyetin başkanı 1924-1965 yıllarında Diyanet İşleri başkanıdır. Bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi (1924-1987)*, 9.

17 Osmanlı döneminde, 1889 yılında, Meşihat makamına bağlı olarak kurulan ve İstanbul'da çalışan bu heyet de Diyanet İşleri Reisliği'ne bağlanmıştır. Bkz. *a.g.e.*

18 1927 yılında taşrada 391 müftülük örgütü birimi bulunmaktadır; ancak, birçok vilayet ve kazada sadece bir müftü vardır.

19 Kanun metni için bkz. *Düstur*, III (1934) 10/2, 1051 ve 1064-1066.

Me'murin ve Sicil Müdüriyeti "Zat İşleri Müdürlüğü", Tahrirat ve Evrak Müdüriyeti "Tahrirat ve Evrak Müdürlüğü", Müessesat-ı Diniye Müdüriyeti "Dini Müesseseler Müdürlüğü", Levazım Müdüriyeti "Levazım Müdürlüğü" ismini aldı.

8 Haziran 1931'de kabul edilerek 13 Haziran 1931'de *Resmi Gazete*'de yayınlanan 1827 sayılı Evkaf Umum Müdürlüğü'nün 1931 Mali Senesi Bütçe Kanunu'yla[20] 1931 yılı Haziran ayından itibaren bütün cami ve mescitlerin yönetimi ve bunların görevlileri (hademe-i hayrat) Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredildiğinden (madde 6), dönemin Diyanet merkez örgütünde bulunan birimlerden Dini Müesseseler Müdürlüğü ve Levazım Müdürlüğü'nün personeli, kadrolarıyla birlikte Evkaf Umum Müdürlüğü'ne geçti. Bütçe Encümeni Reisi Hasan Fehmi Bey yasanın Meclis'teki görüşmeleri sırasında,

> "Evvelce hademei hayratın maaş ve ücretlerine mukabil Evkaf İdaresi, vakıflarından topladığı hasılattan altı yüz bin lirayı maliyeye veriyordu. Maliye de bunun üzerine bir miktar daha ilave ederek hademei hayratın maaşatını Diyanet İşleri bütçesinden tediye ediyordu. Hükümet bu gayrı tabiiliği kaldırmak için hademei hayrat maaşını doğrudan doğruya, bu muaveneti içtimaiye müessesesi demek olan, evkaf bütçesine devretmiş oldu ki, zaten kısmen de merci orası idi. Bu suretle Devlet bütçesi ile hademei hayratın alakası kesilmiş oldu. Hademei hayratın evkaf bütçesine devredilmesinden dolayı Diyanet İşleri bütçesinde bulunan ve hademei hayrat umuru ile meşgul olan bir teşkilât da beraber devredilmiş oldu. Bu teşkilâtın vazifesi, münhasıran hademei hayrat işleriyle meşgul olmaktan ibarettir,"

şeklinde bir açıklamada bulundu.[21] Öte yandan yine de, anılan düzenlemeyle Diyanet İşleri Reisliği'nin yetkileri önemli ölçüde daraltılmıştı. Ayrıca Kanun'un 7. maddesi, 1931 mali yı-

20 Kanun metni için bkz. *Düstur*, III (1930) 12, 551. "Evkaf Umum Müdürlüğü 1931 Senesi Bütçesi Hakkında 1/78 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası" için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, IV (1931) 1/2, sıra no.29, 35-43.

21 Yasa tasarısının Meclis'teki görüşmeleri sırasında ilgili açıklama için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, IV (1931) 2, 46.

lı sonuna kadar cami ve mescitlerin "hakiki ihtiyaca" göre tasnif edileceği ve birleştirilmeye olanak veren görevlerin de belirlenerek yeni kadroların bu suretle saptanması hükmünü getirmiş; böylece personelde de kısıtlamaya gidilmişti. Bunlara karşın, yasal düzenleme hiçbir itiraza uğramadan Meclis'ten geçti.[22] Anılan Kanun'la çelişen 429 sayılı Kanun'un 5. maddesinin yürürlükten kalkmış olduğu, TBMM'nin 4 Ocak 1932 tarihli kararıyla açıkça belirtildi.[23]

14 Haziran 1935 tarihinde kabul edilen ve 22 Haziran 1935 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren 2800 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun,[24] Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk teşkilât kanunudur. 1452 sayılı Kanun her dairenin ayrı ayrı teşkilât kanunlarının çıkarılmasını amir bulunduğundan ve bir teşkilât değil de kuruluş kanunu olan 429 sayılı Kanun örgütün gereksinimlerine cevap veremediğinden, hazırlanan 2800 sayılı Kanun'un 31 Mayıs 1934 tarihli layihasında, örgütün idari yapısı için 2187, 2203, 2208, 2287 sayılı teşkilât kanunlarının esas ve örnek alındığı belirtilmiştir.[25] Tek bir maddesi dışında, herhangi bir soruya muhatap olmadan, tartışmasız Meclis'ten geçen[26] Kanun'un, layihasında ileri sürülen, "az memurla idare edilmek suretiyle yeni teşkilât ihdasına zaruret hasıl olmuştur" gerekçesi doğrultusunda,

22 Maddelerin oylanması için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, IV (1931) 1/2, 52-53.

23 Meclis'in ilgili mazbataya ilişkin görüşme kayıtları için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, IV (1931) 5, 159. 48 sıra No'lu "Evkaf Umum Müdürlüğü 1931 Senesi Bütçe Kanunu'nun 6. Maddesinin Tefsiri Hakkında 3/115 Numaralı Başvekalet Tezkeresi ve Bütçe Encümeni Mazbatası" anılan zaptın sonuna eklidir.

24 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1935) 16, 1501-1504; *Resmi Gazete*, 22 Haziran 1935-3035. Bu Kanun'da salt örgüt düzenlenmiş, örgütün görevlerinin düzenlenmesiyse Kanun'un 2. maddesiyle bir "nizamname"ye bırakılmıştı. 11 Teşrinisani 1937 tarihli ve 7647 Sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilâtı'nın Vazifelerini Gösterir Nizamname, 16 Teşrinisani 1937 tarihli ve 3760 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmişti. Bu metin için bkz. *Düstur*, III (1938) 19, 23-26.

25 Bkz. "Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun layihası ve Bütçe Encümeni mazbatası" (1/40), S sayısı:183, *TBMM Zabıt Ceridesi*, V, (1935) 4-5, 1.

26 Meclis görüşmeleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, V (1935) 4-5, 191. Kanun'un 4. maddesinin görüşülmesi sırasında Kocaeli milletvekili Salah Yargı tarafından yöneltilen dersiam sınıfı hakkındaki soru, görüşmelerdeki tek soruydu.

o güne dek yürürlükte olan mevzuat gereğince 8 üyeden oluşan müşavere heyeti 5 kişiye indirilmişti (madde 5 gereği ekli A Cetveli). Bu Kanun'un idari yapıda getirdiği değişikliklerden bir diğeri de, "Tahrirat ve Evrak Müdürlüğü"nün isminin "Yazı İşleri Müdürlüğü" halini almış olmasıdır (madde 1). Ayrıca, Kanun'un 3. maddesine göre, uzmanlığı İslam ilimleri olan ulemadan oluşması gereken Müşavere Heyeti üyeleriyle Zat ve Yazı İşleri müdürlerinin atanması Diyanet İşleri Başkanının "intihabı", Başbakan'ın "inhası" ve Cumhurbaşkanı'nın "tasdiki" ile tamamlanabilmekte; geri kalan memurlar doğrudan Başkanlık tarafından atanmaktaydı. Kanun'da, taşrada her vilayet ve kaza merkezinde Diyanet İşleri Reisliği'ne bağlı birer müftü bulunacağı hükmü de yer almaktaydı (madde 4). 2800 sayılı Kanun'un getirdiği en özgün yenilik, müftü atama sürecine katılan seçim yöntemidir. 4. madde gereğince, müftülük kadrosu boşaldıkça, illerde valilerin, ilçelerde kaymakamların başkanlığında ilgili mülki birimdeki dersiam, vaiz, imam ve hatiplerle belediye üyelerinden oluşan bir kurul, "ilim ve fazileti haiz zevat arasında" gizli oyla üç kişi seçmekte; Diyanet İşleri Reisi de bu üç kişi arasından tercih ettiği adayı müftü olarak atamaktaydı. Müftü atanması sürecinde yerel ilgililerin de seçiminin yer alması sistemi 1950'ye kadar uygulandı; ancak bu tarihten sonraki düzenlemelerde bu yöntem terkedilerek, salt merkezi atama yöntemine gidildi.

5 Temmuz 1939 tarihinde kabul edilen ve 2800 sayılı Kanun'da değişiklik yapan 3665 sayılı Diyanet İşleri Reisliği eşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanunda Bazı Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun,[27] 11 Temmuz 1939 tarihli ve 4255 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi. Bu Kanun'la "Reisli-

27 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1939) 20/2, 1552-1554; *Resmi Gazete*, 11 Temmuz 1939-4255. Yasanın Meclis'teki görüşmeleri hiç tartışmasız geçmiş; metin olduğu gibi kabul edilmişti. İlgili belge için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VI, (1939) 3, 442-444 (birinci müzakere); *TBMM Zabıt Ceridesi*, VI (1939) 4, 23-25 (ikinci müzakere). 3665 sayılı Kanun'a "Ek" olarak çıkartılan 3960 sayılı Kanun'la "müşavere heyeti azalıkları", ihtisas mevkileri olarak belirlenmiştir. Anılan Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1940-1941) 22, 138; *Resmi Gazete*, 4 Kanunusani 1941-4703. Kanun'a ilişkin Meclis görüşmeleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VI (1940) 14-15, 156-157 ve 218-219.

ğin" merkez örgütünde ilk kez bir adet "Reis Muavini" kadrosu ihdas edildi. Mushafları Teknik Heyeti Reisliği İstanbul'a alındı ve kadro ünvanı "Mushaflar ve Dini Eserler Tetkik Heyeti" olarak değiştirildi. Ayrıca, Reis, Müşavere Heyeti Azası ile Zat ve Yazı İşleri müdürleri dışında kalan merkez örgütü memurlarını hangi makamın atamaya yetkili olduğuna dair bir açıklık bulunmadığından, uygulamada ortaya çıkmış birtakım aksaklıklara son verilmek amacıyla atama yapacak makam belirtildi (madde 3 - son fıkra).

CHP iktidarının ve Günaltay hükümetinin son günlerine doğru sunulan 7 Mart 1950 tarihli bir yasa tasarısının[28] 23 Mart 1950'de Meclis'te görüşülmesi[29] ve kabul edilmesiyle 29 Nisan 1950 tarihinde yürürlüğe giren 5634 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanun'a Ek Kanun[30] Diyanet İşleri örgütünde birçok yenilikler getirdi. Bu Kanun, 1947'deki CHP VII. Kurultayı'nı da etkileyen 1945 sonrası dinsel yönden farklı iklimin bir yansımasıdır.[31] Nitekim bu iklim farklılığı, çeşitli milletvekillerinin Kanun'un Meclis görüşmelerinde yaptıkları, Diyanet örgütünde ve ilgililerin statülerinde yapılan olumlu değişiklikleri memnunlukla karşıladıklarını belirten konuşmalardan da gözlemlenebilmektedir.[32] Özellikle önceki ilgili kanunların Meclis'teki görüşme zabıtlarıyla karşılaştırıldığında görülen farklı tutum ilgi çekicidir; evvelkiler çoğunlukla salt, Meclis'e sunulmuş düzenlemenin oylanmasından ibaret-

28 Bkz. "Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanun'a Ek Kanun Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu" (1/747), "7 Mart 1950", S. sayısı 260, *TBMM Zabıt Ceridesi*, c.VIII, 25 (1960).

29 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII (1950) 25, 838-844.

30 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, (1950) 31, 1950-1957; *Resmi Gazete*, 29 Mart 1950-7469.

31 *Sebilürreşad* gibi süreli yayınların da faaliyete geçmesi bugünlere rastlamaktadır [bkz. E. Edip, "Allah'ın İnayetile Sebilürreşada Başlıyoruz", *Sebilürreşad*, 1 (Mayıs 1948) 1, 2-6]. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* adlı kitabında, bu tür dergilerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nın desteğinden yararlanmakta oldukları izlenimi uyandırdığından bahsetmektedir. Bkz. anılan eser, 421.

32 Seyhan milletveli Sinan Tekelioğlu ve Erzurum milletvekili Vehbi Kocagüney'in beyanları için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII (1950) 25, 838.

tir. Ayrıca, 5634 sayılı Kanun'un gerekçesinde de, "mütevaliyen vuku bulan müracaatlar ve parti kongrelerinde dikte ettirilen dileklerle beliren lüzum ve ihtiyaca" ifadesine yer verilmesi, aynı iklim farklılığının bir başka göstergesiydi.[33]

Diyanet İşleri Reisliği'nin adının "Diyanet İşleri Başkanlığı" olarak değiştirildiği (madde 1) 5634 sayılı bu Kanun'la, 1931 Yılı Bütçe Kanunu'yla Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredilen cami ve mescitlerin yönetimi ve hayrat hademesi (cami görevlileri) kadroları yeniden Diyanet İşleri Başkanlığı'na verildi. Gerekçe'de, 1931'deki değişikliğe karşın "hayrat hademelerinin gerek vazifeye alınırken ve gerek vazifeye alındıktan sonra imtihan ve kontrollerinin Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı müftüler tarafından yapılagelmiş bulunması"nın ve 1931 uygulamasının yarattığı güçlüklerin göz önüne alınarak bu düzenlemeye gidildiği belirtilmiştir.[34] Bu değişiklik doğrultusunda 5634 sayılı Kanun'la başkent örgütünde "Hayrat Hademesi İşleri Müdürlüğü" oluşturuldu (madde 1). 5634 sayılı Kanun'un 6. maddesine dayanılarak, cami ve mescitlerde hizmet görecek, imam-hatip, müezzin ve kayyım ile diğer yardımcı hizmet sahiplerinin atama, nakil ve görevden ayrılma işlerini düzenleyen Hayrat Hademesi Tüzüğü de, Bakanlar Kurulu'nca 21 Nisan 1952 tarihinde kararlaştırılarak, 12 Mayıs 1952 tarihli ve 8107 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi.

Bunun dışında, Müşavere Heyeti'nin adı bu Kanun'la, "Müşavere ve Dini Eserler İnceleme Kurulu" olarak değiştirildi; kadroları arttırıldı; çalışma alanı da genişletilmiş oldu (madde 1 ve 1 sayılı cetvel). Evvelki kanunlarda Zat İşleri Müdürlüğü olarak kurulmuş bulunan birimin çalışma alanı da daha genişletilerek "Zatişleri, Sicil ve Levazım Müdürlüğü" haline getirildi; Yazı İşleri Müdürlüğü'nün adı da "Yazıişleri ve Evrak Müdürlüğü" oldu (madde 1). 5634 sayılı Kanun'un yürürlüğe girdiği 1950 yılına kadar yayın işleri Zat İşleri Müdürlüğü tarafından yürütülmekteyken, yeni düzenlemeyle bir "Yayın Müdürlüğü" kuruldu (madde 1). Ayrıca, anılan Kanun'la Reis Muavini ünva-

33 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII (1950) 25, 2.

34 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII (1950) 25, 1.

nı "Başkan Yardımcısı", Mushaflar ve Dini Eserler Tetkik Heyeti Reisliği'nin adı da "Mushaflar İnceleme Kurulu Başkanlığı" olarak değiştirildi (madde 1). Kanun'un 3. maddesiyle de, Diyanet İşleri Başkanlığı "İnzibat Komisyonu" hükme bağlandı.

Daha önceki düzenlemelerde yer verilmemiş olan vaizler de, bu Kanun'da taşra örgütü içinde yer aldı. Kanun'un getirdiği bir diğer değişiklik de, müftülerin atanması sürecinde, 1935 yılından beri yürürlükte olan mevzuat gereğince uygulanan seçim yönteminin terkedilerek salt merkezi atama yönteminin tercih edilmesiydi.

1950 yılında, 5634 sayılı Kanun'la oluşturulan Diyanet İşleri Başkanlığı örgüt ve kadro yapısı 1965 yılına kadar devam etti;[35] yalnızca, 2 Temmuz 1951'de kabul edilen ve 9 Temmuz 1951 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren 5806 sayılı Dini Yayınlar Döner Sermayesi Hakkında Kanun'la[36] Diyanet İşleri Başkanlığı bütçelerine "dini yayınlar döner sermayesi" konuldu. Ancak, anılan Kanun'da döner sermayenin ayrı örgüt ve kadroları saptanmamış, "kendilerine ek görev olarak sermaye saymanlığı veya memurlukları verilen maaşlı veya ücretli memur ve müstahdemler" (madde 4) tarafından yürütülmesi öngörülmüş; uygulama esasları da Maliye Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanarak Bakanlar Kurulu'nca yürürlüğe konacak bir idari genel düzenleyici işleme bırakılmıştı (madde 5). Öngörülen düzenlemenin yürürlüğe konulması 15 Kasım 1951 tarihli ve 13934 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla kararlaştırılarak 22 Aralık 1951 tarih ve 7989 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlandı.[37]

---

35 1947-1965 yılları içinde Diyanet İşleri Başkanlığı Örgütü'ne ilişkin 21 yasa teklifi Meclis'e sunulmuşsa da hiçbiri tamamlanamamış [bu veriye ilişkin olarak bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluş ve görevleri hakkındaki kanun tasarısı Meclis görüşmeleri sırasında Devlet Bakanı Mehmet Altınsoy'un konuşması, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I (1965) 39, 70]; böylelikle Demokrat Parti'nin iktidarda olduğu Mayıs 1950-Mayıs 1960 yılları içinde Diyanet İşleri Başkanlığı mevzuatına hiçbir kural, işlem katılmamıştır.

36 Kanun metni için bkz. *Düstur*, III (1951) 32, 1808-1809; *Resmi Gazete*, 9 Temmuz 1951-7853.

37 Dini Yayınlar Döner Sermayesi Yönetmeliği'ni yürürlüğe koyan Bakanlar Kurulu Kararı, *Düstur*, III (1952) 33, 127.

Kurucu Meclis'teki farklı görüşlere karşın,[38] 1961 Anayasası'nda Diyanet İşleri Başkanlığı'na İdare içinde yer verildi (madde 154). Bu tarihten itibaren, Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluş ve görevlerine ilişkin yeni bir kanun çıkarılması için birçok girişimde bulunuldu,[39] 1963 yılında da Parlamento'ya bir tasarı getirildi.[40]

Bahri Savcı'nın, "1961 seçimlerinden sonraki koalisyon hükümetleri, din duygusu ile dolu kamuoyunu tatmin etmek için (Diyanet İşleri Başkanlığı'nın) örgüt, görev ve yetki alanlarını pek fazla genişlettiler. Bu konuda 1963 tasarısı pek ileri gitmiştir."[41] şeklindeki ifadesi, Cumhuriyet'in kurucu seçkinlerinin dini kontrol altında tutmak üzere Diyanet kurumunu oluşturma niyetinin 40 küsur yıl sonraki bir yansımasıdır. O zamana kadar merkez örgütü, başlangıçta iki heyet ya da kurul ve iki ya da en çok dört müdürlükten oluşan Başkanlığın daire sayısı Danışma Kurulu, Teftiş Kurulu, Hukuk Müşavirliği, İnceleme-Araştırma Müdürlüğü, Kütüphane ve Yayın Müdürlüğü, Mezhepler Müdürlüğü, Dinsel Turizm Müdürlüğü, Personel Müdürlüğü, Levazım Müdürlüğü, Cami Hizmetleri Müdürlüğü, Yazı İşleri ve Arşiv Müdürlüğü olmak üzere 11'e, Başkan Yardımcılığı sayısı da ikiye çıkartılmıştı. Böylece örgütü genişletilmiş ve geliştirilmiş olan Başkanlığın hukuki yapısı, 1963 tasarısında şu idari ilkelere dayandırılmaktaydı:

> a) Başkanlık, varlığını Anayasa'dan alan bir "İdare kuruluşu"dur. Bu suretle ona laik devlette hükümranlık kudretini kullanan bir organ hüviyeti verilmemektedir. Fakat kanun

38 Bu görüşler için bkz. dipnot 106-109 ve 111-113.

39 Dört sene içinde altı tane kanun teklifi ve bir de hükümet tasarısı komisyonlara sevkedilmişti. Bu veriye ilişkin olarak bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluş ve görevleri hakkındaki kanun tasarısı Meclis görüşmeleri sırasında Ordu milletvekili Şadi Pehlivanoğlu'nun konuşması, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 1 (1965) 39, 70.

40 Tasarı (1/392), 28 Ocak 1963'te Milli Eğitim, İçişleri, Maliye ve Plan Komisyonlarına sevkedildi [bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 1 (1963) 11, 353]; 3/553 sayılı Başbakanlık Tezkeresi üzerine 17 Nisan 1963'te geri verildi [bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 1 (1963) 16, 355].

41 Bkz. B. Savcı, "Diyanet İşleri Teşkilâtı'nın Gelişmeleri", 94.

örgütü içinde öteki kanun uzuvları gibi ağırlık, kişilik tanıma yolu açılmıştır. Artık öteki idare uzuvlarından ayrımsız bir "cüzü tam"dır.

b) Başkanlığa böyle bir kişiliği olan bir "idare kuruluşu" hüviyeti verilmesi, onun vicdan ve din hürriyetlerinin gerçekleşmesinin pratik saiki, aracı olması içindir.

c) Bununla beraber Başkanlık, laik devlet prensibi ve gereği ile de bağlı kalacaktır.

Tasarı farklı kanatlardan çeşitli tepki ve eleştirilere hedef oldu; hatta İstanbul vaizleri adıyla yayınlanan bir risalede, "Halkının yüzde doksan beşi Müslüman olan bir memleket için hazırlanan tasarı böyle mi olmalıydı? İslam ruhunu taşıyan aklı selim sahipleri bu tasarı karşısında üzüntülerini ifade etmekten aciz bulunuyorlar" ifadesi kullanılmıştı.[42] "Kabarmış bir örgütlenmeye dayalı ... bir din işleri idaresinin laikliğe sığmaz bir gelişme kaydettiği, bu suretle dinin devleti ve toplumu etkileme kapısının açıldığı"[43] kanaati, tasarıya yöneltilen eleştirilerin bir yönünü oluşturmaktaydı. Öte yandan, örgüt yapısı bakımından en büyük tepkinin kaynağı, ihdas edilmesi tasarlanan Mezhepler Müdürlüğü'ydü. Bu suretle, "resmen tefrika yolları(nın) açılmış"[44] olacağı ileri sürülen iddialar arasındaydı; bu görüş savunucularına göre, "asırlardan beri sönmüş bulunan Şii ve Sünni mücadelelerini hiçbir sebep yokken hortlamakla, Milli ve Dini birliğimizi ikiye ayırmak büyük bir felakettir. Ancak bundan faydalanacak olan yabancı unsurlardır."[45]

Dönemin koalisyon hükümetleri tasarıyı bu şiddetli eleştiriler yüzünden kanunlaştıramamış, ancak bu konudaki çalış-

42 Bkz. *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında İstanbul Vaizlerinin Görüş ve Tenkitleri*, 2. Bu metin ayrı bir inceleme konusu olacak şekilde ilginçtir; böyle bir çalışmada "İstanbul vaizleri"nin kim ya da kimlerden oluştuğuna ilişkin belirlemeler, diyanet işleriyle ilgili dinamikleri anlamak bakımından da yararlı olabilecektir.

43 Bkz. B. Savcı, "Diyanet İşleri Teşkilâtı'nın Gelişmeleri", 97.

44 V. Bilimer, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında Mütalâa*, 5.

45 *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında İstanbul Vaizlerinin Görüş ve Tenkitleri*, 3.

malar sürmüştü. Cumhuriyet Senatosu İzmir üyesi Ömer Lütfi Bozcalı ve 26 arkadaşı; Cumhuriyet Senatosu tabii üyesi Ahmet Yıldız ve 24 arkadaşı; Konya Milletvekili İhsan Kabadayı ve 10 arkadaşı; Erzurum Milletvekili Tahsin Telli'nin ayrı ayrı sundukları kanun teklifleri de göz önüne alınarak hazırlanan ilgili kanun tasarısı 23 Mart 1964 tarihinde Millet Meclisi Başkanlığı'na gönderildi.[46] Tasarının dayandığı temel ilkelerin şöylece özetlenebileceği ileri sürülmüştür:[47]

> 1. Anayasamızın laiklik, din ve vicdan hürriyeti anlayışına uygun olarak genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev ve yetkilerini belirtmek.
>
> 2. Kuruluşundan bu yana çeşitli ekler ve birçok değişiklikler görmüş olan Diyanet İşleri Başkanlığı mevzuatını ve ihtiyaçları tek bir kanunda toplamak.
>
> 3. Devlet Memurları seviyesinde kadro ve mali imkânlar sağlamak suretiyle Diyanet İşleri görevlilerini bir taraftan bugünkü sıkıntılı durumlardan kurtarmak, diğer taraftan da her türlü manevi ve müspet ilimlerle mücehhez olarak yetişen gençler için bu teşkilâtı cazip hale getirmek.
>
> 4. Dini konuların çeşitli dallarında bilimsel araştırma ve inceleme yeterliliğine sahip din işleri görevlilerini artırarak bunların çalışmaları sonuçlarını halkın aydınlatılmasına ve hizmetine arzetmek ve böylece İslam dini'nin asla tecviz etmediği taassup ve hurafeleri bertaraf etmek suretiyle halkımızın inanç ve ahlâk ilkelerindeki birlik ve bütünlüğü sağlamlaştırmak.

Uzun görüşmelerden sonra tasarı nihayet 22 Haziran 1965 tarihinde Parlamento'da kabul edilerek kanunlaştı. 2 Temmuz 1965 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanan ve 15 Ağustos 1965 tarihinde yürürlüğe giren 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlı-

---

46 Anılan tasarı ve teklif metinleri için bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I (1965) 39, 69'da başlayan tutanağın sonundaki 831 S. sayılı basmayazı.

47 Tasarının dayandığı ilkeler bu şekilde "takdim" yazısında özetlenmiş (bkz. *ibid*, 2); Meclis'te görüşülmesi sırasında CHP Grubu adına kanun tasarısı üzerinde genel görüşlerini ve bazı önerilerini belirten Trabzon milletvekili Ali Rıza Uzuner de aynı ifadeye konuşmasında yer vermiştir (bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I (1965) 39, 78).

ğı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'la[48] örgütlenme bakımından getirilen yeniliklerin başında bir başkan ile on üyeden oluşan ve üyelerinin atanması, yönetimi 21. maddenin (b) bendinde belirlenmiş olan "Din İşleri Yüksek Kurulu" gelmektedir.[49] Anılan madde gereği Kurul üyeleri aday tespit kurulunun gizli oy ve salt çoğunlukla, açık yerin üç katı olarak, seçecekleri adaylar arasında, Diyanet İşleri Başkanı'nın teklifi, Başbakan'ın inhası üzerine Bakanlar Kurulu kararıyla atanır; böylelikle Kurul üyeliği, Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü içindeki kadrolar arasında, atanma sürecinde seçime yer verilen tek mevkii olarak belirlenmiştir. Ancak uygulamada aday tespit kurulunun işlemesi bakımından görülen hukuki engeller sonucu, Din İşleri Yüksek Kurulu uzun yıllar çalışmaya geçemedi.[50]

Ayrıca, Diyanet kurumunun çeşitli kademelerine yetkili elemanlar temin etmek amacıyla yurtiçi ve dışında burslar tahsis etmek, kuruluş personelinin mesleki bilgilerini artırmak, ibadethanelerin içinde ve dışında toplumu din konusunda aydınlatmak için gerekli işleri yapmak, "Müslüman vatandaşların milli ülkülere bağlılıklarını sağlayan koruyucu tedbirleri almak,[51] Kur'an kurslarının yönetim, eğitim ve öğretim işlerini yürütmek, Din İşleri Yüksek Kurulu'nca alınıp bu daireye tevdi olunan kararları yürütmek"le görevli "Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı" kuruldu.

---

48 *Düstur*, V (1965) 4, 2911; *Resmi Gazete*, 2 Temmuz 1965-12038.

49 Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Toplantı ve Çalışma Usulleri ile, Kurul Başkan, Üye, Raportör ve Mütercimlerin Nitelikleri ve Görevleri Hakkında Yönetmelik 1 Eylül 1966 gün ve 12389 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi.

50 Bir daha görüşülmek üzere Cumhurbaşkanlığı'nca Meclis'e geri gönderilen 1893 sayılı Kanun'a ilişkin tartışmalar sırasında CHP Grubu adına konuşan Ankara milletvekili İbrahim Saffet Omay'ın ifadesiyle, "... 10 yıl içinde ancak iki kez seçim yapılabildiği halde, bugün Din İşleri Yüksek Kurulu'nda, dikkatlerinize arzediyorum, atanması seçime dayalı tek üye yoktur. Demek oluyor ki, seçim ne kadar tekrarlanırsa tekrarlansın, her defasında itirazlar oluyor, Danıştay'da davalar açılıyor ve sonuç olarak da Kurul'un feshi kaçınılmaz bir zorunluk halini alıyor." Bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, IV (1976) 13, 422.

51 Bu ifade, Kanun'un 7/c maddesinde yer almaktadır.

Bunlar dışında örgütte bir diğer yenilik de "Teftiş Kurulu"nun ihdas edilmesiydi. Çalışma esasları bir tüzükle[52] belirlenen bu Kurul tarafından, personelin genel durumu, kadro fazlalıkları ve ihtiyacıyla ilgili hususlarda "Personel Dairesi Başkanlığı"na; sorulan sorular, mezhep, tarikat ve inanç bütünlüğünü zedeleyici ve parçalayıcı faaliyetleri, misyonerlik ve diğer yıkıcı akımlarla ilgili olarak "Din İşleri Yüksek Kurulu"na; Kur'an kursları ve hizmet içi eğitim programlarında "Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı"na; Başkanlık yayınları, gazete ve dergisi, Diyanet İşleri Başkanlığı dışından yapılan dini yayınlar, bunların faydalı ve zararlı olanları, bölgelerde aranan ve en çok okunan kitaplar, müftülük kütüphaneleri, cami kitaplıkları, eski ve el yazması kitaplarla ilgili olarak "Derleme ve Yayım Müdürlüğü"ne; müftülüklerdeki demirbaş, mefruşat, kira, telefon, ısıtma ve aydınlatma giderleri, camilerin tanzim ve teftişi, camilerde bulunan halı, şamdanlık, rahle ve benzeri nadide malzemelerle ilgili olarak da "Donatım Müdürlüğü"ne olmak üzere merkez kuruluşundaki beş birim için ayrı ayrı raporlar hazırlanıp, sunulmaktaydı. Ayrıca, yeni bir diğer kurul olarak Din Şurası[53] ve Hukuk Müşavirliği ihdas olundu; Başkan Yardımcılıklarının sayısı ikiye çıkarıldı.

22 Mayıs 1971 tarih ve 7/2511 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesiyle[54] Diyanet İşleri Başkanlığı'nda yeni bir birim olarak "Araştırma Plan ve Program Bütçe Başmüşavirliği" kuruldu ve bünyesinde "Organizasyon ve Metod Müşavirliği", "Plan Müşavirliği" ve "Program-Bütçe Müşavirliği"ne yer verildi. Ayrıca, aynı tarih ve 7/2486 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle[55] de "Dış Hizmetler Müdürlüğü" kurularak, "Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi"ne bağlandı.

52 25 Mayıs 1971 tarih ve 7/2346 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle yürürlüğe konulan Diyanet İşleri Başkanlığı Teftiş Kurulu Tüzüğü. Bkz. *Düstur*, V (1971) 10, 2316; *Resmi Gazete*, 21.5.1971-13842.

53 İlgili Tüzük 30/12/1970 tarihli ve 7/1789 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla yürürlüğe konulmuştur.

54 Bu kararname *Resmi Gazete*'de yayınlanmamıştır. Kararname'nin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi (1924-1987)*, 129-130.

55 Bu kararname *Resmi Gazete*'de yayınlanmamıştır. Kararname'nin metni için bkz. *a.g.e.*, 131-133.

Maliye Bakanlığı'nın 10 Ekim 1973 tarih ve 26018 sayılı yazısı[56] ile, 1973 yılı Bütçe Kanunu'nun[57] 22. maddesinin birinci fıkrası hükmü gereğince kadrolarda değişiklik yapıldı ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilk kez eğitim ve öğretim hizmetleri sınıfından kadrolar tahsis edilerek "Bolu Eğitim Merkezi" oluşturuldu.

26 Şubat 1975 tarih ve 7/9619 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle[58] de kadrolarda birtakım değişiklikler yapılarak Ankara ve İstanbul Eğitim Merkezleri için iki adet eğitim merkezi müdürü kadrosu tahsis edildi ve böylelikle kurulan "Eğitim Merkezi" sayısı üçe yükseldi.

13 Nisan 1976 tarih ve 7/11680 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle[59] Diyanet İşleri Başkanlığı'na 3. ve 4. derecelerden 40 adet kadro tahsis edildi ve bu kadrolar içinde Dış Münasebetler Müdürü ile Basın ve Halkla İlişkiler Müşaviri kadroları da yer aldı. Böylece, Araştırma Plan ve Program Bütçe Başmüşavirliği bünyesinde "Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği"; Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı bünyesinde de "Dış Münasebetler Müdürlüğü" kuruldu.

10 Aralık 1976 tarih ve 7/12998 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle[60] getirilen bir düzenleme sonucunda, 22 Mayıs 1971'de ihdas edilmiş olan Dış Hizmetler Müdürü kadrosu bir başkasıyla değiştirildi; böylelikle Dış Hizmetler Müdürlüğü kaldırıldı. Aynı Kararla, Başkanlığın merkez örgütü için üç Başkan Yardımcısı kadrosu ve bir Hac İşleri Müdürü kadrosu tespit edildi. Gerekli kadro düzenlemeleriyle merkezdeki Başkan Yardımcısı sayısı üçe çıkarıldı; Dini Hizmetler ve Din Görevli-

56 Bu işlemin metni için bkz. *a.g.e.*, 158-159.

57 Anılan metin için bkz. *Düstur*, V (1973) 12/1, .947; özellikle 950; *Resmi Gazete*, 1 Mart 1973-14463.

58 Bu kararname *Resmi Gazete*'de yayınlanmamıştır. Kararname'nin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi (1924-1987)*, 134-137.

59 Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 30 Nisan 1976 gün ve 15574 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

60 Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 25 Ocak 1977 gün ve 15830 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

lerini Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı bünyesinde "Hac İşleri Müdürlüğü" kuruldu.

Bu arada 633 sayılı Kanun'da bazı değişikliklere yönelik birtakım girişimlerde bulunulmuş;[61] önce 1893, ardında da 1982 sayılı Kanun'lar Meclis'ten çıkarılmıştı. Ancak, Cumhurbaşkanlığı'nca her iki kanun da yeniden görüşülmek üzere Meclis Başkanlığı'na geri gönderildi. Henüz 1982 sayılı Kanun *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmeden önce, 24 Şubat 1978 tarih ve 7/14656 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle,[62] anılan kanunla öngörülen örgüt yapısı göz önüne alınarak, başkanlığın merkez örgütünde yeni daire başkanlıkları ve müdürlükler kuruldu; Eğitim Merkezi Müdürlüğü kadrosu üçten beşe çıkarıldı ve ilk defa on adet "Yurtdışı Din Hizmetleri Müşavirliği" kadrosu ihdas edilerek, Başkanlığın yurtdışında da örgütlenmesi sağlandı. Bu Karar gereğince, Araştırma Plan ve Program-Bütçe Başmüşavirliği, "Araştırma ve Planlama Dairesi" oldu; Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi de "Dini Hizmetler Dairesi" ve "Olgunlaştırma Dairesi" olarak ikiye ayrıldı. Ayrıca yeni bir birim olarak "Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi" kuruldu.

24 Nisan 1978 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren bir yönetmelikle,[63] Başkanlığın merkez ve taşra ku-

61 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un Bazı Madde ve Bağlı Cetvellerinin Değiştirilmesi, Kaldırılması, Birtakım Ek ve Geçici Maddeler İlave Edilmesi Hakkında Cumhuriyet Senatosu Tabii Üyesi Mehmet Özgüneş'in; Aydın milletvekili Nahit Menteşe ve yedi arkadaşının; Antalya milletvekili İhsan Ataöv'ün; Samsun Milletvekili Hilmi Türkmen ve dört arkadaşının, Kastamonu milletvekili Hasan Tosyalı'nın; Yozgat milletvekili Ömer Lütfi Zararsız'ın ayrı ayrı vermiş oldukları kanun teklifleri de göz önüne alınarak CHP ile MSP ortak iktidarı döneminde hazırlanan "633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanun'a 5 Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun Tasarısı", Millet Meclisi'nin 16 Ocak 1975 tarihli oturumunda görüşülmeye başlandı. Görüşme tutanakları için bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, IV (1976) 14, 13. Anılan Kanun Teklifleri ve Tasarı metinlerini içeren 99 S. sayılı basmayazı, tutanağın sonuna eklenmiştir.

62 Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 28 Şubat 1977 gün ve 16214 mükerrer sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

63 Diyanet İşleri Başkanlığı Daire Başkanlıkları Kurulu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Yönetmelik, *Resmi Gazete*, 24.4.1978-16268, 7.

ruluşlarında görevli personelin görevlerinin ve görev yerlerinin değiştirilmesi sırasında işlemlerin adil ve hizmetin gereklerine uygun bir şekilde gerçekleşmesinde; ayrıca Başkanlık hizmetleriyle ilgili diğer işlerde isabetli kararlar alınabilmesinde Başkan'a yardımcı olmak amacıyla, Dini Hizmetler Dairesi Başkanı, Olgunlaştırma Dairesi Başkanı, Teftiş Kurulu Başkanı, 1. Hukuk Müşaviri, Personel Dairesi Başkanı, Araştırma ve Planlama Dairesi Başkanı, Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi Başkanı'ndan oluşacak "Daire Başkanları Kurulu" kuruldu.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nca ilk defa 1978 yılı hac mevsiminde deneme niteliğinde olmak üzere, Başbakanlığın onayıyla hac seferleri düzenlendi. Bu denemenin başarılı görülmesi üzerine, 4 Ocak 1979 tarih ve Ö-2-79/2 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı işlemi[64] ile, Başkanlık bünyesinde "Hac Dairesi Başkanlığı" kuruldu ve Dini Hizmetler Dairesi Başkanlığı bünyesinde yer alan Hac İşleri Müdürlüğü de bu daireye bağlandı.

Bu arada, yukarıda anıldığı üzere, 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna 5 Geçici Madde Eklenmesine Dair 1893 Sayılı Kanun TBMM'ce kabul edildikten sonra, yayınlanmak üzere 6 Mayıs 1975 tarihli bir yazıyla Cumhurbaşkanlığı'nın onayına sunulmuş; ancak Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 93. maddesi gereğince bir daha görüşülmek üzere 16 Mayıs 1975 tarihinde Millet Meclisi Başkanlığı'na geri gönderilmişti.[65] Geri gönderme tezkeresinde gerekçe,

> "a) 20. maddesinde görevleri belirtilen 'Aday Tespit Kurulu'na' Başkan yardımcılarının dahil edilmesi uygun mütalaa edilmekle beraber (f) fıkrasında belirtildiği gibi 'Her il çevresi müftüleri veya vekilleri ile vaizlerin il'de toplanıp seçecek-

64 Anılan belge için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi (1924-1987)*, 160.

65 "633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı ve Görevleri Hakkında Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna 5 Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun ve Cumhurbaşkanı'nca Bir Daha Görüşülmek Üzere Geri Gönderme Tezkeresi ve Plan Komisyonu Raporu (1/290)"nu içeren 195 S. sayılı basmayazı, 1 temmuz 1975 tarihli oturuma ait tutanağın sonuna eklenmiştir. Bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, IV (1976) 14, 418 vd.

leri birer il temsilcisinin' kurula katılmasının Devlet'e büyük mali külfet yüklemesi,

b) Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 154. maddesi gereğince, genel idare hizmetleri içinde yer alan (Diyanet İşleri Başkanı)nın, 51 yıldır devam eden ve herhangi bir sakıncası da görülmeyen atama usulünün 21. madde (a) fıkrasıyla değiştirilerek, Aday Tespit Kurulu'nun seçeceği üç aday arasından seçilmesi,

c) Niteliklerden bahseden 22. maddede de (itikadı, ibadeti, tavır ve hareketlerinin İslam törelerine uygunluğu çerçevesinde bilinir olduğu) şeklinde kabul edilen (ortak nitelik)'in sadece Diyanet İşleri Başkanı ve diğer din görevlilerinde aranması ve Devlet Memurları Kanunu'nun 36. maddesinde sayılan diğer hizmet sınıflarına (teknik, sağlık, avukatlık vb.) mensup memurlar için Devlet Memurları Kanunu'nun aradığı genel niteliklerin mevcudiyeti yeterli sayılması gerekirken Kanun'da (ortak nitelik) olarak tanımlanan niteliklerin, kuruluşun bütün görevlilerinde aranması bakımından uygun bulunmamış..."

şeklinde ifade edilmiştir.

1893 sayılı Kanun'un Millet Meclisi'nde yeniden görüşülmesi sırasında, bütünü üzerinde grupları ve şahısları adına söz alan milletvekilleri tarafından, ağırlıklı olarak, Diyanet İşleri Başkanı ve Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliğine seçimle aday tespit edilmesi usulü üzerinde duruldu. Mevzuattaki haliyle seçimlerin o güne kadar çeşitli mülahazalarla yapılamamış;[66] devlet personel rejiminde seçime yer verilmemiş;[67] 1935 ve 1950 mevzuatında müftülerin atanması sürecinde yer verilmiş olan seçim yönteminin daha sonradan terk edilmiş olması;[68] seçim sistemiyle bir tür cemaat esasının getirileceği, ancak bunun gerek mevzuat gerek gelenek gerek Atatürk ilkelerine ters düşeceği;[69] seçim sistemiyle, İslam'da yeri olmayan bir ruhban

66 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, IV (1976) 14, 422 (CHP Grubu adına Ankara milletvekili İbrahim Saffet Omay).

67 *A.g.e.*, 423 (Omay).

68 *A.g.e.*, 422 (Omay).

69 *A.g.e.*, 430 (İstanbul milletvekili Reşit Ülker).

sınıfı ihdas edebilme olasılığının bulunması[70] seçime olumsuz yaklaşanların gerekçelerini oluşturmaktaydı. Öte yandan, karşıt kanaatte olanların da, o güne dek uygulamada görülen aksaklıkların farklı nedenleri bulunduğunu;[71] Cumhurbaşkanlığı geri gönderme tezkeresinde ileri sürülen gerekçelerden biri olan, "aday tespit kurulu toplanma yönteminin devlete ağır mali külfet getireceği" endişesinin yersiz olduğunu;[72] seçimin demokratik bir müessese olup, devletin Danıştay, Sayıştay, Anayasa Mahkemesi, üniversiteler gibi çeşitli kurumlarında uygulandığını[73] ileri sürdükleri görülmektedir.

Maddelerin yeniden görüşülmesi sonucunda, Aday Tespit Kurulu'nu düzenleyen 20. madde metinden çıkarıldı. Atamalar başlıklı maddenin (a) ve (b) bentlerinde yapılması kabul edilen değişiklikler Diyanet İşleri Başkanı'nın Başbakan'ın teklifi üzerine Cumhurbaşkanı'nın da imza edeceği bir Bakanlar Kurulu kararıyla; Din İşleri Yüksek Kurulu üyelerinin de, Diyanet İşleri Başkanı'nın teklifi ve Başbakan'ın inhası üzerine Bakanlar Kurulu kararıyla atanacağı usulü benimsendi. Nitelikler hususundaki maddede ise öze ilişkin bir değişiklik yapılmadı.

Öte yandan Cumhurbaşkanlığı'nın yeniden görüşülme talebinde bulunmasına gerekçe gösterilen maddeler kapsamı dışında kalan düzenlemelerde de birtakım değişikliklere gidildi. Din İşleri Yüksek Kurulu'nu düzenleyen 5. maddede yapılan bir değişiklikle seçim sonucu belirlenen adaylar arasından atama yerine salt merkezi atama yöntemi kabul edildi; üyelerin 6 senelik görev süreleri de üç seneye indirildi. Dini Hizmetler Dairesi'ne Bağlı Müdürlüklerin Görevleri başlıklı 7. maddenin, Dini Hizmetler Müdürlüğü'nün görevlerinin sayıldığı (A) bendi içindeki (a) alt-bendinde yapılan bir değişiklikle, "İbadethanelerde ve toplumu aydınlatmaya elverişli her yerde din konusunda irşad edici çalışmalar yapmak" yerine "İbadethanelerin içinde ve

70 *A.g.e.*, 423 ve 424 (Omay).

71 *A.g.e.*, 431 (Devlet Bakanı ve İstanbul milletvekili Hasan Aksay).

72 *A.g.e.*, 419 (AP Grubu adına Tokat milletvekili Feyzullah Değerli); *a.g.e.*, 427 ve 428 (MSP Grubu adına Adana milletvekili Mehmet Hulusi Özkul).

73 *A.g.e.*, 428 ve 429 (Özkul).

dışında toplumu din konusunda aydınlatmak için gerekli işleri yapmak" ifadesi getirildi. Döner sermaye işletmesine ilişkin 31. maddede düzenlenmiş, kârların sermayeye katılması hususundaki sermaye haddi 20 milyondan 50 milyona yükseltildi.

Kanun'un, Din İşleri Yüksek Kurulu üyelerinin seçimine dair hükümler içeren Geçici 11. maddesinin de, reddedilmek suretiyle kaldırılmış olan 20. madde doğrultusunda tasarıdan çıkarılmasıyla dört geçici madde eklenmiş olan haliyle Millet Meclisi'nce kabul olunan metni 26 Ocak 1976 tarihinde Cumhuriyet Senatosu'na gönderildi ve ilgili komisyonlara sevkedildi.[74] 21 Nisan 1976 gündemine alınmış olmasına karşın, düzenleme, Hükümet temsilcisinin Senato'da olmaması sebebiyle görüşülemedi.[75] Anayasa'nın 82. maddesi gereğince tanınmış üç aylık sürenin tamamlanması nedeniyle de, Millet Meclisi'nde kabul gören metniyle 26 Nisan 1976 günü ve 1982 sayılı 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna 4 Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun[76] olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edildi ve yayınlanmak üzere 30 Nisan 1976 tarihinde Cumhurbaşkanlığı'na gönderildi. Bu Kanun da, 1893 sayılı Kanun'un geri gönderme gerekçesinin kapsamı dışında kalan değişiklikler yapılarak kabul edilmiş olması nedeniyle Cumhurbaşkanlığı'nca yeni bir kanun olarak telakki edilerek bir daha görüşülmek üzere Millet Meclisi Başkanlığı'na 7 Mayıs 1976 tarihinde iade edildi.[77] Buna karşılık 1779 sayılı Kanun nedeniyle, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 18 Nisan 1979 tarihli karara da-

74 Bkz. Cumhuriyet Senatosu 21 Nisan 1976 tarihli oturum tutanağının sonuna ekli basmayazı, S. sayısı 592. 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanun'a 4 Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun'un Millet Meclisi'nce Kabul Olunan Metni ve Cumhuriyet Senatosu Milli Eğitim, Gençlik ve Spor ve Kültür Komisyonu Raporu ile Bütçe ve Plan Komisyonu Başkanlığı Tezkeresi (M. Meclisi: 1/290; C. Senatosu: 1/399), *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, XV (1976) 27, 570.

75 Bkz. *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, XV (1976) 27, 570 ve 593-598.

76 *Düstur*, V (1979) 18, 4-10.

77 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, IV (1976) 19, 361-362.

yanılarak,[78] aynen yayınlanması için 30 Nisan 1979 tarihinde Cumhurbaşkanlığı'na gönderilmesi üzerine, 11 Mayıs 1979 tarihli *Resmi Gazete*'nin mükerrer sayısında yayınlandı ve böylelikle yürürlüğe girdi. Anılan Kanun'la, 633 sayılı Kanun'un 2, 5. maddenin birinci fıkrası, 6, 7, 8, 11, 12, 13, 15, 21, 22, 23 ve 24. maddeleriyle 31. maddenin ikinci fıkrası aşağıdaki şekilde değiştirilmiş; ayrıca bu Kanun'a dört geçici madde eklenmişti.

6 Ağustos 1979 tarih ve 7/17989 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle[79] merkez örgütüne "Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi Başkanlığı" ile "Koordinasyon ve Değerlendirme Müdürlüğü" ve "Döner Sermaye Müdürlüğü" kadroları tahsis; "Program-Bütçe Müşavirliği" kadrosu ise iptal edildi.

Bu arada, 1982 sayılı Kanun'un iptali için Cumhurbaşkanı tarafından Anayasa Mahkemesi'ne başvurulmuş ve anılan Kanun, Anayasa Mahkemesi'nin 18 Aralık 1979 tarih ve 46 sayılı kararıyla "biçim yönünden Anayasa'ya aykırı" bulunmuştu. Anayasa Mahkemesi'nin bu kararı, yayımından bir yıl sonra yürürlüğe girmek üzere, 11 Mayıs 1980 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlandı; böylelikle, iptal hükmü 11 Mayıs 1981'den itibaren geçerlik kazanmış oldu. Mahkeme'nin hukuksal bir boşluk oluşmasının önlenmesi amacıyla yeni bir yasa hazırlanması için tanıdığı bir yıllık sürenin bitiminden beri neredeyse otuz yıllık bir zaman geçmesine karşın bu alanda bir yasama işlemi hâlâ mevcut değildir.

1982 Anayasa Tasarısı'nın Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan metninde 169. madde olarak düzenlenmiş Diyanet İşleri Başkanlığı'yla ilgili hüküm, "Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir" şeklinde ifade edilmişti.[80] Görüşmeler sırasında bu maddeye ilişkin iki önerge verildi. İlk okunan 20 imzalı önergede bir ek fıkrayla, maddeye ilişkin iki önerge verildi. İlk okunan 20 imzalı önergede bir ek fıkrayla, "Di-

78 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, V (1979) 12/1, 299.

79 Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 7 Eylül 1979 gün ve 16747 mükerrer sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

80 Görüşmeler için bkz. *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, I (1982) 10, 72-76.

yanet İşleri Başkanı Özel Kanunu'nda belirtilen nitelikleri taşıyan ve Bakanlar Kurulu'nca gösterilen iki aday arasından Cumhurbaşkanı'nca atanır ve Başbakan'a karşı sorumludur" hükmünün getirilmesi; ikinci okunan tek imzalı önergede ise, maddenin birinci satırına "Diyanet İşleri Başkanlığı"ndan sonra "Laiklik esasları doğrultusunda" ibaresinin eklenmesi teklif edilmekteydi. İlk önergenin sahipleri adına konuşan ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1961 Anayasası'ndaki düzenlemesi ve bunun uygulamasıyla ne kendisinden beklenen hizmeti vermiş ne de halk üzerinde etkili olmuş bir kuruluş olduğunu iddia eden Danışma Meclisi üyesi Mehmet Pamak'a göre, "Diyanet İşleri Başkanlığı daha ciddi bir tarzda ve çok büyük çoğunluğu Müslüman olan milletimizin kendisine din teşkilâtı olarak güvenip bağlanacağı, ayrıca legal ve illegal kuruluşlardan din konusunda medet ummayacağı, kuvvetli ve şerefiyle mütenasip bir statü ve atanma şekline kavuşturulmalıdır."[81] İkinci önergenin sahibi Bekir Tünay'a göre de, "Atatürk laiklik ilkesini koyarken, siyasi hürriyetin ön şartı olarak düşünce hürriyetini Türk milletine kazandırmak istemiştir. Bu nedenle laiklik ilkesini din düşmanlığı olmaktan kurtarmanın ve beyinlere gerçek anlamıyla işlemenin tek ve yegâne yolu, başta din adamları olmak üzere bütün bir milletin laiklik anlayışında birleşmesiyle mümkün olur."[82] Görüşmeler sırasında söz alan Feyzi Fevzioğlu da metnin,

> "Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, İslamiyet'in gerçek kural ve ilkeleri doğrultusunda çağın gereklerine uygun olarak bütün siyasi görüş ve düşüncelerin dışında ve üstünde kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.
>
> Diyanet İşleri Başkanı, özel kanununda belirtilen nitelikleri taşıyan ve Bakanlar Kurulu'nca gösterilen üç aday arasından Cumhurbaşkanınca tayin edilir,"

81 *A.g.e.*, 73.

82 *A.g.e.*, 75.

şeklinde düzeltilmesini önermiştir.[83] 1982 Anayasa Tasarısı'nın Danışma Meclisi tarafından kabul edilen metninde 190. madde olarak yer alan ilgili düzenleme de küçük birtakım farklılıkların dışında, bu son öneri doğrultusundadır:[84]

> "Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, İslam dininin gerçek kural ve ilkeleri doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncelerin dışında ve üstünde kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.
>
> Diyanet İşleri Başkanı, özel kanununda belirtilen nitelikleri taşıyan ve Bakanlar Kurulu'nca gösterilen üç aday arasından Cumhurbaşkanınca atanır."

Ancak, Milli Güvenlik Konseyi'ndeki görüşmeler sonucunda metinden atamayla ilgili hükümler çıkarılmış; madde tamamen değiştirilmiştir. 1982 Anayasası'nın 136. maddesi olarak yürürlüğe giren metin şu şekildedir: "Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşünüşlerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir."[85]

2 Ağustos 1983 gün ve 83/6925 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle[86] bütün kuruluşlardaki, hukuk müşaviri ile Basın ve Halkla İlişkiler Müşaviri kadroları hariç, başmüşavir, müşavir kadro ve ünvanları iptal edilerek, yerine "uzman" kadroları (ünvanları) tahsis edilmesi üzerine, Araştırma ve Planlama biriminde başmüşavir ve müşavir kadrolarında görev yapan personel, Başkanlık uzmanlığı kadrolarına atandı. Ayrıca, 11 Mart 1980 gün ve 16926 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmiş olan Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönetmeliği'nin 58. maddesinde yer alan Araştırma ve Plan-

---

83 *A.g.e.*, 76.

84 Bu metin *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, 1 (1982) 10 en sonda eklidir.

85 2709 sayılı ve 7 Kasım 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası.

86 Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 8 Eylül 1979 gün ve 18159 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

lama Başmüşavirliği'nin görevlerinin yürütülmesi için, 7 Ekim 1983 tarih ve 209 sayılı Başkanlık onayıyla birimin adı "Araştırma ve Planlama Uzmanlığı" oldu.

14 Aralık 1983 tarihli *Resmi Gazete*'nin mükerrer sayısında yayınlanan 190 sayılı Genel Kadro ve Usulü Hakkında Kanun Hükmünde Kararname'de kamu kurum ve kuruluşlarına ait kadroların ihdası, iptali ve kullanılmasıyla ilgili konularda genel ilke ve usuller getirildi. Bu düzenlemenin Geçici 2. maddesi gereğince, 18 Temmuz 1984 tarihli ve 84/8360 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'nin[87] eki olarak yayınlanan ve 190 sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin eki sayılan cetvellerde, Bakanlıklar ve bağlı kuruluşların kadroları yer aldı. Böylece, 27 Eylül 1984 tarihli ve 3046 sayılı Bakanlıkların Kuruluş ve Görevleri Hakkında 174 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile 13/12/1983 gün ve 174 sayılı Bakanlıkların Kuruluş ve Görev Esasları Hakkında Kanun Hükmünde Kararname'nin Bazı Maddelerinin Kaldırılması ve Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında 202 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun[88] hükümleri gereğince, Bakanlıkların ve bağlı kuruluşların örgüt yapıları ve kadro ünvanları standardize ve reorganize edildi.

84/8360 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi etki cetvellerde yeralan ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilen kadrolarla Başkanlık merkez örgütü, 3046 sayılı Kanun'a uygun olarak yeniden örgütlendi. Buna göre, Başkanlık merkez örgütünde "danışma ve karar organları" olarak Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı ve Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı; "danışma ve denetim birimleri" olarak Teftiş Kurulu Başkanlığı, Hukuk Müşavirliği, Araştırma Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı; "ana hizmet birimleri" olarak Din Hizmetleri Dairesi Başkanlığı, Hac Dairesi Başkanlığı, Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı; "yardımcı birimler" ola-

87 Bu kararname *Resmi Gazete*'de yayınlanmamıştır. Kararname'nin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi (1924-1987)*, 100-110.

88 *Resmi Gazete*, 9 Ekim 1984-18540, 1-11.

rak da Personel Dairesi Başkanlığı, İdari ve Mali İşler Dairesi Başkanlığı, Savunma Uzmanlığı ve ayrıca doğrudan Bakanlığa bağlı Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü kuruldu. Taşra örgütünde adet olarak il müftülüğü 67, ilçe müftülüğü 582, eğitim merkezi müdürlüğü 7; yurtdışı örgütü olarak da din hizmetleri müşavirliği 16, din hizmetleri ataşeliği 17'ye ulaştı.

18 Ekim 1984 tarih ve A1/134/173 sayılı Başkanlık İşlemi'yle[89] isimlendirilmiş olan Yatırım ve İnşaat Mühendisliği, 7 Ocak 1986 tarih ve M6/170/109 sayılı işlemle[90] "Daire Mühendisliği" olarak değiştirildi. 28 Mayıs 1987 tarih ve A1/154/23 sayılı işlemle[91] de Araştırma Planlama Koordinasyon Dairesi Başkanlığı bünyesinde yer alan şube müdürlüklerinin ismi yeniden belirlenerek Organizasyon ve Metod Şubesi Müdürlüğü "Yönetimi Geliştirme Şubesi Müdürlüğü", Araştırma ve İstatistik Şubesi Müdürlüğü "İstatistik Şubesi Müdürlüğü", Bütçe-Plan ve Koordinasyon Şubesi Müdürlüğü de "Plan ve Bütçe Şubesi Müdürlüğü" olarak değiştirildi. Ayrıca, 3391, 3392 ve 3399 sayılı Kanun'larla 111 ilçe kurulması üzerine ilçe müftülüğü sayısı da 693'e ulaştı.

28 Nisan 1989 tarihli ve 89/14086 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi[92] ile Diyanet İşleri Başkanlığı İl Müftülüklerinde birer Şube Müdürlüğü'nün kurulması kararlaştırıldı. Bakanlar Kurulu ayrıca 9 Nisan 1990 tarihinde, 12 Mart 1986 tarih ve 3268 sayılı, 9 Nisan 1987 tarih ve 3347 sayılı, 12 Ekim 1988 tarih ve 3479 sayılı, 1 Haziran 1989 tarih ve 3569 sayılı kanunların verdiği yetkiye dayanarak 633 sayılı Kanun'da değişiklik yapılmasına karar verdi. Böylelikle, 416 sayılı 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Din İşleri Yüksek Kurulu üyelerinin sayısı 16

89 İşlemin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi (1924-1987)*, 162-163.

90 İşlemin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi (1924-1987)*, 164.

91 İşlemin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi (1924-1987)*, 165.

92 Anılan düzenlemenin metni için bkz. *Resmi Gazete*, 16 Ekim 1989-20314.

ve görev süreleri yedi yıl olarak belirlendi. Bu düzenlemeyle, üyelerin bir kısmının Aday Tespit Kurulu'nun seçeceği iki misli aday arasından Diyanet İşleri Başkanı tarafından saptanacağı esası benimsenmişti.

30 Nisan 1993 tarihli ve sayılı 21567 *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren Din Şurası Tüzüğü ile 30/12/1970 tarihli ve 7/1789 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla yürürlüğe konulmuş olan Din Şurası Tüzüğü yürürlükten kaldırıldı.[93] Bu düzenlemenin amaç, kuruluş, komisyonlar ve komisyonların çalışma esasları gibi temel maddelerinde 98/11470 sayılı Tüzükle yapılan değişiklikler 17 ağustos 1998 tarihli ve 23436 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi.

Aynı yıl içinde Diyanet İşleri Başkanlığı Teftiş Kurulu Tüzüğü'nde de değişiklik yapıldı. 20 Ağustos 1993 tarihli ve 93/4772 sayılı ilgili Bakanlar Kurulu Kararı 11 Eylül 1993 tarihli ve 21695 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi. Bu düzenlemeye bağlı olarak hazırlanan Diyanet İşleri Başkanlığı Teftiş Kurulu Yönetmeliği de 20 Aralık 1993 tarihli ve 21794 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe konulmuş oldu.

18 Ağustos 2002 tarihli ve 24850 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulunun Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik'e bağlı olarak bir de ilgili seçim usullerini belirlemek üzere, "Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Üyeliğine Atanacak Üye Adaylığını Tesbitle Görevli Aday Tesbit Kurulu Üyeleri İle Din İşleri Yüksek Kurulu Üye Adaylarının Seçim Usulüne Dair Yönerge" düzenlendi.[94]

1 Ocak 2003 tarihinde, "Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi" yürürlüğe konuldu. Bu düzenleyici işlemin 161. maddesinde, 14 Aralık 1984 tarih ve 216 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Merkez Kuruluşu Görev ve Çalışma Yönergesi, 5 Ağustos

93 1-5 Kasım 1993 tarihleri arasında Ankara Sheraton Oteli'nde toplanan 1. Din Şurası hakkında bir değerlendirme için bkz. R. Çakır, "Devlet İslam'ı istiyor", 36. Ayrıca bkz. *Diyanet Dergisi*, 36 (Aralık 1993), 4-33.

94 Bu düzenleyici işlem yayınlanmamıştır. Metin için bkz. http://www.diyanet.gov.tr/turkish/default.asp#

1985 tarih ve 1497 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Taşra Teşkilatı Görev ve Çalışma Yönergesi ve 26 Mart 1986 tarih ve 554 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Yurt Dışı Teşkilatı Görev ve Çalışma Yönergesi ek ve değişiklikleriyle birlikte yürürlükten kaldırılmıştır" hükmü yeralmaktadır. 7 Temmuz 2003 tarihli ve 58 sayılı onay ile Atama ve Yer Değiştirme Kurulu'nun kuruluşunda değişiklik yapıldı ve aynı Kurula bazı ek görevler getirildi. 17 Nisan 2006 tarihli ve 27 sayılı onay ile Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı ve Stratejik Araştırma ve Planlama Şubesi Müdürlüğü oluşturuldu; Yönetimi Geliştirme Şubesi Müdürlüğü, Bilgi İşlem Şubesi Müdürlüğü, il ve ilçe müftülükleri, imam-hatipler ve muezzin-kayyımların görevleri ile cami ve mescitlerin bakım ve temizliği esaslarında bazı değişiklikler yapıldı; Bütçe ve Ödenek Şubesi Müdürlüğü ilga edildi. 22 Aralık 2006 tarihli ve 100 sayılı onay ile İrşat Hizmetleri Şubesi Müdürlüğü, İdari ve Mali İşler Dairesi Başkanlığı, İdari ve Sosyal İşler Şubesi Müdürlüğü ve Teknik Hizmetler Şubesi Müdürlüğü görevlerinde birtakım değişiklikler yapıldı. 06 Haziran 2008 tarihli ve 50 sayılı onay ile de Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı, Stratejik Araştırma ve Planlama Şubesi Müdürlüğü, Yönetimi Geliştirme Şubesi Müdürlüğü, Bütçe ve Performans Şubesi Müdürlüğü, İç Malî Kontrol Şubesi Müdürlüğü görevlerinde birtakım değişikliklere gidildi.

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü ile ilgili sorunlar ve düşünceler

Bu noktaya kadar Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, kurulduğu 1924'ten 2008 sonuna uzanan süreç içinde örgüt yapısında görülen değişimler, ilgili her bir ayrı kural-işlem aracılığıyla nakledildi. Bu aşamada da uygulamanın uyandırdığı hukuki soru(n)lar ve bunlara ilişkin düşünceler tartışılacaktır.

Yürütme organı ve genel düzenleyici işlem yapma yetkisi

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütünü oluşturan kural-işlemler organik bakımdan değerlendirildiğinde, bunların bir kısmı-

nın yasama, bir kısmının da yürütme işlemi olduğu görülmektedir. Kurumun örgütü ilk yıllarda bütçe kanunları ya da benzeri düzenlemeler içinde inşa edilmiş; ilk kez 1935 yılında özel bir kanuna kavuşmuştur. 2800 sayılı Kanun ve bunda değişiklikler yapan 3665 ile 5634 sayılı kanunları, kurumun tarihinde bir kilometretaşı olan ve halen de değişikliklerle birlikte yürürlükte bulunan 633 sayılı Kanun izlemiştir. İdare hukuku bakımından örgüt bağlamında ilk göz alıcı nokta, 1970'lerden itibaren bu alanın temelde idari işlemlerle düzenlenmekte oluşudur: Onuncu şemada gösterilen örgütlenmenin hukuki dayanağı 22 Mayıs 1971 tarihli ve 7/2511 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; on birincininkiler Maliye Bakanlığı'nın bir yazısı ve 26 Şubat 1975 tarihli ve 7/9619 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; on ikincininki 13 Nisan 1976 tarihli ve 7/11680 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; on üçüncününkü 10 Aralık 1976 tarihli ve 7/12998 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; on dördüncününkü 24 Şubat 1978 tarihli ve 7/14656 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; on beşincininki bir Diyanet İşleri Başkanlığı işlemi; on yedincininki 6 Ağustos 1979 tarihli ve 7/17989 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; on sekizincininki 8 Eylül 1983 tarihli 83/6925 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; on dokuzuncununkiler 18 Temmuz 1984 tarihli 84/8360 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi ve bir Diyanet İşleri Başkanlığı işlemi; yirmicininkiler de iki ayrı Diyanet İşleri Başkanlığı işlemidir. Görüldüğü gibi, 1970'lerden başlayan ve 2008 sonuna dek uzanan süreç içinde Diyanet İşleri Başkanlığı örgütlenmesinde yapılan değişimlere dayanak oluşturan hukuki işlemler arasında organik anlamda tek istisnayı oluşturan 1982 sayılı Kanun'dur.

Sıddık Sami Onar'ın çok geniş ve kapsamlı olduklarını teslim etmekle birlikte "geçici" olarak nitelendirdiği[95] "kararnamelerin" 1970'lerden itibaren uygulamada neredeyse asli işlem durumuna sokulduğu görülmektedir. Somut inceleme alanımızda da gözlemlenen bu uygulamanın gerekçelerini araştırıp, "bu da anılan dönemden itibaren genel olarak Türk siyaset ve hukuk uygulamasında görülen 'yürütmenin güçlenmesi' eğilimlerinin

95 S.S. Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları* (3.bası), 401.

bir yansımasıdır" türünden görüşlere bağlanabilecek tartışmalara varmayı bir tarafa bırakacak olursak, bence somut uygulama bakımından ilgi çekici görülen iki noktadan ilki, yasama işlemiyle düzenlenmesi gereken alanların idari işlemlerle yapılandırılmasının hukuka uygun olup olmadığı; ikincisi ise aşağıda ayrıntılı olarak inceleneceği üzere, daha sonradan bir Anayasa Mahkemesi Kararı ile iptal edildiği görülen bir yasama işlemiyle düzenlenmiş bir alanda yürütmenin gerek önceden gerek sonradan yaptığı birtakım kural işlemlerin geçerliliği meselesidir.

İlk nokta bağlamında gerek 1961 gerek 1982 anayasalarına baktığımızda, her ikisinde de Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin maddelerde özel kanununa gönderme yapıldığı görülür. Diğer bir ifadeyle anayasakoyucu, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın "kanunla" düzenlenmesini emretmektedir. 633 sayılı Kanun bu gerekliliği karşılamaktadır, ancak bu Kanun kapsamı dışında getirilecek her düzenleme yine bir kanunla yapılmalıdır. Yürütme organı, ancak ve ancak Kanun'da yeralan hususlarda ve bu hususlarla çelişmeyecek içerikte işlemler ihdas edebilir.

Yukarıda da belirtildiği üzere, Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin olarak 1970-1990 yılları arasında getirilen tek istisna dışında tüm düzenlemeler organik bakımdan birer yürütme işlemidir. Bu işlemler incelendiğinde, birer kadro kararnamesi niteliğinde olup, dayanak olarak ilgili yılın Bütçe Kanunu'nun ilgili maddelerinin gösterildiği görülmektedir. Oysa bu düzenlemeler kadrolara ilişkin birer düzenleyici işlem olmanın ötesinde, teşkilât bakımından da özel Kanun'da, yani 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'da bulunmayan yeni birimler ihdas eden düzenlemelerdir. Araştırma Plan ve Program Bütçe Başmüşavirliği ve bünyesinde yer alan Organizasyon ve Metod Müşavirliği, Plan Müşavirliği, Program-Bütçe Müşavirliği; Dış Hizmetler Müdürlüğü; Eğitim Merkezleri; Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği; Dış Münasibetler Müdürlüğü; Hac İşleri Müdürlüğü; Yurtdışı Din Hizmetleri Müşavirliği ve Ataşeliği; Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi; Hac Dairesi Başkanlığı; Yatırım ve İnşaat Mühendisliği (Daire Mühendisliği) genel düzenleyici işlemlerle ihdas

edilmiş; çoğu kaldırılmış ya da isimleri değiştirilmiş birimlerdir. Yukarıda açıklanan gerekçeyle, bu birimlerin yürütme organı tarafından ihdas edilmesinin İdare Hukuku'na göre nitelendirilmesi "yetki gaspı"dır; diğer bir ifadeyle kanımca bu düzenlemeler "yetki" unsuru sakat ve dolayısıyla hukuka aykırı idari işlemlerdir.

Diğer noktada ise akla takılabilecek sorulardan ikisi şunlardır: i) Anılanlardan "öncesi" evresini ele alacak olursak, akıbeti ne olursa olsun, bir yasama faaliyetiyle düzenlenmekte olan bir alanda yürütmenin icraatta bulunma acelesi nasıl yorumlanmalıdır? ii) "Sonraki" evrede ise, iptaline hükmedilmiş olmakla birlikte, bir "yasama işlemi"yle düzenlenmiş olan bir alanda "yürütme işlemleri"yle aynı düzenlemeyi sağlamanın hukuk tekniği ve olabilirliği neyle açıklanabilir?

İlgili durumu bir kez daha yakından inceleyecek olursak, 1974'ten itibaren yasama organında 1965 tarihli ve 633 sayılı Kanun'da birtakım değişikliklere gidilmesi konusunda birtakım hazırlıklara girişildiği görülür.[96] Yukarıda adım adım izlenen ve Mayıs 1979'a dek uzanan yasalaşma süreci içinde yürütme organı yasama organından daha "atik" davranmış ve henüz 1982 sayılı Kanun *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmeden önce, 24 Şubat 1978 tarih ve 7/14656 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle,[97] anılan kanunla öngörülen yapıyı göz önüne alarak, Başkanlığın merkez örgütünde gerekli değişimleri sağlayacak düzenlemeyi ortaya koymuştur. Öte yandan, Anayasa Mahkemesi'nin 18 Aralık 1979 tarih ve 46 sayılı kararıyla "biçim yönünden Anayasa'ya aykırı" bulunarak iptal edilmiş olan 1982 sayılı Kanun'da yer alan düzenlemelerin tümü, daha sonraki yıllarda yürütme organının yaptığı işlemlerle hukuk alemine "yeniden" katılmıştır. Özellikle Başkanlığın 1 Ocak 2003 tarihli "Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi" ilginçtir, zira bu işlemle bir idari yapı Yasama işlevini devre dışı bırakarak kendi yapılanmasını bizzat düzenlemektedir.

96 Bkz. s. 116 ve devamı.

97 Bkz. s. 149.

Yürütme ve İdare'nin özerk (*autonome*) bir düzenleme yetkisi olmadığında hiçbir şüphe ve tereddüt bulunmayan[98] 1961 Anayasası çerçevesinde dahi Yürütme ve İdare organları, teşkilât, görev, yetki, personel ve usul unsurlarını içeren idare alanını bir kanundan kuvvet almak kayıt ve şartiyle, ilke olarak, düzenlemek yetkisine sahiptir.[99] Ancak, irdelemekte olduğumuz somut olayda öncelikle yukarıda açıklanan anayasal emirler; daha da dar bağlamda bir yasama işlemi üzerinde yasama organının giriştiği değişiklikler ile sonradan yargı organının bu düzenlemeleri iptal eden işlemi söz konusudur. Hukuktaki usulde paralellik ilkesi gereğince, bir kanun ancak ve ancak yine bir kanunla değiştirilebilir ya da yeniden düzenlenebilir. Bu koşullar altında yürütme organının işlemleri yetki alanının dışında kalan, yasama organının alanına tecavüz eden faaliyetlerdir. Aynı esaslar, yürütmeyi "yetki" olarak da niteleyen 1982 Anayasası çerçevesinde de geçerlidir. TBMM'nin girişimi ya da izni olmadan Bakanlar Kurulu, olağan dönemde hiçbir konuyu özerk biçimde düzenleyemez; ancak kanundan kalkarak, onu açıklayıp tamamlayıcı olağan düzenlemeler yapabilir.[100] Anayasa yargısıyla iptal

98 L. Duran, "İdare Alanının Düzenlenmesinde Teşrii ve Tanzimi Tasarrufların Sınırları", 9.

99 *A.g.e.*, 10; T. Güneş, *Türk Pozitif Hukukunda Yürütme Organının Düzenleyici İşlemleri*, 116-117.

100 L. Duran, "Düzenleme Yetkisi Özerk Sayılabilir mi?", 42. Aynı yönde bir diğer görüş için bkz. T. Tan, "1982 Anayasası Yönünden Yürütme Görevi ve Yetkisinin Niteliği (Güçlü Devlet ya da Güçlü Yürütme)", 36. Öte yandan karşı yönde bir görüş için bkz. M. Kıratlı, "1924 ve 1961 Anayasalarında İdarenin Kuruluşu (Bir Karşılaştırma", 10-11. 1982 Anayasası çerçevesinde bu tür bir değerlendirme için de bkz. E. Teziç, "Egemenliğin Kullanılmasında Yetkili Organlar", 2. Yayla'ya göre de, aşağıda belirtilen ve "kanun olmasa da İdari düzenleme olabilir" sonucuna varan içtihatların kabul ettiği esası savunmak ve hatta kabul etmek 1982 Anayasası karşısında daha kolaydır. Bkz. Y. Yayla, *İdare Hukuku*, 107. Buna karşılık Danıştay, özellikle 70'li yıllarda verdiği bazı kararlarında "kamu yararının gerektirdiği hallerde, İdare'nin genel nitelikte düzenleme yetkisine sahip olduğu hukukun genel ilkelerindendir" (Dava Daireleri Kurulu, 28 Nisan 1972, E.968/709, K.972/364, *Amme İdaresi Dergisi*, V, 4, 201) diyerek; "İdarenin genel ve asil düzenleme yetkisi" bulunduğu görüşünü benimsiyordu (Dava Daireleri Kurulu, 5 Mayıs 1972, E.970/453, K.972/385, *Amme İdaresi Dergisi*, V, 3, 193). Danıştay'a göre, İdare'nin bir alanı düzenleyebilmesi için "mutlak surette bu hususta yetki tanıyan bir metnin varlığı zorunlu" değildir (Dava Daireleri Kurulu, 28 Nisan 1972, E.968/709, K.792/364,

edilmiş bir yasama işlemi yerine, benzer düzenlemeleri bazı yürütme işlemleriyle hukuk alemine katmak hukuk tekniğiyle bağdaşamaz. Duruma diğer bir açıdan yaklaşılacak olursa, İdare'nin genel düzenleme yetkisinin sınırlarından birinin de hiç şüphesiz, Tahsin Bekir Balta'nın da ifade ettiği üzere, "üst hukuk kurallarına saygı"[101] olduğu görülür. Dolayısıyla mesele aslında Türkiye Cumhuriyeti'nin hukuk kültürü ve praksisiyle yakından ilgilidir. Özellikle imar meselelerinde rastlandığı şekilde, yargı kararlarına uymamak için her türlü çıkar yolu deneyen ve sonunda da bir şekilde bulan ilgili kamusal kurumlar gibi burada da İdare için hukuk devleti anlayışının, diğer bir ifadeyle hukuk kurallarıyla bağlı olmanın bir *sine qua non* (olmazsa olmaz) olmadığı anlaşılmaktadır. Üstelik sorun tabii ki salt ilgili İdare'de değildir; buradaki "suç" devletin çeşitli erklerince paylaşılmaktadır; diğer bir ifadeyle tüm erkler bakımından benzer tutumlara rastlanması bu hususta toplumsal bir suç ortaklığının varlığına işaret etmektedir. Bu durumun, devlet yapılanmasının da faillerini[102] oluşturan Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarının büyük bir kısmında, hukukla bağlı olmaya yükümlü olma kabulünün görülmeyişinden kaynaklandığını düşünüyorum. Yasama organındaki yetkililerin, 1981 yılı içinde tamamlanmış olması gereken bir yasama işlemi hususunda hiçbir acelesi olmadığı görülürken;[103] İdare de yasa-

Amme İdaresi Dergisi, V, 5, 501); "hiçbir yasal metin olmasa dahi İdare'nin genel düzenleme yetkisi içinde düzenlemelerde bulunması zorunluğu" vardır (Dava Daireleri Kurulu, 5 Nisan 1974, E.972/358, K.974/437, L. Duran, *İdare Hukuku Ders Notları*, 392). 1982 Anayasası döneminde Anayasa Mahkemesi ve Yargıtay'ın da aynı yönde kararları mevcuttur: Anayasa Mahkemesi, 11 Ocak 1985, E.84/6, K.85/1, *Resmi Gazete*, 5 Şubat 1987-19363, 9. Yargıtay İçtihadı Birleştirme Kurulu, 24 Kasım 1986, E.86/2, K.86/2, *Resmi Gazete*, 5 Şubat 1987-19363, 8.

101 T.B. Balta, *İdare Hukuku/Genel Konular*, 176.

102 Kullanmayı tercih ettiğim fail sözcüğü İngilizcedeki *agent* kavramına tekabül etmektedir.

103 İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi bünyesindeki Sosyal Yapı – Sosyal Değişme Anabilim Dalı'ndan bir araştırmacının doktora tezinde, "Şayet 1982 sayılı kanunun iptali tarihinden itibaren hukuki bir boşluk doğmuşsa, bunun sorumlusu Diyanet İşleri Başkanlığı değildir. Çünkü, kanuni boşluğu dolduracak müessese Başkanlık değil, yasama organı olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir" ifadesi yeralmaktadır. Bkz. K. Kaya, *Soyolojik Açıdan Türkiye'de Din-Devlet İlişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, 143.

ma organıymışçasına davranıp, kanunla yani yasama organınca düzenlenmesi gereken bir alanı, "yönerge"[104] adı altında bir genel düzenleyici işlemle tümüyle düzenlemektedir. Muhtemelen ilgili idare yetkililerinin bu tutumunda, örgüt ve görev yapılanmasını teknik bir gereksinim addederek, asıl önemli kabul ettikleri bazı düzenlemelerin yasama meclisinden geçmesini sağlayabilinceye kadar, daha kalıcı/görünür/ciddi bir hukuki işlem olarak algılanan "kanun" şeklindeki bir düzenlemeyi erteleme niyeti rol oynamaktadır. Ancak bu durum kanun hükmünde kararnamelerle yapılan düzenlemelerden çok daha vahimdir, zira karar alma süreci içinde Yürütme organı tarafından üretilen kanun hükmünde kararnameler nihai olarak parlamentoya yani yasama meclisine sunulur. Oysa İdare'nin, kanunla düzenlenmesi gereken bir alanı, bizzat kendi işlemiyle düzenleme yoluna gitmesi, bu tür bir niyeti olmasa bile, hukuken ve siyaseten parlamenter yapıdaki modern devletin egemenlik ve temsiliyet mekanizmalarını tanımadığı anlamını taşır.

Genel düzenleyici işlemlerin yürürlük kazanmaları

Düzenleyici işlemlerin yayın ve ilan yoluyla ilgililere duyurulması gerekir.[105] Bu usul, İdare karşısında bireyin haklarının korunması bağlamında önemli bir güvencedir. İdari işlemin şekil unsuru içinde yer alan bu ilkeye uyulmaması özellikle, Anayasa'da hükme bağlanmış düzenleyici işlemler olarak tüzük ve yönetmeliklerin *Resmi Gazete*'de yayınlanması zorunluluğunun yer aldığı 1961 Anayasası çerçevesinde hukuka aykırı, sakat bir işlemin doğmasına yol açar. 1982 Anayasası'nda yayımlanma zorunluluğu ilkesi yönetmelikler yönünden bir de-

104 "Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi". "Bakanlıkların ve kamu tüzelkişilerinin kanunla yetkili kılınan organlarının düzenleyip, Resmi Gazetede yayınlatacakları kural işlemler, hangi başlığı ve adı taşırsa taşısın, '*yönetmelik*' olarak kabul edilir" Bkz. L. Duran, *İdare Hukuku Ders Notları*, 473. Buradaki hukuken çok sorunlu bir diğer husus da Diyanet kurumunun bizzat kamu tüzelkişiliği olmadığından ötürü bu tür düzenleyici işlem yapma yetkesine haiz olmamasıdır.

105 L. Duran, *İdare Hukuku Ders Notları*, 391.

ğişikliğe uğramış, hangilerinin *Resmi Gazete*'de yayımlanacağının kanunla düzenleneceği belirtilmiştir. Bu düzenlemeyi sağlayan 3011 sayılı ve 24 Mayıs 1984 tarihli *Resmi Gazete*'de Yayımlanacak Olan Yönetmelikler Hakkında Kanun'da[106] ise, Başbakanlık, Bakanlıklar ve kamu tüzelkişilerinin, işbirliğine, yetki ve görev alanlarına ait hükümleri düzenleyen, kamu personeline ait genel hükümleri kapsayan, kamuyu ilgilendiren yönetmeliklerin *Resmi Gazete*'de yayımlanacağı ilkesi getirilmiştir. Ancak, aynı maddenin ikinci fıkrası gereğince milli emniyet ve milli güvenlikle ilgili olan ve gizlilik derecesi taşıyan yönetmelikler yayımlanamaz.

1970-1990 sürecinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nı yapılandıran kural işlemler gözden geçirildiğinde, ilgili Bakanlar Kurulu Kararnameleri'nden 22 Mayıs 1971 tarih ve 7/2511 sayılı, aynı tarih ve 7/2486 sayılı ve 26 Şubat 1975 tarih ve 7/9619 sayılı olanların yayımlanmamış olduğu görülür. Bu düzenlemelerden ilkiyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nda yeni bir birim olarak Araştırma Plan ve Program Bütçe Başmüşavirliği kurulmuş ve bünyesinde Organizasyon ve Metod Müşavirliği, Plan Müşavirliği ve Program-Bütçe Müşavirliği'ne yer verilmiştir. Aynı tarih ve 7/2486 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle de Dış Hizmetler Müdürlüğü kurularak, Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi'ne bağlanmıştır. 26 Şubat 1975 tarih ve 7/9619 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle ise kadrolarda birtakım değişiklikler yapılarak Ankara ve İstanbul Eğitim Merkezleri için iki adet eğitim merkezi müdürü kadrosu tahsis edilmiş ve Bolu'da kurulmuş ilkiyle birlikte Eğitim Merkezlerinin sayısı üçe çıkarılmıştır. Bu arada Bolu Eğitim Merkezi'ni kuran işlem de, Maliye Bakanlığı'nın 10 Ekim 1973 tarihli ve 26018 sayılı yayınlanmamış bir yazısıdır. Özellikle 1961 Anayasası çerçevesinde bir düzenleyici işlemin yayımlanmaması yok hükmünde olması sonucunu doğurur. Nitekim, Danıştay 11. Dairesi'nin 21 Mart 1977 tarihli bir kararı da aynı yönde olup, "*Resmi Gazete*'de yayımlanmadığına göre yok hükmünde

106 *Resmi Gazete*, 1 Haziran 1984-18418.

olan yönetmelik"ten söz edilmektedir.[107]

Öte yandan aynı kuralın, somut inceleme alanımız bakımından 1982 Anayasası çerçevesi içinde de geçerli olduğuna inanıyorum.[108] Diyanet İşleri Başkanlığı'nı düzenleyen işlemler "kamuyu ilgilendiren" hükümler içerdiğinden, 1982 Anayasası'nın yönetmelik ya da son tahlilde yönetmelik hükmünde olan tüm adsız düzenleyici işlemler bakımından istisna yaratan hükmü, kanuni düzenleme gereği, zorunluluk kapsamında olmayı korumaktadır. Diğer bir ifadeyle bu düzenlemeler, "bir kurumun (salt) iç düzenini ilgilendireceğinden *Resmi Gazete*'de yayımlanmalarına gerek olmayan alelade yönetmelikler"[109] olmadığından, üst pozitif normlar gibi yayımlanmalıdır. Aksi takdirde yargı güvencesine ağır bir darbe indirilmiş olur. Kaldı ki, "her ne isim altında çıkarırlarsa çıkarılsın, yönlendirici ve yorumlayıcı niteliğinin dışında, tamamen yeni birtakım hukuk kuralları getiren direktiflerin doğrudan doğruya iptal davasına konu yapılabileceğinde hiçbir kuşku olmamak gerekir."[110] Böylelikle, somut inceleme alanımızdaki düzenlemelerin yayınlanmasının kişi hakları bakımından genel anlamda zorunlu bir durum doğurduğu bir kez daha görülmektedir.

Ancak genel düzenleyici işlemlerin yürürlük kazanabilmesi için yayınlanmaları gerekliliğinin, teknolojik ilerlemeler çerçevesinde 1990'ların ikinci yarısından beri gittikçe yaygınlık kazanan internet imkanları sayesinde, duyuru şeklinde gerçekleştirilebileceği kanısındayım. Özellikle odaklanmakta olduğumuz Diyanet İşleri Başkanlığı'nınki[111] gibi resmi kurumsal siteler aracılığıyla yapılacak duyuruların yayınlanma gereğini doğuran aleniyet koşullarını sağlamakta olduğu aşikardır.

---

107 E.72/1522, K.77/1077'in *Danıştay Dergisi*, 28-29 (1978), 584.

108 Ankara 3. İdare Mahkemesi de, *Resmi Gazete*'de yayınlanmamış ama ilgililere uygulanmış olan TRT Personel Yönetmeliği hakkında açılan bir davada, 3011 sayılı Kanun'a gönderme yaparak, açıkça belirtmese de, yönetmeliği yok saymıştır (Ankara 3. İdare Mahkemesi'nin 17.2.1988 tarihli ve 1988/235 sayılı kararı).

109 E. Teziç, *Anayasa Hukuku*, 57.

110 C. Erkut, *İptal Davasının Konusunu Oluşturma Bakımından İdari İşlemin Kimliği*, 137.

111 Bkz. http://www.diyanet.gov.tr

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütlenmesiyle ilgili bir diğer sorun da, 1982 sayılı Kanun aleyhinde Cumhurbaşkanlığı tarafından Anayasa Mahkemesi'nde açılan dava sonucunda alınan iptal kararı[112] ve sonuçlarıdır. Aşağıda bu sorun irdelenirken, 1893 ve 1982 sayılı kanunların Cumhurbaşkanlığı tarafından TBMM'ye geri gönderilmeleri sürecindeki hukuki olgular da, salt somut inceleme konumuzu ilgilendirdiği bağlamda ele alınacaktır; öncelikle kısaca olayın gelişimini gözden geçirelim.

29 Nişan 1975 tarih ve 1893 sayılı Kanun, yukarıda verilen ilişkin bölümde ayrıntılarıyla açıklanan gerekçelerle, TBMM'de yeniden görüşülmesi için dönemin Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından geri gönderilmişti; bunun üzerine çalışmalara girişen TBMM, 26 Nisan 1976 günü 1982 sayılı Kanun'u kabul etti. Sorun, ikinci kanunda yalnızca yeniden görüşülmesi istenen hususlarda değil, diğer birtakım maddelerde de değişiklik yapılmış olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu gerekçeyle cumhurbaşkanı Kanun'un bir kez daha görüşülmesi için TBMM'ye iade etti. Buna karşılık Millet Meclisi Genel Kurulu, cumhurbaşkanının bir kanunu iki kez geri göndermesinin mümkün olamayacağını kararlaştırdı; Cumhuriyet Senatosu Genel Kurulu da bunun mümkün olduğu görüşünü benimsemiş olduğundan karma komisyon kuruldu. Karma Komisyon da kanunun yeniden görüşülmesi gerektiğine karar verdi. Ancak, Millet Meclisi görüşünde ısrar ederek bir daha görüşülme isteğinin kapsamı dışında kalan hususlarda ve maddelerde TBMM'ce değişiklik yapılsa dahi, cumhurbaşkanının bir kanunu bir defadan fazla geri gönderemeyeceğini kararlaştırdı. Cumhurbaşkanı da bu karar gereğince yayımlamak zorunda kaldığı Kanun'un iptali için Anayasa Mahkemesi'nde iptal davası açtı.[113] Anayasa Mahkemesi, Kanun'un yeniden görü-

112 Karar metni için bkz. *Düstur*, V (1980) 19, 1655-1675. Aynı karar *Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi*, 17 (1980), 399-431'de de yayınlanmıştır.

113 Aynı durum 1542 sayılı Bazı Orman Suçlarının Affına ve Bunlardan Mütevellit İdare Şahsi Haklarının Düşürülmesine Dair Kanun bakımından da mevcuttu.

şülmesi sırasında değişiklik yapılması halinde o kanunun "yine kabulü" değil, yeni bir kanun koyma durumunun ortaya çıkacağı gerekçesiyle anılan kararı ve Kanun'u iptal etti.

Geri gönderme üzerine, parlamentonun, yeniden görüşme sırasında her değişiklik yapışında cumhurbaşkanının yeni bir gönderme yetkisi kazanması yol ve yöntemini getiren bir karara katılmak ve bunu anayasal dengeler sistemiyle bağdaşır bulmak kolay değildir;[114] ancak bizim konumuz bağlamında asıl önemli olan Anayasa Mahkemesi kararlarının sonuçlarıdır.

Anılan kararıyla kanun boşluğu oluşacağından, Anayasa Mahkemesi, iptal hükmü kararının *Resmi Gazete*'de yayınlanmasından başlayarak bir yıl sonra yürürlüğe girmesine karar vermişti. 11 Mayıs 1980 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanan iptal kararı, 11 Mayıs 1981'den itibaren yürürlük kazandı. Ancak ne tanınan süre içinde ne de sonrasında hiçbir kanuni düzenlemeye gidilmeli; ancak, yukarıda da belirtildiği gibi alanın birtakım Bakanlar Kurulu Kararnameleri ve diğer idari işlemlerle düzenlenmesine gidildi.

Bu noktada ortaya çıkan soru, ortada organik ve teknik anlamda yeni bir kanun olmadığına göre, iptal kararının yürürlük kazanmasını müteakip, 633 sayılı Kanun'un değiştirilme öncesindeki hükümlerinin yeniden yürürlüğe girip girmeyeceğidir. Genel bir ifadeyle, Anayasa Mahkemesi bir normu iptal eder ve bu iptal hükmünün yürürlüğe gireceği tarihi ayrıca kararlaştırırsa, bu süre içinde yasama organının yeni bir norm koymaması durumunda ne olacaktır? Burada iki görüş ortaya atılabi-

---

Bu nedenle, bu Kanun için de Anayasa Mahkemesi'nde dava açılmış; 1979/22 sayılı bu dava da 18 Aralık 1979 tarihli ve 1979/45 sayılı bir iptal kararıyla sonuçlandırılmıştır. Karar metni için bkz. *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, 17 (1980), 349-398. Ayrıca, bu Kanun'un cumhurbaşkanı tarafından ikinci kez, bir daha görüşülmek üzere geri gönderilmesi üzerine yapılan Meclis görüşmeleri için bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, V (1979) 12, 285-299.

114 Bu konuda bkz. M. Oytan, "1982 Anayasası'nda Yasama ve Yargı Erkleri Karşısında Güçlendirilmiş Yürütme Organı ve Güçlendirilme Nedenleri", 15. Ayrıca bu konuda kapsamlı iki çalışma için bkz. N. Yaşar, *Türkiye'de Devlet Başkanının Kanunları Geri Gönderme Yetkisi* özellikle 57-59; Ş. İba, "Cumhurbaşkanınca Yayımlanması Kısmen veye Tamamen Uygun Bulunmayan Kanunların Meclise Geri Gönderilmesi", 299-316.

lir: Birincisi, eski kanunun kendiliğinden yeniden yürürlük kazanacağı iddia edilebilir ya da bu olanak bulunmadığından hukuksal bir boşluk durumu ortaya çıkacağı ileri sürülebilir.

Gerek yasama gerek yürütme organının bazı ilgili icraatları, birinci görüşü benimsemiş olduklarını göstermektedir. Öte yandan, benim de katıldığım ikinci görüş Danıştay kararlarına yansımıştır. İdari dairelerden olan Danıştay Üçüncü Dairesi, 931 sayılı İş Kanunu'nun Anayasa Mahkemesi'nce iptali üzerine ortaya çıkan durum hakkındaki bir kararında, Çalışma Bakanlığı'nın 931 sayılı Kanun'un iptali üzerine 3008 sayılı İş Kanunu'nun kendiliğinden yürürlüğe gireceği yönündeki görüşünün aksine, Anayasa'nın 64. maddesi gereğince kanun koymak ve değiştirmek görev ve yetkisinin yalnızca TBMM'ye ait olduğu ve Anayasa Mahkemesi kararlarının geriye yürümediği gerekçeleriyle anılan Kanun'un yeniden yürürlüğe geçmesine imkân bulunmadığına hükmetmiştir.[115] Danıştay Genel Kurulu da E.1971/22, K.1971/36 sayılı ve 24 Mayıs 1971 tarihli kararıyla bu kararı onamıştır.[116] Öğretide de, bir kanunun iptalinin, bizim hukuk sistemimizde, onun ortadan katıldığı ya da değiştirdiği kanunun ya da bir hükmünün tekrar kendiliğinden yürürlüğe girmesi sonucunu yaratmadığı kabul edilmektedir.[117] Konu, görüldüğü üzere henüz tam anlamıyla tatmin edici bir çözüme ulaşılamamış olmakla birlikte, kanımca, 633 sayılı Kanun'un 1982 sayılı Kanun'la değiştirilmiş hükümlerinin iptal hükmünün yürürlüğe girmesiyle yeniden yürürlük kazanacağı kabul edilemez.[118] Dolayısıyla halihazır durumuyla Di-

---

115 Danıştay Üçüncü Daire, E.1970/444, K.1971/10, T. 9 Ocak 1971. Karar için bkz. *Danıştay Dergisi*, 4 (1972), 69-70.

116 Bu karar için bkz. *Danıştay Dergisi*, 4 (1972), 71-75.

117 Bkz. Ü. Azrak, "Anayasa Mahkemesi İptal kararlarının Geriye Yürümezliği", 164. Farklı görüş için bkz. B. Kuzu, *Türk Anayasa Hukukunda Kanun Hükmünde Kararnameler*, 424.

118 Ancak, Bakanlar Kurulu, Devlet Bakanlığı'nın 22 Ocak 1992 tarihli ve 00516 sayılı yazısı üzerine 30 Ocak 1992 tarihli ve 92/2674 sayılı Kararname ile, onu Başkanlık örgütünden dördü İlahiyat Fakültelerinden olmak üzere 14 kişiyi Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliklerine atamış bulunmaktadır (anılan işlemin metni için bkz. *Resmi Gazete*, 15 Şubat 1992-21143). Bu iradesiyle yürütme organı, Anayasa Mahkemesi'nin vermiş olduğu iptal kararı ve tanınan sürede

yanet İşleri Başkanlığı, özellikle örgüt ve görevler bakımından, yasal dayanaktan yoksun bir kurum olma niteliğindedir.

Anayasa Mahkemesi'nin iptal kararlarının sonuçları (II)

9 Nisan 1990 tarihinde Bakanlar Kurulu, 12 Mart 1986 tarihli ve 3268 sayılı, 9 Nisan 1987 tarihli ve 3347 sayılı, 12 Ekim 1988 tarihli ve 3479 sayılı, 1 Haziran 1989 tarihli ve 3569 sayılı kanunların verdiği yetkiye dayanarak 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında 416 sayılı Kanun Hükmünde Kararname'yi[119] çıkarmıştır. Anılan kanunlardan ilki, "Memurlar ve Diğer Kamu Görevlileri Hakkında Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Yetki Kanunu", diğerleri ise bu yetki kanununun süresini uzatan düzenlemelerdir. Bu noktada ortaya çıkan ilk soru, yürütmenin kanun hükmünde kararnamelerle düzenlemeler getirilebilmesinin sınırlarından kaynaklanmaktadır.

Anayasa Mahkemesi, 1985/7 sayılı kararında, Yürütme'ye yetki veren ayrık hallerin esaslarını belirlemiştir. Mahkeme'ye göre, kriz kararnameleri, mali yükümlülükler ve dış ticaretin düzenlenmesi alanları özerk düzenleme alanlarıdır. Mahkeme'nin 1989/7 sayılı kararına göre de, "TBMM tarafından Bakanlar Kurulu'na Kanun Hükmünde Kararname çıkarma yetkisinin ancak önemli, zorunlu ve ivedi durumlarda verilmesi, yasama yetkisinin devri anlamına gelecek biçimde güncelleştirilip sık sık bu yola başvurulmaması Anayasakoyucunun amacına daha uygundur." "Mahkemenin bu karara göre, politikanın hukuku yapılmasında normlar şebekesinde prensip olarak, kullanılması gereken normatif devre, kanun devresidir ve Kanun Hükmünde Kararname devresinin, ısınacak ölçüde, sık kullanılması da Anayasal 'amaç'a uygun değildir."[120] Ele al-

yeni yasal düzenleme yapılmamış olması karşısında eski haliyle Kanun'un yeniden yürürlük kazanacağı kanısında olduğunu ortaya koymaktadır.

119 Anılan düzenleme 12 Nisan 1990 tarihli ve 20490 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

120 B. Çağlar, "Anayasa Mahkemesi Kararlarında 'Demokrasi'," *Anayasa Yargısı*, VII, 51-127.

dığımız kurum hakkındaki düzenlemenin yukarıda anılan her iki kararda koşullara da uymaması, Anayasa Mahkemesi'nin önüne geçmeye çalıştığı türden, hukuk tekniğiyle bağdaşamayacak icraatın bir parçası olduğunu göstermektedir.

Anılan Kanun Hükmünde Kararname, Bakanlar Kurulu'nca 9 Nisan 1990 tarihinde kararlaştırılmış; 12 Nisan 1990 tarihinde de *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu arada göz önüne alınması gereken 1988/64 Esas, 1990/2 Karar sayılı ve 1 Şubat 1990 tarihli Anayasa Mahkemesi kararıdır.[121] Olayımızdaki Kanun Hükmünde Kararname'nin de dayanaklarını oluşturan yetki kanunlarını iptal eden ve *Resmi Gazete*'de yayınlanmasından üç ay sonra yürürlüğe gireceği belirlenmiş bu kararın basına da yansıyarak duyulmasına karşı anılan düzenlemeye gidilmesi her şeyden önce iyi niyete sığmayan, hukuki düzenin dolanılmasından ibaret bir tutumdur. Ancak bunun ötesinde önemli olan, Anayasa Mahkemesi kararının yürürlük kazanmasından sonra, bu kanunlara dayanılarak yapılmış düzenleyici işlemlerin, bu arada da ilgili olduğumuz 416 sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin akıbetinin ne olacağıdır.

Basında çıkan bir değerlendirmesinde Bakır Çağlar, bu konuda iki tez ileri sürülebileceğini ya iptal edilen yetki kanunlarına dayanılarak çıkarılmış kanun hükmünde kararnamelerin de yürürlükten kalkacağını ya da itiraz yoluyla açılacak davalarda işin esasına girilmeden iptal edileceklerini belirtmektedir.[122] Kanımca bir düzenleyici işlemin kendiliğinden kalkmış sayılması hukuk sisteminin güvenceleriyle ve hukuk tekniğiyle bağdaşamayacağından, asıl olan Yürütme'nin iptal edilmiş kanuna dayanan düzenlemelerini geri almasıdır; aksi halde gerekli olan yine de bir yargı kararıdır.

---

121 Anılan karar 21 Nisan 1990 tarihli ve 20499 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

122 Işık Kansu-Turan Yılmaz, "Kararname yerine yasa", *Cumhuriyet*, 2 Mart 1990, 10.

1924'te oluşturulan Diyanet İşleri Başkanlığı örgütüyle 2000'lerde varılan yapı arasındaki farklılığın boyutlarını yukarıdaki açıklamalar ve ekte sunulan şemalar açıkça ortaya sermektedir; ancak niceliksel ve niteliksel farklılaşmaları bir tarafa bırakarak, kurumun varolan yapısı üzerinde durulması gereken üç önemli nokta, Diyanet kurumunun işlevinin niteliği; kurumun başkanlık görevine atanacaklara ilişkin yöntem ve bu kurum bağlamında toplumsal cinsiyet ilişkileri bakımından yapılmış ve yapılmakta olan tercihlerdir.

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı profesörlerinden Yusuf Şevki Yavuz'a gore, Kur'an-ı Kerim'de Allah ve Peygamberden sonra dini otorite ile ilişkilendirilen mercilerden biri de, yönetici zümredir (ulu'l-emr). Yavuz'un kanaati, devlet yöneticilerinin, "esasen dünyevi otorite sahibi olmakla birlikte din işlerinin düzenlenmesi, din eğitim ve öğretimi ile din hizmetlerinin yürütülmesi genel idari yapıdan ayrı düşünülemeyeceğinden dolaylı olarak dini otorite sahibi konumundadırlar. ... Din hizmetlerinin yürütülmesi ve farklı dini mezhepler arasındaki anlaşmazlıkların çatışmaya dönüşmemesi için devleti yönetenlerin dolaylı olarak da olsa dini otoriteyle irtibatlarının bulunduğunu kabul etmek hem reel açıdan, hem de yöneticilere itaat etmeyi öğreten din açısından kaçınılmaz görülmektedir"[123] yönündedir. Buna karşılık Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı profesörlerinden Cihat Tunç'a göre, "... İslam Dininde yegane otorite Allah Tealadır. ... Önderler, imamlar ve yöneticiler, Onun haberlerini, emirlerini ve yasaklarını once anlayıp, kavrayıp, tereddütsüz bir şekilde benimseyip kabul ederler. Sonra önce bunları kendi hayatlarında uygulayıp, yaşama geçirdikten sonra, Hz. Peygamberin yaptığı gibi yorumlamak, açıklamak, uyarmak ve müjdelemek görevini üzerlerine alarak, örnek alınması gereken önderler olabilirler."[124] Halen Fırat Üni-

123 Y.Ş. Yavuz, "Kur'an-ı Kerim'de Dini Otorite", 31.

124 C. Tunç, "Nasslar Işığında Dini Otorite", 137.

versitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı profesörlerinden olan Erkan Yar, Max Weber'in otorite kavramını kullanarak dinsel otoriteyi karizmatik otoriteyle özdeşleştirmekte; Allah'ın otoritesinin beşeri otoritelerden farklı bir kapsamda alınması gerektiğini belirtmekte; Peygamberden sonra otoritenin devamlılığı adına Şii dünyada imamet otoritesi, Sünni dünyada velayet otoritesinin devam ettiğini, ancak Kur'an'ın yalnızca risalet otoritesini meşru otorite olarak kabul ettiğini ileri sürmektedir.[125]

Bu görüşler, ilahiyat disiplininin içinden gelen akademisyenler arasında Diyanet kurumu hususunda varolan çekinceli bir yaklaşımın işaretlerini vermektedir. Nitekim, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı profesörlerinden Nadim Macit'in, "'dini yetkinin kaynağı, otoritenin kaynağı olan Diyanet İşleri Başkan yardımcısı hocamızı davet ediyoruz' demek, Diyanet kurumunu bir ruhbanlık müessesesi, orayı temsil edeni de rahip görmektir. Böyle bir şey yok. Sanmıyorum bunun doğru olduğunu. Burada açıkça tartışalım. ... Bir de tartışmaktan kaçınmayalım"[126] ve "Din hizmetlerini düzenleme başka bir şey, dini düzenleme başka bir şey. Türkiye Cumhuriyeti Devlet'nin yapısında devletin dört tane sacayağı vardır. Osmanlı Devletinde de böyle idi, modern dönemde de böyledir. Nedir? Mülkiye, seyfiye, ilmiye ve hariciye. Bu geleneksel yapı Türkiye Cumhuriyeti'nde de böyle geldi ve Diyanet bir şekil aldı. Elbetteki Diyanet İşleri Başkanlığı din hizmetleri düzenleyen bir kurumdur. Oraya sonuna kadar saygım vardır. Fakat eğer dini otorite derseniz, dini otoriteyi ben tarif ettim ve bu böyle. Burada ihtilaf edilmez. Dini otorite iki nokta üst üste dini siyasi iktidar demektir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ya da burada herhangi birisinin dini siyasi iktidar olduğunu kabul ediyor, olur ya";[127] Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi profesörlerinden İsmail Kara'nın, "... eğer dini otorite Diyanet İşleri Başkanlığı ve ilahiyat fakültelerine kal-

125 A.I. Demir, *Dini Otorite*, 142-144.

126 A.I. Demir, *Dini Otorite*, 179.

127 A.I. Demir, *Dini Otorite*, 235.

dıysa bu bizi taşımaz diyorum"[128] şeklindeki ifadeleri de yukarıda belirtilen kanaate işaret etmektedir.

İsmail Kara'ya gore, "... Diyanet vekalet veya tedvir düzeyinde de olsa herhangi bir dini temsilcilik vasfı taşımamaktadır".[129] Nitekim Anayasa Mahkenesi'nin de, Birlik Partisi tarafından 633 sayılı Kanun'un anayasaya aykırılığı iddiasıyla açılan iptal davasında kullanmış olduğu ifadeler bu yöndedir:

> "Diyanet İşleri Başkanlığı, dini bir teşkilat değil, Anayasanın 154. maddesinde saptandığı üzere genel idare içinde yer almış idari bir teşkilat durumundadır. ... Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasada yeralmasının ve mensuplarının memur niteliğinde sayılmasının, ... birçok tarihi nedenlerin, gerçeklerin ve ülke koşullarıyla ihtiyaçların doğurduğu bir zorunluk sonucu olduğunda kuşku yoktur. ... Dinin devletçe denetiminin yürütülmesi, din işlerinde çalışacak kimselerin yetenekli olarak yetiştirilmesi yoluyla dini taassubun önlenmesi ve dinin toplum için manevi bir disiplin olmasının sağlanması ve böylece Türk milletinin çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi, yücelmesi ana ereğinin gerçekleştirilmesi gibi nedenlere dayan(maktadır). ... Devletin bu alandaki yardımı ve Diyanet İşleri kuruluşu görevlilerinin memur sayılması, devletin din işlerini yürüttüğü anlamına gelmeyip ülke koşullarının zorunlu kıldığı ihtiyaca uygun bir çözüm yolu bulmak erek ve anlamını taşımaktadır."[130]

Diyanet İşleri başkan yardımcılarından Prof. Dr. Mehmet Görmez'e göre, "Cumhuriyet döneminde salt uhrevi, ruhani ve manevi anlamda bir dini kurum söz konusu değildir."[131] Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi profesörlerinden Sönmez Kutlu'ya göre ise, Diyanet İşleri Başkanlığı,

---

128 A.İ. Demir, *Dini Otorite*, 573.

129 İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam*, 64. Ayrıca bkz. 'Diyanet'e Biçilen Yerin Seviyesi ve Kapasitesi' başlıklı bölüm: 77-92.

130 E.1970/53, K.1971/76; *R. G.* 15 Haziran 1972; zikreden: İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam*, 78.

131 Bkz. M. Görmez, "Türk Hukuk Mevzuatında Dini Kurumları Yeri ve Uygulama", 487.

"... genel idari yapı içerisinde yer alan bir hizmet kurumudur, kutsallığı veya kutsanmışlığı yoktur. Bu açıdan sivil bir kurumdur. Ancak son zamanlarda, bunun aksine hareket edilerek, DİB'na dini bir tüzel kişilik, başkanına da ruhaniyet kazandırılmak istenmektedir. Hatta kurumda din hizmetleri veren birimlerin başındaki üst düzey bazı görevliler, akademisyen olarak sundukları bazı tebliğlerinde kendilerinden din adamı olarak bahsetmeye başlamışlardır. Kimileri ise, Diyanet'in ruhaniyetine ruhaniyetler katmak için mezhep ve dini oluşumların DİB'nda temsil edilmesine dair çözüm önerileri sürebilmektedir. Bunun Avrupa Birliği'ne giriş sürecinde ne gibi sonuçlar doğuracağını şimdiden kestirmek zordur. ... DİB, batıdaki dini kurumlara muadil olarak görülebilecek hem İslam'ı hem de mensuplarını temsil eden 'dini bir kurum' değildir."[132]

Bu iddialara rağmen, Diyanet kurumunun merkezi İdare nezdinde dinsel bir temsiliyet kurumu olarak kabul görmekte olduğu, kurumun başkanı Ali Bardakoğlu'nun dinsel kıyafetiyle, Haziran 2004'te A.B.D. Başkanı George W. Bush'un Türkiye ziyareti sırasında gerçekleşen gayrımüslim din adamlarıyla görüşmeye katılması ve Kasım 2006'da Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in davetlisi olarak Türkiye'ye gelen Papa XVI. Benedictus ile biraraya gelmiş olmasıyla ortaya koyulmaktadır. Bu durumun, dinsel kimliklerin gittikçe önem kazandığı günümüz koşullarının reel politiği bakımından da yadırganmaması gerektiği kanısındayım; Diyanet kurumu adına başkanın ruhani denilemese bile Türkiye Cumhuriyeti devleti nezdinde dini bir temsilci olduğu söylenebilir.

Diyanet kurumunun başkanının göreve gelmesi ile ilgili yöntem, 429 sayılı Şer'iye ve Evkaf ve Erkanıharbiyei Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun'dan bu yana Başbakanlığın teklifi üzerine Cumhurbaşkanlığı tarafından atanması yoluyla gerçekleşmektedir. Bu yöntem 1924 koşullarındaki idare yapılanması bakımından anlaşılabilir olmakla birlikte, gü-

132 Bkz. İ. Çelebi (ed.), *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi*, 573..

nümüz idari yapılanmasında geçerli kılınmaya çalışılan açıklık, saydamlık, katılımcılık, demokratiklik gibi ilkeler ışığında yeniden gözden geçirilmesinin yararlı olacağı kanaatindeyim. Başkanın tespit edilebilmesi için 1935-1950 yılları arasında müftülükler için uygulanmış olan seçim[133] yöntemine başvurulabilir, buna ilişkin olarak üniversitelerde uygulanan yöntem izlenebilir. 2547 sayılı ve 4 Kasım 1981 tarihli Yükseköğretim Kanunu'nun 13. maddesi gereğince, rektör adayı seçimleri gizli oyla yapılır; en çok oy alan 6 kişi aday olarak seçilmiş sayılır ve bunlardan Yükseköğretim Kurulu'nun seçeceği üç kişi atanmak üzere Cumhurbaşkanlığı'na sunulur. Dolayısıyla, kurum mensuplarının gizli oylamasıyla yapılacak başkanlık adayı belirlemesi neticesinde en çok oy alan 6 kişi aday olarak seçilmiş sayılabilir ve bunlardan Başbakanlık'ın seçeceği üç kişi atanmak üzere Cumhurbaşkanlığı'na sunulabilir.[134]

Kadınların Cumhuriyet dönemi Türkiyesinin modernleşme projesi içinde en önemli unsurlardan biri, "Batılılaşmanın mihenk taşı" [135] olarak addedilmesine ve hemen hemen tüm meslek gruplarında kadınların yeralmasını sağlayabilmek için bu dönemde çeşitli girişimlerde bulunulmasına karşın, Diyanet kurumunda kadın çalışanların göreceli olarak artması ancak 2000'li yılların ortalarında gerçekleşmiştir.[136] Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının, İslam dini örgütlenmesinin bu hususdaki "hassasiyetine" karışmamayı tercih ettikleri aşikardır. Kadınların kurumda görev almaya başlaması kimilerince "28 Şubat

133 Bkz. 198-200. dipnotlara ilişkin metnin yeraldığı paragraf.

134 Benzer bir öneri için bkz. R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, 41.

135 N. Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, 17-47.

136 "Diyanete vaize alınıyor", *Sabah*, 8 Temmuz 2004; "İlk kadın 'din adamı'", *Sabah*, 2 Eylül 2005. Bu konuda, Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu'nun Nuriye Akman'a vermiş olduğu mülakattaki ifadeleri için bkz. "Diyanet'te kadınlara pozitif ayrımcılık yapıyoruz", *Zaman*, 20 Eylül 2005. Ayrıca 10 Ağustos 2005 tarihinde elektronik basında yer almış ilgili bir haber bkz. Dorian Jones, "Female Preachers in Turkey: Challenging Traditional Gender Roles", *Qantara.de*. http://www.qantara.de/webcom/show_article.php/_c-478/_nr-315/i.html Bu girişimlere rağmen, Diyanet kurumunda varolduğu ileri sürülen 'erkek egemen zihniyet' için bkz. R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, 35-36.

1997'den beri devam eden sürecin uzantısı olarak"[137] değerlendirilmektedir. Diyanet kurumundan sorumlu Devlet Bakanı Said Yazıcıoğlu'nun, 1 Temmuz 2008 tarihli TBMM oturumunda, CHP Adana Milletvekili Hulusi Güvel 'in "Diyanet İşleri Başkanlığı merkez, taşra ve yurtdışı teşkilatında kadın din uzmanı olarak kaç personel istihdam edilmektedir? Toplam kaç kadın personel vardır? Şef ve üzeri kadrolarda istihdam edilen kadın personel sayısı kaçtır?" sorularını içeren yazılı soru önergesine[138] verdiği yanıt Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez, taşra ve yurtdışı teşkilatında görev yapan 84 bin 195 personelinden sadece 3 bin 710'unun kadın olduğunu ortaya koydu. Bakan Yazıcıoğlu verdiği yanıtta, Diyanet İşleri Başkanlığı merkez, taşra ve yurtdışı teşkilatında kadın din hizmetleri uzmanı olarak 60 kadın personelin görev yaptığını bildirdi; Diyanet İşleri Başkanlığı'nda Genel İdare Hizmetleri sınıfında 97, Din Hizmetleri sınıfında 3 bin 564, Teknik Hizmetler sınıfında 7, sağlık hizmetleri sınıfında 8, yardımcı hizmetler sınıfında 34 olmak üzere toplam 3 bin 710 kadın personel istihdam ediliyor. Bakan Yazıcıoğlu, Diyanet 'in yine merkez, taşra ve yurtdışı teşkilatında şef ve üzeri kadrolarda istihdam edilen kadın personel sayısının ise 320 olduğunu bildirdi.[139]

2008 sonu itibariyle, "kadınları din konusunda aydınlatmak ve doğru bilgilendirmek amacıyla" görevlendirilen 200'ü aşkın kadın vaizin yanısıra halen Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde 1 Din İşleri Yüksek Kurulu üyesi, 7 müftü yardımcısı, 60 din hizmetleri uzmanı, 3 bin 372 kadrolu Kur'an kursu öğreticisi,

137 *Yeni Şafak* gazetesindeki köşesinde Ahmet Taşgetiren, "Simgesel başörtüsüzlük" başlıklı 26 Nisan 2001 tarihli yazısında, "Din Öğretimi Genel Müdürü Prof. Dr. Mualla Selçuk, 28 Şubat 1997'den beri devam eden sürecin uzantısı olarak Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu'na seçilen 'ilk kadın üye.' Ankara Üniv. İlâhiyat Fakültesi öğretim üyesi olan Prof. Selçuk'un diğer vasfı, normal hayatında 'başörtüsü takmıyor oluşu...' Prof. Dr. Selçuk, kişiliğinde bir ilk'e daha imza atarak, Kurul'un önceki günkü toplantısına başlanırken gerçekleşen Kur'an tilâveti sırasında, 'başına örtü almadı.'" ifadesini kullanarak bu tavrı eleştirmektedir.

138 Dönemi ve yasama yılı: 23/2, E. 7/3891, Başkanlığa Geliş Tarihi: 26/05/2008, Ekli Olduğu *Tutanak Dergisi*: 1/124 01/07/2008

139 Bu durumla ilgili olarak verilmiş bir gazete haberi için bkz. "Diyanet Erkek Sever", *Radikal*, 6 Temmuz 2008.

4 bin 500 de sözleşmeli Kur'an kursu öğreticisi kadın personel bulunmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı, ilk kez bünyesindeki kadın personeli yurtdışında görevlendirmek için 2008 sonu itibariyle sınav açtı. Basında, sınavda başarı sağlayan kadın vaiz ve müftü yardımcılarının, başta Avrupa olmak üzere Amerika ve Avustralya'ya gidecekleri ve bunların sayılarının talebe göre belirleneceğine dair yer alan haberlerde Diyanet yetkililerinin bu konuda özellikle Almanya'dan büyük istek geldiğini belirttikleri bildirilmektedir.[140]

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri ile ilgili hukuki düzenlemeler

1924 tarihli ve 429 sayılı Şer'iye ve Evkaf ve Erkanıharbiyei Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun, Diyanet İşleri Reisliği'nin, "dini mübini İslam'ın (teşri ve infazı TBMM'ye ait olan muamelatı nasa dair olan ahkâm dışında) itikadat ve ibadata dair bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için" kurulduğunu belirtmiştir. Diğer bir ifadeyle, Diyanet kurumunun bu Kanun'a göre görevleri, İslam dininin inanç ve ibadete ilişkin işlerini yürütmek ve camilerle diğer İslam mabetlerini idare etmektir.

1827 sayılı Evkaf Umum Müdürlüğü'nün 1931 Mali Senesi Bütçe Kanunu'yla getirilen bir düzenlemeyle Türkiye Cumhuriyeti dahilindeki cami ve mescitlerin idaresi ve bunların çalışanları Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredildi. Böylelikle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev alanı daraltılarak; salt 429 sa-

140 Bkz. http://www.haberturk.com/haber.asp?id=59991&cat=230&dt=2008/03/08 Diyanet kurumu bağlamında kadınların durumuna ilişkin öneriler için bkz. R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, 42-43. Kadın vaizlerle ilgili, henüz yayınlanmamış bir konferans bildirisi için bkz. F. Tütüncü, "The Politics of Preaching at the Intersection of Gender and Ethnicity: Assessing the Role of Official Women Preachers in Turkey", The 37th AMSS Annual Conference, Crossing Boundaries, Mobilizing Faith, Diversity and Dialogue, Harvard University Divinity School, 24-25 October 2008, Cambridge, MA, USA.

yılı Kanun'da belirtilen "İslam dininin inanç ve ibadete ilişkin işlerini yürütmek"le sınırlı kılındı.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk özel kanunu olan 2800 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun'da görevleri düzenleyen bir hüküm yer almamaktaydı; bunların bir "nizamname" ile belirleneceği belirtilmişti. Bu Kanun gereğince çıkarılan 11 Teşrinisani 1937 tarihli ve 7647 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilâtı'nın Vazifelerini Gösterir Nizamname'de Diyanet İşleri Reisliği'nin, "İslam dininin itikadat ve ibadata dair bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri vazifesiyle mükellef ve müftilerin mercii olmak üzere tesis edilmiş" bulunduğu belirtilmekteydi. Böylelikle, cami ve diğer İslam mabetlerini idare etmek dışında, 429 sayılı Kanun'la belirlenmiş hüküm tekrarlanmıştı.

Ne 1939 tarihli ve 3665 sayılı Kanun'la ne de 1950 tarihli ve 5634 sayılı Kanun'la getirilen hükümlerde görevlere ilişkin herhangi bir değişiklik yer almadı. 1960'ların ilk yarısındaki, Diyanet İşleri Başkanlığı için yeni kanun yapma faaliyetleri sırasında hazırlanan ancak kanunlaşmayan 1963 tasarısında bu idare birimin görevleri, "İslam dininin inançları ve ibadetleri ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek" olarak belirtildi. İstanbul vaizleri adıyla yapılan bir yayında, Kanun tasarısı hakkındaki görüş ve eleştiriler,

> "Birinci maddede Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş gayesi, İslam dininin yalnız inanç ve ibadetleriyle ilgili işleri yürütmek hususuna hasredilmiş, İslam dininin yüksek ahlâki cephesi ve –din bölünmez bir bütün olduğuna göre– umumi tarifi nazarı itibara alınmamıştır.
>
> İslam dinini sırf inanç ve ibadetten ibaret sayarak İslam dininin şümûl ve esaslarını tahdit etmek, hakikatte dine serbesti tanımamak demek olur ki, bu da Anayasa'nın 153. maddesindeki laiklik prensibine aykırıdır. Nitekim yürürlükte bulunan Medeni Kanun'un kaynağı İsviçre'deki Hıristiyan VAUT Kantonu'nun (dine ait kanunlarının) bir ve ikinci madde-

leri aynen şöyledir: "VAUT Kanton Milli Kilisesi, Hıristiyanlık dinini öğretir. VAUT Kanton Kilisesi, üyelerini Hıristiyanlığa hazırlamayı gaye edinmektedir. O bu gayeye manevi vasıtalarla din hürriyeti alanı içerisinde kalarak mukaddes kitabın (İncil'in) ihtiva ettiği Allah kelamından başka bir öğrenme vasıtası bulunmadığını kabul ederek varır." Artık aradaki mukayeseyi yüksek takdirlerine arzetmekle iktifa ediyoruz. ...

Teklif edilen tasarının hiçbir maddesinde ve hususiyle bu birinci maddede Kur'an-ı Kerim'e ve Sünneti Peygamberiye'ye yer verilmemesi esasta samimiyetsizliğin ve işi bir temele dayamamanın açık bir ifadesidir. İslam dinini öğretmek ve Müslümanları İslam yaşayışına hazırlamak gibi en mühim esaslar, kuruluş gayesine ithal edilmemiştir. Yalnız zahiren Diyanet İşleri'ne bugünün ihtiyaçlarına göre gerekli önemi veriyoruz iddiasıyla, gerek din hürriyeti gerekse dinin laik olduğu kudsi ehemmiyeti, hakiki değer ve mevkiini bahşetmeyerek sırf aldatıcı bir üslup üzre tasarının kaleme alınışı karşısında her Müslümanların tüyleri ürpermektedir."

şeklinde ifade edilmiştir.[141] Bireysel olarak yayınlanmış bir incelemede, "dinimizde gaye ahlâk olduğu gibi 'itikad' kelimesi de 'inanç' kelimesinden daha ziyade alışılmış ve herkes tarafından bilinen ve kullanılan bir kelime bulunduğundan" gerekçesiyle tasarının ilgili hükmünün ilk cümlesinin "İslam dininin itikad, ibadet ve ahlâka ait esasları ile ilgili işleri yürütmek" şeklinde değiştirilmesi önerisi getirilmiştir.[142] Öte yandan, bu konuya farklı bir bakışa sahip olan Bahri Savcı, 1963 tasarısının Başkanlığa –kendine bağlı onbir daire ve taşra organları yoluyla yerine getireceği– geniş bir görev ve yetki alanı tanıdığı; bu suretle de Mustafa Kemal'in, dini yalnızca "itikat ve ibadet"ler alanını kapayan görüşünden ayrıldığı görüşündedir. Savcı'ya göre, "bu tasarı, Başkanlığa devletin öteki laik organlarının laik çerçeve içinde yerine getirmesi ge-

141 *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında İstanbul Vaizlerinin Görüş ve Tenkitleri*, 2.

142 V. Bilimer, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında Mütalâa*, 4 ve 9.

reken kültürel, sosyal, eğitimsel, düşünsel, ahlâksal görevleri vermiştir."[143]

633 sayılı Kanun'a yönelik olarak, çeşitli milletvekilleri ve hükümetin kanun teklifleri de göz önüne alınarak hazırlanan tasarıda, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri, "İslam dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek" olarak belirtilmiştir. Kanun tasarısının Meclis'te görüşülmesi sırasında, Geçici Komisyon'un değiştirmiş olduğu bu hüküm yerine, "İslam dininin itikat ve ibadetleri ile ilgili işleri Anayasa düzeni içinde yürütmek ve yönetmek"[144] şeklindeki Hükümet teklifinin benimsenmesi konusunda önergeler verildi. Adana milletvekili ve Geçici Komisyon sözcüsü Hasan Aksay bu önergelere katılmamalarının gerekçelerini,

> "Bu önerge(ler)e ... iştirak etmiyoruz. Birincisi, İslam dininin itikat ve ibadetleri. Hükümet tasarısında sadece itikat ve ibadetleri denmekte. Halbuki İslam dini itikat, ibadet ve ahlâk olmak üzere üç ana temel üzerine oturmaktadır. Ahlâk gibi çok mühim bir temel, İslam dininin üç ana unsurundan birisi dışarıda bırakıldığı için buna iştirak etmiyoruz. Zira bir devlet olarak, hükümet olarak laik bir ahlâkın içerisindeyiz. Halbuki dini ahlâk, laik ahlâkın dışında, ondan daha ayrı kayıtları ortaya koyan bir ahlâktır. Laik ahlâkta içki içmek başkadır, dini ahlâkta içki içmek başkadır. Eğer burada ahlâk kelimesini koymayacak olursak, o takdirde bir din adamının içki içmesini veyahut da yani, dini ahlâkın dışında laik ahlâka göre davranması Diyanet Teşkilâtı bakımından bir suç olmayacaktır. Halbuki teşkilâtın hususiyeti bakımından buraya ahlâk kelimesinin konmasında zaruret vardır.

143 B. Savcı, "Diyanet İşleri Teşkilâtı'nın Gelişmeleri", 95.

144 Komisyon tarafından değiştirilmeden önceki içeriğiyle bu hüküm kamuoyunda da eleştirilere maruz kalmış; "İslam dininin ahlâki esasları hakkında toplumu aydınlatmak vazifesine yer verilmediğinden ötürü "laiklik din ve vicdan hürriyeti anlayışını" aksettirmekten uzak olduğu" belirtilmiştir. Bkz. K. Nomer, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun Tasarısına Dair Düşünceler*, 2. Yazarın bu konuda getirmiş olduğu öneri, daha sonradan kanunlaşan metni yansıtmaktadır.

İkincisi, Anayasa düzeni içerisinde olmasını biz tabii olarak karşılıyoruz ve bunu bir haşiv olarak telakki ediyoruz.

...

Sonra bizim getirdiğimiz teklifte, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere, kısmı hükümet tasarısında yoktur. Bu kısım da görevler arasında sayılması lüzumlu olan bir hususdur. Bu bakımdan iştirak etmiyoruz."

şeklinde ifade etmiştir.[145] Niğde milletvekili Devlet Bakanı Mehmet Altınsoy'a göre de, Anayasa'da "din ve vicdan hürriyeti kabul edildiğine, ... Diyanet İşleri Başkanlığı genel idare içinde mütalaa edildiğine göre bu müessesenin Anayasa müessesesi olarak bir faaliyeti vardır demektir. Dini faaliyet demek, hususiyle ahlâk demektir. Dinin bütün kuralları ahlâk esaslarına dayanır. Bu bakımdan Anayasa'ya aykırı değildir."[146] Çanakkale milletvekili Şefik İnan'ın, "Geçen oturumda komisyon sözcüsü bu kürsüden komisyon metnini müdafaa sadedinde, ahlâk esasları kaydının sarahaten burada zikredilmesinin sebebi olarak şunu söyledi: Bir dini ahlâk vardır, bir de laik ahlâk vardır dedi. Daha başlangıcındayız bu işin. Görüyor musunuz nereye götürecek bizi?"[147] şeklinde ifade bulan görüşleri yönündeki birtakım itirazlara karşın, Komisyon metni aynen kabul edildi.

633 sayılı Kanun'un, incelemekte olduğumuz görevle ilgili hükmü, sonradan Anayasa Mahkemesi'nin iptal ettiği 1982 sayılı Kanun'da da herhangi bir değişikliğe uğratılmamıştır. Böylelikle günümüz mevzuatında da Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri, "İslam dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek"tir. Kurumun Başkanı Ali Bardakoğlu'nun ifadesiyle, "Diyanet, bir kamu kurumu olarak dini bilginin üretilmesinde ve aktarılmasında özel bir role haizdir".[148] 17 Haziran 1987-3 Ocak 1992 dönemi Diya-

145 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I, 39 (1965), 381-382.

146 *A.g.e.*, 580.

147 *A.g.e.*, 582.

148 Bkz. A. Bardakoğlu, "'Moderate Perception of Islam' and the Turkish Model of the Diyanet: The President's Statement", 367.

net İşleri başkanı olan ve bir süre Diyanet'ten sorumlu devlet bakanlığı görevini yürüten Prof. Dr. Mustafa Said Yazıcıoğlu, 2009 yılı bütçesini sunmak amacıyla TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu'nda 4 Kasım 2008 tarihinde yapmış olduğu 'Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Gerçekleştirilen Faaliyetler' konulu konuşmada, 1982 Anayasasının 136. maddesiyle kurumun görevleri arasına katılmış olan 'toplumsal birleşme ve bütünleşmeye katkı sunmak' kategorisini de zikretmektedir.[149] Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri bu çalışmada, analitik bir sistematikle ve örgüt birimleri bağlamında da 1 Ocak 2003 tarihli "Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi" esas alınarak, dini konularda toplumu aydınlatma; ibadetle ilgili hizmetler; din eğitimi; uluslararası faaliyetler; örgütün kendine yönelik faaliyetleri olmak üzere beş alanda irdelenecektir.

Dini konularda toplumu aydınlatma

Dini konularda toplumu aydınlatma görevi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk özel kanunu olan 2800 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun gereğince çıkarılan 11 Teşrinisani 1937 tarihli ve 7647 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilâtı'nın Vazifelerini Gösterir Nizamname'den beri, bir yandan kendisine yöneltilen soruları yanıtlama, öte yandan da yayın faaliyetinde bulunma şeklinde yerine getirilmektedir. Anılan düzenlemenin 2. maddesinin (A) bendi gereğince, "itikadat ve ibadata müteallik sorulacak mes'elelerin şer'i icablarını bildirmek" ve (E) bendi gereğince, "itikatlara ve ibadetlere ve Medeni Kanun'un neşrinden evvelki zamana aid vasiyet ve miras gibi hususlara dair sorulacak suallere lazım gelen cevabları ya re'sen veya Diyanet İşleri Riyaseti'nden alacakları cevapları vermek"le görevlidir. Öte yandan yayın faaliyetine ilişkin yetkiler Müşavere Heyeti'nde toplanmıştır; düzenlemenin 2. maddesinin (B) bendi gereğince, "İslam dininin itikadat ve ibadata müteallik hususlar için reislik tarafından lüzum gösterilecek kitapları yazar ve reislik tarafından havale edilecek eser-

149 Bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hizmet ve Faaliyetler 2008*, 9 ve 14-15.

leri tedkik eder." Müşavere Heyeti'nin bir karar organı olup, asli işlevi diğer görev alanlarında olduğu gibi gerek dine ilişkin soruları yanıtlama gerek yayın faaliyetinde bulunmaya yönelik olarak Başkanlığın siyasasını saptamamasına karşılık bu görevler başkanlığın diğer ilgili organlarınca yürütülmüştür.

5634 sayılı Kanun'un yürürlüğe girdiği 1950 yılına dek yayın işleri Zat İşleri Müdürlüğü tarafından yürütülmekteyken, bu düzenlemeyle bir "Yayın Müdürlüğü" kuruldu (madde 1). Bu alana ilişkin olarak bir de 2 Temmuz 1951 yılında kabul edilen ve 9 Temmuz 1951 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren 5806 sayılı Dini Yayınlar Döner Sermayesi Hakkında Kanun'la[150] Diyanet İşleri Başkanlığı bütçelerine "dini yayınlar döner sermayesi" konuldu. Ancak, anılan Kanun'da döner sermayenin ayrı örgüt ve kadroları saptanmamış, "kendilerine ek görev olarak döner sermaye saymanlığı veya memurlukları verilen maaşlı veya ücretli memur ve müstahdemler" (madde 4) tarafından yürütülmesi öngörülmüş; uygulama esasları da Maliye Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanarak Bakanlar Kurulu'nca yürürlüğe konacak bir idari genel düzenleyici işletme bırakılmıştı (madde 5). Öngörülen düzenlemenin yürürlüğe konulması 15 Kasım 1951 tarihli ve 13934 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'yla kararlaştırılarak 22 Aralık 1951 tarih ve 7989 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlandı.[151]

633 sayılı Kanun'da din konusunda toplumu aydınlatma görevinin, Din İşleri Yüksek Kurulu ile müftülüklere ve Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi'ne bağlı her iki Müdürlüğe verildiği görülmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın en yüksek karar ve danışma organı olduğu belirtilen Din İşleri Yüksek Kurulu, hem din ile ilgili soruların cevaplarını hazırlamak (m.5/c), din hususunda toplumu ve yurtdışındaki yurttaşlarımızı aydınlatmak amacı ile ilgili çalışmaların programlarını tespit etmek (m.5/h); hem de dini eserler te-

150 Kanun metni için bkz. *Düstur*, III (1951) 32, 1808-1809; *Resmi Gazete*, 9 Temmuz 1951-7853.

151 Dini Yayınlar Döner Sermayesi Yönetmeliği'ni Yürürlüğe Koyan Bakanlar Kurulu Kararı, *Düstur*, III (1952) 33, 127.

lif ve tercüme etmek, Başkanlıkça yayınlanması istenen telif ve tercüme eserlerin yayımına karar vermek, tetkiki istenen eserler hakkında mütalaa bildirmek (m.5/b), yurt içindeki ve yurtdışındaki din ile ilgili yayınları izlemek, gereğine karar vermek ve karşı yayınlarla bilimsel mücadele esaslarını hazırlamak (m.5/c) ile görevlidir. Bu karar alma organı karşısında bir yürütme organı olan Olgunlaştırma Müdürlüğü'nün konumuz bağlamındaki görevi de, ibadethanelerin içinde ve dışında toplumu din konusunda aydınlatmak için gerekli işleri yapmak, bu projeyle teknik araç ve imkânlardan faydalanmaktır (m.7/b). Aynı şekilde Derleme ve Yayım Müdürlüğü de, Başkanlığın her çeşit yayın işlerini yürütmekle yükümlüdür (m.8/a).

633 sayılı Kanun'da Diyanet İşleri Başkanlığı örgütünün düzenlenmiş olduğu 2. maddeyi 1982 sayılı Kanun değiştirmesi, ancak bu Kanun'un Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesinden sonraki evrede hukuk alemine getirilen Yürütme ve İdare işlemleri sonucunda varılan bugünkü mevzuatta din konularında toplumu aydınlatma görevinin bir taraftan Din İşleri Yüksek Kurulu ve müftülükler,[152] öte yandan Din Hizmetleri Dairesi'ne bağlı İrşat Hizmetleri Şubesi ve Dini Yayınlar Dairesi tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Bu konuyla ilgili mevzuattaki en son genel düzenleyici işlemler, her ikisi de 1990 yılı içinde yürürlüğe girmiş olan Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Döner Sermaye İşletmesi Yönetmeliği[153] ve Di-

---

152 Diyanet İşleri Başkanı Dr. Tayyar Altıkulaç imza, 5 Aralık 1985 tarih, k/122-04/2140 sayı ve 44 nolu Genelge'de (bkz. *Diyanet İşleri Başkanlığı Genelgeleri*, Ankara, 1986, s. 16-17)' de, bu genelgeyi yürürlükten kaldıran Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Mustafa Said Yazıcıoğlu imza, 27 Temmuz 1989 tarih, 10/166/971 sayı ve 59 nolu Genelge'de (bkz. *Diyanet İşleri Başkanlığı Mevzuatı*, Ankara, 1989, G-69/1 ve 2) de "633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un 16. maddesi gereğince, müftülükler bulundukları bölgelerde (il ve ilçelerde) Diyanet İşleri Başkanlığı'nı temsil ederler. Diyanet İşleri Başkanlığı Taşra Teşkilâtı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 8/5 maddesi uyarınca, yurttaşlarımızın din ile ilgili yazılı ve sözlü sorularını cevaplandırmak, müftülerin görevlerindendir. (...) İlçe müftülüklerince çözülemeyen meseleler, önce il müftülüklerinden sorulacak; il müftülüklerince de cevaplandırılamayan sorular, Başkanlığa gönderilecektir" ifadesi yer almıştır.

153 *Resmi Gazete*, 7 Ağustos 1990-20598, 2-10. Bu yönetmeliğin yayınlanmasıyla, 1 Eylül 1966 tarih ve 12389 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmış olan "Diyanet

yanet İşleri Başkanlığı Yayın Yönetmeliği'dir.[154] Bunlardan ilkinin, Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü'nce yürütülen dini yayın işleriyle ilgili her türlü idari ve mali esasları düzenlemek; diğerinin de, din konusunda toplumu aydınlatmak, din tefekkürü geliştirmek, dini ve milli birlik ve beraberliği temin etmek üzere Bakanlıkça yapılacak yazılı, sesli ve görüntülü yayınların hazırlanması, incelenmesi, değerlendirilmesi ve basılması ile ilgili esas ve usulleri belirlemek amacıyla çıkarıldığı 1. maddelerinde belirtilmektedir.

633 sayılı Kanun'da Diyanet İşleri Başkanlığı örgütünün düzenlenmiş olduğu 2. maddeyi değiştiren 1982 sayılı Kanun'un Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi ve yerine bir yasama işlemi yapılmamasıyla, Başkanlığın yapısındaki birimler bakımından da bir boşluk oluşmuştur.

633 sayılı Kanun ile getirilmiş yeni bir kurum olan "Din Şurası" da Kanun'un İkinci Bölümü'nde, "özlük işleri" kapsamında düzenlenmek ve Kanun'un metninde kararlarının "istişari mahiyette" olmasından öte hiçbir hüküm bulunmamakla birlikte, bu hususta gerek 1970 tarihli gerek bunu yürürlükten kaldıran 1993 tarihli Din Şurası Tüzüğü[155] birtakım ipuçları vermektedir: İlkinin 15. maddesinde Şura'nın, "Din Konusunda Toplumu Aydınlatma Komisyonu", "Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Komisyonu", "İdari İşler Komisyonu", "Dini Yayınlar Komisyonu" adlı komisyonlar halinde çalışacağının belirtilmesi çerçevesinde, Diyanet İşleri Başkanı'nın yönetiminde bilim-

İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Döner Sermaye İşletmesi Yönetmeliği", değişikliklerıyle birlikte yürürlükten kaldırılmıştır (m.44).

154 *Resmi Gazete*, 19 Ağustos 1990-20610, 4-10. Bu yönetmeliğin yayınlanmasıyla, 13 Şubat 1980 tarih ve 16899 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanmış olan "Diyanet İşleri Başkanlığı Yayın Yönetmeliği", değişiklikleriyle birlikte yürürlükten kaldırılmıştır (m.38).

155 30 Aralık 1970 tarih ve 7/1789 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle yürürlüğe konulan ilk düzenleyici işlem için bkz. *Düstur*, V (1971) 10, 480; *Resmi Gazete*, 31.1.1971-13740. Bu düzenlemeyi yürürlükten kaldıran işlem olan Bakanlar Kurulu'nun 16 Şubat 1993 tarih ve 93/4257 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi 30 Nisan 1993 tarih ve 93/4257 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi 30 Nisan 1993 tarih ve 21567 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır. Bu bağlamda düzenlenmiş 3. Din Şurası ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Kazım Güleçyüz, "Garip bir şura", *Yeni Asya*, 25 Eylül 2004.

sel yeterliliği ve dini hizmetiyle tanınmış olan bilim ve din adamlarından kurulu bu şuranın anılan konularda hizmetin yürütülmesine ilişkin tavsiye kararları aldığı söylenebilir. Halen yürürlükte olan 1993 tarihli Din Şurası Tüzüğü'nün aynı düzenlemeye tekabül eden 8. maddesinde de Şura'nın çalışmalarını, oluşturacağı "Dini Konularda Toplumu Aydınlatma", "Din Hizmetleri Geliştirme" ve "Dini Yayınlar" komisyonlarıyla yürütüleceği öngörülmektedir. 17 Ağustos 1998 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanan "Din Şurası Tüzüğünde Değişiklik yapılmasına dair Tüzük" ile bazı maddelerinde değişiklikler yapılmış olan Din Şurası Tüzüğü'nün halen yürürlükte olan 8. maddesi gereği, "Din Şurası, çalışmalarını oluşturulacak komisyonlarla yürütür. Komisyonlar, Diyanet İşleri Başkanının veya Şura'ya katılan üyelerinin dörtte birinin yazılı önerisi ve Şura'nın kararıyla kurulur.

Halen Diyanet kurumunun hukuki düzenlemesi olarak kabul edilmekte olduğu anlaşılan Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin "Başkanlığın Görevleri" başlıklı 6. maddesinde sayılanlardan aşağıda belirtilenler genel bir ifadeyle 'dini konularda toplumu aydınlatma' olarak gruplanabilir:

> b) Her çeşit vasıtadan yararlanarak ve gerektiğinde diğer kurum ve kuruluşlarla işbirliği yaparak toplumu dini konularda aydınlatmak,
>
> d) Dini soruları cevaplandırmak ve dini konularda mütalaa vermek,
>
> e) Dini konularda inceleme ve araştırmalar yapmak veya yaptırmak,
>
> k) Dini konularda basılı,[156] sesli ve görüntülü yayınlar yapmak veya yaptırmak; radyo ve televizyon programları hazırlamak, bu konularda Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu ve diğer basın yayın kuruluşları ile işbirliği yapmak,
>
> m) Dini yayınlar döner sermayesini maksadına uygun olarak yönetmek.

156 İlgili düzenleme için bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayın Yönetmeliği, *Resmi Gazete* 19 Ağustos 1990-20610. Kurumun bu göreviyle ilgili bir değerlendirme için bkz. M. Bulut, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yayın Faaliyetleri", 61-72.

Başkanlığın en yüksek karar ve danışma organı olan Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı anılan görevleri yürütmekte olan başlıca birim olup, Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulunun Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik madde 4 gereğince görevleri şunlardır:

a) Dini konularda inceleme ve araştırmalar yapmak, yaptırmak ve sonuçlarını değerlendirerek Başkanlık Makamına sunmak,

b) Başkanlığın kısa ve uzun vadeli ana hizmet politikasını ve çalışma esaslarını tespit etmek, bu konuda ilgili birimlerce hazırlanan teklifleri inceleyip görüş bildirmek,

c) Başkanlıkça ihtiyaç duyulan dinî eserleri, Dini Yayınlar Dairesi ile işbirliği yaparak telif ve tercüme etmek ve ettirmek; vaaz ve hutbe örnekleri hazırlamak,

d) Başkanlıkça yayımlanması istenen basılı, sesli ve görüntülü eserleri inceleyerek yayımlanıp yayımlanmayacağına karar vermek, (Başkan tarafından verilen süre içinde karara bağlanamayan eserlerin yayımı için Kurul kararı aranmaz.)

e) Tetkiki istenen basılı, sesli ve görüntülü eserler hakkında mütalaa vermek,

f) Dinî soruları cevaplandırmak,

g) Yurtiçindeki ve yurtdışındaki dinî, ilmî faaliyetleri, neşriyatı ve dinî propaganda mahiyetindeki çalışmaları takip etmek, ettirmek ve bunları değerlendirerek sonucunu Başkanlık Makamına sunmak,

h) Başkanlık teşkilatının çalışmaları için gerekli olan ve ilgili birimlerce hazırlanan kanun tasarısı, tüzük, yönetmelik, plan ve programlar gibi metinlerden Başkanlıkça gerekli görülenleri inceleyerek görüş bildirmek,

i) Başkanlığın web sitesinde yer alması istenilen bilgi ve belgelerin yüklenmesine karar vermek,

j) Din Şûrası ile ilgili hazırlık çalışmalarını yapmak, şûraya sunulacak raporları ve Başkanlık görüşünü hazırlamak; şûra kararlarını Başkana sunmak,

k) Başkan tarafından havale edilen diğer konuları tetkik etmek ve mütalaa vermek.

Diyanet kurumunun en yüksek karar ve danışma organı tarafından yürütülen bu faaliyetle Türkiye Cumhuriyeti'nin İslam diniyle ilgili resmi anlayışının şekillendirildiği görülmektedir. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi profesörlerinden Erkan Yar'ın ifadesiyle, "... Diyanet İşleri Başkanlığı teorik ve pratik olmak üzere iki görev üstlenmiştir; bir taraftan İslam'ın itikat, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işlerin gereklerini yerine getirmek ve diğer taraftan da din konusunda toplumu aydınlatmak. Din konusunda toplumu aydınlatma görevi, dini anlamaya ve *anladığı şekliyle dini topluma anlatmaya* dayanır. Bu nedenle *diyanet bir din anlayışı geliştirmekte* (içtihat), *bu anlayışa uygun olarak halkı aydınlatmakta* (tebliğ) ve *din hizmetlerini yerine getirmektedir*"[157] (vurgular bana ait-İG). Diyanet İşleri Başkanlığı'nın geliştirdiği İslam anlayışı kurumu birbirinden çok farklı görüşlere sahip kimi grupların eleştirel hedefi haline getirmektedir.

İbadetle ilgili hizmetler

Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin "Başkanlığın Görevleri" başlıklı 6. maddesinde sayılanlardan aşağıda belirtilenler genel bir ifadeyle 'din hizmetleri' olarak gruplanabilir:

> a) İslam Dininin itikat, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işlerini yürütmek,
>
> c) Cami ve mescitlerin ibadete açılış izinlerini vermek ve hakiki veya hükmi şahısların mülkiyetinde bulunan bütün cami ve mescitleri yönetmek,
>
> f) Mushafların hüsnü hattını muhafaza etmek ve doğru basılmasını, sesli ve görüntülü yayınlarda doğru okunmasını sağlamak,
>
> h) Namaz vakitlerinin ve dini günlerin tespit ve ilanını sağlamak,[158]

157 E. Yar, *Dinin Siyasallaşması ve Dinsel Bürokrasi*, 43 vd.

158 Bu görevlerle ilgili olarak bkz. A. Özdemir-K. Frank, *Visible Islam in Modern Turkey*, 80-81, 111,146.

j) Hac ve umre ibadetlerinin dini esaslara uygun olarak, sağlık ve güvenlik şartları içinde yapılmasını sağlamak ve gerektiğinde bu konularda diğer kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapmak,

Bunlardan, kurum ilk yapılandırıldığında Müessesat-ı Diniye Müdüriyeti ya da daha sonraki adıyla Dini Müesseseler Müdürlüğü tarafından yürütülen "cami ve mescitlerin idaresi" görevi 1931-1950 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne verilmiştir.[159] Bu dönem içinde Başkanlığın bu çerçevedeki din hizmetleriyle ilgili görevleri "mushafların incelenmesi"nden ibarettir. 1927'de Tedkik-i Mesahif Heyeti Reisliği olarak kurulan ve 1929'dan itibaren Mushaflar Tedkik Hey'eti Reisliği adını alan birimin 1937 tarihli Nizamname'nin 6. maddesi gereğince görevi, "bütün matbaalarda tab'edilecek mushafların her türlü sehiv ve hatadan salim olmasını temin için her noktadan icab eden tashihlerini yap(mak) ve basıldıktan sonra sehiv ve hasatadan salim olduğunu resmi mühürle tasdik (etmektir)." Heyetin dar anlamıyla hizmetten öte, bir kolluk görevini de yerine getirmekle yükümlü olduğu, aynı maddenin ikinci fıkrasında ifade edilen, "tashihlerden geçmeksizin bastırılacak musaflarla cüzleri için Diyanet İşleri Reisliği'ne malûmat verir" hükmüyle daha da belirginlik kazanmaktadır.

Cami ve mescitlerin yönetiminin 5634 sayılı Kanun'la yeniden Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmesiyle bu görevi, aynı Kanun'la kurulmuş olan Hayrat Hademesi İşleri Müdürlüğü yürütmeye başladı ve varlığıyla işlevini 633 sayılı Kanun'un kabul edildiği 1965 yılına dek sürdürdü.

Kurumun ibadet yerlerini yönetmesi ve mushafların doğru basılmasının sağlaması görevleri 633 sayılı Kanun'da da düzenlenmiştir. Başkanlığa bağlı birimler arasında bu Kanun'la getirilen işbölüşümü gereği, bunlardan ilkinin yürütülmesiyle Do-

159 İsmail Kara, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetki ve sorumluluklarını tayin eden ilk iki fıkrada kastedilenin esas itibariyle yalnızca camileri idare etmekle sınırlı olduğunu belirtip; ilk Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi'nin, "vazifemiz imamların, hatiplerin azl ü nasbıdır (görevden alınması ve tayinidir). Dini mesail (meseleler) ile de iştigal ederiz" şeklindeki ifadelerine atıfta bulunmaktadır. Bkz. İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak Islam*, 66-68.

natım Müdürlüğü; diğeriyle ise Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde yeralan Derleme ve Yayım Müdürlüğü yükümlüdür.

Kanun Tasarısı'nın Meclis'te görüşülmesi sırasında pek bir tartışmaya yol açmayan Donatım Müdürlüğü cami, mescit ve müftülüklerle din hizmetinde kullanılan bilumum yerlerin ve buralardaki eşya ve demirbaşların bakımı ve korunması ile ilgili her türlü işleri düzenlemek (madde 14/a); hizmetle ilgili dilek ve şikâyetleri karşılamak, özel ve tüzel kişilerce yaptırılması istenecek cami ve mescitlerin yer ve şekilleri hakkında istişari bilgiler vermek ve yardımda bulunmak (madde 14/c); mazbut ve mülhak vakıflarda bulunan cami ve mescitlerdeki teberrükat eşyasının tespiti, numaralanması, değerlendirilmesi, korunması, yerlerinin değiştirilmesi, satışı ve satıştan elde edilecek paraların benzeri hizmetlere tahsisi, cetvellerin yapılması, muhasebesi, denetlenmesi ve sair hususları Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce hazırlanacak bir yönetmeliğe göre düzenlemek (madde 14/f7) ile görevlidir. Donatım Müdürlüğü'ne ilişkin düzenleme bağlamında, 1893 ve 1982 sayılı kanunlarla herhangi bir değişiklik getirilmemiştir. Diyanet kurumunun halen mevcut teşkilat yapısında Donatım Müdürlüğü yeralmamaktadır. 24 Mayıs 1885 tarih ve 18763 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmış olan Camilerin Bakım Onarım Temizlik Ve Çevre Tanzimi Yönetmeliği halen yürürlüktedir.

28 Şubat sürecinin etkisiyle 4379 sayılı ve 31 Temmuz 1998 tarihli Kanun[160] ile 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un 35. maddesi değiştirilerek, "Cami ve mescitler Diyanet İşleri Başkanlığı'nın izni ile ibadete açılır ve Başkanlıkça yönetilir. Hakiki ve hükmi şahıslar tarafından yaptırıldığı halde izinli veya izinsiz olarak ibadete açılmış cami ve mescitlerin yönetimi üç ay içinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nca buralara imkanlar nisbetinde kadro tahsis edilir. Kadro tahsis edilinceye kadar buralarda görev yapanların mesleki ehliyetleri ile ilgili esas ve usuller yönetmelikle düzenlenir" hükmü geti-

160 Bkz. *Resmi Gazete*, sayı 23421, 2 Ağustos 1998, 6.

rildi.[161] "Diyanet İşleri Başkanlığı'na Yönetimi Devredilen Cami Ve Mescitlerde Görev Yapanların Mesleki Ehliyetlerinin Tespitine Dair Yönetmelik" ise 4 Aralık 1998 tarihli ve 23543 sayılı *Resmi Gazete'de* yayınlanarak yürürlüğe girdi. Ayrıca İmar Kanunu'na 4380 sayılı ve 31 Temmuz 1998 tarihli Kanun'la[162] eklenen, "Ek Madde 2. İmar planlarının tanziminde, planlanan beldenin ve bölgenin ihtiyaçları göz önünde tutularak lüzumlu cami yerleri ayrılır. İl, ilçe ve kasabalarda müftünün izni alınmak ve imar mevzuatına uygun olmak şartıyla cami yapılabilir. Cami yeri, imar mevzuatına aykırı olarak başka maksatlara tahsis edilemez" şeklindeki bir maddeyle ilk kez imar planlarının cami yerleri göz önüne alınarak hazırlanması mevzuata girdi.

2008 sonu itibariyle ibadetle ilgili hizmetleri Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 29. maddesi gereği yapılandırılmış olan Din Hizmetleri Dairesi Başkanlığı bünyesinde yer alan İrşat Hizmetleri Şubesi Müdürlüğü, Din Hizmetleri Şubesi Müdürlüğü ve Vakit Hesaplama Şubesi Müdürlüğü yürütmektedir:

> * Camilerde ve cami dışında her türlü teknik araç ve gereçler ile radyo ve televizyonlardan yararlanarak, vaaz, konferans ve benzeri usullerle toplumu dini konularda aydınlatmak,
> * TRT ve diğer televizyon kuruluşları ile işbirliği yaparak dini gün ve gecelerde mevlid programları düzenlemek,
> * Camilerin yönetiminin devralınması, yönetimi ve ibadet hizmetlerini yürütmek,

---

161 Bu düzenlemenin uygulanması ile ilgili olarak kurumun giriştiği hukuki muamelelere ilişkin, Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu'nun da görüşlerini içeren bir haber için bkz. "Diyanet 10 bin caminin peşinde", *Zaman*, 6 Kasım 2005, 2. Belediyeye ait bir otobüsün seyyar mescit haline getirilmesi eylemiyle ilgili olarak görülen bir davada, ibadet yeri açmayla ilgili olarak yalnızca Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevli olduğuna dair 26 Nisan 2007 tarihli bir Danıştay kararı için bkz. Danıştay Birinci Daire, E.2007/327, K.2007/508; *Danıştay Dergisi*, 37 (2007) 116, 8-9.

162 Bkz. *Resmi Gazete*, sayı 23421, 2 Ağustos 1998, 6. İmar Kanunu'ndaki bu değişiklik doğrultusunda yönetmelikte yapılan ve dini yapıları da "sosyal ve kültürel yapılar" arasına dahil ederek alan ile hacim büyüklüklerini belirleyen değişiklikler için bkz. *Resmi Gazete*, sayı 23479, 30 Eylül 1998, 2.

* Kurban hizmetlerini yürütmek,

* Namaz ve oruç vakitleri ile dini günlerin ve kamerî ay başlarının tespit ve ilanını sağlamak ve bu konularda ilgili kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapmak,

* İhtida işlemlerinin yürütülmesini sağlamak.[163]

Anılan Yönerge'nin 31. maddesi gereği, "Camilerin ibadete açılışı, yönetiminin devralınması, yönetimi ve ibadet hizmetleri ile ilgili iş ve işlemleri yapmak" ile Din Hizmetleri Şubesi Müdürlüğü görevlidir. Camilerin Bakım Onarım Temizlik Ve Çevre Tanzimi Yönetmeliği 24 Mayıs 1985 tarihli ve 18763 sayılı *Resmi Gazete*'de; Diyanet İşleri Başkanlığı'nca İdare Olunan Cami Ve Mescitlerdeki Teberrükat Eşyası Hakkında Yönetmelik ise 6 Kasım 1999 tarihli ve 23868 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.

Kurban hizmetleri ile ilgili iş ve işlemleri yapmak, 24.10.2001 tarihli ve 3214 sayılı Kurban Hizmetlerinin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine Dair Bakanlar Kurulu Kararı gereği kuruma verilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 31/b maddesi gereği bu faaliyet Din Hizmetleri Şubesi Müdürlüğü'nün görevleri arasındadır. Kurban Hizmetlerinin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine Dair Yönetmelik 18 Ağustos 2002 tarihli ve 24850 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. 20 Eylül 2005 tarih ve 25942 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan değişiklik gereği, kurban hizmetlerine, kurban satış ve kurban kesilmesi için tesis edilecek satış ve kesim yerlerinin belirlenmesine, kurban kesmek isteyenlerin bu yerlerde kurbanlarını bizzat kesmeleri veya vekalet yoluyla kestirmelerine ve kesim yapacak kişilerin eğitilmesine dair usul ve esaslar Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Türkiye Diyanet Vakfı ile işbirliği yapılarak yürütülür.

633 sayılı Kanun'un 8/c maddesi gereği, Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde yer alan Derleme ve Yayım Müdürlüğü'nün alanına katılan ve

163 Bu faaliyetle ilgili istatistikler için bkz.http://www.diyanet.gov.tr/turkish/tanitim/istatistiksel_tablolar/5_din_hizmetleri/cesitli_ozelliklerine_gore_ihtida_edenler.xls

İstanbul'daki Uzmanlar Kurulu aracılığıyla yerine getirileceği hükme bağlanan "mushafların doğru basılmasını sağlamak" görevine ilişkin düzenleme,[164] 1982 sayılı Kanun'la değiştirilmiş hükümler arasında yer alır. Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi'nin, anılan Kanun'la Dini Hizmetler ve Olgunlaştırmak olmak üzere iki ayrı daire haline getirilmesi sonucu bu görev, Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde kurulmuş olan Mushafları İnceleme Kurulu'na verilmiştir. Kanun'un 8/D maddesi gereği bir Başkan ile 9 üyeden teşekkül eden bu kurul Türkiye'de bastırılacak mushaf ve cüzlerinin, mealli mushafların, her ne suretle olursa olsun mushaf metinlerinin doğru olarak basılmasını sağlamak ve kontrol etmek; yurtdışından ithal olunacak veya yurtdışında bastırılacak mushaf ve cüzlerinin yurda sokulup sokulamayacağına karar vermek; Başkanlıkça verilecek diğer işleri yapmakla görevlidir.

1982 sayılı Kanun'un Anayasa Mahkemesi'nin kararıyla iptal edilmesi ve iptal hükmünün anılan kararın *Resmi Gazete*'de yayınlandığı tarihten bir yıl sonrası olan 11 Mayıs 1981'de yürürlüğe girmesiyle Başkanlığın "mushafların doğru basılmasını sağlamak" görevi de "düzenlemesiz" kaldı. Görevlere ilişkin olarak kanunla düzenlenmiş olan hükümler ancak ve ancak yine bir kanunla düzenlenebileceğinden, mahkeme tarafından tanınan bir yıl içinde yeni bir kanunla herhangi bir düzenleme getirilmediğinden ve ilgili iddiaların aksine değişikliğe uğramış Kanun'un özgün metninin yeniden devreye girmesi bu bölümün ilk alt başlığında belirtilen gerekçelerle olanaksız olduğundan, gerek örgüt birimlerini belirleyen 2. maddede gerek görevleri düzenleyen çeşitli maddelerde yapılmış değişiklikler sonucu günümüz mevzuatında Başkanlığın "mushafların doğru basılmasını sağlamak" görevi de yok hükmündedir.

Bu arada, henüz 1982 sayılı Kanun'a yönelik yasama süreci sürerken Yürütme organının, anılan Kanun'la getirilmek istenen hükümleri öngörerek bir Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle

164 633 sayılı Kanun çerçevesinde çıkartılan "Diyanet İşleri Başkanlığı Mushafları İnceleme Kurulu Yönetmeliği", 24 Ağustos 1967 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

düzenleme getirmesi, hiçbir hukuk tekniğiyle bağdaştırılamayacak bir olgu yaratmıştır. Bu bağlamda örgüt yapısının idari düzenleyici işlemlerle kurulması kabul edilse dahi, görevlere ilişkin bir yasama işlemi olmaksızın birtakım birimlerin ihdas edilmesinin hukuki olanaksızlığı ortadadır. Bu koşullar altında, yukarıda belirtilen 24 Şubat 1978 tarihli ve 7/14646 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle yapılandırılmış Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı da, aynı durumdaki diğer birimler gibi hukuksal dayanaktan yoksun, fiili bir birimden ibarettir. Bu hukuka aykırı yapılanma, daha sonraki düzenlemelerle de sürdürülmüştür.

Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı, Başkanlık merkez örgütündeki birimlerden biri olarak mevzuattaki varlığını korumaktadır. Anılan düzenlemelerin dayanağını 3046 sayılı Kanun oluşturmakla birlikte, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın günümüz mevzuatındaki yapısı da hukuka aykırılığını sürdürmektedir. Örgütlenmenin bir Kanun'a dayanması somut olayımız bakımından yeterli değildir; zira, örgütün görevlerinin belirlendiği Kanun'un bazı maddeleri Anayasa Mahkemesi kararıyla iptal edilmiş ve halen de bu konuda bir yasama işlemi gerçekleştirilmemiş olduğundan, bu maddelerde düzenlenmiş hükümler de hâlâ yok hükmündedir. Görevlere ilişkin düzenlemenin bir Yürütme işlemiyle yapılmış olması hukuka aykırı durumu hiçbir şekilde ortadan kaldırmaz. Gerek 11 Mart 1980 tarihli ve 16926 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe giren Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönetmeliği, gerek daha sonraki tarihli Yönerge adı taşımakla birlikte yönetmelik hükmünde olan adsız düzenleyici işlemler, daha önce çeşitli vesilelerle ifade edildiği üzere, "konu bakımından yetkisiz" bir organ tarafından "yetki gasbı"nda bulunularak yürütülmek üzere çıkarılmış idari işlemlerden ibarettir.

Benzer şekilde, gerek 1982 sayılı Kanun'la gerek halen yürürlükteki Yönergenin 6/h maddesiyle Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilen görevler arasında sayılan "namaz vakitlerinin ve dini günlerin doğru olarak hesaplanmasını sağlamak" görevi 633 sayılı Kanun'un hiçbir maddesiyle özel olarak hükme bağlan-

mamıştır. Bu görevin, doğası gereği, inceleme konusu İdare'nin görev alanınına girdiği aşikardır ancak bu durum 1982 sayılı Kanun'la getirilen değişiklikler üzerine, hukuken sakat olarak inşa edilen bir alanın varlığını ortadan kaldırmaz. Halen bu görevler yürürlükteki Yönergenin 32. maddesiyle düzenlenmiş Vakit Hesaplama Şubesi Müdürlüğü tarafından yürütülmektedir.

"Hac ve umre ibadetlerinin dini esaslara uygun olarak, sağlık ve güvenlik şartları içinde yapılmasını sağlamak ve gerektiğinde bu konularda diğer kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapmak" görevi de Diyanet kurumunun din hizmetleri kapsamında değerlendirilebilir. Daha önce de belirtildiği üzere, Türkiye'den Hac'a gideceklere ilk kez 1947'de döviz tahsis edilmişti.[165] "Hac maksadiyle Suudi Arabistan'a gidecek vatandaşlarımızın bu seyahatlerinde karşılaşacakları müşkülleri önlemek ve mevzuatımızdaki hükümleri biraraya toplayarak kolaylık temin etmek üzere ilgili Vekâletler temsilcilerinden müteşekkil komisyonca hazırlanan... esasların yürürlüğe konulması"nın İcra Vekili Heyeti tarafından 6 Nisan 1953 tarihinde 4/531 sayılı kararıyla hükme bağlanmasıyla devlet, hac faaliyetlerine de el attı.[166] Anılan Esaslar'da pasaport itasına ait işlemler, seyahat işlerine ve araçlarına ait hükümler, vefat halinde yapılacak işler ve sağlık işleri düzenlenmişti.

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütünde hac işlerine örgütlenmiş ilk birim olarak Hac İşleri Müdürlüğü, 10 Aralık 1976 tarih ve 7/12998 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle[167] Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı bünyesinde kuruldu. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bir görevi olarak hac işleri ilk kez 1982 sayılı Kanun'la yasal düzenlemeye kavuştu. Ancak anılan Kanun'un Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesiyle bu görev de yasal dayanaktan yoksun

165 Bu konuda bkz. *supra* dn. 70 ve bağlı olduğu metin

166 Hac Maksadiyle Suudi Arabistan'a Gidecek Olanların Seyahatlerine Müteallik Esaslar, *Resmi Gazete*, 25 Haziran 1953-8441, 6529-6531.

167 Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 25 Ocak 1977 gün ve 15830 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

bir hal aldı. Ancak hukuka aykırı uygulamanın yürütülmesi bu görev bakımından da sürdürüldü.[168]

1979 tarihinde, Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine İlişkin Karar'la[169] Diyanet İşleri Başkanlığı hac seyahatleri düzenlemeyi üstlendi ve hac mevsiminde, Diyanet İşleri Başkanlığı dışındaki gerçek ve tüzel kişi, kuruluş, şirket ve acentelerin hac seferleri düzenleyemeyeceklerini hükme bağladı (m.3) ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafın-

168 12 Eylül 1980 harekâtını izleyen günlerde çıkarılan Hac Amacıyla Yurt Dışına Çıkacakların Çıkış İşlemleriyle İlgili 20 No'lu Milli Güvenlik Konseyi Bildirisi, 1980 yılı hac mevsiminde hacca gitmek amacıyla, süresi içinde müracaat etmiş bulunan vatandaşların hac görevlerini aksaksız yerine getirmeleri için gerekli tedbirlerin alındığını bildirmekteydi. Anılan belge için bkz. *Düstur*, V (1980) 19; *Resmi Gazete*, 20 Eylül 1979-17111.

169 Anılan Karar'ın yürürlüğe konulması hakkında 26 Nisan 1979 tarih ve 7/17439 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı için bkz. *Düstur*, V (1979) 18; *Resmi Gazete*, 12 Mayıs 1979-16635. Bu Karar'ın 4. maddesinin birinci ve üçüncü fıkraları ile 7. maddesi ve geçici maddesinin son fıkrasını değiştiren kararı yürürlüğe koyan 12 Haziran 1980 tarih ve 8/17018 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı için bkz. *Düstur*, V (1980) 19, 242-243; dört ek geçici madde ekleyen kararı yürürlüğe koyan 24 Temmuz 1980 tarih ve 8/1319 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı için bkz. *Düstur*, V (1980) 19, 248-249; Ek madde eklenmesine dair kararı yürürlüğe koyan 11 Nisan 1983 tarih ve 83/6340 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı için bkz. *Düstur*, V (1980) 19; 11 Nisan 1983 tarih ve 83/6340 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile eklenen Ek Maddelerden 1 ve 2. maddelerin değiştirilmesi ve 3. maddenin yürürlükten kaldırılması hakkında kararı yürürlüğe koyan 11 Nisan 1983 tarih ve 83/6340 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı için bkz. *Resmi Gazete*, 7 Mart 1984-18334, 3. 11 Nisan 1983 tarih ve 83/6340 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile eklenen Ek Madde 4, 17 Ocak 1985 tarih ve 85/8985 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlükten kaldırılmıştır. Bu karar metni için bkz. *Resmi Gazete*, 24 Ocak 1985-18645, 2. Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine İlişkin Karar 16 Kasım 1988 tarihli ve 88/13495 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile değiştirildi. Bu değişiklikle getirilen yeni düzenlemelerin başlıcaları, hac mevsiminde Diyanet İşleri Başkanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nın denetim ve gözetimi altında Hac Komisyonu'nun uygun gördüğü (A) grubu seyahat acenteleri dışındaki gerçek ve tüzel kişi kuruluş, şirket ve acentelerin hac seferi düzenleyememesi kuralı; özel otomobillerle hac seyahatinin yasaklanması ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hac işleriyle ilgili çalışmalarında Türkiye Diyanet Vakfı'yla işbirliği yaparak hac seferleriyle ilgili çalışmaların paraya ilişkin her çeşit işlemlerinin Vakıf'ça yürütüleceği ilkesidir. Kararın metni için bkz. *Resmi Gazete*, 21 Aralık 1988-20026, 16. Bu kararın bir sonucu olarak çıkarılan Seyahat Acentelerinin Hac Seferi Düzenlemelerine Dair Esasları Belirleyen Yönetmelik, 17 Ocak 1989 gün ve 20052 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girdi.

dan, hac seyahatiyle ilgili işlerin yürütülmesine ilişkin esasları gösteren bir de yönetmelik[170] çıkarıldı. Haziran 1980,[171] Eylül 1980,[172] 1981[173] ve 1982[174] yıllarında değişikliklere uğrayan bu yönetmelik 1984'e dek hac seyahatleriyle ilgili mevzuatı oluşturdu.

30 Mart 1984'te çıkarılan bir yönetmelik[175] ile 29 Mayıs 1979 gün ve 16650 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmış olan Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine İlişkin Yönetmelik ek ve tadilleriyle birlikte yürürlükten kaldırıldı ve bu alan yeniden düzenlendi. Böylelikle, umre seyahati ile ilgili düzenlemeler ilk kez Türk hukuk mevzuatına sokulmuş olmaktaydı.

Hac ve Umre Seyahatleri İle İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine Dair Bakanlar Kurulu Kararı 18 Mayıs 2000 tarih ve 24053 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe konuldu. 2008 sonu itibariyle hac ve umreyle ilgili faaliyetler, Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesinin 39. maddesi gereği Hac Dairesi Başkanlığı tarafından yürütülmektedir. Halen yürürlükte olan "Hac ve Umre Seyahatleriyle İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine Dair Yönetmelik", 18 Mayıs 2000 tarihli ve 24053 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. 30 Ekim 2005 tarih ve 25981 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanan değişiklik gere-

170 Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine İlişkin Yönetmelik, *Resmi Gazete*, 29 Mayıs 1979-16650, 32.

171 Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine İlişkin Yönetmeliğin Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve 9. Maddesinin Kaldırılmasına Dair Yönetmelik, *Resmi Gazete*, 19 Haziran 1980-17022, 3.

172 Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine İlişkin Yönetmeliğe Geçici Bir Madde Eklenmesine Dair Yönetmelik, *Resmi Gazete*, 6 Eylül 1980-17097, 13.

173 Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine İlişkin Yönetmeliğin Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Yönetmelik, *Resmi Gazete*, 1 Mayıs 1981-17327, 19.

174 Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine İlişkin Yönetmeliğin 17. Maddesinin değiştirilmesine Dair Yönetmelik, *Resmi Gazete*, 14 Temmuz 1982-17734, 20.

175 Hac ve Umre Seyahatleriyle İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine Dair Yönetmelik, *Resmi Gazete*, 30 Mart 1984-18357, 8.

ği, hac ve umre seyahatleri Diyanet İşleri Başkanlığı ile Başkanlığın denetim ve gözetimi altında, Başkanlık ile Kültür ve Turizm Bakanlığınca müştereken belirlenecek nitelikleri taşıyan "A" grubu seyahat acentaları tarafından düzenlenir. "Seyahat Acentalarının Hac ve Umre Seferi Düzenlemelerine Dair Esaslarını Belirleyen Yönetmelik" de 1 Mayıs 2001 tarihli ve 24389 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.[176]

Din eğitimi

Cumhuriyet'in ilk yıllarında din konusunda güdülen siyasa etkilerini en çok din eğitimi alanında göstermiş; Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun da etkisiyle din öğretimi yapılan kurumlarda hızlı bir azalma olmuştu. İstanbul Darülfünunu'nun yeni İlahiyat Fakültesi Süleymaniye Medresesi'nin yerini almış; ancak, 1933'teki üniversite reformu sırasında eğitim işlevi olmayan İslam Araştırmaları Enstitüsü'ne çevrilmiş; 1924'te İstanbul ve başka 28 yerde açılmış ve 2258 öğrencisi olan imam-hatip okullarının öğrenci sayısı 1932'de 10'a, okulların sayısı da 1927-32'de 2'ye düşmüştü. Ertesi yıl bunlar da kapandı. Bu dönemde din adamı yetiştirmek üzere kalan tek kaynak Kur'an kurslarıdır. Milli Eğitim Bakanlığı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na dayanarak bunları da almak istemişse de Başkan Rıfat (Börekçi) Efendi bunların meslek okulları olarak kendi emrinde kalmasını sağlamış, hatta sayılarını da yavaş yavaş artırmıştır.[177]

---

176 Hac hizmetleri değerlendirme araştırması 2003 yılı sonuçları için bkz. R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, 79-80. Umrede pazarın yüzde doksanının kontrolü seyahat acentalarının elindeyken, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 9 Ocak 2007 günü tüm müftülüklere gönderdiği bir yazıyla mükerrer olarak hacca gitmek isteyenlerin umreye yönlendirilmesinin istenmesi üzerine oluşan tepkilere ilişkin bir haber için bkz. "Diyanet'in umre seferberliği tur şirketlerini hoplattı", *Sabah*, 21 Ocak 2007, 8.

177 İlgili sayılar için bkz. M.A. Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, 273 vd. Ayrıca bu konuda bkz. N. Bal, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Yaygın Din Eğitimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na Bağlı Kur'an Kursları*, 28; M. Çağrıcı, "Kur'an Kursları", 425; M. Öcal, *İmam Hatip Liseleri ve İlk Öğretim Okulları*, 161-170;

Değişmekte olan konjonktüre ve taleplere göre kendini uyarlamaya çalışan CHP Meclis Grubu'nun 1946 yılında din eğitimi meselelerini incelettirmek üzere kurmuş olduğu komisyon çalışmaları sonucunda, "Muassır Milletlerde dahi olduğu gibi ilkokul öğrencilerine ihtiyari olarak din dersi verilmesini laikliğe münafi olmadığı" görüşüne vardı. Bu komisyon tarafından hazırlanan raporda iki milletvekili, Nihat Erim ve Tahsin Banguoğlu, dini eğitim kurumlarının Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlanması hususunda muhalif kalmıştı. Nitekim, komisyonun dini eğitimin Diyanet İşleri Bakanlığı'na bağlanmasına ilişkin kararı kabul edilmemiş; bu iş Milli Eğitim Bakanlığı'na bırakılmıştır.[178]

CHP Komisyon Raporu'nda saptanan esaslar Yürütme organı tarafından yürürlüğe kondu. Milli Eğitim Bakanlığı'nın, 7 Şubat 1949 tarihli *Tebliğler Dergisi*'nde yayınlanan 1 Şubat 1949 tarihli ve 70/5426 sayılı tamimiyle[179] belirtilen ihtiyari din dersleri rejiminin esasları arasında, bu hususdaki müfredat programının (m.3) ve bu derslerde okutulacak kitapların (m.5) Diyanet İşleri Başkanlığı'nca hazırlanacağı ve Maarif Talim Terbiye Dairesi'nce gözden geçirileceği bulunmaktaydı. 1945-1950 devresinde gelenekçi çevrelerin belirttikleri belli başlı meseleleri aktaran Tarık Zafer Tunaya, din eğitimi hususunda İslamcı görüşe göre CHP'nin hatalarından birinin, din derslerinin okutulmasını ve din mekteplerinin idaresini Diyanet İşleri Başkanlığı'na vermemesi olduğunu ifade eder.[180] Bu çerçevede *Sebilürreşad* ve *Selâmet*'te yapılan yayınlardan alıntılara dayanılarak varılan kanıya göre,

> "Bu hareket tarzı bu iktidarın hâlâ din teşekküllerine ve din adamlarına inanmadığını gösterir. Bu hizmetin Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanışı, toplumda bir güvensizlik yaratacaktır. Çünkü, Milli Eğitim Bakanlığı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun

178 Devletin açtığı din öğretim kurumlarıyla bunlar dışındakilerin mezunları arasında çıkan "rekabet" hususunda bkz. Ü. Günay, A. V. Ecer, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, 264-266.

179 Sayı: 70/54-26, Sıra No: 2414, Tarih: 1 Şubat 1949. Bkz. *Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, c.XI, 524 (7 Şubat 1949), 153.

180 Bkz. T.Z. Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, 209-210.

kabulünden sonraki davranışları ile toplumun infialini kazanmıştır. Bakanlığın, gerçek din adamı yetiştirebilen tek eğitim müessesesi olan medreseleri kapatışı bunun delili ve sebebidir. Diyanet İşleri Reisliği'ne din eğitimi konusundaki yetki vermemek için ileri sürülen, bu teşekkülün skolastik zihniyette olduğu iddiası ise tamamiyle yanlıştır. Cumhuriyet Halk Partisi bu davranışı ile devletin laikliğini bir kere daha çiğnemiştir. Din eğitimini devlete vermekle laik olmadığını bir kere daha göstermiştir. Halk Partisi sırf rey kazanmak amacı ile din eğitimi konusunda taviz vermiş olmaktadır."[181]

İslamcı çevrelerin eleştirilerine karşın, Cumhuriyet döneminde din eğitimine ilişkin baskın siyasa, en azından 1980'lerin sonlarına kadar, asli görevlinin Milli Eğitim Bakanlığı olup, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yalnızca Kur'an kursları bakımından anılan bakanlıkla birlikte görevli olduğu yolundadır. Ancak bu konu 633 sayılı Kanun'un Meclis'teki görüşmeleri sırasında çeşitli tartışmalara sebep olmuştur. Dini eğitim işlemini Milli Eğitim Bakanlığı'na bıraktığı anlaşılan hükümet teklifinden farklı olarak, Geçici Komisyon metninde, Diyanet İşleri Başkanlığı merkez kuruluş örgütü içerisinde "Din ve Dini Eğitim ve Öğretim İşleri Dairesi" adlı birbirine yer verilmesine karşı çıkan Burdur Milletvekili Fethi Çelikbaş'a göre bu hüküm Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na ve Anayasa koruması altında olan Devrim Kanunu'na aykırıdır.[182] Bu iddiayı yanıtlayan devlet Bakanı Mehmet Altınsoy'a göreyse, 7. maddede vazifeleri sayılmış olan uyuşmazlık konusu Daire'nin okul açma yetkisi olmadığından "Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile uzak yakın alakası yoktur."[183] Oysa Çanakkale Milletvekili Şefik İnan, okul denmemekle birlikte 7. maddenin (ç) fıkrasında verilen kurs, seminer, konfe-

181 *A.g.e.*, Özellikle, kaynağının *Sebilürreşad*'da yayınlanan bazı yazılarıyla Eşref Edip olduğu belirtilen "Din eğitimi Devlet'e vermekle layık olmadığını bir kere daha göstermiştir" görüşü devlet kavramına atfettiği anlam bakımından ilginçtir; bu bakışla Milli Eğitim Bakanlığı'nın "devlet" olmasına karşın, Diyanet İşleri Başkanlığı farklı, "devlet dışı" bir kurumdur.

182 Bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 1 (1965) 39, 590.

183 Bkz. *a.g.e.*, 591-593.

rans açıp yönetme görevinin Anayasa'nın 19. maddesinin 4. fıkrasına aykırı olduğu görüşündedir.[184] Öte yandan Erzurum milletvekili Cevat Dursunoğlu da, 7. maddenin (f) bendinde ifade edilen "Kur'an kurslarının yönetim, eğitim ve öğretim işlerini ilgili bakanlıkla işbirliği yaparak yürütmek" görevinin "fiilen yürütmek" işlevini içermesi bakımından bir gün doğrudan doğruya Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu ihlal edecek nitelikte olduğundan endişe etmektedir.[185] Bu muhalefet karşısında anılan birimin kuruluşu kanunlaşamamış; AP, CHP, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP), MP, Yeni Türkiye Partisi (YTP) grupları adına verilen ortak imzalı önerge gereği Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi ihdas edilmiştir.

Bu Daire bünyesinde yer alan Olgunlaştırma Müdürlüğü'nün görevlerinden biri de, 633 sayılı Kanun'un 7. maddesinin (d) bendindeki ifadesiyle, "Kur'an kurslarının yönetim, eğitim işlerini ilgili Bakanlıkla işbirliği yaparak yürütmek"tir. Yukarıda aktarılan endişeler, bu hükmün kanunlaşmasına yönelik görüşmelerde de ifade edilmiştir. Kur'an kurslarının bu şekilde bir düzenlenmesinde ikili bir eğitim kimliği gören, dolayısıyla Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na aykırı bulan görüşe[186] karşı, "ilgili Bakanlıkla işbirliği" hükmüyle bu iddianın bertaraf edilmiş olduğu[187] ileri sürülmüştür. Devlet Bakanı Mehmet Altınsoy'un ifadesiyle, "Kur'an kursu ne bir mekteptir ne bir ihtisas kursudur. Kur'an kursu sadece ve sadece Kur'an tilaveti tedris edilmek üzere ve Kur'an'ı iyi okumak için açılan bir talim yeridir."[188]

Yine Altınsoy'un, "... Diyanet İşleri Başkanlığı'nın uhdesinde bırakılırsa daima 430 sayılı Kanun karşısına çıkacaktır. Bir mektep hüviyatı verilmesine mani olacaktır. ... Bir kurs mahiyetinde sadece Kur'an telâvetini, sadece Kur'an'ın hıfzını öğ-

184 Bkz. *a.g.e.*, 594.

185 Bkz. *a.g.e.*, 593.

186 Edirne milletvekili Fahir Giritlioğlu [*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I (1965) 40, 81].

187 İstanbul milletvekili Fahrettin Kerim Gökay (*a.g.e.*, 81); Adana milletvekili Mehmet Geçicioğlu (*op. cit*); Edirne milletvekili Nazmi Özoğul (*a.g.e.*, 82); Sakarya milletvekili Yusuf Ulusoy (*op.cit.*).

188 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I, (1965) 40, 105.

retecek bir mahiyetinde kalmasını, bir okul haline gelmemesini ısrarla istiyoruz"[189] ifadesiyle haklarında hükümetinin siyasasını belirttiği Kur'an kurslarına ilişkin düzenleme 1982 sayılı Kanun'da daha kapsamlı tutuldu ve "mesleki öğretim yapan kur'an kurslarının açılış, eğitim, öğretim ve denetim işlerini Milli Eğitim Bakanlığı ile işbirliği yaparak yürütmek" Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde yer alan Eğitim Müdürlüğü'nün görevleri arasında sayıldı.

1982 sayılı Kanun'un Anayasa Mahkemesi kararıyla iptal edilmesi ve iptal hükmünün anılan kararın *Resmi Gazete*'de yayınlandığı tarihten bir yıl sonrası olan 11 Mayıs 1981'de yürürlüğe girmesiyle kanuni bir dayanaktan yoksun kalan bir diğer alan da Kur'an kursları oldu. Ancak mevzuatta, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Milli Eğitim Bakanlığı'yla işbirliği yapılarak 1971'de çıkarılmış olan Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Yönetmeliği[190] yer almaktaydı. Dayandığı üst normun bir yargı kararıyla iptal edilmesiyle hukuken dayanaksız kalmış olmasına rağmen bu düzenleyici işlem 1990'a dek yürürlükte tutuldu. 27 Eylül 1974 gün ve 7/8980 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'yla Diyanet İşleri Başkanlığı ve Müftülükler Tarafından Açılacak Kurs ve Seminerlerde Ücretle Okutulacak Ders Saatlerinin Sayısı ve ders Görevi Alacakların Niteliklerine İlişkin Esaslar"[191] belirlendi. 27 Temmuz 1989 tarih ve 78 Nolu Genelge'de[192] de "633 sayılı Kanun ve Kur'an kursları hükümleri uyarınca faaliyetlerini sürdüren Kur'an kurslarının açılış, eğitim, öğretim ve yönetim işleri(nin), adı geçen yönetmelik ve bu genelge esaslarına göre yürütülecek" olduğu belirtildi. On eki arasında Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursu Bina

189 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I (1965) 40, 353.

190 *Resmi Gazete*, 17 Ekim 1971-13989, 3-5. Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Yönetmeliği'nin 8., 13. ve 25. Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Yönetmelik için bkz. *Resmi Gazete*, 27 Nisan 1977-15921.

191 Bu esaslar, 24 Kasım 1974 ve 15072 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Daha sonra 22 Aralık 1978 tarih ve 7/17334 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'yla bu esasların 3. maddesinde değişiklik yapılmış, bu değişiklik 16 Nisan 1979 gün ve 16611 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanmıştır.

192 13.1/166/2046 sayılı bu belge için bkz. *Diyanet İşleri Başkanlığı Mevzuatı*, G-78/1-78/33.

Tanıtma Formu (EK 1); Kur'an-ı Kerim Öğretiminde Usul (EK 2); Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Disiplin Talimatı (EK 4); Kur'an Kursları İstatistik Formları ile İlgili Açıklamalar (EK 5); Yarışma ile ilgili Açıklama (EK 6) gibi tüm Türkiye çapındaki ilgili üçüncü kişileri ilgilendiren bu adsız düzenleyici işlem *Resmi Gazete*'de yayımlanmadı. Daha önceki bölümlerde de üzerinde durulduğu gibi, hukuken yönetmelik hükmünde olan bu tür adsız düzenleyici işlemlerin 1982 Anayasası'nın ilgili hükmü ve özel kanunu çerçevesinde dahi yayımlanması gerekirken bu kurala uyulmaması sonucunda ortaya çıkan yine yok hükmünde bir düzenleyici işlem olmuştur.

Kasım 1990 tarihinde yürürlüğe giren Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Yönetmeliği'nde[193] yer alan ve önceki düzenlemelerin farklılık arzeden en önemli hüküm denetim hususunda Milli Eğitim Bakanlığı'nın zikredilmemiş olmasıydı (m.12).[194] Milli Eğitim Bakanlığı'nın karşı koyması üzerine 27 Kasım 1990 tarihinde yürürlüğe giren bir yönetmelik değişikliğiyle,[195] 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'na göre Milli Eğitim Bakanlığı'nın denetim yetkilerinin saklı olduğu hükmü kabul edildi. 1990 tarihli Yönetmelik ile getirilen yeni düzenlemeler arasında akşam kursları (m.7), yaz kursları (m.8), camilerde Kur'an öğretimi (m.9) yer almaktadır. Önce-

193 *Resmi Gazete*, 16 Kasım 1990-20697, 20-26.

194 Bu konuyla ilgili olarak basında çıkan haber ve değerlendirmelerden bazıları şunlardır: "Kur'an kursları denetim dışı", *Cumhuriyet*, 17 Kasım 1990, 1 ve 19; "Eğitim Bakanı Akyol: Kur'an kursunu denetleriz", *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1990, 1 ve 15; "Diyanet İşleri Başkanvekili: Gazetenizden öğrendik", *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1990, 15; C. Arcayürek, "Son Gerici Serüvenler", *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1990, 15; "Yönetmelik incelemede", *Cumhuriyet*, 19 Kasım 1990, 16; 'Kur'an kurslarına denetim", *Milliyet*, 18 Kasım 1990, 18; "Kur'an kursu denetiminde değişiklik çalışması", *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1990, 10. Özellikle, son haberde verilen "Yeni yönetmeliği hazırlayan bazı Diyanet yetkilileri de, *Cumhuriyet* muhabirine, Kur'an kurslarının denetiminde Milli Eğitim Bakanlığı'nın zaten işlevini yitirdiğini savunarak, yapılan değişiklikle, 'fiili durumun yönetmeliğe aktarıldığını' (vurgu haberde yer almaktadır) ifade ettiler" şeklindeki bilgiyle Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Hamdi Mert'in, aynı gazetenin 18 Kasım 1990 tarihli nüshasında yayınlanmış olan beyanı arasındaki çelişki düşündürücüdür.

195 Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Yönetmeliği'nin Bir Maddesinin Değiştirilmesine Dair Yönetmelik, *Resmi Gazete*, 27 Kasım 1990-20708, 3.

ki düzenlemeden ilginç bir diğer farklılık da öğretimin süresine ilişkin hiçbir hükmün yer almamasıdır. Bunlar dışında, 1971 tarihli Yönetmelik'te açıklık verilmemiş olan kadrolu-kadrosuz öğretici ayırımı 1990 Yönetmeliği'nin "Öğreticilikte Geçici Olarak Görevlendirilecekler" başlığını taşıyan 35. maddesinde ayrıntılı olarak düzenlenmiştir.

2008 sonu itibariyle din eğitimi ile ilgili faaliyetler, Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 34. maddesi gereği Din Eğitimi Dairesi Başkanlığı tarafından, 3 Mart 2000 tarihli ve 23982 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmış olan "Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları İle Öğrenci Yurt Ve Pansiyonları Yönetmeliği" gereğince yürütülmektedir. Kurumun resmi internet sitesinin din eğitimi ana sayfasında yer alan ifadeyle Diyanet İşleri Başkanlığı, "toplumu din konusunda aydınlatmak için, sahih kaynaklara dayalı doğru bilgiyi üretmenin yanında, bu bilgi birikimini çağdaş bir formda dünya gerçekleriyle uyumlu ve ihtiyaçları giderici nitelikte sunma gayreti içerisindedir."[196] Kur'an kursları, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yürütmekte olduğu yaygın din eğitimi faaliyetlerinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Halen 4386 kadrolu, 5664 sözleşmeli ve 1632 geçici olmak üzere toplam 11682 öğretici 7036 adet Kur'an kursunda görev yapmaktadır.[197] Bu kurslar, ilköğretimi tamamlayanların devam edebildiği 32 haftalık uzun süreli Kur'an kursları ve ilköğretimin beşinci sınıfını tamamlayanların da katılabildiği iki ay süreli yaz Kur'an kursları[198] şeklinde yürütülmektedir.[199]

196 Bkz. http://www.diyanet.gov.tr/turkish/dinegitimi/dinegitimi.asp Diyanet İşleri Başkanlığı Daire Başkanı Şükrü Öztürk'ün ifadesiyle, "Dinin *doğru* bir şekilde fertlere öğretilmesine, gelecek kuşaklara *sağlıklı* olarak aktarılmasına ve dolayısıyla ülkemizin maddi ve manevi kalkınmasına, *milletimizin milli birlik ve bütünlüğünün sağlanmasına* önemli ölçüde katkıları olan din görevlilerinin eğitim seviyelerinin yükseltilmesi, yürüttükleri hizmet açısından çok önemlidir". Bkz. Ş. Öztürk, "Din Eğitiminde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Görevleri ve Sorunları", 39. (vurgular bana ait – İG)

197 Bkz. http://www.diyanet.gov.tr/turkish/dinegitimi/dinegitimi.asp

198 Bkz. http://www.diyanet.gov.tr/turkish/dinegitimi/dinegitimi.asp

199 "Diyanet'in Kur'an kurslarını mercek altına aldığı" ifade edilen bir rapor hakkında bkz. "Diyanet: Yedi bin Kur'an kursu var", *Taraf*, 22 Haziran 2008, 10. Söz konusu raporda, Türkiye genelinde 7036 Kur'an kursunun faaliyet gösterdiğinin, bu kurslarda 11.682 sözleşmeli öğreticinin görev yapmakta olduğu-

Diyanet kurumu, 1971 yılından itibaren "yurtdışındaki vatandaş ve soydaşlara" da din hizmetleri sunmaya başladı.[200] 30.04.1979 günlü, 16624 (mükerrer) sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanan 26.04.1976 günlü ve 1982 sayılı "633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna 4 geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun"un 1. maddesi ile, 633 sayılı yasanın "Kuruluş" başlıklı 2. maddesi yeniden düzenlerek, maddeye "C) Yurtdışı Din Hizmetleri Müşavirlikleri" bölümü de eklenmiş ve yurt dışına atanacak din hizmetleri müşavirliklerinin teşkilat, çalışma usul ve şartlarının çıkarılacak bir tüzükle tespit edileceği hükme bağlanmıştı. Anılan düzenlemenin, yukarıda ayrıntılı bir şekilde belirtildiği ve tartışıldığı üzere Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi üzerine bu düzenleme de kanuni dayanaktan yoksun kaldı. Nitekim Danıştay 5. Dairesi. 2005/940 Esas sayılı ve 1 Mayıs 2006 tarihli yürütmeyi durdurma kararında bu durumu açıkça belirtmiştir:

> "... 14.12.1983 günlü, 18251 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 189 sayılı "Kamu Kurum ve Kuruluşlarının Yurtdışı teşkilatı Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin "Amaç" başlıklı 1. maddesinde, bu KHK'nın amacının, kamu kurum ve kuruluşlarının yurtdışı teşkilatlarının kurulmasına, görevlerine, yetkilerine ve idaresine ve merkezle olan ilişkilerine ait esasları düzenlemek olduğu hükme bağlanmış; bu KHK'nın uygulanması bakımından Kararnamede yer alan başlıca deyim ve terimlerin tanımlandığı 2. maddesinin (a) bendinde, "Ka-

---

nun, Diyanet kurumu tarafından şartlara uygun olmayan 1817 Kur'an kursunun kapatıldığının belirtildiği bildirilmektedir.

200 "Bu çerçevede Diyanet İşleri Başkanlığı 1971 yılından itibaren yalnız Ramazan aylarında Avrupa ülkelerine geçici din görevlisi göndermeye başlamış, 1979 yılından itibaren de ücretleri dernekler tarafından karşılanmak kaydıyla, 6 aylık sürelerle, Türkiye'deki görevlerinden ücretli izinli olarak din görevlileri gönderilmiştir. Bu şekilde resmi olmayan yollarla bir takım din görevlisi edinmelerinin ve farklı görüşler etrafında gruplaşmaların önüne geçilmek istenmiştir." S. Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, 209.

mu kurum ve kuruluşları; hukuki statüleri ne olursa olsun bir kamu görevi veya belirli kamu hizmetlerini yapmak üzere kurulan, Devlet kuruluşları"; (b) bendinde, "Yurtdışı Teşkilatı; kamu kurum ve kuruluşlarının yurtdışında devamlı veya geçici görev yapan, dış temsilcilik niteliği taşıyan veya taşımayan bütün kuruluşları", (c) bendinde "Dış temsilcilik; diplomatik temsilciliklerle konsolosluklar"; (h) bendinde de, "İhtisas birimleri; dış temsilciliklerin bünyesinde çalışan ve Dışişleri Bakanlığı dışındaki kamu kurum ve kuruluşlarına mensup memur ve diğer görevlilerden meydana gelen birimler" şeklinde tanımlanmıştır.

Aynı KHK'nın "Yurtdışı Teşkilatı kurulmasında ilke" başlığını taşıyan 3. maddesinde "Yurtdışı teşkilatı kurma yetkisi, kamu kurum ve kuruluşlarının teşkilat kanunlarında belirtilir; teşkilat kanunlarında böyle bir yetki bulunmayan kamu kurum ve kuruluşları yurtdışı teşkilatı kuramaz" hükmüne yer verilmiş; "Sürekli yurtdışı teşkilatı kurulmasında usul" başlıklı 4. maddesinin (b) bendinde ise, sürekli yurtdışı teşkilatından ihtisas birimleri ile dış temsilcilik niteliği taşımayan yurtdışı teşkilatının, ilgili kamu kurum ve kuruluşunun teklifi üzerine Bakanlar Kurulu kararı ile kurulacağı veya akredite edileceği, kaldırılacağı, birleştirileceği veya değiştirileceği hükme bağlanmıştır.

Anılan KHK hükümleri birlikte değerlendirildiğinde; Bakanlar Kurulunun ancak teşkilat kanunlarında "sürekli yurtdışı teşkilatı kurmaya yetkili kılınan" kamu kurum ve kuruluşlarının, ihtisas birimi ile dış temsilcilik niteliği taşımayan yurt dışı teşkilatlarının kurulması hususunda karar alabileceği sonucuna ulaşılmaktadır.

Oysa, yukarıda da vurgulandığı üzere, 1. maddesi ile Diyanet İşleri Başkanlığı'na yurtdışı teşkilatı kurma yetkisi veren 1982 sayılı Yasa, Anayasa mahkemesince iptal edilmiş ve yasal boşluk bugüne dek yasama organı tarafından giderilmemiştir.

189 sayılı KHK'nın yukarıda sözü edilen 3. ve 4/b madde hükümleri karşısında; 9.10.1984 günlü, 84/8610 sayılı;

22.08.1991 günlü, 91/2219 sayılı, 13.04.1999 günlü, 99/12770 sayılı ve 6.6.2005 günlü, 2005/8970 sayılı Bakanlar Kurulu kararlarının "Diyanet İşleri başkanlığı Yurtdışı teşkilatının Kuruluş ve Görevleri" ile ilgili 9. bölümlerinin ve bu kararlara ekli (13) sayılı cetvellerin yasal dayanaktan yoksun bulunduğu tartışmasızdır.

Yurtdışındaki kadrolara atanan Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin görevleri Bakanlar Kurulu'nun 19/10/1984 tarih ve 84/8610 sayılı kararında şöyle belirtilmektedir:

> "Diyanet İşleri Başkanlığı Yurtdışı Teşkilatı, yurtdışındaki vatandaş ve soydaşlarımızı din konusunda aydınlatmak, bu amaçla mahalli basın yayın organlarının yardımını sağlamaya çalışmak, onların ibadet, din eğitimi, hastane, hapishane, aile problemleri, nikah, cenaze, mevlit ve benzeri konulardaki dini ve manevi ihtiyaçlarına yardımcı olmak, çeşitli işçi kuruluşları tarafından yürütülen dini faaliyetler (ibadethane, Kur'an Kursu ve benzeri konulardaki çalışmalar) ile ilgilenmek, bu kuruluşların ülkemizde uygulanan mevzuat sınırları içinde hareket etmelerini sağlamak maksadıyla yol gösterici ve yönlendirici çalışmaları yürütmek, ibadethanelerde ve işçilerimizin toplu olarak bulunduğu yerlerde vaaz, hutbe, dini-ilmi seminer ve konferans hizmetlerini düzenleme, gerektiğinde bu görevleri bizzat yapmak, bulundukları ülkelerdeki sosyal gelişmeleri dini yönleriyle takip etmek, bu gelişmelerin vatandaşlarımız üzerindeki etkilerini incelemek, yurtdışında İslam Dini ile ilgili faaliyet ve kuruluşlar hakkında bilgi toplamak, değerlendirmek, her kademedeki eğitim ve öğretim kurumlarıyla temas kurarak özellikle din eğitiminde uygulanan yeni metotları, diğer Müslüman ülkelerden gelmiş işçilerin din hizmetleri nasıl yürütüldüğünü incelemek ve görevleri ile ilgili konularda Başkanlığa tekliflerde bulunmak, Başkanlık, Misyon ve Konsolosluk Şeflerince verilecek diğer görevleri yerine getirmekle yükümlüdür."

Kamu kurum ve kuruluşlarının yurtdışı teşkilatlarını yeniden düzenleyen 22 Ağustos 1991 tarih ve 2219 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Diyanet kurumunun yurtdışı teşkilatı da ye-

niden düzenlenerek o zamana dek mevcut olan sosyal yardımcılık ve idari ataşelik unvanları iptal edildi ve din hizmetleri ataşelikleri adı altında yeni kadrolar kuruldu.[201]

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ve başkanlık personelinin görev ve yetkileri ile çalışma usul ve esaslarını düzenlemek amacıyla, 10.12.2002 günlü, 80 sayılı Başkanlık onayı ile yürürlüğe konulan Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin "Başkanlık Kuruluşu" başlıklı 5. maddesinde, Başkanlığın merkez, taşra ve yurtdışı kuruluşlarından meydana geldiği hükme bağlandı ve "Başkanlık Yurtdışı Kuruluşu" başlığını taşıyan dördüncü kısımda yer alan 148-160. maddelerde yurtdışı kuruluşlarıyla ilgili düzenlemelere yer verildi. Danıştay 5. Dairesi. 2005/940 Esas sayılı ve 1 Mayıs 2006 tarihli yürütmeyi durdurma kararında, bu düzenlemaye ilişkin olarak,

> "Anayasanın 'İdare, kuruluş ve görevleriyle bir bütündür ve kanunla düzenlenir' hükmüne yer verilen 123. maddesinin 1. fıkrası ile, 189 sayılı KHK'nın yukarıda değinilen 3. ve 4/b. maddeleri karşısında, adı geçen yönergeye 'hukuki bir değer yüklenmesine' olanak bulunmamaktadır.
>
> Tüm bu saptamalar karşısında, Diyanet İşleri başkanlığının yurtdışı teşkilatının yasal dayanağının bulunmadığı; buna karşın 189 sayılı KHK yürürlüğe girdikten sonra, bu KHK'nın 3. maddesine aykırı bir biçimde çeşitli tarihlerde çıkarılan Bakanlar Kurulu Kararları ile bu başkanlığın yurtdışı teşkilatının oluşturulduğu, böylece, yasal dayanağı olmayan bir yurtdışı

201 Bu statüde olan din örevlilerine bir örnek olarak bkz. http://www.lyonbk.com/dinataseligi.htm

"1 Temmuz 1985 tarihinden itibaren yurtdışı ücretleri Dışişleri Bakanlığı bütçesinde yer alan Türk Kültür Varlığını Koruma ve Tanıtma Projesi'nden karşılanmak kaydıyla 72 din görevlisi kontenjanı Fransa'ya verilmiş, bunlardan 18 tanesi Lyon bölgesine 5 tanesi Marsilya bölgesinde olmak üzere toplam 23 din görevlisi kontenjanı ile 2005 yılına kadar hizmet verilmeye çalışılmıştır. Fransa'daki son gelişmeler nedeniyle Fransa İçişleri Bakanlığı tarafından 50 din görevlisine daha 2005 yılından itibaren ülkeye giriş müsaadesi verilmiştir. Bu kontenjandan şimdiye kadar (1 Nisan 2008'e kadar) 4 tane Marsilya 6 tane de Lyon'a olmak üzere toplam 10 din görevlisi kontenjanı verilerek Lyon'da 24 Marsilya'da da 12 din görevlisi kontenjanımız oluşmuştur. Geçici din görevlisi olarak Lyon bölgesinde 13, Marsilya Bölgesinde 2 olmak üzere toplam 15 görevlimiz bulunmaktadır."

teşkilatının, yine aynı Bakanlar Kurulu kararıyla kendisine verilen görevleri yerine getirmeyi sürdürdüğü; bir başka anlatımla "fiilen" var olduğu kuşkusuzdur."

hükmü yeralmaktadır. Bu saptama aslında kurumun benzer durumda olan tüm birimleri için geçerlidir.

Ancak hukuka aykırı bu fiili durum 13 Ocak 2007 tarili ve 26402 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren 2006/11534 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile de sürdürüldü; diğer bir ifadeyle Bakanlar Kurulu da bu hukuka aykırılık suçuna iştirak etmeyi sürdürdü. Anılan 28 Temmuz 2006 tarihli Bakanlar Kurulu kararı, ekli "Yurtdışında Sürekli Görevlendirilecek Personel Hakkında Yönetmelik"in yürürlüğe konulmasını öngörmekteydi ve (2) sayılı cetvelde belirtilen sicil amirleri içinde din hizmetleri ataşesi ile din hizmetleri ataşe yardımcısı da yeralmaktaydı.

Diyanet kurumunun diğer birimleri için bir türlü yapılamayan yasama faaliyeti yurtdışı örgütlenmesine temel sağlamak üzere gerçekleştirildi. 30 Mayıs 2007 tarihli ve 5676 sayılı Kanun'un 1. maddesi ile 22 Haziran 1965 tarihli ve 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'a 18 inci maddeden sonra gelmek üzere aşağıdaki madde eklendi:

"C) Yurt dışı teşkilâtı:

MADDE 18/A – Başkanlık, 189 sayılı Kamu Kurum ve Kuruluşlarının Yurtdışı Teşkilatı Hakkında Kanun Hükmünde Kararname esaslarına uygun olarak yurt dışı teşkilâtı kurmaya yetkilidir.

Yurt dışı sürekli görev süresi üç yıldır, bu süre hizmetin gerektirdiği hallerde Başbakan veya ilgili bakanın onayı ile bir yıla kadar uzatılabilir. Bu hüküm müteakip yurt dışı atamalarında da uygulanır. Aynı unvanlı yurt dışı sürekli göreve en fazla iki kez atanılabilir.

Başkanlık yurt dışı teşkilâtı kadrolarına sürekli görevle atanabilmek için; en az dört yıllık dinî yüksek öğrenim veren fakülte veya yüksek okul mezunu olmak, Başkanlık teşkilâtın-

da vaizlik, uzmanlık, müdürlük ve üstü görevlerde veya ilahiyat fakültelerinde öğretim üyesi olarak en az üç yıl çalışmış olmak, öncelikle atanacağı ülkenin resmi dilinden veya İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerinin birinden Kamu Personeli Yabancı Dil Bilgisi Seviye Tespit Sınavından en az (C) düzeyinde belgeye veya Üniversitelerarası Kurul Yabancı Dil Sınavından bu düzeyde bir belgeye veya bunlara denk kabul edilen ve uluslararası geçerliliği bulunan bir belgeye sahip olmak zorunludur. Türkçe'nin ve Türk Lehçelerinin konuşulduğu ülkelere yapılacak atamalarda ise herhangi bir yabancı dil şartı aranmaz.

Başkanlık teşkilâtında Başkan Yardımcısı, Din İşleri Yüksek Kurulu Üyesi, Birim Başkanı ve İl Müftüsü olanlar ile ilahiyat fakültelerinde profesör olanlar bu görevlerde toplam üç yıl çalışmış olmak şartıyla meslekî ehliyet sınavına tâbi tutulmazlar. Diyanet İşleri Başkan Yardımcıları ile Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanı dışındakilerin yurt dışı temsil ve yeterliliği yapılacak mülakatla belirlenir. Sınav sonunda başarılı olanlardan öncelikle Başkanlık personelinin ataması yapılır.

Bakanlıklar Arası Ortak Kültür Komisyonu tarafından yurt dışında ilk defa görevlendirilecek din görevlileri için Yabancı Dil Bilgisi Sınavı Başkanlıkça yapılır. Ancak ikinci görevlendirmede Kamu Personeli Yabancı Dil Bilgisi Seviye Tespit Sınavından en az elli, üçüncü görevlendirmede ise en az yetmiş puan alma şartı aranır. Bu kişilerin meslekî ehliyet sınavları Başkanlıkça yapılır. Bu personel yurt dışında en çok üç kez görevlendirilebilir.

Yurt dışı teşkilâtına atanacak personelin seçim esaslarına dair diğer hususlar yönetmelikle belirlenir."

Ayrıca anılan Kanun'a eklenen aşağıdaki geçici madde ile mevcut personelin mağduriyetleri engellendi:

"Bu Kanunun yürürlük tarihinde kurulmuş ve faaliyette bulunan Diyanet İşleri Başkanlığı yurt dışı teşkilâtı, bu Kanuna göre kurulmuş sayılır ve halen görevde bulunan personel görev süreleri tamamlanıncaya kadar görevlerine devam eder-

ler. Daha önce yurt dışı görevlerinde bulunmuş olanlar ile halen yurt dışı görevlerinde bulunanların görev süreleri, bu Kanunun 18/A maddesinin ikinci ve beşinci fıkralarındaki sürelerden mahsup edilir."

Halen Diyanet İşleri Başkanlığı'nda yürütülen uluslararası faaliyetler, Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 50 maddesi gereğince Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı tarafından yürütülmektedir.[202] Bu birimin görevleri şunlardır:

a) Yurt dışındaki vatandaş ve soydaşlarımızın ibadetlerini ifada onlara yardımcı olmak ve dini konularda aydınlatmak,

b) Yurt dışındaki vatandaş ve soydaşlarımızın bulundukları yerlere atanacak personelin seçimi ve bu görevlere hazırlanması ile ilgili işleri, Başkanlığın ilgili daireleri ve diğer kuruluşlarla işbirliği yapmak suretiyle yürütmek,

c) Yurt dışından gelen ve Başkanlıkta temas ve incelemelerde bulunmak isteyen kişi, heyet ve gruplarla ilgili işleri yürütmek,

d) Yurt dışındaki vatandaşlarımızın, milli ve manevi değerlere bağlılıklarını koruyucu, inanç ve mezhep farklılıklarının istismarını önleyici tedbirlerin alınmasını sağlamak,

e) Dinlerarası diyalog ve Avrupa Birliği ile ilgili çalışmaları yürütmek,

f) Başkanlığın görev alanı ile ilgili konularda yurt dışında yapılacak uluslararası yarışmalara ülkemiz adına katılacaklarla ilgili işleri yürütmek,

g) Başkanlığın görev alanı ile ilgili olarak uluslararası toplantılar düzenlemek; Kur'an-ı Kerim ve benzeri yarışmaları tertip etmek.

Anılan daire başkanlığı bünyesinde üç dış ilişkiler şubesi müdürlüğü ile bir de dinler arası diyalog şubesi müdürlüğü mevcuttur. Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 51. maddesi gereğince Dış İlişkiler I Şube-

202 Diyanet'in yurtdışındaki hizmetlerini destekleyen birim ve vakıflar ve görevli personelin ülkelere gore dağılımı için bkz. R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, 92.

si Müdürlüğü'nün görev alanlarına giren ülkelerle ilgili olarak, görevleri şunlardır:

a) Yurt dışındaki vatandaş ve soydaşlarımıza din hizmeti götürmek ve bu hizmetlerle ilgili iş ve işlemleri yürütmek,

b) Yurt dışındaki dini olayları ve gelişmeleri izlemek ve bu konularda yapılan inceleme ve araştırmaları derlemek ve değerlendirmek,

c) Yurt dışı teşkilatına atanacak veya görevlendirilecek personelin sınavı, seçimi, planlaması, görevlendirilmesi, gönderilmesi ve geri çekilmesi ile ilgili işlemleri yapmak,

d) Yurt dışına gönderilecek irşat ekipleri ile ramazan ayı dolayısıyla görevlendirilecek personelin ve inceleme veya araştırma yapmak üzere gönderilecek kişi veya heyetin seçimi ve görevlendirilmeleriyle ilgili işlemleri yapmak,

e) Yurt dışında düzenlenen konferans, seminer ve benzeri toplantılardan Başkanlıkça uygun görülenleri izlemek üzere temsilci gönderilmesiyle ilgili işlemleri yapmak,

f) Yurt dışı hizmetleri ile ilgili olarak Başkanlığa intikal eden raporlar ile Müşavirlik ve Ataşeliklerin yıllık çalışma programlarını derlemek ve değerlendirmek,

g) Başkanlık hizmetleri ile ilgili konularda temas ve incelemelerde bulunmak üzere yurt dışından gelen kişi, heyet ve gruplarla ilgili iş ve işlemleri yürütmek ve onlara rehberlik yapmak,

h) Avrasya İslam Şûrası ile ilgili iş ve işlemleri yürütmek ve alınan kararları uygulamak,

ı) Avrasya coğrafyasında bulunan ve Türk Kültür Varlığını Koruma Projesi kapsamında Başkanlığımızca uygun görülen camilerin restorasyonu ile temelden inşa edilmesi uygun görülen camilerle ilgili iş ve işlemleri yürütmek,

j) Yurt dışından getirilecek öğrenciler ile mahalli din görevlilerinin Kur'an Kursları ile eğitim merkezlerinde ilave eğitime alınmaları ile ilgili iş ve işlemleri yürütmek,

k) Yurt dışında yaşayan soydaş ve dindaşlarımızın dini yayın ihtiyaçlarının karşılanması ile ilgili iş ve işlemleri yapmak,

l) Daire başkanlığınca verilen benzeri görevleri yapmak.

Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 52. maddesi gereğince Dış İlişkiler II Şubesi Müdürlüğü'nün görev alanlarına giren ülkelerle ilgili olarak, görevleri şunlardır:

a) Yurt dışındaki vatandaşlarımıza din hizmeti götürmek ve bu hizmetlerle ilgili iş ve işlemleri yürütmek,

b) Yurt dışındaki dini olayları ve gelişmeleri izlemek ve bu konularda yapılan inceme ve araştırmaları derlemek ve değerlendirmek,

c) Yurt dışı teşkilatına sürekli olarak atanacak v geçici olarak görevlendirilecek personelin sınavı, seçimi, planlaması, görevlendirilmesi, gönderilmesi ve geri çekilmesi ile ilgili işlemleri yapmak,

d) Yurt dışına gönderilecek irşat ekipleri ile Ramazan ayı dolayısıyla görevlendirilecek personelin ve inceleme veya araştırma yapmak üzere gönderilecek kişi veya heyetin seçimi ve görevlendirilmeleriyle ilgili işlemleri yapmak,

e) Yurt dışında düzenlenen konferans seminer ve benzeri toplantılardan Başkanlıkça uygun görülenleri izlemek üzere temsilce gönderilmesiyle ilgili işlemleri yapmak,

f) Yurt dışı hizmetleriyle ilgili olarak Başkanlığa intikal eden raporlar ile Müşavirlik ve Ataşeliklerin yıllık çalışma programlarını derlemek ve değerlendirmek,

g) Başkanlık hizmetleri ile ilgili konularda temas ve incelemelerde bulunmak üzere yurt dışından gelen kişi, heyet ve gruplarla ilgili iş ve işlemleri yürütmek ve onlara rehberlik yapmak,

h) Yurt dışından yapılan her türlü talep ve şikayetleri takip etmek, incelemek, ülkelere göre değerlendirmek ve imkanlar ölçüsünde sonuçlandırmak,

ı) Daire başkanlığınca verilen benzeri görevleri yapmak.

Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 53. maddesi gereğince Dış İlişkiler III Şubesi Müdürlüğü'nün görevleri şunlardır:

a) Yurt dışındaki vatandaşlarımızın dini konularda aydınlatılması ve eğitilmesi amacıyla, yurt dışı din hizmetlerini ve din

eğitimi planlamak, izlemek ve bu hizmetlerle ilgili olarak Başkanlığa gelen bilgi ve belgeleri derlemek ve değerlendirmek,

b) Yurt dışına atanan veya görevlendirilen personelin yurt dışı görevine gitmeden önce eğitilmesi amacıyla ilgili birim, kurum ve kuruluşlarla, işbirliği yaparak yabancı dil, mesleki bilgi, oryantasyon kursları veya seminerleri düzenlemek,

c) Başkanlığımızın yurt dışı hizmetlerine destek olan ve yurt dışında kurulmuş bulunan dernek, birlik ve vakıfların hizmetleri ile ilgili faaliyetleri izlemek ve bu kuruluşlarla ilgili bilgi ve belgeleri derlemek ve değerlendirmek,

d) Yurt dışındaki camilerde yürütülmekte olan Kur'an-ı Kerim ve dini bilgiler kurslarındaki hizmetleri izlemek ve bu hizmetin daha verimli hale getirilmesi için gerekli çalışmaları yapmak,

e) Yurt dışındaki müşavir, ataşe ve diğer görevlilerin hac ve diğer görevlendiril-meleriyle ilgili işlemleri yürütmek,

f) Ülkemizde düzenlenecek olan uluslar arası toplantılar ile Kur'an-ı Kerim ve benzeri yarışmalara dair iş ve işlemleri yürütmek,

g) Yurt dışında düzenlenen Kur'an-ı Kerim ve benzeri yarışmalarda ülkemizi temsilen katılacak yarışmacıların seçimi ve bunların gönderilmeleriyle ilgili işlemleri yapmak,

h) Başkanlığı temsilen yurt dışına gideceklerle ilgili işlemleri yapmak,

ı) Başkanlığa Dışişleri Bakanlığından intikal eden veya Başkanlığın Dışişleri Bakanlığı ile yapılacak yazışmalarına dair işlemleri yürütmek,

j) Yurt dışından Başkanlığımızı ziyarete gelen kişi ve heyetlerle ilgili iş ve işlemleri yürütmek,

k) Daire başkanlığınca verilen benzeri görevleri yapmak.

Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 54. maddesi gereğince Dinler Arası Diyalog Şubesi Müdürlüğü'nün görevleri şunlardır:

a) Dinlerarası diyalog konuları üzerinde inceleme ve araştırmalar yapmak ve bu konularda yapılan toplantı, çalışma ve

açıklamalar ile düzenlenen raporları izlemek, derlemek ve değerlendirmek,

b) Yurt dışında İslam Dini ve diğer dinlerle ilgili olarak yapılan faaliyetler ve yayınlar hakkında bilgi toplamak, yayınları takip etmek, gerekli görülenleri temin etmek ve değerlendirmek,

c) Farklı dinlere mensup olanlar arasındaki diyalog ve ilişkileri geliştirerek barış ve hoşgörüyü yaygınlaştırmak amacıyla ulusal ve uluslararası toplantılar düzenlemek; düzenlenenlere temsilci veya heyet gönderilmesi ile ilgili işleri yürütmek,

d) Dünyada yaşayan dinlerle ilgili bilgilerin temin edilmesini sağlamak,

e) Yurt dışındaki vatandaşlarımıza yönelik yıkıcı ve bölücü akımlar ile misyonerlik ve asimilasyon faaliyetlerini izlemek, bu konularla ilgili olarak Başkanlığa intikal eden bilgi ve belgeleri derlemek, değerlendirmek ve gereğini yapmak,

f) Ülkemizdeki İslam Dini dışındaki dinî faaliyetleri takip etmek, değerlendirmek ve raporlar düzenlemek,

g) Avrupa Birliği ile ilgili konulardaki çalışmaları yürütmek,

Bu çerçevede halen Diyanet İşleri Başkanlığı yurtdışı teşkilatı, vatandaş ve soydaşların bulunduğu ülkelerde Türkiye Cumhuriyeti büyükelçilikleri nezdinde din hizmetleri müşavirlikleri, başkonsoloslukları nezdinde de din hizmetleri ataşelikleri olarak teşkilatlanmıştır. Din hizmetleri müşavirlikleri Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Danimarka,[203] Fransa, Hollanda, İsveç, İsviçre, İngiltere, Rusya Federasyonu, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Makedonya ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde; din hizmetleri ataşelikleri de Almanya (Berlin, Düsseldorf, Essen, Frankfurt, Hamburg, Hannover, Köln, Karlsruhe, Münih, Nürnberg, Stuttgart, Münster, Mainz), Avustralya (Sidney, Melburn), Hollanda (Deventer),

203 Danimarka'da yaşayan Türk vatandaşlarının Diyanet kurumunun onlara sunmuş olduğu din hizmetleri faaliyetinden ne derece faydalandıklarını ve bu hizmetlerden memnuniyet derecelerini tespit etmek amacıyla hazırlanmış bir yüksek lisans tezi çalışması için bkz. F.Z. Kahraman, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yurt Dışı Din Hizmetleri: Danimarka Örneği.*

Fransa (Lyon), Amerika Birleşik Devletleri (New York), Suudi Arabistan (Cidde), Nahcivan, Romanya'da (Köstence) bulunmaktadır. Müşavirlik ve ataşelik birimleri bulunmayan Arnavutluk, Gürcistan, Kanada, Kosova, Litvanya, Moğolistan, Norveç ve Ukrayna gibi çeşitli ülkelerde de geçici din görevlileri bulunmaktadır.[204]

Ruşen Çakır ve İrfan Bozdağ'ın ifadesiyle, "Diyanet İşleri Başkanlığı Türkiyeli vatandaşların yoğun olarak bulunmadığı ancak Müslüman nüfusun yoğun olduğu Balkanlar, Kafkasya, Orta Asya ve Baltık ülkelerinde 'misyon faaliyeti' olarak tanımlanabilecek çalışmalar yürütüyor. Diyanet'in bu faaliyetleri, aynı bölgelerde, İran'ın Şiilik ve radikal İslamcılık, Suudi Arabistan'ın da Vahhabiliği ihraç etmek için yıllardan beri varlık gösterdiği düşünülürse stratejik bir önem kazanıyor."[205] Kurumun, hizmetlerini uluslararası arenada sürdürmek amacında olduğunun bir göstergesi de resmi internet sitesinin Türkçe yanında, İngilizce, Almanca, Arapça (Arap alfabesi kullanılarak), Azeri ve Kırgızca (Kiril alfabesi kullanılarak) dillerinde de hazırlanmış olmasıdır.[206]

Örgütün kendine yönelik faaliyetleri

Doğal olarak, ilgili ilk hukuki düzenlemelerden beri, Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü içinde iç düzenle ilgili faaliyetleri yürütmek için kurulmuş idari birimler yer almıştır. Ancak mevzuatta bu hususta hükümler ilk kez, Başkanlığın da ilk özel kanunu olan 2800 sayılı Kanun'un ikinci maddesine dayanılarak çıkarılmış Diyanet İşleri Reisliği Teşkilâtının Vazifelerini Gösterir Nizamname'de görülür. Bu düzenlemenin 3. mad-

204 Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Batı Avrupa'daki faaliyetlerine ilişkin olarak bkz. N. Landman, "Sustaining Turkish-Islamic Loyalties: The *Diyanet* in Western Europe", 214-231.

205 Bu faaliyetler hakkında geniş bilgi için bkz. R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, 93-99. Ayrıca, 25-28 Temmuz 2000'de Saraybosna'da toplanan Avrasya İslam Şurası (ve "reform" iddaları) hakkında bkz. N. Mert, *Hep Muhalif Olmak*, 250-258.

206 Bkz. http://www.diyanet.gov.tr

desinde Zat İşleri Müdürlüğü'nün, 4. maddesinde Yazı İşleri Müdürlüğü'nün, 5. maddesinde de ayniyat muhasipliği ve levazım memurluğunun göreceği işler belirtilmişti.

İç düzen faaliyetleri bakımından salt özlük işlerini ve yazışmaları yürütmekle görevli olduğu görülen ve dönemin sınırlı kamu yönetimi ihtiyacına örnek oluşturan bu yapının aksine, 1965 tarihli 633 sayılı Kanun'da bu alandaki örgüt birimleri de artırıldıktan başka görevlerde de genişleme görüldü.

633 sayılı Kanun, iç düzen faaliyetleri ile ilgili olarak başlıca görevleri merkez örgütü içindeki Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi'ne bağlı Olgunlaştırma Müdürlüğü ile Derleme ve Yayım Müdürlüğü, Teftiş Kurulu, Personel Dairesi'ne bağlı Özlük İşleri Müdürlüğü ile Evrak ve İdari İşler Müdürlüğü, Donatım Müdürlüğü arasında paylaştırdı. Böylece Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yürüttüğü görevler arasına iç düzen faaliyetleri olarak, kuruluşun çeşitli kademelerine yetkili elemanlar temin etmek amacıyla, yurt içindeki ve yurtdışındaki her dereceli okullara burs tahsis etmek ve burslularla ilgili işleri yürütmek (m.7/a-1) ile din hizmetlerinin hizmet içi eğitimi (m.7/a-2 ve 3) de katıldı. Örgütün ayrı bir birimi olarak mevzuata ilk kez 1950 tarihli Kanun değişikliği hakkında Kanun'la "İnzibat Komisyonu" olarak girmiş olan denetim organı 633 sayılı Kanun'da "Teftiş Kurulu"[207] adıyla düzenlendi; ayrıca merkezde, il ve ilçelerde disiplin kurulları[208] oluşturulması hükme bağlandı.

İç düzen faaliyetleri bakımından Diyanet İşleri Başkanlığı'nın en önemli birimlerinden biri de, mevzuata ilk kez 22 Mayıs 1971 tarih ve 7/2511 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle[209] "Araş-

---

207 Bkz. 25 Mayıs 1971 tarih ve 7/2346 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle yürürlüğe konulan Diyanet İşleri Başkanlığı Teftiş Kurulu Tüzüğü için bkz. *Düstur*, V, 10 (1971), 2316; *Resmi Gazete*, 21.5.1971-13842. Diyanet İşleri Başkanlığı Teftiş Kurulu Görev ve Çalışma Yönetmeliği için de bkz. *Resmi Gazete*, 16 Ağustos 1980-17077.

208 Bkz. 5 Haziran 1980 tarih ve 8/1032 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle yürürlüğe konulan Diyanet İşleri Başkanlığı Disiplin Kurulları Kuruluş ve Çalışma Usulleri Hakkında Yönetmelik için bkz. *Resmi Gazete*, 26 Haziran 1980-17029.

209 Bu kararname *Resmi Gazete*'de yayınlanmamıştır. Kararname'nin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi (1924-1987)*, 129-130.

tırma Plan ve Program Bütçe Başmüşavirliği" adı altında girmiş olan birimdir. Kurucu işlemin *Resmi Gazete*'de yayımlanmamış olması nedeniyle daha önceden ayrıntılı olarak açıklandığı üzere yok hükmünde sayılmasına karşın, 1982 sayılı Kanun'da öngörülen örgüt yapısı dikkate alınarak çıkarılmış olan 24 Şubat 1978 tarih ve 7/14656 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle[210] "Araştırma ve Planlama Dairesi" oluşturuldu. 1978-1980 yıllarında iç örgütünde birtakım değişiklikler olmasına karşın bu birim varlığını korudu; 11 Mart 1980 tarihli ve 16926 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe giren Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönetmeliği'nin 58. maddesinde yer alan Araştırma ve Planlama Başmüşavirliği'nin görevlerinin yürütülmesi için, 7 Ekim 1983 tarih ve 209 sayılı Başkanlık onayı'yla[211] birimin adı "Araştırma ve Planlama Uzmanlığı" oldu. 84/8360 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi[212] eki cetvellerde yer alan ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilen kadrolarla 3046 sayılı Kanun'a uygun olarak yeniden örgütlenen Başkanlık merkez örgütünde anılan birim, "Araştırma Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı" adını aldı. Günümüz mevzuatında halen bu adı taşıyan birimin görevleri arasında Başkanlığın ana hizmet politikasının ve planlarının hazırlanmasını sağlamak; Başkanlığın bütçe teklifini, yıllık çalışma programını hazırlamak ve uygulamasını takip etmek; yönetim, denetim, eğitim, personel, malzeme, haberleşme gibi idari konularda uygulanan tekniklerin ve sistemlerin geliştirilmesi için inceleme ve araştırmalar yapmak; Başkanlıkla ilgili bütün istatistiki bilgileri derlemek ve değerlendirmek; birimler arası koordinasyonu sağlamak yer alır.[213]

---

210 Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 28 Şubat 1977 gün ve 16214 mükerrer sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

211 Anılan işlemin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi (1924-1987)*, 161.

212 Bu kararname *Resmi Gazete*'de yayınlanmamıştır. Kararname'nin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât (1924-1987)*, 100-110. Ayrıca bkz. *supra* dn. 287 ve bağlı olduğu metin.

213 Bu konuda bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı'nca hazırlanmış ve Din İşleri Yüksek Kurulu'nun 23.6.1989 tarih ve 29 sayılı Kararı ile Türkçe, Arapça ve İngilizce olarak 10.000 adet basımı uygun görülmüş, *T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı* başlıklı broşür, 2.

Başkanlığın iç düzenine yönelik faaliyetlerinden bir diğeri de kuruluşun çeşitli kademelerine yetkili elemanlar temin etmek amacıyla yurt içindeki ve yurtdışındaki her dereceli okullara burs tahsis etmek ve burslularla ilgili işleri yürütmektir. Bu göreve ilişkin düzenleme gerek 633 sayılı gerek 1982 sayılı Kanun'da yer almıştır. Başkanlığın anılan faaliyetine 633 sayılı Kanun'un 7. maddesinde Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde tesis edilmiş olan Olgunlaştırma Müdürlüğü'nün; 1982 sayılı Kanun'un ise 8. maddesinde Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde oluşturulmuş Eğitim Müdürlüğü'nün görevleri arasında yer verilmiştir. Anılan göreve ilişkin olarak mevzuatta 1967 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı Hesabına Üniversite ve Yüksek Okullarımızda Okuyan Burslu Öğrenciler Hakkında Yönetmelik[214] bulunmaktadır. Bu yönetmelik gereğince burslu öğrenci, Diyanet İşleri Başkanlığı örgütünde, burs aldığı sürenin birbuçuk katı (fiili askerlik ya da ihtiyat olarak silah altında geçen askerlik süresi hariç) hizmet ifasıyla yükümlüdür (madde 17).

2008 sonu itibariyle, 1 Ocak 2003 tarihinde yürürlüğe konulmuş olan "Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi" çerçevesinde, aralarında anılan düzenlemenin 6/ı maddesinde belirtilen "Eğitim merkezleri açmak ve Başkanlık personeli için hizmet öncesi ve hizmet içi eğitim programları düzenlemek ve uygulamak"[215] ve 6/l maddesinde belirtilen "Başkanlık hizmetleri için gerekli tesisleri kurmak, işletmek ve bu maksatla yapılacak kiralama, tahsis, satınalma ve kamulaştırma işlerini yürütmek" görevleri de olmak üzere kurumun iç işlemleriyle ilgili tüm görevleri yürütmek üzere yapılandırılmış geniş bir örgüt bulunmaktadır. Bu yapı Başkanlık merkez kuruluşunda yeralan Teftiş Kurulu Başkanlığı, Hukuk Müşavirliği, Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Personel Dairesi Başkanlığı, Hizmet İçi Eğitim Müdürlüğü, İdari ve Mali İşler Dairesi Başkanlığı, Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü, Sivil Sa-

214 *Resmi Gazete*, 14 Eylül 1967-12699.

215 Bu konuda bir yüksek lisans tezi için bkz. M. Kara, *Diyanet İşleri Başkanlığı Hizmet İçi Eğitim İhtisas Kurslarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi.*

vunma Uzmanlığı, Protokol Şubesi Müdürlüğü ve taşra teşkilatında yeralan eğitim merkezi müdürlüklerinden oluşmaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri ile ilgili gözlemler ve düşünceler

Görevlere ilişkin uygulamadan bazı örnekler

Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinden cami yapımı ya da onarımı için ayrılan herhangi bir tahsisat yoktur. Bu hususta kurumun kimi başkanlarının cami sayısının artmasına karşı ifadeler kullanmış olmaları ilginçtir. 1990 Kasım'ında verdiği bir demeçte dönemin Diyanet İşleri Başkanı Said Yazıcıoğlu, "Türkiye'de bugün 65 bin cami var. Bu camilerde 80 bin dolayında kadrolu personel bulunuyor. 7 bin dolayında personel açığı var. Her köye bir cami yeterliyken, neredeyse 100 metre arayla yapılıyor. Ne kadar az cami yaparsak vatandaş arasındaki bölünmeyi önlemiş oluruz" şeklindeki ifadesiyle fazla cami yapmanın sakıncalı olduğunu belirtmiştir.[216] 2005 Eylül'ündeki bir söyleşisinde Ali Bardakoğlu da benzer görüşler zikretmiştir: "Camiyi Diyanet yapmıyor. Her yıl 500 tane cami yapılıyor. Aşağı yukarı bin kişiye bir cami düşüyor. Şahsen adım başı cami yapılmasını doğru bulmam. Ama özel olarak cami yapılsın veya cami yapılmasın demek de doğru değil. Türkiye'de cami yeri tahsis etmek, cami yapımına karar vermek, camiyi yapmak tamamen Diyanet'in dışında işler. Belediyeler cami yeri tahsis ediyorlar. Bazen belediyeler tahsis etmiyor, şahıs arsasını bağışlıyor. Bir dernek kuruluyor. Cami yapımına başlanıyor. Bu camiler kaç kişilik olmalı, nerede olmalı, bu tamamen o derneğin bulduğu mimar, mühendis, kendi arasındaki bir konu."[217] Halen Diyanet'ten sorumlu devlet bakanlığı görevini yürüten Prof. Dr. Mustafa Said Yazıcıoğlu, 2009 yılı bütçesini sunmak amacıyla TBMM Plan ve

216 İlgili haber için bkz. "Yazıcıoğlu 'Fazla cami yapmak sakıncalı'...", *Günaydın*, 4 Kasım 1990.

217 Nuriye Akman'la yapılmış olan ilgili mülakat için bkz. "ASAM'a 'akıl parası' olarak 100 bin dolar ödeyince aklımız başımıza geldi", *Zaman*, 18 Eylül 2005, 27.

Bütçe Komisyonu'nda 4 Kasım 2008 tarihinde yapmış olduğu 'Diyanet İşleri Başkanlığı'nca gerçekleştirilen faaliyetler' konulu konuşmada, "... din hizmeti sadece mabetlerin fiziksel yapısına hasredilecek bir alan değildir" şeklinde, benim de şahsen katıldığım bir saptamada bulunarak, camilerdeki gençler ve uyuşturucu, ağaç dikme kampanyaları, kan bağışı gibi kimi bilgilendirme faaliyetlerinden söz etmektedir.[218]

Diyanet'in Kur'an ile ilgili en önemli çalışması Cumhuriyet'in ilk yıllarında olmuş; günümüze kadar önemli bir tefsir olma hüviyetini taşıyan Elmalılı'nın *Hak Dini Kuran Dili* isimli tefsiri Diyanet kurumu tarafından hazırlatılıp 1936 yılında bastırılmıştır. Bu konuyla ilgili bir makalede şu yorum yapılmaktadır: "Elmalılı, tefsirini yazarken itikatça Ehli Sünnet mezhebine, amel bakımından da Hanefi mezhebine uyduğunu belirtmektedir. ... Muhtemelen tefsirini bu şekilde yazması kendisinden istenmişti ve o da buna riayet etti. Çünkü diğer eserlerinde daha dinamik ve rahat bir tavır sergilediği halde tefsirinde daha tutucu bir tavır sergilemektedir."[219]

Diyanet İşleri Başkanlığı yayını 12 ciltlik *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi* isimli hadis çalışmasında kullanılmakta olan, "İki kadının tanıklığı, bir erkeğin tanıklığına bedeldir. Kadınlar aklen ve dinen eksik yaratıklardır. Kadın uğursuzdur. Namazı tat eden şeyler, köpek, eşek, domuz ve kadındır. Yabancı kadınla el teması el zinasıdır. Cehennem halkının çoğunluğu kadınlardır." ifadeleri aleyhine tepkide bulunan Türk Kadınlar Birliği'ne karşı Diyanet İşleri Başkanlığı'nın açıklaması, bu kitabın basılmasındaki amacın sadece ticari olduğu olmuştur.[220]

---

218 Bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hizmet ve Faaliyetler 2008*, 10-11.

219 Ayni makalede ayrıca yazar kurum yöneticilerinin yıllardır yeni bir tefsir çalışmasından söz ettiklerini, ancak henüz ciddi bir sonucun ortaya çıkmadığını belirtmekte; 2001 yılında uzmanların görüşünü almak için konulu tefsir metoduyla hazırlanan ve 4-5 maddeyi içeren bir fasikül yayınlandığını ilave etmektedir. Bkz. S. Şimşek, "İslamcılık ve Kur'an", 703; 713 dn 3; fasikül ile ilgili olarak 709 vd.

220 Bu konuyla ilgili olarak bkz. Süleyman Ateş, "Diyanet İşleri Gözü ile Kadın", *Cumhuriyet*, 16 Ocak 1990, 15.

Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Kurulu tarafınca yürütülmekte olan ve farklı İlahiyat fakültelerinde Hadis alanında görev yapan 85 akademisyen yazarın çalışmakta olduğu "Konulu Hadis Projesi" hakkında, 27 Şubat 2008 günlü Batı, özellikle İngiliz basınında yer alan[221] ve Diyanet'in hadislerle ilgili olarak "kimilerinin ayıklanması, ılımlı İslam çerçevesinde yorumlanması, 21. yüzyıla uyumlu hale getirilmesi suretiyle bir reform hareketinin başlatılması" yolundaki haberler kurum tarafından tepkiyle karşılandı.[222] Batı basınında devam eden bu tür haberlere[223] karşı tepkilerini sürdüren kurum yetkililerine göre, "Bazı Batılılar bu çalışmaları Ilımlı İslam Projesi'yle ilişkilendiriyorlar. Bizim Ilımlı İslam Projesi'yle ilgimiz yok. Bizim yaptığımız, İslamda bir revizyon, bir devrim, bir reform değil. Bizim yaptığımız, Peygamber efendimizin hadislerini anlama ve 21. yüzyıl insanıyla buluşturmadır. Türkiye'nin bu konudaki birikimini değerlendirme, hadislerin anlaşılmasına bir katkı sunmaktır. Tek İslam dini vardır."[224]

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından M. Reşid Riza'ya ait *Muhaverat'ül Muslih ve'l Mukallid* adlı kitabın Hayrettin Karaman tarafından *İslamda Birlik ve Fıkhın Mezhepleri* adıyla çevirilerek yayınlanması tepkilerle karşılanmıştır.[225]

Diyanet Takvimi'nin 23-24 Ekim 1979 günü yapraklarının arkasında 'mümin sayılabilmek için mutlaka cihad etmek lazım

---

221 "Türkiye İslami metinleri radikal bir şekilde yeniliyor" (BBC News); "Türkiye'nin Peygamber'e yeni bir gözle bakışı sonuçlanmak üzere" (*Financial Times*)... "Türkiye 21. yüzyıl İslamı için çalışıyor" (*Guardian*)... "Ahlâk, adalet ve kadın hakları: 21. yüzyıl İslamı'nın portresi" (*The Times*)

222 Projeyle ilgili olarak yapılan 28.2.2008 tarihli basın açıklaması metni için bkz. http://www.diyanet.gov.tr/turkish/duyurular/baciklama.asp?id=1187

223 Christopher Dickey ve Owen Matthews "The New Face of Islam", *Newsweek*, 9 Haziran 2008, metin için bkz. http://www.newsweek.com/id/139433

224 Bardakoğlu'nun bu hususta Fikret Bila'ya vermiş olduğu 4 Haziran 2008 tarihli mülakat için bkz. http://www.habervitrini.com/haber.asp?id=343712 Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Prof. Dr. Mehmet Görmez'in, "hadisleri ayıklamıyoruz, dinimizin reforma ihtiyacı yok, ama dindarlığımızın ıslaha ihtiyacı var" ifadesini kullanmış olduğu 22 Haziran 2008 tarihli mülakatı için bkz. http://www.habergunluk.com/Islam-Dunyasi/12176-Diyanet_-Hadisleri-ayiklamiyoruz.html

225 Anılan yayınla ilgili tepkilerden oluşan bir derleme için bkz. *Laikliğin Yeşerttiği Fitne: "Naylon Mücdehidler"*, Sabah Kültür Yayınları, İstanbul 1977.

geldiği' ısrarla ifade edilmekte; türbelerin kapatılması, eski takvimin terk edilmesi, saat ve kıyafet devrimleri eleştirilerek, bu devrimler aleyhinde, 'hangi maddi ve manevi silahınla vuruştun İslam'ı yıkmaya çalışan akımlarla?' soruları yöneltilmektedir. 13 Haziran 1979 tarihli takvim yaprağında ise hilafet özlemleri dile getirilmekte, 'Hilafet bu millete ilahi emanet olarak tevdi edilmiştir' denilmektedir. 13 Haziran 1979 günlü takvim yaprağı salt kadın hakları değil, bütün olarak insan hakları çerçevesinde tümüyle hukuk dışı bir görüntü sergilemektedir: metni kaleme alana göre, 'Erkek devamlı kazanır, kadın ise tüketicidir. Devamlı üretici olan oğlan ile, mütemadiyen tüketici olan kız evlad bir olabilir mi?' Ayrıca, bu yaprakta konuya yönelik şu sorular yer almaktadır: 'Erkek kadın birarada kadının tek başına seyahatine cevaz bulunmadığına göre memleket aşırı yerlere kadın nasıl seyahat yapabilecek?' Aynı bağlamda iki diğer örnek farklı yılların takvimlerinde yer almaktadır: 27 Eylül 1980 tarihli yaprakta 'Kadının tahsil görmesi fuhuşa vesile olabilir'; 22 Nisan 1976 günlüsünde ise 'Medeni nikâh boşanmaları arttırdı. Oysa mukaddesata bağlı olduğumuz dönemde boşanmanın erkek elinde olduğu zamanlarda talak pek nadirdi' denmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Almanya için bastırıp dağıttığı 1992 yılı yapraklı takviminde de 'en büyük düşman Yahudiler', 'nüfus artışında keramet vardır' ve 'üniversiteler zararlıdır' gibi ifadeler yer almaktadır.[226] Bu tür bir neşriyatın, anayasasında laik hukuk devleti olduğu belirtilen bir devletin, toplumu dinsel konularda aydınlatmakla görevli kıldığı bir kurumunun resmi bir yayınında yapılmış olması düşündürücüdür.

Başkanlığın bir diğer resmi süreli yayını olan *Diyanet Gazetesi*'nin 1 Kasım 1970 tarihli 14. sayısında 'orucun fıkhi hükümleri' ile ilgili olarak 'hayvanla, ölü kadınla ve kendisinde şehvet bulunmayan küçük bir kızla cinsel ilişki kuran kişinin orucunun bozulup bozulmayacağı' meseleleri tartışılmak-

226 İlgili haberler için bkz. "Dışişleri, yurtdışında 2 milyon Türk'e ulaştırılan takvimi zararlı bulmuştu: Diyanet'in takvimi nasıl dağıtıldı?", *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1992, 1; "Diyanet İşleri'nden 'radikal' Takvim", *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1992, 18.

ta ve bazı hallerde bozulmayacağı kaydedilmektedir.[227] *Diyanet Gazetesi*'nin 278 numaralı Nisan 1982 tarihli sayısında şöyle denilmektedir: "Bugün bir dış politika olayında, bir iç politika tercihinde sözümüz, gözümüz var." 266 numaralı 15 Temmuz 1981 tarihli sayısındaki, "Esir milletler hürriyet istiyor" içeriği ve resimleriyle; 276 numaralı 1 Şubat 1982 sayısındaki, "Polonya ne ilk ne son" ifadesi ve resimleriyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın siyasi görüş ve düşüncelerini açıklamaktadır. Ayrıca, aynı gazetenin yine 278 sayılı Nisan 1982 tarihli sayısında başörtülü bir kadınla başı açık bir kadın, çocuk bakımıyla ilgili bir konuda, "İkisi de anne ama" başlığı altında, "Materyalist felsefe insanı bu hale getirdi" şeklinde kıyaslama yapılarak başı açık olan kınanmaktadır.

Din İşleri Yüksek Kurulu tarafından ders kitabı olarak okutulmasına uygun bulunarak 1981'de yayımlanmış *Dini Bilgiler Ders Kitabı*'ndan alınan bazı ifadeler şu şekildedir: "Efendimizin Allah'tan getirerek haber verdiği gerçekleri kabul etmeyen kâfirdir. ... Kâfirlerin cehennemden çıkma hakkı yoktur. ... Münafıklar cehennemin en derin çukurlarında olacaklardır."[228] "Cehennemdeki azap bizim dünyada anlatabileceğimiz gibi değildir. ... Müminlerden girenler her zaman ceza çektikten sonra çıkar. Kâfir ve münafıklar devamlı kalır."[229] "Mahşer yerinde cennetlikler sağ tarafa, cehennemlikler sol tarafa verilir."[230] "Sırat Köprüsü: Cehennem üzerinde kurulacak olan bu köprüden müminler geçerek cennete kavuşacak, kâfir ve münafık olanlar ceheneme yuvarlanacaklardır."[231]

1990 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı hakkında Jak Den Exter'in Hollandaca yayınlanan çalışmasında[232] Diyanet ku-

---

227 Bu hadisler için bkz. "Orucun Fıkhi Hükümleri", *Diyanet Gazetesi*, 3 (1 Kasım 1970), 14.

228 Diyanet İşleri Başkanlığı, *Dini Bilgiler Ders Kitabı*, 12.

229 *A.g.e.*, 50.

230 *A.g.e.*, 51.

231 *A.g.e.*, s. 52.

232 Jak den Exter, *Diyanet, Een Reis Door de Keuken van de Officiele Turkse Islam* (Diyanet, Resmi Türk İslamının Mutfağında bir Yolculuk), Centrum Buitenlanders Peregrinus, Beverwijk 1990.

rumu ile ilgili çeşitli meselelerin yanısıra, Din İşleri Yüksek Kurulu'nun karar ve mütalaaları,

> "1. Diyanet'in devlete bağlılığı, daha doğrusu devletin bir organı oluşu, fetvaların içeriğinden tespit edilebilir mi? Yani dini esaslar değil de, devlet yapısına uygun hükümler de veriliyor mu?
>
> 2. Bu fetvaların 'Hıristiyan Batı' ülkelerinde yaşayan Müslüman Türk vatandaşlarının o toplumlara katılma ve kaynaşmalarına destek verici midir? Engelleyici midir?"[233]

soruları çerçevesinde incelenmiştir. Exter, Din İşleri Yüksek Kurulu'nun bazı kararlarında laik devletin varlığının açıkça hissedildiğini ileri sürmektedir. Batı toplumlarına katılım konusunda hem destekleyici hem de engelleyici örneklerle karşılaşılmıştır. Ayrıca Exter, karar ve mütalaalarda zaman içinde bazı konularda fikir değişikliği tespit etmiştir. 60'lı yıllarda yurtdışında yaşayan vatandaşların en çok sordukları sorular arasında 'faiz' konusu en başta yer almasına karşın, Diyanet tarafından 1966 yılında yayınlanan ve 200'e yakın soru ve görüş içeren *Yurtdışındaki İşçilerimizin Sorduğu Dini Sorulara Cevaplar* adlı kitapta, faizle ilgili tek bir bahis bile yeralmaması dikkat çekicidir. Exter, Diyanet'in, faizle ilgili sorulara istikrarsız cevaplar verdiğini iddia etmektedir. 1984 yılında Diyanet tarafından yayınlanan Dr. Eyüp Sanay'ın *Gurbetçinin El Kitabı* adlı eserinde, Din İşleri Yüksek Kurulu'nun "yurtdışındaki bankalardan faiz almanın dini yönden hükmü nedir?" sorusuna verdiği yanıt şöyledir:

> "Bilindiği üzere bir Müslüman ülkede, bir insanı, gayrımüslim bile olsa, aldatarak malını ele geçirmek dinen caiz değildir. Ancak bazı İslam bilginleri, Müslümanlarla savaş halinde bulunan devletlerin vatandaşlarını, onları ekonomik yönden zayıf düşürmek için, kendi ülkelerinde aldatarak mallarının ele geçirilmesini caiz görmüşler, böylece bir Müslümanın 'Dar-ül-

233 Bu saptamalar ve aşağıdaki değerlendirmeler için bkz. A. Yüksel-I. Claasz-Coockson, "'Diyanet' Üzerine Hollandaca bir Kitap", 63-64.

harp' denilen düşman ülkelerinde, faiz de alabileceklerini söylemişlerdir. Yurtdışında bulunan işçilerimizin halen çalışmakta oldukları ülkeler 'Dar-ül-harp' (yani Müslümanlarla savaş halindeki ülke) olmadığı gibi, bu ülkelerin bankalarına para yatırıp faiz almak, bu ülkeleri (veya vatandaşlarını) aldatmak da caiz değildir. Çünkü bu ülkeler, bankalarına para yatıran yabancı işçilere ödedikleri cüz'i faizle ekonomik yönden zayıflamak şöyle dursun, bu paralarla yeni yatırımlar yaparak daha da güçlenmektedirler. Bu itibarla, Almanya bankalarının verdiği faizle, Müslüman ülkelerin bankalarının verdiği faiz arasında, faiz olma açısından hiçbir fark yoktur."[234]

1 Mart 1989 tarihli mektupla Almanya Schwarzenbach-Saale'den faizle ilgili bir sorulmuş soruya gönderilen yanıt ise, "İslam dininde her türlü faiz yasaklanmıştır. Faiz yoluyla elde edilen kazanç, haramdır" şeklindedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nca, kendisine yöneltilen soruları yanıtlamak şeklinde yerine getirilmekte olan 'dini konularda toplumu aydınlatma' görevi bağlamında, kurumun en yüksek karar ve danışma organı olan Din İşleri Yüksek Kurulu'nun o tarihteki Başkanı İrfan Yücel'in basında yer almış olan "ölü yakma"[235] ve "sigorta"[236] konularındaki görüşleri o dönemde güdülen siyasayı belirleme açısından bir örnek oluşturucu niteliktedir: "İslami hükümlere göre ölünün yakılması caiz değildir. Gayrimüslim ölüsünün yakılması bile caiz değildir. Ölü bir beze sarılır ve defnedilir. Yakılması günahtır. Yasada yerinin olması durumu değiştirmez. Dinimizin yasak ettiği birçok şey yapılıyor." Başkanın kastettiği yasa, Umumi Hıfzıssıhha Kanunu olup; 224, 225 ve 226. maddeleri ölü yakılmasıyla ilgili hükümler içermektedir. İdare'nin genel idari kolluk görevi kapsamındaki kamu düzeninin sağlanması ve korunması çerçevesi içinde kalan konu ve

234 Eyüp Sanay, *Gurbetçinin El Kitabı*, 297-298. (nakleden *A.g.e.*)

235 İlgili haberler için bkz. Ferit Farsakoğlu, "'Ölü yakma'da kargaşa", *Milliyet*, 10 Aralık 1990, 11; "Ölü yakma fırınları", 20 Aralık 1990, *Cumhuriyet*, 20; Turgay Gözdereliler, "Ölü yakma fırınları", 25 Aralık 1990, *Güneş*, 13.

236 Bu konuya ilişkin haber için bkz. Cemil Dirim, "Diyanet'e göre özel sigorta haram", *Güneş*, 5 Nisan 1991, 1 ve 12.

amaçlar arasında yer alan genel sağlık bağlamında düzenlenmiş bu hükümleri "Yasada yerinin olması durumu değiştirmez" şeklinde değerlendirmek, ilahi yasalarla hukuki yasaların çatışması meselesini bir kez daha ortaya koymaktadır. Başvuruların artması üzerine İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin gündeme getirip, sonra dinsel kaynaklı baskılar ve tepkilerden duyduğu endişe nedeniyle ölü yakmak için gerekli düzenlemelerin yapılması projesinden vazgeçmesiyle inanmayan bireylerin bir hakkı elinden alınmış ve kamu düzeni bakımından hiçbir sakınca taşımadığı mevcut hukuki düzenlemelerden anlaşılan bir alanda ilahi yasalar gereği işlem yapılmaktan kaçınılmıştır. Bu uygulamanın laiklik ilkesiyle ne denli açık bir çelişki içinde olduğu ortadadır.

Yücel'in yorumlarından bir diğeri de sigorta konusundadır. Bir sigorta şirket yöneticisinin dilekçesini yanıtlayan Yücel, son asır İslam bilginlerinin çoğunluğunun sigorta sözleşmesini kumara benzeterek haram saydıklarını; Bağ-Kur ve SSK tarafından sigortalanmanın ise helal olduğunu belirtmiştir. Sigorta şirketinin aldığı primden daha fazla olarak ödediği tazminatın "hukuken borcu olmayan bir şeyi borçlanmak" kabilinden olduğunu kaydeden Başkan Vekili, bir şahıs veya kurumdan borçlu olmadığı bir tazminatı almanın da dinen caiz görülmediğini ifade etmiştir. Sigorta konusunda 4 Temmuz 2005 tarihli bir Din İşleri Yüksek Kurulu kararı mevcuttur:

> "sigorta sistemi, bütün dünyada umumi iktisadi hayata bağlı diğer sistemlere nispetle en büyük ve sağlam bir teâmül ve tedbir haline gelerek, hukuken düzenlenmiştir. Bundan sonra, tartışmaya yol açacak belirsizlik olduğu söylenemez... kumarın haram olmasının birinci amili, daha önce de belirtildiği gibi, ahlâkî ve içtimâîdir. Bu itibarla en büyük içtimâî ve ahlâkî dertlerden biri olan kumar ile, faaliyet sahasında insanın malına ve canına dokunan kazaların-felaketlerin zararını ve acısını azaltmak için bir tür yardımlaşma olan sigorta sisteminin birbirine kıyaslanması uygun olmaz. ... Akitlerde asıl olan caiz olmaktır; İslam'ın öngördüğü temel prensiplere aykırı bir husus içermeyen ve akdin dinen aranan bütün unsur ve şartlarını taşıyan

her akit sahihtir. Bu itibarla, Asr-ı saadette ve müçtehit imamlar döneminde bilinmeyen ve yakın zamanda ortaya çıkan sigorta da, söz konusu unsur ve şartları taşıması halinde caizdir. Bu bağlamda sigortanın caiz olmadığını ileri süren bilginlerin gerekçeleri değerlendirilmiş ve bu gerekçeler sigortanın caiz olmadığını ortaya koyacak nitelikte görülmemiştir. Diğer taraftan ticarî sigortaların, sadece hedefinin kazanç olduğu gerekçesiyle reddedilmesi de doğru değildir. Bu gerekçeyle caiz olmadığını söyleyen fıkıhçıların hemen tamamı, sosyal sigortaları ve karşılıklı sigortaları, hedefi yardımlaşmadır diye caiz görmektedirler. Oysa öz itibariyle sosyal sigorta kurumları ile özel sigortalar arasında, hüküm değişikliğine götürecek temel bir fark yoktur. Sosyal sigortalarla özel sigortalar arasındaki farklar; sosyal sigortaların kanunla kurulmuş kurumlar tarafından yapılıyor olması, zorunlu olması, sigortalı olabilmek için kişilerin belli bir statüde olmaları, ödenecek prim ve bu sigorta ile sağlanacak menfaatlerin her sigortalının özel durumuna göre düzenleniyor ve sosyal sigortaların öngördüğü risklerin daha ziyade sosyal sınıfları tehdit ediyor olmasıdır. Sigorta, meydana gelen zararın yalnızca riske maruz kalanın üzerinde kalması yerine, sigortalıların ödedikleri primlerden ödenen tazminat yoluyla bütün sigortalılara dağıtılmasını ve böylece felaket ve kazaların zararının hafifletilmesini gaye edinmiş karşılıklı taahhüt ve yardımlaşmaya dayanan bir sistemdir. İslam'ın, sosyal ve iktisadî hayata dair bütün düzenlemelerinin hedefi, hak ve görevlerde, mutlak manada karşılıklı yardımlaşma ve kefâlet esasına dayanan bir toplum meydana getirmektir. Buna göre sigorta İslam dinindeki bu yüce hedefe aykırı değildir."[237]

Din İşleri Yüksek Kurulu, 2 Haziran 2003 günlü kadınların şahit ve mirasçı olmaları hakkındaki kararında, İslam'a göre, gerek ontolojik olarak, gerekse dinî sorumluluk, hukukî ehliyet, temel hak ve hürriyetler bakımından ilkesel bazda kadın erkek ayrımı söz konusu olmadığını ve şahitlik konusun-

237 Bkz. http://www.diyanet.gov.tr/turkish/default.asp Kurul Kararları Kurul Kararları sigorta

da, borçlanma ayetinde belirtilen ve dönemin şartları ışığında, kadınların ticarî faaliyetlerdeki pasif rolünden kaynaklanan farklılığın, genel düzenleme içermediğini, konuyla ilgili ayetler birlikte değerlendirildiğinde, kadının şahitliğinin erkeğinkine denk olduğunu belirtmiş; ancak mirasçılık hususunda aşağıdaki görüşleri ifade etmiştir:

"... Çoğunlukla kadın kendisi dışında başkalarının geçimini sağlamakla da yükümlü değildir. Erkek ise tam aksine, hemen bütün toplumlarda eşinin, kızının, annesinin veya kız kardeşinin geçimini sağlamakla mükelleftir. Bu sebeplerdir ki "nimet külfete göredir" esasına uygun olarak, eşinin, kızının, annesinin veya kız kardeşinin geçimini sağlamakla yükümlü olan erkeğe, böyle bir yükümlülüğü olmayan kadının payının iki misli verilmiştir.

b) Kadın kendi mal varlığında istediği gibi tasarruf etme hakkına sahiptir. Kadının malî durumu yerinde olsa dahi, ailenin harcamalarına iştirak etme zorunluluğu yoktur. Bu açıdan bakıldığında, kadın ile erkeğin eşit pay alması durumunda, erkek ailenin geçimini sağlamakla yükümlü olduğu halde, kadının böyle bir sorumluluğu olmadığından denge erkek aleyhine bozulmuş olacaktır.

c) Erkek evlenirken, eşine "mehir" vermekle yükümlüdür. Kadının ise, evlilikten doğan böyle bir yükümlülüğü olmamakta, aksine eşinden mehir almaya hak kazanmaktadır.

d) Kadın boşandığı takdirde iddet süresinde onun barınma, yeme-içme, giyim, tedavî gibi nafakasını ödemek kocanın görevi olduğu halde; kadının kocasına karşı böyle bir sorumluluğu yoktur.

Görüldüğü gibi malî mükellefiyetler bakımından kadın erkeğe karşı eşit olmak bir yana, avantajlı bir konumda bulunmaktadır. Pek çok konudaki malî yükümlülükler erkeğe yüklenmiştir. İşte yukarıdaki sebeplerden dolayı, kardeşler arası miras taksiminde, malî yükümlülüklerinin ağırlığına uygun olarak erkeğe iki hisse; hemen hiçbir malî yükümlülüğü olmayan kadına ise bir hisse verilmiştir. Bu da adalet ve hakkaniyete en uygun olan taksimdir.

Yukarıda zikredilen dayanak ve gerekçeler ışığında;

a) İslam'a göre, gerek ontolojik olarak, gerekse dinî sorumluluk, hukukî ehliyet, temel hak ve hürriyetler bakımından ilkesel bazda kadın erkek ayrımı söz konusu olmadığına,

b) Şahitlik konusunda, borçlanma ayetinde belirtilen ve dönemin şartları ışığında, kadınların ticarî faaliyetlerdeki pasif rolünden kaynaklanan farklılığın, genel düzenleme içermediğine,

c) Konuyla ilgili ayetler birlikte değerlendirildiğinde, kadının şahitliğinin erkeğinkine denk olduğuna,

d) Kardeşlerin miras paylaşımında kadınların payının, erkeklere nispetle farklı olarak düzenlenmesinin, erkeğin çeşitli alanlardaki mali sorumluluğunun kadına nispetle daha ağır olmasıyla doğrudan ilişkili olduğuna,

e) Kadının ihtiyacının daha fazla olduğu veya erkeğin mali sorumluluğun daha az bulunduğu durumlarda, karşılıklı rıza ile bu paylaşımın daha farklı bir şekilde yapılabileceğine,

karar verildi." [238]

Toplumu aydınlatma amacıyla yayın faaliyetlerinde bulunmak üzere Din İşleri Yüksek Kurulu'nun 24 Mart 1972 gün ve 615 sayılı kararı gereği 1973'te yayınlanmış *Hutbeler* kitabında yer alan "Hakimiyet Milletindir" başlıklı hutbede "Milli Hakimiyet Kitabımızın [kasdedilen Kur'an'dır] ve Peygamberimizin gösterdiği yoldur"[239] tanımı geçmektedir. Ulusal egemenliğin bu şekilde ele alınması milletin kendi iradesiyle siyasi tercihlerde bulunduğu demokratik siyasal yapılar yerine ilahi yasalarla yönetildiği ve yönlendirildiği bir sistemin savunulduğu anlamını taşır. Aynı kitapta, "Allah katında gerçek din İslam'dır. (...) İslam'dan başka dinlere rağbet edenler tam bir sapıklık ve ziyan içindedirler" ifadeleri kullanılmakta;[240] bunun yanında Hıristiyan dininin benimsediği akideler reddedilmekte ve çürütülmeye çalışılmaktadır.[241] İslam'ın hoşgörü dini olduğunu çeşit-

238 Bkz. http://www.diyanet.gov.tr/turkish/default.asp Kurul Kararları Kurul Kararları Kadınların Şahit ve Mirasçı Olmaları

239 Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hutbeler*, 180.

240 *A.g.e.*, 216-217.

241 *A.g.e.*, 4.

li vesilelerle beyan eden Diyanet İşleri Başkanlığı ve onu yöneten din adamlarının laik bir Anayasa sisteminde ve laik bir ülkede resmi ağızdan, farklı inanç ve dindekilere "sapıklık içindedirler" ifadesini kullanması geçerli şekilde açıklanamayacak bir olgudur.[242]

Diyanet İşleri Başkanlığı, yayını olan *21. Yüzyıl Türkiye'sinde Hurafeler* başlıklı kitapta, aralarında "türbe, yatır gibi yerlerden medet ummak", bir yatırın mezar başına mum yakıp dilek tutmak; iki bayram arası nikahı uğursuzluk saymak; sağ elinin içi kaşındığında para geleceğine, sol elinin içi kaşındığında da para çıkacağına, ayak altı kaşındığında da yola çıkılacağına inanmak; merdiven altından geçmeyi uğursuzluk saymak; cenazenin 7., 40., 52. gecesi ile ölüm yıldönümünde hatim ve mevlit okutmak; hıdrellez günü sahile gidilerek kuma veya toprağa ev, araba veya kadın resimleri çizilerek böylece çizilen resimler sayesinde ilerde onlara sahip olunacağına inanmak; kahve falına bakmak, falcılara, büyücülere gitmek; nikah esnasında gelin ve damadın birbirlerinin ayağına basması halinde, önce basanın sözünün geçeceğine inanmak; nazar boncuğu takmak, muska taşımak gibi inançların bulunduğu bir listeyle "hurafelere karşı halkı bilinçlendirmek" amacını gütmektedir.[243] Böylelikle Türkiye 'volk' İslam kültü-

242 Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Nuri Yılmaz imzasıyla 8 Aralık 1992 tarihinde yayımlanan ve camilerde sadece Diyanet İşleri Başkanlığı'nca gönderilen veya il müftülerinin denetiminden geçerek paraf edilen hutbelerin okunacağına dair haber için bkz. "İmamlara uyarı", *Cumhuriyet*, 12 Aralık 1992, 1; anılan düzenlemeye ilişkin olarak Başbakan Süleyman Demirel, Devlet Bakanı Ekrem Ceyhun, Başbakan yardımcısı Erdal İnönü, RP İstanbul milletvekili Hasan Mezarcı ve Diyanet İşleri eski başkanlarından Dr. Lütfi Doğan'ın tepkilerini içeren haber için bkz. "İmam bildiğini okuyor", *Cumhuriyet*, 13 Aralık 1992, 1. Hutbelere ve vaazlara müdahale konusunda bkz. R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, 120-122.

243 "Kitabın giriş bölümünde mantıki tabanı olmayan, gerçek hayatla ilişkisi bulunmayan inanç ve uygulamaların izlerinin tüm dinlerde görülebileceğine işaret edilerek, bilgisizlik, yalnızlık, çaresizlik. zorda kalmışlık, korku, üzüntü, hastalık, sıkıntı ve felaketlerin insanları hurafelerin tuzağına ittiği kaydedildi. Kitapta bilgisizliğin, batıl inançların, mesnetsiz yorumların ve çarpık anlayışların düşünce dünyasında kök salmasına zemin hazırladığına vurgu yapıldı" İlgili haber için bkz. *Taraf*, "Bunların hepsi hurafeymiş", 10 Aralık 2008, 4. "Hakiki/doğru Müslümanlık" ve "hurafeler" vurgusu tüm Cumhuriyet tari-

ründe[244] sıkça rastlanan pek çok pratik olumsuzlanmaktadır. İnançların yanlış ve doğru olarak vasıflandırılması, dinsel belli bir yorumun ve uygulamanın norm alınarak farklı pratiklere ayırımcılık güdüldüğünü gösterir; oysa bu tavır tüm inançlara eş mesafede durulmasını gerektiren laiklik ilkesi çerçevesinde problemlidir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın son dönemlerde sürdürmekte olduğu pek çok olumlu çalışmalar mevcuttur. Bunlar arasında doku ve organ nakli ile ilgili açıklamaları;[245] kadınların iş hayatında ve yönetimde yer almaları hususunda verdiği mütalaalar;[246] kız çocuklarının eğitimi konusundaki katkıları;[247] Uluslararası Af Örgütü'yle müştereken yürütülen "Kadına Karşı Şiddet ve Ayrımcılığın Durdurulması" ve Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu ve Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü ile işbirliği ile sürdürülen "Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesinde Din Görevlilerinin Katkısının Sağlanması" projeleri sayılabilir.[248] Kurum bünyesinde ayrıca, kadın müftü yardımcılarının

---

hinde, hatta İkinci Meşruiyet'ten bu yana sürdürülmekte: Diyanet'in başka yayınlarında da bu tutuma sıkça rastlanmaktadır. Bkz. Ali Bardakoğlu, "Hurafeyi Sahih Bilgi ile Aşmak", *Diyanet Aylık Dergi*, 186 (Haziran 2006), 1; Kıyasettin Koçoğlu, "21. Yüzyılın Türkiye'sinde Hurafeler", *Diyanet Aylık Dergi*, 186 (Haziran 2006), 5-8; Fikret Karaman, "Modern Hayat ve Hurafeler", *Diyanet Aylık Dergi*, 186 (Haziran 2006), 15-17.

244 Bkz. Ş. Mardin, *Din ve İdeoloji*, 115 vd. Bu tür inançları "hurafe" ve "batıl" olarak nitelendiren ve meselenin eğitimle çözülmesini öneren bir çalışma için bkz. F. Yılmaz, *Din Eğitimi Işığında Kadınlar Arasında Yaşayan Hurafeler*.

245 Din İşleri Yüksek Kurulu'nun bu hususta 3 Mart 1980 tarihi kararı için bkz. http://www.diyanet.gov.tr/turkish/default.asp Kurul Kararları Kurul Kararları organ nakli. Din İşleri Yüksek Kurulu'nun bu hususta 14 Aralık 2006 tarihli mütalasına yaşayanlar arası nakillerle ilgili hüküm de ilave edilmiştir. Bkz. http://www.diyanet.gov.tr/turkish/default.asp Kurul Kararları Kurul Mütalaaları Kişinin Yaşam Destek Ünitesinden Çıkarılması

246 Bkz. http://www.diyanet.gov.tr/turkish/default.asp Kurul Kararları Kurul Kararları Kadınların İş Hayatında ve Yönetimde Yer Almaları

247 Kız çocuklarının eğitimine büyük önem verilmesi gerektiğini belirtmiş olan ve Başkanlığın kız çocuklarının okutulması için hutbe ve vaazlarda destek vermesini isteyen Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu ile ilgili haber için bkz. *Zaman*, 4 Eylül 2004. Ayrıca bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hizmet ve Faaliyetler 2008*, 25.

248 Bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hizmet ve Faaliyetler 2008*, 20. Ayrıca din hizmetlerinin iyileştirilmesine yönelik gayretlere ilişkin olarak basında zaman za-

rehberliğinde aile danışmanlık hizmetleri; cezaevleri hizmetleri; engellilere yönelik camilerde yapılan düzenlemeler ile Braille alfabeli yayınlar; DİB Türk Tasavvuf Musikisi Korosu gibi sosyal içerikli din hizmeti olarak nitelendirilebilecek faaliyetler sürdürülmektedir.[249]

Ahlâk esaslarıyla ilgili işleri yürütmek ve devlet

633 sayılı Kanun'a, hükümet teklifinde bulunmamasına rağmen, görüşmeler sırasında AP Adana milletvekili ve Geçici Komisyon'un sözcüsü olan Hasan Aksay'ın[250] dile getirdiği itirazlarıyla ilave edilen "ahlâk" sözcüğü, aslında dönüşmekte olan Türkiye siyasetinin ve aynen Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun modernite projesinde uygulamış olduğu gibi toplumu bu kez de milliyetçi-mukaddesatçı Türk-İslam sentezi çerçevesinde dönüştürme çabalarının bir simgesi olarak okunabilir. Bu ilaveye ilişkin değerlendirmelerde[251] gözden kaçan bir husus Aksay'ın, "bir devlet olarak, hükümet olarak laik bir ahlâkın içerisindeyiz. Halbuki dini ahlâk, laik ahlâkın dışında, ondan daha ayrı kayıtları ortaya koyan bir ahlâktır. Laik ahlâkta içki içmek başkadır, dini ahlâkta içki içmek başkadır. Eğer burada ahlâk kelimesini koymayacak olursak, o takdirde *bir din adamının içki içmesi veyahut da yani, dini ahlâkın*

---

man yeralan haberlerden bir örnek için bkz. "İmam ve müezzinlere şan kursu", *Taraf*, 20 Kasım 2008, 4.

249 Bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hizmet ve Faaliyetler 2008*, 20-22.

250 Hasan Aksay, 1961 seçimlerinde AP'den Adana milletvekili oldu. AP Yönetim Kurulu üyeliğinde ve Millet Meclisi Grup Yönetim Kurulu'nda bulundu. Çeşitli dernek ve federasyonun başkan ve genel başkanlığını yaptı. AP'den ayrılarak Milli Nizam Partisi kurucuları arasında yer aldı. Bu partide genel başkan yardımcısı, teşkilat başkanı ve İstanbul İl Başkanı oldu. Milli Nizam Partisi kapatıldıktan sonra kurulan Milli Selamet Partisi kurucularındandır. 1973 seçimlerinde bu partiden İstanbul Milletvekili seçildi. MSP Genel Başkan yardımcısı ve Devlet Bakanı oldu. Partinin organı durumundaki *Milli Gazete*'yi kurdu. Bu gazetenin sahip ve başyazarlığını yaptı. "Etik yetmez. Ahlâk gerekir" iddiası ile ilgili olarak bkz. H. Aksay, *Egemen Halkın Siyasetnamesi 1*, 324-328.

251 B. Savcı, "Diyanet İşleri Teşkilâtı'nın Gelişmeleri", 99,101; İ.B. Tarhanlı, *Müslüman Toplum, "Laik" Devlet*, 71-73, 96-97; İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam*,65-66.

dışında laik ahlâka göre davranması Diyanet Teşkilâtı bakımından bir suç olmayacaktır. Halbuki teşkilâtın hususiyeti bakımından buraya ahlâk kelimesinin konmasında zaruret vardır (vurgu bana ait-İG)"[252] ifadesidir. Diğer bir anlatımla Aksay, bu kavramın Diyanet kurumuyla ilgili kanuna katılmasını, öncelikle kurumun bir iç işlemesi gereği olarak sunmaktadır. Ancak, gerek bizzat kendisinin izleyen, "Anayasa düzeni içerisinde olmasını biz tabii olarak karşılıyoruz ve bunu bir haşiv olarak telakki ediyoruz." ifadesi gerek bu tartışmaya katılanların algılamaları, meselenin, "ahlâk" kavramının laik hukuk mevzuatında yeri olup olmadığına ilişkin olarak kurulduğunu ortaya koymaktadır.

Bu tarihten sonraki iktidarların, Diyanet kurumunu, toplum için "milli birlik ve beraberlik" sağlayıcı bir İslam anlayışı tesis eden bir yapı olarak biçimlendirme çabaları ifadesini 1982 Anayasası'nın 136. maddesinde bulur: "Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşünüşlerin dışında kalarak ve *milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek* özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir (vurgu bana ait -İG)."[253] Devlet Bakanı Kazım Oksay'ın, 1987 bütçesine ilişkin olarak TBMM'de yaptığı konuşmadaki ifadeleri bu anlayışın yalnızca bir örneğidir: "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hizmetleri, Cumhuriyetimizin demokratik ve laik karakteri göz önünde tutularak verilmektedir. Böylece, milletimizin manevi alandaki ihtiyaçları bizzat devlet tarafından karşılanmakta ve demokratik rejim için tehlike teşkil edebilecek akımların gerçekçi ve akılcı tedbirlerle önlenmesine çalışılmaktadır..." Bakan, "Türk vatandaşlarını, kendi kendine başka yollar arama mecburiyetinde bırakmamak için resmi kursların yaygınlaştırıldığını" belirtmekte ve resmi din hizmetlerine ilişkin temel politikanın amacını çizmektedir: "Biz hükümet olarak din hizmetlerini beka ve hayat davamız açısından son derece lüzumlu görüyoruz. Ancak, bu hizmetlerin Anayasa ve kanunlar çerçevesinde topluma male-

252 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I, 39 (1965), 381-382.

253 2709 sayılı ve 7 Kasım 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası.

dilmesi, devlete ve rejime zarar verebilecek eylem ve davranışları akamete uğratacak bir şuur ve muhteva içerisinde verilmesi gereğini de varlığımızın devamı için önemli ve hayati bir mesele olarak addediyoruz."[254]

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 2003-2005 yıllarında hazırlanan hutbeler üzerine yapılan bir araştırmada "vatan, millet, milli ve Türk" kelimelerinin 263 kez kullanılırken "insan hakları, eşitlik, özgürlük ve İslam kardeşliği" gibi kavramların 29 kez ifade edildiğini; Allah sevgisinin beş, vatan sevgisinin ise altı kez konu edildiğini ortaya koymuştur. Ocak 2003'ün son hutbesinde "Milli hasletlerimize ve dini inançlarımıza ters düşen görüş ve iddalar, kimler tarafından ortaya atılırsa atılsın, bunlara itibar etmemek gerekir" denirken, "fakir ve inanç özgürlüğünün bu tür görüş ve iddiaların ortaya atılması için bir gerekçe olamayacağı" savunulmuş; Eylül 2003'te hazırlanan bir hutbede, "... Ne var ki 'Su uyur düşman uyumaz' atasözünde vurgulandığı gibi, Müslüman Türk milletinin düşmanları hiç uyumamış, hep sinsi emeller beslemiş" ifadesi kullanılmıştır.[255]

Dinsel propaganda ve devlet

633 sayılı Kanun'un Din İşleri Yüksek Kurulu'nun görevlerinin belirlenmiş olduğu 5/e maddesi, "Yurt içindeki ve yurtdışındaki din ile ilgili yayınları izlemek, gereğine karar vermek ve karşı yayınlarla bilimsel mücadele esaslarını hazırlamak" hükmünü getirmektedir. Bu amaca yönelik olarak yayımlanmış kitaplar-

254 *TBMM Tutanak Dergisi*, aynı resmi görüş bir başka ifadesini de Diyanet İşleri eski Başkanı Mustafa Said Yazıcıoğlu'nun, okullarda zorunlu din eğitiminin devamından yana oluşunu, "Bu görev devlet eliyle yerine getirilmezse, vatandaşların bu ihtiyaçlarını karşılamak için değişik yollara ve usullere başvuracakları da bir gerçektir," şeklinde gerekçelendirmesinde bulmaktadır. Bu konuda bkz. "Dini devlet öğretmeli, yoksa...", *Nokta*, VII (26 Mart 1989) 12, 20. Bu tutum, "devletin kendi resmi ideolojisini oluşturan paradigması içinde dini tanımlaması ve resmi kurumlarıyla dini hayatı etkilemesi" olarak nitelendirmekte ve "Bizantist" bir tavır olarak adlandırılmaktadır. Bu görüş için bkz. A. Bulaç, *Gündemdeki Konular*, 70.

255 ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü doktora öğrencisi Nezir Akyeşilmen tarafından hazırlanan "Diyanet Hutbelerinde İnsan Hakları" başlıklı araştırmaya ilişkin haber için bkz. "Vatan yahut Diyanet", *Taraf*, 15 Kasım 2007, 13.

dan biri de "Yehova Şahitleri"[256] hakkındadır. "Dinler Tarihi Bakımından Tenkidi Bir İnceleme" altbaşlığını taşıyan ve önsözünde yer alan "Türkiye'de ortamın zaaflarından, bilgi eksikliğinden ve manevi milli eğitimin açıklarından faydalanan Yehova Şahitleri de yayılma, gelişme imkânları bulmuşlardı. Bir taraftan da Emniyet Teşkilâtı'nın uyanık ve başarılı elemanlarının takibi sonunda önemli belgeler ele geçirilerek mesele yer yer dava konusu haline gelmişti. Fakat Türkçe'de Yehova Şahitleri hakkında yazılmış kitap ve broşürlerin eksikliği, Yehova Şahitleri'nin çalışma ve gelişmesini kolaylaştırıyordu"[257] paragrafıyla eksikliği kapatacak "bilimsel mücadele" amaçlı bir "karşı-yayım" olduğu ifade edilen bu kitapta "Yehova Şahitlerine ve diğer Hıristiyan misyonerlerine karşı alınacak tedbirler" şöylece maddeleştirilmiştir:[258]

"1- İlmi Yayınlar

Yehova Şahitlerinin zararını önleyici ve bilgi verici, uyarıcı bir broşürle, konuyu daha etraflı ve ilmi şekilde açıklayan bir kitabı yayımlayarak, Türkiye'de olduğu kadar yurtdışındaki vatandaşlarımıza ulaştırmanın ve bu konuda konuşmalar yaptırmanın faydasının Diyanet İşleri Reisliği'nce bilindiği, bu yayınlariyle açıklık ve kesinlikle sabit olmaktadır.

2- Diyanet İşleri Reisliği'nin konuları bilen, din görevlilerini arttırma çalışmasında, yabancı yurtlara sık sık din görevlileri göndererek konuşmalar yaptırmasında, vaazlar verip uyarmasıda elbette çok fayda mevcuttur.

3- Polis, kanun ve mahkemelerle ilgili hukuki tedbir.

4- Maarifle ilgili eğitim ve öğretim tedbiri. Aynı zamanda İslami, manevi, ahlâki öğretim ve eğitimi geliştirme. Milli Eğitim'de zararlı akımlara karşı uyarıcı çalışmalar, yayınlar, konuşmalar.

5- Özel yayınevlerince bu konuyla ilgili eserler yayınlanması.

6- Gazete ve dergilerle halka gerekli şekilde bilgi verilmesi.

7- Radyo, televizyon vb. yayın araçlarıyla milletimize gerekli şekilde bilgi verilmesi."

256 Hikmet Tanyu, *Yehova Şahitleri*.

257 *A.g.e.*, 9.

258 *A.g.e.*, 143-144.

Bu öneriler öncesinde bir de, "Zaten Kur'an-ı Kerim ... meâlen şöyle demektedir: 'Allah katında hak din, İslam dinidir'" ifadesinin kullanılmış olduğu göz önüne alındığında ortaya çıkan, devletin temel nizamlarını dini esas ve inançlara uydurmak için yapılan dışında, laik anayasal düzen içinde gerek "din ve vicdan hürriyeti" gerek "düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti" çerçevesinde serbest olması gereken din propagandasının, İslam dışı dinler için Türk Ceza Kanunu'nun 143. maddesi gibi hükümler kullanarak yasaklandığı; böylelikle yalnız ve yalnız "resmi" İslami görüşün İdare içinde yeralan bir kurum eliyle yaptırıldığıdır.[259]

13 Aralık 2002 tarihli olarak Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Nuri Yılmaz imzasıyla Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı'na gönderilmiş, "üniversite gençliğinin burs ve barınma ihtiyacı" konulu bir yazıda şu ifadelere yer verilmiştir:

---

259 Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri arasına dini propagandayı da katan bakış, muhalefet konumunda yer alan taraflar arasında da görülmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı 1989 mali yılı bütçesinin TBMM'de görüşülmesi sırasında Sosyaldemokrat Halkçı Parti adına söz alan Kahramanmaraş milletvekili Ali Şahin'in konuşmasının bir bölümü bu bakışı açıkça sergilemektedir: "Ülkemiz, Avrupa Ekonomik Topluluğu'na girmek için başvurmuştur. O topluluğa girdiğimiz zaman, yalnız ekonomide değil, din bakımından da Hıristiyan alemine karşı, İslam dinini bu kadroyla korumakta güçlük çekeceğiz. (...) Son zamanlarda ülkemizde Avrupa'dan gelen Hıristiyan misyonerlerin dinimizi parçalamak istedikleri, Avrupa'da çalışan işçilerimizin ev adreslerini tespit ederek, onlara kilise tarafından yardım yapmak suretiyle, Hıristiyanlık propagandası yapıp, bize göre batıl dini yaymak istediklerini basından öğreniyoruz. Diyanet İşleri Başkanlığımızın, imam-hatip liselilerin iki sene daha İlahiyat Fakültesi tesislerinden yararlanarak eğitilmesi ve yetiştirilmesi görüşünü memnuniyetle öğrendik."Anayasasında resmi bir din yer almayan laik bir ülkenin yasama meclisinde görev yapan bir temsilcinin vurguladığım ifadeyi kullanmasındaki hukuka aykırılık ortadadır (Bu konuşmanın metni için bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, s. 299). Buna karşın dönemin Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Said Yazıcıoğlu demeç ve söyleşilerinde aynı konuya çok daha temkinli bir dille yaklaşmaktadır. Basında yer almış olan bir söyleşisinde oldukça liberal bir üslup kullanan Yazıcıoğlu, Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na katılması durumunda "dinde rekabet" görüleceğini; bunun bir "pazarlama hadisesi" olduğunu; buna karşı tek yolun hızla değişen Türk toplumuna en iyi şekilde hizmet verecek, eğitimli din adamlarının yetiştirilmesi olduğunu belirtmiştir. Bkz. Özcan Ercan, "Tatil Sohbeti", *Milliyet*, 18 Haziran 1989, 5. Yazıcıoğlu'nun benzer ifadeli bir diğer demeci için bkz. "Diyanet de AT'a hazırlanıyor", *Milliyet*, 6 Ocak 1989, 6.

"Toplumumuzun *milli birlik ve bütünlük içerisinde* maddi ve manevi yönden kalkınmış, sağlıklı bir toplum olarak geleceğe taşınmasında dini, ahlâki ve kültürel değerlerin rolü ve önemi büyüktür. Asırlar boyunca bir arada yaşamanın ve aynı değerleri paylaşmanın bir sonucu olarak oluşan ve *bizi biz yapan kültürel değerlerimizi* bozma, tahrif etme hatta yok etme girişimlerinin bir takım *dış odaklar* tarafından her fırsatta denendiği bilinen bir gerçektir. Son zamanlarda ülkemizin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik şartları fırsat bilen söz konusu odakların, özellikle büyük kentlerimizde, çoğunlukla ekonomik sıkıntı içerisinde bulunan gençlerimizi hedef alan ve pek çok vatandaşımız tarafından ilk bakışta iyi niyetli, masumane yardım faaliyetleri olarak algılanabilen misyonerlik faaliyetlerinin nihai hedefinin de kültürel değerlerimizi yok etmeye yönelik çabalarının bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Bu faaliyetler sonucu pek çok gencimiz kendi *öz değerlerinden* uzaklaşmakta, kimlik bunalımına sürüklenmekte ve söz konusu odakların ve güçlerin maşası durumuna getirilmektedir. Başkanlığımız Teftiş Kurulu Başkanlığı tarafından Edirne, İzmir il ve ilçelerinde *Yahova Şahitliği, Misyonerlik, Babilik, Bahailik, Satanizm, Hizbuttahrir, Hizbullah* vb. bölücü ve yıkıcı grupların faaliyetleri ile ilgili olarak yapılan inceleme sonucu hazırlanan ve ilgili Devlet Kuruluşlarına da gönderilen raporlar yukarıda belirtilen durumu teyit etmektedir (vurgular bana ait – İG).[260]

1982 Anayasası'nın din ve vicdan hürriyetini düzenleyen 24., düşünce ve kanaat hürriyetini düzenleyen 25. ve düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetini düzenleyen 26. maddeleri gereği, her inancın yayılması için çalışmalarda bulunma özgürlüğü mevcut olmasına karşın ve 5 Şubat 2006'da Trabzon'da Santa Maria Katolik Kilisesi rahibi Andrea Santoro'nun katledilmesi ve 18 Nisan 2007'de Malatya'da Zirve Yayıncılık ofisine giren bir grup saldırganın misyonerlik faaliyetinde bulundukları gerekçesiyle üç kişiyi işkence sonucu öldürmesi olayları yaşanmışken Samsun İl

260 T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı Din Eğitimi Dairesi Başkanlığı, sayı: B.02.1.DİB.072.00.03.10-2233

Müftüsünün, "Misyonerlik faaliyeti duyumu alıyorum. Bununla mücadele etmezsek gaflete düşeriz. Herkesi bu konuda üzerlerine düşen görevi yerine getirmeye çağırıyorum" sözleri, yanlış yönlendirmelere açık, ceza hukuku kapsamında suça teşvik etmek suçu kapsamında değerlendirilebilecek ifadelerdir.[261]

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetkililerinden birinin, Yayınlar Dairesi Başkanı Ahmet Gül'ün, faaliyetleriyle ilgili bir açıklamasında kullanmış olduğu "Gençliği kazanmak amacıyla başlattıkları atağı sürdürecekleri" şeklindeki ifade, kurumun kendi görevlerini algılayışını yansıtması bakımından ilginçtir. Yukarıda irdelenmiş yapı çerçevesinde, "daha geniş kitlelerin dinin koşullarını yerine getirmesini sağlamak" Başkanlığın bir görevi değildir ve devlet eliyle bir dinin propagandası anlamını içerdiğinden anayasal laik devlet nitelemesiyle de bağdaşmaz.[262]

İdare hukukunda kamu hizmeti kavramı ve dinsel faaliyetler

Devletin dini nitelikte kamu hizmeti kurup, işletmesi karşısında ortaya çıkan ilk sorun bunun laiklik ilkesiyle bağdaşıp bağdaşmadığı noktasındadır.[263] Süheyp Derbil'e göre laik bir devlet için bu tür bir kamu hizmeti olamaz; çünkü kamu hizmetleri din ayırdı yapılmaksızın bütün vatandaşlardan alınan vergi ve resimlerden sağlanan parayla gerçekleştirilir. "Vergiyi İslam, Hıristiyan ve dinsizler de verirler. Bütün dinlerin yalan ve sihirbazlık olduğunu, bilgisizlik kurumundan doğmuş bulunduğunu düşünen ve insanları dinlerin etkisinden kurtarmak için canla başla çalışmak gerektiğine inanmış bir dinsiz de dini ayin yapılması ve din adamlarına aylık verilmesi için vergi ödemeye mecbur tutulursa yalnız devletin laikliği değil, din

261 İlgili haber için bkz. "Beş cinayet kesmedi mi müftü", *Taraf*, 1 Nisan 2008, 1 ve 12.

262 Anılan ifadenin yer aldığı haber için bkz. Hakan Aygün-Günseli Önal, "Kur'an bilgisayarda", *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1991, 3.

263 Bu hususta ortaya çıkan bir diğer sorun, kamu hizmetlerinde eşitlik ilkesi karşısında Diyanet İşleri Başkanlığı uygulamasının hukuka uygun olup olmadığı sorunudur. Bu konu ayrıntılarıyla, Üçüncü Bölüm'ün "Din, Kamu Hizmeti ve Eşitlik İlkesi" başlıklı alt ayırımında irdelenecektir.

hürriyeti bile zedelenir."[264] 1961 Anayasası'na yönelik olarak İstanbul ön tasarısını hazırlayan ekip içinde de bu konu yoğun tartışmalara neden olmuştur. Kaleme alınan metnin 12. maddesinin, "Devlet, Anayasa esaslarına uygun olmak şartiyle, halkın çoğunluğunun veya gerekli görürse, azınlıkta olan din veya mezhep mensuplarının din ihtiyaçlarını veya din eğitim öğretimini sağlayacak kamu hizmetleri koyar ve gereken teşkilâtı kurar," şeklindeki üçüncü fıkrası aleyhine muhalefet şerhi koyan Lütfi Duran'a göre laik devlet, "vatandaşların yalnız dünya işleriyle meşgul olabilir ve onlardan aldığı vergileri münhasıran bu işlere tahsis ve sarf edebilir. Ahiret işleri kamu hizmetlerine konu olamaz."[265]

Ancak, "toplum için önem kazanmış olan ortak ve genel bir ihtiyacın tatminine yönelik olarak kamu tüzel kişileri ve onların denetimi altında özel kişilerce yönetilen bir faaliyet"[266] olarak tanımlanan kamu hizmeti bakımından, devletin din işleriyle ilgilenmesi kanımca laiklik ilkesiyle çelişkili değildir. Sıddık Sami Onar'ın belirttiği gibi, "kolektif bir ihtiyaç şeklinde görünen ibadet ihtiyacının şahsi, ayni ve maddi vasıtalarını sağlamak ve bunun için gerekli kamu hizmeti teşkilâtını kurmak laiklik prensibine aykırı olmaz."[267]

Dinsel bilginin üretimi

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türkiye Cumhuriyeti İdare yapılanması içinde yer alması, yürütülen hizmetlere ilişkin İslami

264 S. Derbil, *İdare Hukuku*, cilt II (İdari Faaliyet), 466.

265 Bu konuda bkz. T.Z. Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, 248-249.

266 A. Gülan, *Kamu Hizmeti ve Görülüş Usulleri*, 4.

267 S.S. Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, 3.bası, 722. Kaldı ki, Prof. Onar'a göre kamu hizmeti kavramının sosyolojik bir yaklaşımla irdelenmesi sonucu, herhangi bir alanda bir gereksinme ortaya çıktığında, bunun sürekli olması halinde, giderilememesinden kamu düzenini etkileyici bir durum da söz konusu olabilecek ise, orada bir kamu hizmetinin kurulması ve sürdürülmesi bir zorunluluktur. Bkz. S.S. Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, 3.bası, 37. Batı Avrupa ülkelerinde dini alanda bir kamu hizmeti örgütü kurulması gereği olmayışına karşılık Türkiye'nin bu bakımdan özgün konumu hakkında ayrıntılı bir inceleme için de bkz. İ. Özay, "Cumhuriyetin Dini", 81-83.

dini bilginin devlet kontrolünde üretilmekte olduğu; kurumun İslam'ın Sünni mezhebine, hatta onun da sadece Hanefi koluna hizmet ettiği iddialarını beraberinde getirmektedir. Bu iddialar çerçevesinde de, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kapısının İslam'ın farklı yorumlarına kapalı olduğu" eleştirisi şekillendirilmektedir.[268] Feroz Ahmad'a göre, Cumhuriyet'in kurucu kadroları, Diyanet İşleri Başkanlığı'nı yani kendi kontrollerindeki bir İslam anlayışını, kendi reform programları ve inkilaplarına meşruiyet sağlamak için kullanmışlardır.[269] Cumhuriyet tarihi içinde devlete ait üç erki temsil edenlerin din ve devlet ilişkileri hususunda dönemlere gore farklılaştığı, hatta zaman zaman aynı zaman dilimi içinde yasama, yürütme ve yargı erklerinin farklı siyasalar güttüğü verili bir durum olmakla birlikte, "doğru din" vurgusunun değişmez bir anlatı olarak kurulduğu görülmektedir. Bahis konusu vurgunun, Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu'nun 23 Nisan 2008 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Harvard Üniversitesi'nde yapmış olduğu konuşmanın "her zerresine sinmiş olduğu" iddiasıyla kaleme almış olduğu bir köşe yazısında Halil Berktay'ın ifadesiyle, "... bütün din ve mezheplerin farklı yorumları var. Bu, bir bilim alanı değil bir iman alanı. Tanım icabı sübjektif. Bu yorumların herhangi birini 'doğru' saymak, sadece kişinin öznel tavrını yansıtır. Örneğin Atatürkçülüğün 'batıl (?) inançlardan arınmış bir İslamiyet' söylemi, belirli bir *tercihin* 'bilim' diye takdimi demek."[270]

---

268 Bu iddialar hakkında bkz. R. Çakır - İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, 114-117. Ayrıca bkz. K. Taş, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, 198-200. ve K. Taş, "The Social Statüs of the PRA in Turkey and its Overall Assessment: Common Public Opinion", 363-369.

269 F. Ahmad, *Turkey: The Quest for Identity*, 84. Benzer yaklaşımlar için bkz. D. Jung-C. Raudvere, "Turkey: European Dimensions and the Status of Islam", 12; İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam*, 77-92; A. Özdemir - K. Frank, *Visible Islam in Modern Turkey*, 200-203 ve 242-243; Pak, "Cultural politics and vocational religious education: the case of Turkey", 327. "(Mustafa Kemal) İslam'ı kendi söylemi içerisinde aktif bir şekilde yeniden yazmaya çalıştı" ifadesinin açılımı için bkz. S. Sayyid, "Bir Model Olarak Kemalizm ve İslam'ın Siyasallaşması", 951 vd.

270 Halil Berktay, "Bardakoğlu'nun Harvard konuşması", *Taraf*, 10 Mayıs 2008, 12. 'Doğru İslam' vurgusu ile ilgili olarak bkz. M. Akan, "Contextualizing Multiculturalism", 70; Bu bağlamda 'Devlet İslamı' kavramını kullanan bir ça-

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü - Merkezi idare ilişkileri ve yetkiler:

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın, Üçüncü Kısım İkinci Bölüm'de yeralan "Yürütme" erki ile ilgili düzenlemeler içinde IV. altbaşlıkta "İdare"ye ayrılmış paragrafta kullanılan "kuruluş" kavramıyla İdare örgütü kastedilmektedir. İdare'yi oluşturan öğeler 123. maddede ifade edilen "kuruluş ve görevler"den ibaret olmayıp; İdare'nin "görevleri" yanında, bunların yerine getirilmesi için zorunlu olarak sahip olduğu "yetkileri" de vardır.[271]

1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'ndan farklı olarak, gerek 1961 Anayasası (madde 154) gerek 1982 Anayasası (madde 136) Diyanet İşleri Başkanlığı'nı Genel İdare içine alıp, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirmekle ödevlendirmiş bulunmaktadır. Bu düzenleme çerçevesinde kendine özgü kamu tüzel kişiliğine sahip olmayan ve merkezi idare içinde yapılanmakla devlet tüzel kişiliği içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'la (madde 1) da, ilk kuruluş kanunu olan 3 Mart 1340 51924) tarihli ve 429 sayılı Şer'iye ve Evkaf ve Erkanıharbiyei Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun'la (madde 4) olduğu gibi, Başbakanlığa bağlı olduğu belirlenmiştir.

Lütfi Duran'a göre, Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana, birtakım hizmet örgütlerinin başbakanlıkla bir bakanlık imişçesine ilgilendirilmiş bulunması, anayasa, siyaset ve idare bilimleri açısından tartışılıp doğru ve yerinde görülmeyebilirse de, Devlet İdare Teşkilâtı'nda benimsenmiş ve yerleşmiş bir olgu olarak kabul edilmek gerekir.[272] Ne var ki, her biri bir bakanlık kadar geniş ve görevleri çok olan bağlı kurum ve dairelerin işlerini Başbakanlığın bizzat yürütmesi ve hatta izlemesi mümkün bulunmadığı için, 4951 sayılı Bakanlıklar kuruluşu hakkındaki kanunun yürürlüğe girdiği 1946 yılından beri,

---

lışma için bkz. Ü. Cizre Sakallıoğlu, "Parameters and Strategies of Islam-State Interaction in Republican Turkey", 234.

271 Bu kavramlara ilişkin olarak bkz. L. Duran, *İdare Hukuku Ders Notları*, 33 vd.

272 *A.g.e.*, 97-98.

Başbakanlığa bağlı kurum ve dairelerin, her yeni hükümet teşkili sırasında ve bazen ara yerde, devlet bakanları arasında bölüştürülmesi ve bir tür alt bakanlıklara konu olması şeklindeki uygulama,[273] Diyanet İşleri Başkanlığı bakımından da geçerli olmaktadır. Böylelikle dönem dönem Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili görevlerden, bir Devlet Bakanlığı sorumlu olmakta; dönem dönem de doğrudan Başbakanlık bu görevi üstlenmektedir. Birtakım kuruluşların Başbakanlığa bağlı olmalarının yarattığı sakıncalar ne olursa olsun, Duran'ın belirttiği gibi, Diyanet İşleri Başkanlığı da Milli İstihbarat Teşkilâtı gibi, siyasi nitelik ve etkileri dolayısıyla, Başbakanlığın otoritesinden çıkarılması doğru ve yerinde görülmeyecek hizmetlerdir.[274]

Görev alanının yakın olduğu herhangi bir bakanlığa devredilmesi söz konusu olamayan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bir devlet bakanlığına bağlı olması mevcut mevzuat bakımından bir sakınca yaratmaz; zira, 27 Eylül 1984 tarihli ve 3046 sayılı Bakanlıkların Kuruluş ve Görevleri Hakkında 174 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile 13.12.1983 Gün ve 174 Sayılı Bakanlıkların Kuruluş ve Görev Esasları Hakkında Kanun Hükmünde Kararname'nin Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında 202 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun'un[275] 4. maddesiyle devlet bakanlıkları düzenlenmiş; "Başbakana yardım etmek, Bakanlar Kurulu'nda koordinasyonu sağlamak, özel ve önem ve öncelik taşıyan konularda tecrübe ve bilgilerinden istifade edilmek amacıyla Başbakanın teklifi ve Cumhurbaşkanı'nın onayıyla Devlet Bakanı görevlendirilebileceği" ve (a) bendinde de, "Devlet Bakanları, Başbakan tarafından verilecek görevleri yerine getirirler" hükmü yer almıştır. Böylelikle, Duran'ın eski mevzuat çerçevesinde belirtmiş olduğu aykırılıklar[276] giderilmeye çalışılmıştır; nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev

273 Bu uygulama ilk kez, 7 Ağustos 1946 tarihinde kurulmuş olan Peker Hükümeti döneminde görülmüştür. Anılan saptamanın dayandığı veriler için bkz. N. Erdilek, "Hükümetler ve Programları".

274 L. Duran, *İdare Hukuku Ders Notları*, 99.

275 *Resmi Gazete*, 9 Ekim 1984-18540, 1-11.

276 L. Duran, *İdare Hukuku Ders Notları*, 98.

alanına ilişkin ortak kararnamelerde, bir Devlet Bakanlığı'nın görevli olması durumunda, tüm diğer devlet bakanlarının olduğu gibi, bu Devlet Bakanının da imzasına yer verilmektedir. Mevcut mevzuatın, devlet bakanlarının hizmet bakanları gibi işlev görmesi için geçerli hukuki gerekçeyi sağladığı söylenebilir.

Diyanet İşleri Başkanlığı, merkezden yönetim içinde yer almakla hiyerarşi ilişkisine tabi bir konumda kalmaktadır. Kurum içinde personel ilişkileri bakımından tabii ki astlık-üstlük bağları mevcuttur; bunun da ötesinde, anılan özel hizmet birimi, kuruluş yasası gereği Başbakanlığa bağlıdır. Bir Devlet Bakanlığının Diyanet İşleri Başkanlığı'yla ilgili işlerden sorumlu olması durumunda dahi, gerek 1982 Anayasası'nın, 1961 Anayasası'ndan farklı olarak, her bakanı başbakana karşı sorumlu kılmış olması (madde 112/27 gerek devlet bakanlıklarının Başbakanlıkla ilişkileri bakımından haiz oldukları öznel durum nedeniyle Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, daha özgül bir çerçevede de Diyanet İşleri Başkanı'nın hiyerarşik üstü konumundadır. Böylelikle bütün yetki ve sorumluluklar Başbakanlık'tadır; Başbankanlık Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinde salt siyasal anlamda değil, hukuk bakımından da hiyerarşi gücünü haizdir. Bunun sonucu olarak da, gerektiğinde, hiyerarşi ilişkisinden doğan iç düzene ilişkin karar ve tedbirler almak; önceden emir ve direktif vermek; memurların yaptığı işlem ve eylemleri, sonradan onaylamak, düzeltmek, değiştirmek, yeniden yapmak, kaldırmak ya da iptal etmek, uygulamayı ertelemek veya durdurmak; astları disiplin yetkisine dayanarak, cezalandırmak ya da ödüllendirmek gibi her türlü yetkiyi[277] kullanabileceğini kabul etmek gerekir.

İdare hukukunda "İdare'nin yetkileri", geniş anlamıyla, İdare'nin işlem ve eylem yapma gücünü ifade eder.[278] İdare, yetkilerini kullanırken, birtakım işlemler yapar, yani hukuk alanında değişiklik ve yenilik yaratan irade açıklamalarında bulunur. İdare'nin tek yanlı iradesiyle yaptığı işlemlerin ya bir kural iş-

277 Bu yetkilere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. *a.g.e.*, 57.

278 *A.g.e.*, 380.

lem, diğer bir sözcükle de genel düzenleyici işlem ya da birel-özgül işlemler olarak görüldüğü malumdur.

1982 Anayasası'nın 124. maddesi ilk fırkasında yer alan, "Başbakanlık, bakanlıklar ve kamu tüzel kişileri, kendi görev alanlarını ilgilendiren kanunların ve tüzüklerin uygulanmasını sağlamak üzere ve bunlara aykırı olmamak şartıyla, yönetmelikler çıkarabilirler" şeklindeki hükümle yönetmelik çıkarabilecek kuruluşlar belirtilmiştir. Genel İdare içinde yer alan ve kamu tüzel kişiliğine bizzat sahip olmayan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, bu anayasal düzenleme çerçevesinde yönetmelik çıkarma yetkisi bulunmadığı açıktır. Nitekim bu durum, Danıştay 5. Dairesi'nin 86/1938 esas; 88/2866 karar sayılı ve 6 Aralık 1988 tarihli kararıyla[279] da yargısal hükme bağlanmıştır. 5. Daire'ye göre, "her ne kadar, 633 sayılı Yasa'nın 5/f ve 14/f maddelerinde "yönetmelik hazırlamak" yetki ve görevinden söz edilmekte ise de, bu konunun belirtilen çerçeve içinde değerlendirilmesi ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın genel idare içinde Başbakanlığa bağlı bir kuruluş olması nedeniyle bu yetkinin, münhasıran, kendisine 633 sayılı Yasa ile verilen görevlerin yerine getirilmesi ile ilgili yönetmelikleri hazırlayarak uygulamaya konulmak üzere Başbakanlığa sunulması için yapılan hazırlık çalışması olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle, Diyanet İşleri Başkanlığı'nca hazırlanmış ve yayınlanmış olan yönetmelik şeklindeki kural işlemler, işlemin "yetki" unsuru bakımından sakat; diğer bir ifadeyle hukuka aykırı düzenlemelerdir.

Anılan gerekçeyle yönetmelik yapma yeteneği bulunmayan Başkanlık, idare hukuku kuralları gereğince, farklı adlar altında düzenlenen ve idare hukukunda adsız düzenleyici işlemler olarak nitelendirilen kategori kural işlemleri de ancak iç düzen işlemi niteliğinde olmaları koşuluyla yapabilir; zira bu işlemler de hukuk bakımından son tahlilde yönetmelik hükmünde sayılmaktadır. Böylelikle kurumun yetkileri, bir noktada birel-özgül işlemler yapabilmeyle sınırlandırılmıştır.

---

279 Anılan karar, *Danıştay Dergisi*, XIX (1989) 74-75, 243-249'da yayınlanmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı personeli ile ilgili hukuki düzenlemeler

Kamu yönetiminin insan öğesini oluşturanların hukuksal durumlarının irdelenmesi, diğer idari birimlerde olduğu gibi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da bilimsel olarak değerlendirilebilmesi bakımından önemlidir. Bu alt bölümde, kurumdaki görevlilere özgü yasama işlemleri ve idari düzenlemeler, din hizmetleri sınıfı ve hukuksal sonuçlarıyla kamu görevlisi kavramı; Başkanlığa tahsis edilmiş bulunan kadrolar; atama usulleri; haklar ve yükümlülükler; sicil ve disiplin esasları bakımlarından yargı kararları ışığında ve personel hukukunun ana hatları çerçevesinde incelenecektir.

Din hizmetleri sınıfı ve hukuksal sonuçlarıyla kamu görevlisi kavramı

657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 36. maddesinde, 31 Temmuz 1970 tarihinde kabul edilen 1327 sayılı Kanun'un 9. maddesiyle yapılan bir değişiklikle "din hizmetleri sınıfı" ihdas edildi. Değişiklikle, mevzuata şu düzenleme getirilmişti:

> "VI- DİN HİZMETLERİ SINIFI:
>
> Din hizmetleri sınıfı özel kanunlarına göre çeşitli derecelerde din eğitimi görmüş olan ve dini görev yapan devlet memurlarını kapsar.
>
> Bu sınıfa:
>
> a) İlkokul mezunu olanlardan kayyımlar 16. derecenin ilk kademesinden, imam-hatipler, müezzinler, Kur'an kursu öğretmenleri, vaiz ve müftüler 15. derecenin ilk kademesinden işe başlarlar ve bunlardan kayyımlar 11. derecenin, imam-hatipler, müezzinler ve Kur'an kursu öğretmenleri 10. derecenin, vaiz ve müftüler 10. derecenin son kademesine kadar yükselebilirler.
>
> b) İmam-hatip okulunun 1. devresini bitirmiş olan imam-hatipler 15. derecenin 4. kademesinden işe başlarlar ve 9. derecenin son kademesine kadar yükselebilirler.

c) İmam-hatip okulunun ikinci devresini bitirmiş olan imam-hatipler 13. derecenin ilk kademesinden işe başlarlar ve 5. derecenin son kademesine kadar yükselebilirler.

d) Dini eğitim veren yüksek okul veya fakültelerden mezun olanlar 10. derecenin ilk kademesinden işe başlarlar ve 1. derecenin son kademesine kadar yükselebilirler."

Bu düzenlemenin Anayasa'nın çeşitli maddelerine aykırı olduğu gerekçesiyle Birlik Partisi tarafından açılan iptal davasında Anayasa Mahkemesi, 1327 sayılı Kanun'un 9. maddesinin din hizmetlilerine ilişkin VI sayılı bendinin Anayasa'ya aykırılık taşımadığına, Avni Givda ve Ahmet Akar'ın esasa; Muhittin Gürün'ün gerekçenin bir bölümüne karşı oylarıyla ve oy çokluğuyla karar verdi.[280] Dava dilekçesinde Anayasa'ya aykırılık iddialarının ve iptal isteminin gerekçesi özet olarak, "Anayasa'nın 2. maddesi hükmünce Türkiye Cumhuriyeti laik bir devlettir. Laiklik, klasik anlamıyla din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması demektir. Anayasamıza göre din ve devlet işleri birbirinden ayrılmıştır. Din hizmetleri bir kamu hizmeti niteliği taşımadığına göre din adamlarının memur sayılması laik devlet ilkelerine uymaz. Kanunun da görevlerini kapsamına alması Anayasa'nın 117. maddesine aykırıdır. Dava konusu hükmün din hizmetleri sınıfı kurması yoluyla devlet, din işleriyle uğraşan teokratik bir devlet hüviyeti almış olacaktır. Bu ise Atatürk devrimlerinin, 1961 Devrim Anayasası'nın tam manasıyla inkârıdır ve dolayısıyla Anayasa'nın 2., 4., 19., 17. ve 154. maddelerine aykırıdır," şeklinde ifade edilebilir. Anayasa Mahkemesi, anılan düzenlemeyi esas yönünden incelemeye geçtiğinde, ilk olarak laiklik ilkesini kuramsal olarak irdelemiş; ardından bu ilkeyi Anayasa'da yer alan ilgili hükümler ışığında Anayasa koyucunun kastettiği anlamı tartışarak toplamaya çalışmıştır. Anayasa Mahkemesi'ne göre,[281]

280 Anayasa Mahkemesi, E.1970/53, K.1971/76, 21 Ekim 1971. Anılan karar, *Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi*, 10 (1973), 52-59'da yayınlanmıştır.

281 *A.g.e.*, 67-68.

"Diyanet İşleri Başkanlığı dini bir teşkilât değil; Anayasa'nın 154. maddesinde saptandığı üzere genel idare içinde yer almış idari bir teşkilât durumundadır ve bu teşkilâta mensup kişiler de 154. maddede sözü geçen özel kanun ve dolayısıyla 154. madde hükmünce memur niteliğinde sayılmışlardır. Bu durumun bir Anayasa hükmü olması dolayısıyla da, Anayasa'nın 117. maddesine aykırılıktan söz edilemez.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasa'da yer almasının ve mensuplarının memur niteliğinde sayılmasının, ... birçok tarihi nedenlerin, gerçeklerin ve ülke koşullarıyla gereksinmelerinin doğurduğu bir zorunluk sonucu olduğundan kuşku yoktur.

...

Din devletçe denetiminin yürütülmesi, din işlerinde çalışacak kimselerin yetenekli olarak yetiştirilmesi yoluyla din taassubun önlenmesi ve dinin toplum için manevi bir disiplin olmasının sağlanması ve böylece Türk milletinin çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi, yücelmesi, ana ereğinin gerçekleştirilmesi gibi nedenlere dayandığı gibi aynı zamanda toplumun çoğunluğunun Müslüman bulunduğu ülkemizde, dini ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için din işleri görecek kişiler, mabet ve başka maddi ihtiyaçların sağlanması ve bunların bakımı gibi konulara yardım etmek nedenlerine de dayanmaktadır. (...) Diyanet İşleri Kuruluşu görevlilerinin memur sayılması devletin din işlerini yürüttüğü anlamına gelmeyip ülke koşullarının zorunlu kıldığı ihtiyaca uygun bir çözüm yolu bulmak erek ve anlamını taşımaktadır."

Bu karara bir karşı oy kaleme almış olan Avni Givda'ya göre ise, "633 sayılı Kanun'un ve dolayısıyla bu kanunla düzenlenmiş kurumun, Anayasa koyucunun düzenlediği Diyanet İşleri Başkanlığı birimine uyarlılığı Anayasa'ya uygunluk denetiminden geçmemiş olduğundan bir ölçüt ve dayanak olarak kabul edilmesi hukukça savunulabilir bir tutum olmaz. ... Anayasa'nın Diyanet İşleri Başkanlığı olarak öngördüğü kurum, ülkenin tarih boyunca geçiregeldiği acı ve ağır tecrübeler sonucu, devletin, din alanına ilişkin anayasal ilkelerin aksamadan, saptırılmadan işlemesine dikkatle, titizlikle bekçilik ve

koruyuculuk etmesini sağlayan güçlü geniş bir teftiş ve denetleme kuruluşudur. ... Bu çerçeve içinde ancak teftiş ve denetleme hizmeti gerçek bir kamu hizmeti niteliğini taşıdığından, Anayasa'nın 117. maddesi uyarınca, bu hizmetin gerektirdiği asli ve sürekli görevler memurlar eliyle görülebilir".[282] Buna karşılık, iptal isteminin reddi kararına katılmakla birlikte, gerekçe bakımından bir karşı oy kaleme almış olan Muhittin Gürün, kanımca yerinde bir mantıkla, "Anayasa'nın kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan Diyanet İşleri Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun'la bu Başkanlığa verilmiş olan görevler ve bu görevlerin yerine getirilmesi için meydana getirilmiş bulunan kuruluş ve kadroların Anayasa koyucu tarafından bilindiği göz önüne alınacak olursa sözü geçen 154. madde ile bu görevlerle kuruluşa gönderme yapılmış olduğunu söylemek de yanlış sayılamaz" kanaatine varmaktadır.[283]

Kararın esasına ve gerekçesine ilişkin bu azınlık oylarına karşın, Devlet Memurları Kanunu'nda bir "din hizmetleri sınıfı" düzenlenmesini Anayasa'ya aykırı bulmayan Anayasa Mahkemesi, kamu hizmeti kavramını açık olarak tartışmamış olmakla birlikte, din hizmetlerinin kolektif bir gereksinim olduğu ve dava konusu düzenlemenin Anayasa'nın memurlarla ilgili hükümlerinin yer aldığı bölümündeki "genel kural" başlıklı 117. maddesine aykırı olmadığı gerekçeleriyle son tahlilde Diyanet İşleri Başkanlığı personelini kamu görevlisi saymıştır. Bu hükmün hukuksal sonucu, din hizmetleri sınıfında yer alan görevlilerin de yürürlükte olan 1982 Anayasası'nın 128.[284] ve 129. maddelerine tabi olup; sorumluluk bakımından 129/5 ile getirilen düzenlemeye ve disiplin soruşturmalarındaki güvenceye sahip olmalarıdır.

Öte yandan Yargıtay Ceza Genel Kurulu, 20 Ocak 1969 tarih ve 3/17 sayılı kararında, 633 sayılı Diyanet İşleri Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun hükümleri, yasanın gerekçe-

---

282 *A.g.e.*, 75-76

283 *A.g.e.*, 78.

284 Nitekim durumu irdeleyen Ali Ülkü Azrak, Diyanet İşleri Başkanlığı memurlarının, Anayasa'nın 128. maddesinin doğal sonucu olarak kamu hizmeti gördüğünü belirtmektedir: "Dünden Bugüne Yönetim", 17.

si ve Türk Ceza Kanunu'nun 279. maddesi hükmü ile 8 Ağustos 1941 tarih, 1255 sayılı Türkiye Büyük Millet Meclisi yorum kararını[285] gerekçe göstererek din görevlilerinin görevinin kamu görevi niteliğinde kabulüne ve memur sayılmasına olanak bulunmadığına hükmetmiştir.[286] Yargıtay'ın çeşitli daireleri tarafından verilmiş kararlar da aynı yöndedir.[287] Bu hükümlerin hukuksal sonucu olarak, bu görevliler Memurin Muhakematı Hakkında Kanun'la getirilen prosedüre tabi olmayıp; haklarında doğrudan ceza davası açılabilir.

Danıştay İkinci Dairesi de, vermiş olduğu bir kararında "idari görev" kriterini kullanmıştır. Bu Daire'ye göre,

> "Türk Ceza Kanunu'nun 279. maddesi ve bu maddeye açıklık kazandıran 1255 sayılı TBMM yorum kararı memur tanımında

---

285 Anılan kararın metni için bkz. *Resmi Gazete*, 13 Ağustos 1941-4885.

286 Anılan kararın metni için bkz. *Doktrin ve İçtihatlar Bülteni*, 2 (1969), 7.

287 Yargıtay Birinci Ceza Dairesi, E.71/2155, K.72/19, 28 Haziran 1972, "... Ceza Kanunu uygulaması bakımından memur, kamu görevini yerine getiren kimsedir. Halbuki vaiz, imam, hatip gibi din hizmetlilerinin yaptıkları vazifeler kamu görevi mahiyetinde olmadığından, bunların TCK'nın 279 ve 251. maddeleri uygulamasında memur sayılması mümkün değildir" (*Resmi Kararlar Dergisi*, 8, III/2 [1973], 28); Yargıtay İkinci Ceza Dairesi, E.1982/6983, K.1982/6929, 24 Aralık 1982, "ÖZET: İmamın görevi, kamu görevi niteliğinde değildir. Davanın iddianame ile Sulh Ceza Mahkemesi'ne açılması gerekir. Bu konuda Memurların Yargılanmalarına İlişkin Yasadaki usul uygulanmaz" (*Yargıtay Kararları Dergisi*, IX [Mart 1983] 3, 426). Bu konuya ilişkin bir farklı yargısal hüküm, 633 sayılı Kanun'da değişiklik yapan 1982 sayılı Kanun'un 23. maddesinin (D) bendiyle getirilmiş olan, "Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilâtı'nda çalışan müftü, vaiz, murakıp, kur'an kursu öğreticisi ve imam-hatip gibi personelin görevlerinden doğan veya görevlerinin yapılması sırasında işledikleri suçlardan dolayı yargılanmaları, Memurin Muhakematı Hakkında Kanun hükümlerine göre yapılır" şeklindeki düzenleme karşısında Yargıtay Dokuzuncu Ceza Dairesi'nin almış olduğu E.1979/4660, K.1979/4665 sayılı ve 19 Kasım 1979 tarihli kararıdır: "... Savunmalarında (imam), (imam-hatip) olduğunu bildiren sanığın 633 sayılı Kanun'un değişik 23/D maddesinde belirlenen kişilerden olup olmadığı ve kendisinin Memurin Muhakematı Hakkındaki Kanun'a tabi bulunup bulunmadığı araştırılmadan iddianame ile açılan dava üzerine duruşmaya devamla yazılı şekilde mahkûmiyet hükmü tesisi yasaya aykırı ... görülmüş olduğundan ... hükmün ... bozulmasına ... karar verildi" (*Yargıtay Kararları Dergisi*, V [Aralık 1979] 12, 1793). 1982 sayılı Kanun'un Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi ve bu hükmün yürürlüğe girmesinden sonraki kararlar, yukarıdaki 1982 tarihli örnekte olduğu gibi, yine de din görevlilerinin ceza hukuku bakımından memur sayılmadığı yönündedir.

kamu görevini esas almıştır. Ceza Kanunu bakımından memur, kamu görevini yerine getiren kimsedir. Halbuki imam-hatip vaiz gibi din hizmetlilerinin yaptıkları vazifeler, kamu görevi niteliğinde olmadığından bulunan Ceza Kanunu uygulanmasında da memur sayılmalarına olanak yoktur. Nitekim Yargıtay Ceza Genel Kurulu'nun 20.1.1969 gün ve K.693/17 sayılı kararında bu durum açıkça ifade edilmiştir. Öte yandan Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un 16. maddesi ile, il ve ilçe müftüleri Diyanet İşleri Başkanlığı'nı temsilen bölgelerindeki din hizmetlerini, dini müesseseleri yönetmek ve din görevlilerinin hizmetlerini düzenleyip, kontrol etmek ile görevlendirilmişlerdir. Müftülerin, ancak anılan idari görevleri ile ilgili ya da bu görevleri yaparken işledikleri suçları Memurin Muhakematı Hakkındaki Kanun kapsamında düşünmek mümkündür. Halbuki, olayımızda devletin askeri ve emniyeti muhafaza kuvvetlerini alanen tahkir ve tezyif etmek suçunu vaaz sırasında işleyen sanık .... ilçesi müftüsü ... 'nun vaaz etmek görevi bir kamu görevi niteliğinde olmadığından adı geçen sanık hakkında Memurin Muhakematı Hakkındaki Kanun'a göre il yönetim kurulunca karar verilmesinde yasaya uyarlık yoktur." [288]

Bu kararla Danıştay İkinci Dairesi "idari görev-idari olmayan görev" ayırımı yaratmakta ve Başkanlığın teknik-idari hizmetler dışında kalan görevlerini kamu görevi saymamaktadır. Yargıtay kararlarındaki ceza hukuku bakımından memur tanımından bir kademe farklı olmasına rağmen yine de bu yorumla Danıştay tarafından da son tahlilde varılan sonuç, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın personelinin bir kısmının Memurin Muhakematı Hakkındaki Kanun'a tabi olmayacakları yönündedir. Oysa Sıddık Sami Onar'a göre, "memur mefhumunun umumi ve müşterek sayılan iki esaslı unsuru vardır."[289] Bunlardan birincisi, memurun "kendisine bir kamu hizmeti tevdi edilen kimse" olduğu; ikincisi de, "İdare'nin daimi, sabit ve normal kamu hizmetleri kadrosuna girmiş ve bu kadronun dereceleri içinde

288 Danıştay İkinci Dairesi, E.1982/4344, K.1983/477, 28 Şubat 1983. Anılan karar, *Danıştay Dergisi*, XIV (1984) 52-53, 87'de yayınlanmıştır.

289 S.S. Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, 3. bası, 1074-1075.

kaynaşmış" bulunduğudur.[290] İkinci unsur, "memur sıfatının tayin ve tespitinde ve memurları diğer ajanlardan ayırmakta en ehemmiyetli rol oynayan bir karakterdir."[291] Çünkü, kamu hizmetlerinin kesintisiz yürütülmesi için, hizmete sürekli biçimde bağlı, hizmetin daimi unsuru haline gelmiş kamu görevlileri kitlesinin varlığı zorunludur. Gerek Anayasa koyucu, gerek yasama organı, gerek Anayasa yargısı tarafından açıklanmış ilgili iradelerinde, Diyanet İşleri Başkanlığı kadrolarında yer verilmiş tüm personelin de, bu iki koşulu karşılayacak şekilde düzenlenmiş olduğu görülmektedir.

"Kamu görevlileri" teriminin gerek Anayasa metninde, gerek kanunlar ve diğer genel düzenleyici işlemlerde karışıklığa yol açacak biçimlerde, tertiplerde kullanılmış ve kullanılmakta olduğu; bu kavram çevresinde kullanılan, "kamu hizmeti görevlileri", "kamu görev ve hizmetinde bulunanlar"; "kamu hizmetlerinde herhangi bir sıfat ve suretle çalışmakta olan kimse"; "kamu hizmeti"; "kamu hizmetine girenler" gibi terimlerin de bu kargaşayı artırdığı öğretide gözlemlenen bir sorundur.[292] Ancak irdelemekte olduğumuz kurum personelini, Sait Güran'ın Anayasa Mahkemesi'nin XXII. kuruluş yıldönümü dolayısıyla 25-27 Nisan 1984 günlerinde düzenlenen sempozyuma sunmuş olduğu ve Anayasa'nın 128 ve 129. maddeleri yönünden kamu görevlileri ve bakanların durumunun tartışıldığı bildirisindeki belirlemelerin bazısı ışığında ele aldığımızda ortaya, Anayasa'nın gerek 128 gerek 129. madde hükümlerine tabi oldukları çıkmaktadır.[293] 128/1'de anılan görevler, hem genel idare, yani "kamusal yönetim" usullerine göre yürütülen; hem de asli ve sürekli nitelikte olduğundan ve tanım gereği öncelikle ve kaideten memurlar tarafından yerine getirilen türdendir. 128/1'de memurlar dışında, kapsamına "ancak İdare ile 'kamu hukuku' ilişkisi bulunup, hizmetin 'asli

290 *A.g.e.*, 1075.

291 *A.g.e.*, 1076.

292 Bu konuda bkz. S. Güran, "Anayasa'nın 128 ve 129. Maddeleri Yönünden Kamu Görevlileri ile Bakanların Durumu", 30-32.

293 Aralarında, inceleme konum gereğince özellikle üçüncü ve beşincisinden yararlanmış olduğum anılan belirlemeler için bkz. *a.g.e.*, 34-35.

elemanı' sayılabilecek bir görevde çalışanlar" girebilir hükmüne varılan "diğer kamu görevlileri" de anılmaktadır. Bu şekilde çizilen geniş yelpaze içinde Anayasa'da genel İdare içinde yapılandırılmış Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 657 sayılı Kanun'a tabi tüm personelinin de yer alması gerekir. 129. maddenin son fıkrası uygulaması bakımından, bu hükmün amaç ve işlevinden hareketle, 128/1'e ait açıklamalarla irtibatlandırılması ve bu suretle izin güvencesinin, memurlar ve "ancak İdare ile 'kamu hukuku' ilişkisi bulunup, hizmetin 'asli elemanı' sayılabilecek bir görevde çalışanlar"dan oluşan diğer kamu görevlilerini kapsadığının belirtilmesi karşısında, bu olanaktan Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin de yararlanması hukuken kaçınılmazdır. Böylelikle, gerek bu çerçevede gerek anılan Anayasa Mahkemesi kararı ışığında, Yargıtay ve Danıştay'ın benimsemiş olduğu yorumların zorlama olduğunun kabul edilmesi gerekir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin kadro düzenlemeleri

3 Mart 1340 (1924) tarih ve 429 sayılı Şer'iye ve Evkaf ve Erkânıharbiyei Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun'la[294] kurulmuş olan Diyanet İşleri Reisliği'nin teşkilât ve kadroları bu kanunda gösterilmemiştir.

1924-1926 yıllarında Diyanet İşleri Reisliği'nin kadro yapısı, bütçe kanunlarında yalnızca maaş ya da ücret yekûnu olarak gösterildi. Buna göre, merkez teşkilâtında Reis, Heyet-i Müşavere ile me'murin-i merkeziye ve müstahdemin-i muhtelife; taşra teşkilâtında da müfti, müfti müsevvidi, müfti katibi, müftilik müstahdemi, müstahdemin-i ilmiye, dersiam,[295] kürsü şeyhi, vaiz, cuma vaizi, huffaz muallimi ve Hayrat-ı Şe-

294 Kanun metni için bkz. *Düstur*, III (1931) 5, 665.

295 Dersiam, Osmanlı İmparatorluğu devrinde medreselerde ders veren müderrislerin ünvanıdır. 3 Mart 1340 ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bütün medreseler kapatılınca, buralarda ders veren dersiamlara kayd-ı hayat şartıyla Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinden maaş bağlanmıştır. Sonradan gerçekleştirilen bir düzenlemeyle, Cumhuriyet hükümetlerinde memuriyet görevi alan dersiamların dersiamlık maaşı kesilmemiş, her iki maaşı da almaları sağlanmıştır.

rife hademesi ünvanları yer almış; ancak kadro sayıları belirtilmemişti.[296]

Reisliğin merkez ve taşra teşkilâtlarının kadro yapısı ünvan, adet ve maaş ya da ücret olarak ilk kez 1927 yılı Bütçe Kanunu'nda[297] gösterildi. Buna göre, kurumun merkez teşkilâtına 57 maaşlı memur ve 5728 ücretli müstahdem; taşra teşkilâtına da 1373 maaşlı memur ve 5668'i hademei- hayrat ol-

296 Cami Hademeleri Nizamnamesi'nde, iki tür cami hizmetleri bulunduğu; bunlardan birinin imamlık, hatiplik, vâizlik, reisülkurralık gibi ilmi hizmetle, diğerinin de kayyımlık, mahyacılık gibi bedeni hizmetle ilgili olduğu belirtilmekteydi. Nizamname'nin 2. maddesine göre, "ilmi ve bedeni hizmetleri ifa edenlerin intihabı, tayin ve azilleri bu nizamnameye, köy imamlarının tayini Köy Kanunu'na tabi"ydi. Anılan düzenlemenin metni için bkz. 12 Ağustos 1928 gün ve 6995 sayılı Cami Hademeleri Nizamnamesi'nin Meriyete Vaz'ı Hakkında Kararname, *Düstur*, III (1931) 9, 1146-1152; *Resmi Gazete*, 1 Eylül 1925-977. Köy imamlarının statüsü, 18 Mart 1924 tarihli ve 442 sayılı Köy Kanunu'nun 83-86. maddelerinde düzenlenmiştir. Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1931) 5, 336; *Resmi Gazete*, 7 Nisan 1924-68. 1928 tarihli Cami Hademeleri Nizamnamesi'ne ilişkin şu işlemler mevcuttur: Cami Hademeleri Nizamnamesi'nin 32 ve 38. Maddeleri Hakkında 8 Kanunuevvel 1928 Tarihli ve 69 Sayılı Şurayı Devlet Kararı (*Düstur*, III (1934) 10, 182; *Resmi Gazete*, 29 Kanunusani 1929-1105); 26 Nisan 1930 tarihli ve 9180 sayılı Cami Hademeleri Nizamnamesine Zeyl Olmak Üzere Takdim Kılınan Nizamnamenin Mer'iyete Vaz'ı Hakkında Kararname (*Düstur*, III (1930) 11, 378-379; *Resmi Gazete*, 19 Mayıs 1930-1497); 13 Mart 1932 tarihli ve 12398 Sayılı Cami Hademeleri Nizamnamesi'nin Bazı Maddelerinin Tadili Hakkında Nizamname (*Düstur*, III (1932) 13, 147-150; *Resmi Gazete*, 26 Mart 1932-2060); 8 Mayıs 1933 tarihli Cami Hademeleri Nizamnamesi'nin 14 ve 7. Maddelerinin Telifi Hakkında Şurayı Devlet Kararı (Düstur, III (1933) 14, s. 1624-1625; *Resmi Gazete*, 17 Temmuz 1933-2454). 1935 yılında, Evkaf Umum Müdürlüğü tarafından yeni bir Cami Hademesi Nizamnamesi hazırlanıldı ve gerekli prosedürden geçirilerek 22 Nisan 1935'te yürürlüğe konuldu. Anılan düzenlemelerin metni için bkz. 22 Nisan 1935 gün ve 2/2392 sayılı Cami Hademesi Nizamnamesi'nin Meriyete Konulması Hakkında Kararname, *Düstur*, III (1936) 16, 724-732; *Resmi Gazete*, 1 Mayıs 1935-2991. 1935 tarihli Cami Hademeleri Nizamnamesi'ne ilişkin şu işlemler bulunmaktadır: 21 Kanunuevvel 1936 tarihli ve 2/5740 Sayılı Cami Hademesi Nizamnamesi'nin Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve 3. ve 13. Maddelerine Birer Fıkra Eklenmesi Hakkında Nizamname (*Düstur*, III (1937) 18, 176-181; *Resmi Gazete*, 31 Kanunuevvel 1936); 15 Kanunusani 1937 tarihli ve 3092 sayılı Vaiz ve Dersiamlar Hakkında Kanun (*Düstur*, III [1937] 18, 230-231; *Resmi Gazete*, 23 Kanunusani 1937-3515); 15 Şubat 1938 tarihli ve 2/8124 sayılı 22/4/1935 tarihli Cami Hademesi Nizamnamesi'nin 21. Maddesini Değiştiren Nizamname (*Düstur*, III [19..] 19, 319-320; *Resmi Gazete*, 2 Mart 1938-3845). Bu dönemdeki yargısal uygulamadan bir örnek için bkz. *Danıştay Kararları Dergisi*, 7 [1938-1939], 52-53.

297 19 Nisan 1927 tarihli ve 1011 sayılı 1927 Senei Maliyesi Muvazenei Umumiye Kanunu. Bkz. *Düstur*, III (2. bası, 1946) 8, 190 ve 277-280.

mak üzere 5728 ücretli müstahdem kadrosu tahsis edilmiş; toplam kadro sayısı 7172'ye ulaşmıştı. Bu kadrolar 1928 yılı Bütçe kanunu'yla[298] merkez örgütünde 65, taşra örgütündeyse 6251'e; toplam olarak da 6316'ya varmıştır.

30 Haziran 1929 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanan 1452 sayılı Devlet Memurları Maaşatının Tevhid ve Teadülüne Dair Kanun'a[299] ekli Diyanet İşleri Reisliği kadro cetvelinde, ilk defa kurumun daimi maaşlı memur kadroları belirlenmiş ve derece, ünvan, adet, maaş olarak gösterilmiştir. Bu Kanun'la Diyanet İşleri Reisliği'nin merkez örgütüne 53, taşra örgütüne de 485 olmak üzere toplam 538 kadro tahsis edildi. Ancak, anılan cetvelde yer almayan, özellikle dersiam, vaiz, hıfz muallimi, hademe-i hayrat ve odacı gibi din hizmetleri ve yardımcı hizmetlerle ilgili diğer kadrolar 1929'dan 1970 yılına dek barem dışı olarak, her yıl bütçe kanunlarına ekli "D" cetvellerinde gösterilmiştir. 1929 yılı Bütçe Kanunu[300] (D) Cetvelinde Diyanet İşleri Reisliği merkez örgütü için barem dışı olarak 13. taşra örgütü için de 5546 kadro saptanmış; böylece, Diyanet İşleri Reisliği'nin genel kadro sayısı 6097 olmuştur.

Evkaf Umum Müdürlüğü'nün 1931 yılı Bütçe Kanunu ile, 1931 yılı Haziran ayından itibaren bütün cami ve mescitlerin idaresi ve bunların görevlilerinin Evkaf Umum Müdürlüğü'ne verilmesi üzerine, 1930 yılı Bütçe Kanunu'nda yer alan 26 adet İstanbul Kürsü ve Cuma Vaizi ve 4081 cami görevlisi kadrolarıyla birlikte Evkaf Umum Müdürlüğü'ne geçmiş ve bu uygulama 1950 yılına kadar devam etmiştir.[301] Bu nedenle, 1931 yı-

---

298 1928 Senei Maliyesi Muvazenei Umumiye Kanunu, *Düstur*, III (1931) 9, 341 özellikle 344.

299 Kanun metni için bkz. *Düstur*, c.III, 10/2 (1934), s. 1051 ve 1064-1066.

300 1929 Mali Senesi Bütçe Kanunu, *Düstur*, III, (1934) 10-2, 1172.

301 Kanun metni için bkz. *Düstur*, III (1930) 12, 551. Ayrıca, 4 Kanunusani 1932 tarihli ve 670 Sayılı Cami ve Medreselerin İdaresi ve Bunların Hademesi Hakkında Heyeti Umumiye Kararı'nın metni için bkz. *Düstur*, III (1932) 13, 72-73; *Resmi Gazete*, 9 Kanunusani 1932-1997. Anılan düzenlemeye ilişkin olarak şu işlemler mevcuttur: 15 Teşrinisani 1935 ve 2845 Sayılı Cami ve Mescidlerin Tasnifine ve Tasnif Harici Kalacak Cami ve Mescid Hademesine Verilecek Muhassasat Hakkında Kanun (*Düstur*, III [1936] 17, 13-14; *Resmi Gazete*, 22 Teşrinisani 1935-3163; ilgili Meclis görüşmeleri için *Zabıt Ceridesi*, V

lından itibaren Diyanet İşleri Reisliği'nin toplam kadro sayısında büyük bir azalma olmuştur.[302]

22 Haziran 1935 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanan 2800 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun[303] eki cetvelde, merkez ve taşra örgütü kadroları derece, ünvan, adet ve maaş itibariyle yeniden tespit edildi; merkez örgütüne 29, taşra örgütüne 451, böylelikle de toplam 480 kadro tahsis edildi.

8 Temmuz 1939 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanan 3656 sayılı Devlet Memurları Aylıklarının Tevhid ve Teadülüne Dair Kanun[304] eki cetvelde Diyanet İşleri Reisliği'nin merkez ve taşra teşkilâtı kadroları da belirlenmiştir. Ayrıca, 11 Temmuz 1939 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanan ve 2800 sayılı Kanun'da Değişiklik yapan 3665 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Kanun[305] eki cetvelde, Diyanet İşleri Reisliği'nin kadroları yeniden tespit edilmiş; ancak, bu kanunun 3. maddesi gereğince 3656 sayılı barem (genel kadro) kanununun eki cetvel kaldırılarak yerine anılan 3665 sayılı Kanun eki cetvel konmuştur.

7 Temmuz 1939 tarihinde kabul edilen ve 11 Temmuz 1939 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanan 3711 sayılı Hatay Vilayeti Kurulmasına Dair Kanun[306] eki cetvelde, Hatay il ve ilçe müftü-

---

[1935] 10-2, 19-20 ve 59); 9 Nisan 1941 tarihli ve 3994 Sayılı Cami ve Mescidlerin Tasnifine ve Tasnif Harici Kalacak Cami ve Mescid Hademesine Verilecek Muhassasata Dair 2845 Sayılı Kanun'un Birinci Maddesine Bazı Fıkralar İlavesi Hakkında Kanun (*Düstur*, III (1941) 22, 459; *Resmi Gazete*, 15 Nisan 1941-4785).

302 "Diyanet İşleri Reisliği kadrosunda dahil bulunan vaiz ve dersiam sınıflarında vuku bulacak münhaller kadrodan çıkarılır" hükmünü taşıyan 8 Mayıs 1933 tarihli ve 2171 Sayılı Vaiz ve Dersiam Maaşları Hakkında Kanun (*Düstur*, III, 14 [1933], 230-231; *Resmi Gazete*, 14 Mayıs 1933-2400) bu durumun bir örneğidir.

303 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1935) 16, 1501-1504; *Resmi Gazete*, 22 Haziran 1935-3035.

304 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1939) 20/2, 1397; *Resmi Gazete*, 8 Temmuz 1939-4253.

305 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, c.III (1939) 20/2, 1552-1554; *Resmi Gazete*, 11 Temmuz 1939-4255.

306 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, c.III, 20/2 (1939), s. 1552-1554; *Resmi Gazete*, 11 Temmuz 1939-4255. Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1939) 20/2, 1552-1554; *Resmi Gazete*, 11 Temmuz 1939-4255.

lüklerinin kurulması için, örgüt kadrolarına eklenmek üzere 6 müftü, 1 müftü müsevvidi, 4 vaiz ve 2 katip kadrosu; 1939 yılı Bütçe Kanunu'na[307] eklenmek üzere de 6 hademe kadrosu ihdas edilmiştir. Bundan başka çeşitli yıllarda, ilçe kurulması hakkında çıkarılan kanunlarla da müftü kadroları ihdas edilmiştir.

CHP'nin tek parti döneminden kalan iktidarının ve Günaltay Hükümeti'nin son günlerinin yaşanmakta olduğu[308] 29 Nisan 1950 tarihinde yürürlüğe konulan 5634 sayılı, Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında 2800 Sayılı Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanun'a Ek Kanun[309] eki cetvelde, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez örgütüne 52, taşra örgütüne de 889 olmak üzere toplam 941 kadro tahsis edildi. Gezici vaizliğin de ilk kez ihdas edildiği hukuki düzenleme bu kanundur; ayrıca Geçici 7. madde gereği vaizlik kadroları tahsis edilerek vaizler kadroya geçirilmiştir. Anılan Kanun'un 5. maddesi gereğince de, Kanun eki (3) sayılı cetvelde gösterilen hayrat hademesi kadroları (4503 adet imam-hatip ve müezzin-kayyum kadrosu), Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden tekrar Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilmiş[310] ve bu kadrolar 1950 yılından itibaren, her yıl bütçe kanunlarına ekli "S" cetvellerinde gösterilmiştir. Bütçe kanunlarına ekli D cetvellerindeyse, barem dışı olarak sadece cuma ve kürsü vaizi, dersiam, Kur'an öğrencisi, memur ve odacı kadroları gösterilmeye devam edilmiş; vaiz kadroları 5634 sayılı Kanun eki (1) sayılı cetvelde yer almıştır.

11 Şubat 1955 tarihinde kabul edilen ve 1 Mart 1955 tarihinde yürürlüğe giren 6465 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına

307 1939 Mali Yılı Muvazenei Umumiye Kanunu, *Düstur*, III (1939) 20, 707.

308 Birinci Menderes Hükümeti, 22 Mayıs 1950'de oluşturulmuştur.

309 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1950) 31, 1950-1957; *Resmi Gazete*, 29 Mart 1950-7469.

310 Ayrıca, bu Kanun'la imam-hatip, müezzin ve kayyımların atama, nakil, emeklilik ve göreve son verme işlerini yürütmek üzere bir müdür, bir müdür yardımcısı, bir tevcih şefi ve beş memurdan oluşan Hayrat Hademesi İşleri Müdürlüğü kurulmuş; 6 madde gereğince hazırlanan Hayrat Hademesi Tüzüğü de, Bakanlar Kurulu tarafından 21 Nisan 1952 tarihinde kararlaştırılarak, 12 Mayıs 1952 gün ve 8107 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Dair Olan 5634 Sayılı Kanun'da Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun[311] eki cetvelde 25 adet müftü kadrosu ihdas edildi ve imam-hatip okulu mezunlarının maaşlı memur olarak atanması için 100 adet imam-hatip kadrosu tahsis edildi.

2 Temmuz 1965 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanarak 15 Ağustos 1965'te yürürlüğe giren 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'a[312] ekli (2) sayılı cetvel ile, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kadroları yeniden düzenlendi; merkez örgütüne 203, taşra örgütüne 19.490 olmak üzere toplam 19.693 kadro tahsis edildi.[313] Ancak, 1970 yılına kadar barem dışı olarak bütçe kanunlarının (D) cetvellerinde Kur'an öğrencisi, bucak ve köy imam-hatipleri, daktilo, hademe, kayyım, bekçi ve şoför kadroları; (S) cetvellerinde de hayrat hademesi (imam, hatip, müezzin, kayyım) kadroları gösterilmiştir.

657 sayılı Devlet Memurları Kanunu[314] uyarınca, personelin intibak işlemlerinde kullanılmak üzere, 31 Temmuz 1970 tarih ve 1322 sayılı Genel Kadro Kanunu[315] ile Diyanet İşleri Başkanlığı'na çeşitli sınıf ve derecelerden 31.149 adet kadro verildi. Ayrıca 1971 yılından itibaren kadro ihdasları ve 1-4 derece kadroların iptal ve ihdas işlemleri Bakanlar Kurulu Kararları'yla; 5-15 derece kadroların iptal ve ihdas işlemleriyse Maliye Bakanlığı yazılarıyla yapılmıştır.

14 Aralık 1983 tarihli *Resmi Gazete*'nin mükerrer sayısında yayımlanan 190 sayılı Genel Kadro ve Usulü Hakkında Kanun

---

311 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1955) 36, 241-242; *Resmi Gazete*, 19 Şubat 1955-8935.

312 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, V (1965) 4, 2911; *Resmi Gazete*, 2 Temmuz 1965-120389.

313 1965 tarihli ve 633 sayılı Kanun sonrasında, 1967'de imam-hatip, hatip, müezzin-kayyım ve kayyımların görevleri, nitelikleri, atanma ve yükselmeleri için gereken seçme ve sınav usulleri, disiplin cezaları, izin, nakil ve işten çıkarmayla ilgili düzenlemelerine ilişkin olarak Diyanet İşleri Başkanlığı Cami Görevlileri Yönetmeliği çıkartıldı (*Resmi Gazete*, 15 Eylül 1967, 3-8). Aynı şekilde, vaizlere ilişkin düzenleme de 1969'da Diyanet İşleri Başkanlığı Va'z ve Va'z Edecekler Yönetmeliği ile gerçekleştirildi (*Resmi Gazete*, 17 Aralık 1969-13376, 5-7).

314 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, V (1965) 4-3, 3044.

315 Bkz. *Düstur*, V, (1970) 9-2, 2678.

Hükmünde Kararname'nin eki sayılan 18 Temmuz 1984 tarih ve 84/8360 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi[316] eki kadro cetvellerinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütün kadroları bir kez daha belirlendi; çeşitli sınıf ve derecelerden merkez örgütüne 1082, taşra örgütüne 77.251, yurtdışı örgütüne 143; döner sermaye işletmesine 103, şahsa bağlı olarak da 3 adet dersiam olmak üzere toplam 78.582 kadro tahsis edildi. Ancak söz konusu cetvelde tutulu bulunan kadrolar, 1985,[317] 1986[318] ve 987[319] yıllarında çıkarılan Bakanlar Kurulu kararlarıyla serbest bırakıldı.

31 Ağustos 1990 tarihli ve 90/844 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi[320] ile, kurumun taşra örgütüne 3027 ek kadro verilmiş olup; bunun 600'ü Kur'an kursu öğrencisi, 2000'i imamhatip, 396'sı müezzin, geri kalanı öğretmen ve Kur'an kursu müdürüdür. Tahsis edilen Kur'an kursu öğreticisi kadro derecesi 8-11 arasında değişken, müezzinlerinki 10-12. derece arasındadır. Kur'an kursu müdürüne ise, 3. dereceden kadro verilmiştir.

4 Mart 1991 tarihinde Bakanlar Kurulu, 190 sayılı Kanun Hükmünde Kararname'ye bağlı (V) sayılı cetvelde yer alan "genel idari hizmetler" sınıfına bağlı 12. dereceden 725 adet kadronun sınıf, ünvan ve derecelerinin değiştirilmesi suretiyle Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilmesini kararlaştırmıştır.[321]

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1998-2007 yılları arasındaki personel sayıları aşağıda belirtilmektedir:

316 Bu kararname *Resmi Gazete*'de yayınlanmamıştır. Kararname'nin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi (1924-1987)*, 100-110.

317 3 Nisan 1985 tarihli ve 85/9352 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi, 22 Nisan 1985 gün ve 18733 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanmıştır.

318 29 Mayıs 1986 tarihli ve 86/106982 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi, 8 Haziran 1986 gün ve 19131 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanmıştır.

319 14 Mayıs 1987 tarihli ve 87/11810 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi, 10 Haziran 1987 gün ve 19483 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanmıştır.

320 *Resmi Gazete*, 11 Kasım 1990-20692.

321 91/1519 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı, *Resmi Gazete*'nin 12 Mart 1991 tarih ve 20812 sayılı nüshasında yayınlanmıştır.

1998	79,685
1999	77,795
2000	75,433
2001	76,044
2002	74,374
2003	74,114
2004	71,693
2005	80,299
2006	79,810
2007	84,195

Kaynak: http://www.diyanet.gov.tr/turkish/tanitim/istatistiksel_tablolar/1_personel/1_1_personel_sayisi.xls

Diyanet İşleri Başkanlığı Personeli Atama Usulleri

Kurumda halen atama ve yer değiştirmeler 25 Ağustos 2004 tarihli ve 25564 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe konmuş olan Diyanet İşleri Başkanlığı Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği gereğince yürütülmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı kurulduğundan beri gerçekleştirilmiş tüm hukuki düzenlemeler gereği Diyanet İşleri Başkanı, Başbakan'ın önermesi üzerine Cumhurbaşkanı tarafından atanmış; halen kısmen de olsa yürürlükte olan düzenlemede bu prosedürde Cumhurbaşkanı'nın imza edeceği Bakanlar Kurulu Kararına yer verilmiştir. Başkan'ın atama yöntemi, 429 sayılı Şer'iye ve Evkaf ve Erkânıharbiyei Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun'un 3. maddesinde; 2800 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun'un 3. maddesinin birinci fıkrasında; 3665 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun'da Bazı Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ve 5634 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanun'a Ek Kanun'un 2. maddesinin birinci fıkrasında; 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un 21. maddesinin (a) bendinde düzenlenmiştir. Cumhurbaşkanı tarafından geri gönderilmiş olduğundan kanunlaşmamış olan 1893 sayılı Kanun Tasarısı'nda Diyanet İşleri Başkanı'nın, Aday Tespit Kurulu'nun seçeceği üç aday içerisinde Başbakan'ın tekli-

fi üzerine Cumhurbaşkanı'nın imza edeceği Bakanlar Kurulu Kararı'yla atanması yolu düzenlenmişse de; 1982 sayılı Kanun'la da, 633 sayılı Kanun'daki yöntem aynen benimsemiştir.

2800 sayılı Kanun'un 3. maddesinin ikinci fıkrasında da, Müşavere Heyeti azası ile Zat ve Yazı İşleri Müdürlerinin göreve gelme sürecinin, Diyanet İşleri Başkanı'nın belirlemesi, Başbakan'ın ataması, Cumhurbaşkanı'nın onaylaması üzerine tamamlandığı esası düzenlenmiştir. 3665 sayılı Kanun'la bu mercilere "reis muavini" eklendi; 5634 sayılı Kanun'un 2. maddesinin birinci fıkrasında "Müşavere ve Dini Eserler İnceleme Kurulu" üyeleri ve bu kurulun üye yardımcılarıyla müdürlerin atanma usulleri yer aldı. Bu düzenlemeyle kurul üyelerinin seçim süreci, yöntemi korunmuştur; üye yardımcılarıyla müdürler ise Diyanet İşleri Başkanı'nın belirlemesi üzerine Başbakan tarafından atanmaktaydı. Bu Kanun'un 2. maddesinin son fıkrasında da, anlamlar dışında kalan memurların atanmasının Diyanet İşleri Başkanı tarafından gerçekleştirileceği düzenlenmişti.

2800 sayılı Kanun ayrıca, müftülerin atanma sürecine seçimin katıldığı tek yasal düzenleme olma özelliğini taşımaktadır. 4. madde gereğince, illerde valilerin, ilçelerde kaymakamların başkanlığı altında o yerdeki dersiam, vaiz, imam ve hatiplerle belediye üyelerinin biraraya gelerek müftülük için gereken ilim ve erdeme sahip kişiler arasından gizli oyla üç kişi seçmekteydi. Valilik, özel görüşü de eklenerek seçim sonucunu Diyanet İşleri Başkanlığı'na bildirmekte; bu üç kişiden biri tercih olunarak Diyanet İşleri Başkanı tarafından müftü olarak atanmakta; seçimin uygun görülmediği durumlarda da yenilenmesi için geri gönderilmekteydi.

633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un 22. maddesi görevlerin gerektirdiği niteliklerı; 21. maddesi atamalara ilişkin düzenlemeleri içerir.[322]

322 633 sayılı Kanun'un, Din İşleri Yüksek Kurulu üyelikleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na atanacaklarda aranacak özel niteliklere ve atanma usullerine ilişkin hükümlerin, 657 sayılı Kanun'un 237. maddesinin (b) fıkrasıyla yürürlükten kaldırılmamış olduğu hakkında Danıştay Üçüncü Dairesi'nin E.71/498, K.71/509 sayılı ve 15 Eylül 1971 tarihli kararı, Genel Kurul'dan geçmemiştir. Anılan karar, *Danıştay Dergisi*, c.II, 6-7 (1972), s. 122-126'da yayınlanmıştır.

Bunlardan 22. maddede aranılan ortak nitelik "Diyanet İşleri Başkanı ile kuruluşun bütün görevlilerinde itikadı, ibadeti, tavır ve hareketinin İslam törelerine uygunluğu çerçevesinde bilinir olduğu" şeklindedir; ayrıca çeşitli kadrolar için gerekli eğitim düzeyi de bu maddede düzenlenmiştir.[323] 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 98. maddesinin (b) fıkrasında yer alan, memurluğa alınma şartlarından herhangi birini taşımadığının sonradan anlaşılması veya memurlukları sırasında bu şartlardan herhangi birini kaybetmesi halinde devlet memurluğunun sona ereceği hükmü bu gereklilikler bakımından da tabii ki geçerlidir.[324] Halen yürülükte olan düzenlemede başkan, başkan yardımcısı, Mushafları İnceleme Kurulu başkanı, daire başkanı ve başkanlık vaizi olabilmek için dört yıllık yüksek öğrenim mezunu olmak şartı aranmaktadır. Diyanet İşleri Başkanı olarak atanabilmek için ayrıca 40 yaşını tamamlamış olmak ve Başkanlık teşkilatında müftülük veya üstü görevlerde veya İlahiyat fakültelerinde öğretim üyesi olarak toplam on yıl çalışmış olmak koşulları mevcuttur. (madde 5)

Halen Din İşleri Yüksek Kurulu[325] üye adayları "Diyanet İşle-

---

323 Din öğrenimi veren bir yüksekokul veya fakülteyi bitirmemesine karşın böyle bir yüksekokul veya fakültede yalnız dinsel birimlerin herhangi bir dalında doktora yapmış olanların, 633 sayılı Kanun'un 22. maddesinde belirtilen görevlere atanamayacaklarına ilişkin bir yargı kararı için bkz. Danıştay Üçüncü Dairesi, E.75/18, K.75/32, 17 Ocak 1975. Genel Kurul'un 27 Şubat 1975 gün ve E.1975/5, K.1975/17 sayılı kararıyla onanmış olan anılan karar, *Danıştay Dergisi*, VI (1977) 20-21, 155-156'da yayınlanmıştır.

324 Yargı uygulamasından bir örnek için bkz. Danıştay Beşinci Dairesi, E.80/5132, K.83/6647, 11 Ekim 1983. Anılan karar yayınlanmamıştır.

325 Uygulamada bu kurulun yapısı hakkında oluşan tereddütlerin giderilmesi için Danıştay Üçüncü Dairesi, Müşavere ve Dini Eserler İnceleme Kurulu üyelerinin, 633 sayılı Kanun'un yürürlüğe girmesiyle Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliğine atanmış sayılacakları hususunda bir karar vermiş (E.65/373, K.66/366, 5 Kasım 1965); anılan karar Umumi Heyeti'nin 22 Kasım 1965 gün ve E.1965/284, K.1965/264 sayılı kararıyla onanmıştır. Bu karar yayınlanmamıştır. Danıştay Üçüncü Dairesi ayrıca, 633 sayılı Kanun'un Din İşleri Yüksek Kurulu'nun oluşumuyla ilgili 20, 21 ve 22. maddelerinde öngörülen bazı işlemlerin yapılması için duraksama duyulan konuların açıklığa kavuşturulmasına ilişkin bir karar da vermiştir (E.70/299, K.70/329, 18 Eylül 1970). Genel Kurul'dan geçmemiş olan bu karar, *Danıştay Dergisi*, 1 (1971) 1, 73-77'de yayınlanmıştır. Bu arada, Din İşleri Yüksek Kurulu üyelerinin atanma işlemleri aleyhinde açılan iptal davaları nedeniyle Kurul bir türlü oluşamamıştır. Da-

ri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Üyeliğine Atanacak Üye Adaylığını Tesbitle Görevli Aday Tespit Kurulu Üyeleri ile Din İşleri Yüksek Kurulu Üye Adaylarının Seçim Usulüne dair Yönerge" uyarınca belirlenmekte ve seçim sonuçları atama işlemi için Diyanet İşleri Başkanlığı'na bildirilmektedir.

1982 sayılı Kanun'un Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi ve bu kararın 11 Mayıs 1981'de yürürlüğe girmesi üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş ve görevlerinin hukuksal düzenlenmesi bakımından oluşan boşluk, diğer alanlarda olduğu gibi atamalar alanında da yönetmeliklerle çözümlenmeye çalışılmıştır. 15 sene kadar bir süre Diyanet İşleri Başkanlığı İller ve Yurtdışı Kuruluşları Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği,[326] Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Memurlarının Yer

va Daireleri Kurulu'nda görülen 1966/194 esas sayılı davada, Kanun'un 20. maddesi hükmüne uymayan Tespit Kurulu'nca aday seçimi yapılmış olan kurulun üyelerinin atanmasına ilişkin olarak Devlet Bakanlığı'nın 30 Ocak 1966 tarih ve 345 sayılı teklifi üzerine Bakanlar Kurulu'nca ittihaz edilen 31 Ocak 1966 tarih ve 6/5908 sayılı kararın hukuka aykırılığı sebebiyle iptali istenmiştir. Müşavere ve Dini Eserler İnceleme Kurulu üyesi olup, 633 sayılı Kanun'un yürürlüğe girmesiyle Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliğine atanması gerekirken vaizliğe atanmış olan davacı Ahmet Hamdi Kasapoğlu'nun evvelce Danıştay Beşinci Dairesi'nde açmış olduğu 1965/7728 esas sayılı davada Mahkeme, 20 Ocak 1966 tarihinde 202 sayılı kararı ile işlemin iptali hükmüne varmıştır. Dava Daireleri Kurulu da 5 Kasım 1966 tarihli ve 1966/1222 sayılı kararı ile, Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliği kazanılmış hakkı olan davacının bu durumu nazara alınmadan varılmış olduğu ve on bir üyeliğin tamamını içerdiğinden Kasapoğlu'nun bu göreve getirilmesi olanağını ortadan kaldırdığı gerekçelerine dayanarak Bakanlar Kurulu'nun anılan işlemi iptal etmiştir (Anılan kararın metni, *Danıştay Kararları Dergisi*, XXX, 107-110, 141-144'te yayınlanmıştır). Dava Daireleri Kurulu'nda görülen 1967/444 esas sayılı davada da, Din İşleri Yüksek Kurulu üyelikleri için yapılan seçime ait olan 31 Aralık 1966 gün ve 6/7502 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'nın, seçimlerin Kanun'un 20. maddesi hükmüne uymayan bir kurul tarafından yapılmış, nisaba riayet edilmemiş ve Müşavere ve Dini Eserler İnceleme Kurulu'ndan intikal eden üyelerin seçiciler arasına alınmamış olması ve seçilenlerin gerekli niteliğe sahip bulunmaması sebepleriyle iptali istenmiştir. Mahkeme, 15 Kasım 1968 tarihinde, 1968/743 sayılı kararı ile davayı reddetmiş (bu kararın metni, *Danıştay Kararları Dergisi*, XXXII, 127-130, 28-30'da yayınlanmıştır). Bakanlar Kurulu'nun anılan işlemi bir başka davada, salt çoğunluk esasının yanlış uygulanmış olduğu ve Aday Tespit Kurulu'nun kanuna aykırı olarak kurulmuş olduğu gerekçelerine dayanan Dava Daireleri Kurulu tarafından iptal edilmiştir (bu kararın metni, *Danıştay Kararları Dergisi*, XXXIII, 135-138 (1970), 55-60'ta yayınlanmıştır).

326 *Resmi Gazete*, 11 Ekim 1978-16431, 16 Ekim 1978 tarihli ve 16436 sayılı *Resmi Gazete*'de düzeltmesi vardır. Ayrıca, Diyanet İşleri Başkanlığı İller ve Yurt-

Değiştirmek Suretiyle Atanmalarına İlişkin Yönetmelik[327] ve Diyanet İşleri Başkanlığı Özel Sınav Yönetmeliği[328] ile yürütülen Diyanet İşleri Başkanlığı personel hukuku, bu yönetmeliklerle ek ve değişiklikleri yürürlükten kaldırılarak yurtiçi personeli bakımından tek bir düzenlemeye bağlanmıştır.[329] 2008 sonu itibariyle bu hususlar, yukarıda belirtilen Diyanet İşleri Başkanlığı Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliğinin yanı sıra, aynı *Resmi Gazete*'de yayınlanmış "Diyanet İşleri Başkanlığı Sınav Yönetmeliği" ve "Diyanet İşleri Başkanlığı Personeli Görevde Yükselme ve Unvan Değişikliği Yönetmeliği" uyarınca yürütülmektedir. "Diyanet İşleri Başkanlığı Yurtdışı Teşkilâtına Atanacak Personelin Seçim Esaslarına Dair Yönetmelik" 25 Ocak 2007 tarihli ve 26414 sayılı *Resmi Gazete*'de duyurulduğu üzere yürürlükten kaldırılmıştır.

İrdelemekte olduğum Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş ve görevlerine ilişik gerek 1961 gerek 1982 Anayasası'nda birer özel hüküm yer aldığı ve bunlarda alanın özel kanunuyla düzenleneceği ilkesi getirildiği göz önüne alındığında, konu bakımından yetkili organ olan Yasama Meclisi yerine Yürütme organının işlemlerine yer verilmesinin her şeyden önce yetki bakımından sakat, hukuka aykırı işlemlere yol açtığı görülür. Ayrıca, "usulde paralellik" ilkesi gereğince, bir kanun ancak ve ancak yine bir kanunla değiştirilebilir ya da yeniden düzenlenebilir. Bu koşullar altında bir kez daha belirtmek gerekir ki, önceki bölümde ayrıntılı olarak irdelendiği üzere, Anayasa yar-

---

dışı Kuruluşları Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği'nin Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine, Bir Maddenin Kaldırılmasına ve Bu Yönetmeliğe Bir Madde Eklenmesine Dair Yönetmelik, *Resmi Gazete*, 12 Ekim 1979-16650; Diyanet İşleri Başkanlığı İller ve Yurtdışı Kuruluşları Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği'ne Bir Geçici Madde Eklenmesine Dair Yönetmelik, *Resmi Gazete*, 15 Aralık 1980-17191.

327 *Resmi Gazete*, 5 Nisan 1984-18511.

328 *Resmi Gazete*, 26 Ekim 1988-19971. Geçici Maddesi 20 Mayıs 1992 tarihli ve 21233 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanan Diyanet İşleri Başkanlığı Özel Sınav Yönetmeliği'nin Geçici Maddesinin Değiştirilmesine Dair Yönetmelik ile değiştirilmiştir.

329 Diyanet İşleri Başkanlığı Sınav, Atama ve Nakil Yönetmeliği, *Resmi Gazete*, 1 Mart 1993-21511, 3-35.

gısıyla iptal edilmiş bir yasama işlemi yerine, aynı hükümleri birtakım yürütme işlemleriyle hukuk alemine katmak hukuk tekniğiyle asla bağdaşamaz.

Diyanet İşleri Başkanlığı personeliyle ilgili atama ve nakil işlemleri konusunda hukuka aykırı olarak ortaya çıkmış olan bir diğer husus da, personel hukuku uygulamasında görülen, yasal dayanağı bulunmayan ve bu yüzden de görevden alma kararnamelerinde ilgili kanun maddesi yazılamayan bir durumdur. Sait Güran'ın bir makalesinde "askıdaki memur" olarak adlandırdığı bu uygulama Türkiye idare örgütünün ağır bunalım dönemine girdiği 1970'lerle birlikte ortaya çıkmış ve 70'li yıllar ilerledikçe hızlanan "bürokrasiyi siyasileştirme" hareketine paralel olarak bütün hükümetlerce daha geniş ölçüde başvurulan önemli bir araç sayılmıştır.[330] Diyanet İşleri Başkanı Lütfi Doğan da bu uygulamaya Milliyetçi Cephe döneminde maruz kalmış bir kamu görevlisidir; 16 Nisan 1976 tarihinde görevinden alınarak askıdaki memur statüsüne geçirilmiş,[331] Başbakanlık uzman müşavirliği görevine ise üç ay on dört gün sonra, 29 Temmuz 1976 tarihli ikili kararnameyle atanmıştır.[332] Güran'ın belirttiği gibi, "kanuni yönetim ilkesine, Anayasa'nın buyurucu temel hükümleriyle ikinci maddesindeki 'hukuk devleti'ne aykırı düşen ve Türk hukukunda memur güvenliğine inmiş ağır bir darbe olan"[333] askıdaki memur uygulamasının Diyanet İşleri Başkanlığı'nın en üst organına dahi uygulanmış olması, siyasi iktidarın İdare'yi siyasileştirme çabalarının tipik bir şekilde bu kurum üstünde ve hatta içinde de yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.[334]

---

330 S. Güran, "Yeni Bir Buluş: 'Askıdaki Memur'," 75 vd.

331 *Resmi Gazete*, 29 Temmuz 1976. Dr. Lütfi Doğan'ın bu Bakanlar Kurulu Kararı'na karşı açmış olduğu 1976/427 esas sayılı davada Danıştay Dava Daireleri Kurulu, 13 Ocak 1978 tarihli ve 1978/90 sayılı kararı ile uyuşmazlık konusu işlemi iptal etmiştir. Anılan karar, *Danıştay Dergisi*, IX (1980) 32-33, 290-297'de yayınlanmıştır.

332 *Resmi Gazete*, 30 Temmuz 1976.

333 *A.g.e.*, 78

334 Siyasetçilerin Diyanet ile ilgili tasarrufları hakkında bkz. İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam*, 84-92.

Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin hak ve yükümlülükleri

Diyanet İşleri Başkanlığı personeli de, kendilerine verilmiş görevleri kesintisiz bir biçimde ve hizmetin gereklerine uygun olarak yürütürken diğer tüm devlet memurları gibi yasalara saygılı olmak, tarafsız hareket etmek gibi ödevleri yerine getirir; mal bildiriminde bulunmak, hukuki düzenlemelere uygun giyinmek gibi yükümlülüklere ve memurlar için konulmuş yasaklara uyar, öte yandan da memurluk mesleğinin içerdiği çeşitli haklardan yararlanırlar.

Diyanet İşleri Başkanlığı personeline tanınmış haklar

Diğer memurlara olduğu gibi, Diyanet İşleri Başkanlığı personeline de tanınan en önemli mali hak, aylık maaş ya da ücrettir. Yasama Meclisi zabıtları, siyasetçilerin kurum personeline yönelik olarak sarfettiği çabaların, çoklukla mali durumu iyileştirmek hususunda olduğunu ortaya koymaktadır. Bu gayretlerin ürünü, çeşitli dönemlerde gerçekleştirilen hukuksal düzenlemelerde görülmektedir. Bunlar arasında kronolojik bir çizgi ve seçici bir yöntem izleyerek yapmış olduğum bir taramada ilk göze çarpan, Diyanet İşleri Reisi'nin atanmasını 3656 sayılı Kanun'un 6. maddesi hükmüne tabi kılmış, 1 Kânunuevvel 1941 tarihli ve 4135 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun'da Bazı Değişiklik Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanun'un 2. Maddesine Bir Fıkra Eklenmesi Hakkında Kanun'dur.[335] 3656 sayılı Devlet Memurları Aylıklarının Tevhid ve Teadülüne Dair Kanun'un[336] 6. maddesi, devlet memurluğuna ilk defa alınacak olanlardan bir kısmına ayrıcalıklar tanımakta; 3. maddesinde belirlenmiş derece kayıtlamalarına tabi tutulmaksızın kadrodaki derece maaşıyla atanabilecekleri esa-

335 *Düstur*, III, 23 (1942), 51; *Resmi Gazete*, 6 Kanunuevvel 1941-4977. Kanunun Meclis'teki görüşmeleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VI, (1941) 21-22, 57. Kanun layihası ve bütçe encümeni mazbatasını içeren 15 sayılı basmayazı anılan zaptın sonundadır.

336 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1939) 20/2, 1397; *Resmi Gazete*, 8 Temmuz 1939-4253.

sını içermektedir. Ayrıca bu memuriyetlerde bulunanların belirli yükselme sürelerini doldurdukça aynı görevlerin yüksek derecelerine yükseltilebilmeleri de bu hükümle sağlanmıştır. Diyanet İşleri Başkanı'nın da, bu düzenlemeden yararlanmasının sağlanması, hükmün özgün metninde yer alan "Riyaseti Cumhur Dairesi Memurlukları", "elçilikler", "valilikler" düzeyinde bir konum taşımakta sayıldığını göstermektedir. Birkaç yıl sonra gerçekleştirilen bir başka düzenlemeyle de, Diyanet İşleri Müşavere Heyeti azalarına aynı hak tanınmıştır.[337] 1965 tarihli ve 633 sayılı Kanun'un 26. maddesi de, Diyanet İşleri Başkanlığı'na, Din İşleri Yüksek Kurulu Başkan ve üyeliklerine atanacaklar hakkında anılan hükmün uygulanacağını kabul etmiştir.

11 Haziran 1947 tarihli ve 5070 sayılı Memur ve Hizmetlilere Verilecek Olağanüstü Zam Hakkındaki 4178 Sayılı Kanun'a Ek Kanun,[338] hak kapsamına aylıklı vaizlerin de alınacağı hükmünü taşımaktadır. Ayrıca bu dönemde, din görevlilerine parasız kumaş dağıtmak gibi birtakım ayni yardımların da yapılmakta olduğu, hukuksal düzenlemelerden anlaşılmaktadır.[339]

5027 sayılı Kanun'la yüksek dereceli birtakım görevlilere verilmesi kabul edilen "temsil ödeneği"nin, Diyanet İşleri Başkanı'na da aylık 250 TL olarak verilmesi, 23 Mart 1950 tarihli ve 5633 sayılı Temsil Ödeneği Hakkındaki Kanun'a ek Kanun'la hükme bağlamıştır.[340] Manisa Milletvekili Kâmil Coşkunoğlu ve üç arkadaşının bu düzenlemeye yönelik teklifinin gerekçesi, "Diyanet İşleri Başkanlığı ['nın], birinci dere-

337 2 Ağustos 1944 tarihli ve 4631 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair 3665 Sayılı Kanun'un Üçüncü Maddesine Bir Fıkra Eklenmesi Hakkında Kanun, *Düstur*, III (1944) 25, 1251; *Resmi Gazete*, 8 Ağustos 1944-5777.

338 *Düstur*, III (1947) 28, 1266; *Resmi Gazete*, 18 Haziran 1947-6635.

339 19 Temmuz 1943 tarihli ve 4484 Sayılı Cami ve Mescit Hademelerine Parasız Elbiselik Kumaş Verilmesi Hakkında Kanun, *Düstur*, III (1943) 24, 1608; *Resmi Gazete*, 24 Temmuz 1943-5464.

340 *Düstur*, III (1950) 31, 1949; *Resmi Gazete*, 29 Mart 1950-7469. Kanun'un Meclis'teki görüşmeleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII (1950) 25, 8370. Kanun teklifi ve bütçe Komisyonu raporunu içeren 259 sayılı basmayazı anılan tutanağın sonundadır.

cede bir devlet memurluğu olduğu gibi haiz olduğu hususiyet sebebiyle temsil ödeneği verilmeye değer bir durumda" bulunmasıdır.

Mali haklarda iyileştirmenin dolaylı bir yöntemi de, Sayıştay Genel Kurulu 10 Eylül 1973 tarihli, E.1973/6, K.3688/1 sayılı kararı[341] ile gerçekleştirilmiş; genel bütçeden aylık alan köy imam-hatiplerinin bu aylıklarının, 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu'nun 202 sayılı Kanun'la değişik 23. maddesinin 5. fıkrası hükmü uyarınca, gelir vergisinden istisna edilmesi gerektiğine karar verilmiştir.

1980'li yıllarda kadro sayısı 50 binden 85 bine çıkan din görevlilerine ilişkin olarak maddi kalkınma konusunda da büyük adımlar atılmıştır. 1990 yılı bütçe tasarısında Dışişleri Bakanlığı bütçesinden 1.5 kat, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı bütçesinden 2.5 kat, Ulaştırma Bakanlığı bütçesinden 2 kat, Sanayi Bakanlığı bütçesinden 3.5 kat, Kültür Bakanlığı bütçesinden 2 kat, Turizm Bakanlığı bütçesinden 6 kat, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı bütçesinden ise 10 kat fazla olarak belirlenen Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinin %94.7'si personel giderlerine ayrılmıştır. Ancak, tüm tanınan olanaklara karşın Diyanet İşleri personelinin maaşlarına ilişkin şikâyetleri durmamıştır; nihayet Kasım 1990 tarihli bir Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle bir kısım üstdüzey yöneticilerle taşra personelinin maaşlarında artış sağlandı.[342] Bu kararla Diyanet İşleri bünyesindeki 60 bini aşkın imam, müftü ve diğer personelin alacağı fazla mesai ücreti de %50 oranında arttı. Üstdüzey yöneticilerinin kadroları karşılığı sözleşmeli personel olarak çalışabilmelerine olanak sağlanmasıyla maaşları da bir misli oranında yükseldi. Ayrıca bu personelin de fazla mesaiden yarar-

341 *Düstur*, V (1973) 12/2, 3011-3013; *Resmi Gazete*, 1 Ekim 1873-14672. Öte yandan Sayıştay Genel Kurulu'nun din görevlilerinden bir kısmına ilişkin olumsuz bir kararı da mevcuttur. Mahkeme, bir içtihadı birleştirme kararıyla, cezaevlerine giderek dini ve ahlâki konferanslar veren müftülere ücret ödenmesinin mümkün bulunmadığına hükmetmiştir (E.1075/4, K.3770/1, 7 Nisan 1975; anılan karar *Düstur*, V [1975] 14/2, 2709-2715'te, ayrıca 21 Haziran 1975 gün ve 15272 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır).

342 *Resmi Gazete*, 12 Kasım 1990, 20693. Ayrıca bu konuda bir haber için bkz. "Diyanet İşleri'ne maddi destek", *Cumhuriyet*, 2 Kasım 1990, 1.

lanmasına; kendilerine, Başbakanlık elemanlarına ödenen fazla mesainin yarısı kadar ödeme yapılmasına karar verildi.

Aylık hakkından başka, Diyanet İşleri Başkanlığı personeli tabii ki başta, Devlet Memurları Kanunu'nun 19. maddesinde, memurların genel hakları arasında sayılan ve "özü itibariyle memurluğun meslek olması (kariyer) ilkesinin bir gereği ve sonucu olan"[343] emeklilik de dahil olmak üzere, memurlara tanınan sosyal güvenlik haklarından yararlanmaktadır. Ayrıca, kurumun geçmişinde Diyanet İşleri Başkanı'nın, emeklilik için yaş haddi gibi düzenlemelerden ayrık tutulabileceğine ilişkin bazı düzenlemelere gidildiği de görülmüştür.[344]

Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı çalışanları sendikal haklardan da yararlanmaktadır; ilgililer tarafından kurulmuş sendikalar arasında Memur-Sen'e bağlı Türkiye Diyanet ve Vakıf Görevlileri Sendikası (Diyanet-Sen)[345]; Türkiye Diyanet ve Vakıf Hizmetleri Kolu Kamu Görevlileri Sendikası (TÜRK DİYANET VAKIF-SEN);[346] Özerk Diyanet Evkaf Sendikası (ÖZDEV-SEN) sayılabilir.[347]

Diyanet İşleri Başkanlığı personeli için konulmuş yasaklar

Diğer memurlara konulmuş başka görev alma, birlikte çekilme, ticaret ve kazanç getirici faaliyetlerde bulunmama, hediye

---

343 S. Güran, "Memurların Sosyal Güvenliği", 117.

344 19 Temmuz 1931 tarihli ve 1842 Sayılı Diyanet İşleri Reisliği'nin 1683 Numaralı Tekaüt Kanunu'nun 3. Maddesinin Mülki Memurlara Ait Olan Kısmının (A) Fıkrası Hükmünden İstisnasına Dair Kanun, Diyanet İşleri Reisliği'ni ifa edecek zatların, İcra Vekilleri Kararı'yla, 65 yaş dolumunda emeklilik işlemlerine girişileceği; ancak bunlardan yararlanabileceklerin görevlerine devam edebilecekleri, yalnız bu uygulamanın da beş yılı aşamayacağına dair düzenlemeden ayrık tutulabileceği şeklinde bir ayrıcalığı içermektedir. Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, c.III, 12 (1931); s. 631; *Resmi Gazete*, 26 Temmuz 1931-1857. Kanun'un Meclis'teki görüşmeleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, IV (1931) 3, 200. Kanun teklifi ve mazbatayı içeren 56 sayılı basmayazı anılan zaptın sonundadır.

345 http://www.diyanet-sen.org.tr

346 http://www.turkdiyanetvakifsen.org.tr

347 İlgili bir haber için bkz. "Diyanet sendikalaşmada hızlandı", *Radikal*, 9 Temmuz 2007, 15.

ve çıkar sağlama, siyasal partilere girme yasakları yanında Diyanet İşleri Başkanlığı personeli için "siyasetle ilgilenme" yasağı bulunmaktadır. 633 sayılı Kanun'un 25. maddesi gereğince, Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluşunun her derecesinde görev alan personel, Memurin Kanunu'nun hizmetliler için yasak ettiği siyasi faaliyetten başka, dini görevi içinde veya bu görevin dışında, her ne suretle olursa olsun, siyasi partilertden herhangi birini veya onların tutum ve davranışını övemez ve yeremez. Bu gibi hareketleri tahkikatla sabit olanların, ilgili ve yetkili mercilerce işine son verilir.[348]

Diyanet İşleri Başkanlığı personeline uygulanan sicil ve disiplin esasları

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez, taşra ve yurtdışı kuruluşlarında görevli personelinin değerlendirilmesi amacına yönelik sicil raporlarını doldurmaya yetkili birinci, ikinci ve üçüncü sicil amirleri, 1991 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı Sicil Amirleri Yönetmeliği eki cetvellerde belirtilmiştir.[349] Devlet Bakanlığı'nın 7 Temmuz 1987 gün ve P4/170/24498 sayılı onayıyla yürürlüğe konulmuş olan "Diyanet İşleri Başkanlığı Sicil Amirleri Yönetmeliği"ni yürürlükten kaldıran 1991 Yönetmeliği, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun değişik 112. maddesine dayanılarak çıkarılmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili mevzuatta, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'na dayanılarak çıkarıldığı belirtilen bir diğer düzenleme de 1986 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı Di-

---

348 7 Şubat 1976'da, Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Süleyman Ateş'in Devlet Bakanı Dr. Lütfi Doğan tarafından görevine son verilmesinde "kanun, yönetmelik ve insaf ölçülerini dikkate almadan yaptığı tayinlerle müftü, vaiz ve din görevlileri arasında huzursuzluk çıkararak, din görevlilerine saygısızca davrandığı, siyasal yararlar ve kişisel çıkarlar peşinde olduğu" gerekçe gösterilmiş ve 633 sayılı Kanun'un 25. maddesi hukuki dayanak olarak kullanılmıştır. Ayrıca, bu hükmün uygulamasına yargısal bir örnek olarak da, Danıştay Beşinci Dairesi'nin bir siyasi partinin genel başkan ve milletvekilleri ile siyasi mahiyetteki bir mitinge katıldığı soruşturma sonunda sabit olan davacının görevine son verilmesinde yasaya aykırılık bulunmadığ hükmüne yazdığı, E.81/2793, K.85/1797 sayılı ve 7 Haziran 1985 tarihli kararı verilebilir. Anılan karar yayımlanmamıştır.

349 Bkz. *Resmi Gazete*, 11 Şubat 1991-20783, 27.

siplin Amirleri Yönetmeliği'dir.[350] Bu düzenlemelerde dayanak olarak özel kanun yerine genel kanunun belirtilmiş olması, Başkanlığın 1981'den itibaren kanuni dayanaktan yoksun olmasından kaynaklanmaktadır. 633 sayılı Kanun'u değiştiren ve Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiş olan 1982 sayılı Kanun'da düzenlenmiş hususlardan biri de, disiplin kurullarına ilişkin hükümlerdir; dolayısıyla iptal hükmünün yürürlüğe girmesi üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı personeline uygulanacak disiplin esasları hukuksal olarak boşlukta kalmıştır. Diğer alanlarda olduğu gibi kurumun bu hususta da tutumu, boşluğu idari işlemlerle kapatmaya çalışmak olmuştur. İptal edilen Kanun'un getirdiği hükümler çerçevesinde düzenlenmiş olan 1980 tarihli ve bir Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle yürürlüğe konulmuş "Diyanet İşleri Başkanlığı Disiplin Kurulları Kuruluş ve Çalışma Usulleri Hakkında Yönetmelik"in[351] yerini, dayanağı 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun değişik 124. maddesi ile Disiplin Kurulları ve Disiplin Amirleri Hakkında Yönetmelik[352] olan ve Devlet Bakanlığı onayıyla yürürlüğe giren altı maddelik 1986 tarihli Yönetmelik aldı. Yönetmeliğin, disiplin amirlerinin belirtildiği 4. maddesinde 10 Mart 1987'de yine aynı usuller izlenerek değişiklik yapıldı. Diğer bir ifadeyle, yayınlanmayan bu yönetmelik değişikliği de, Devlet Bakanlığı'nın 10 Mart 1987 tarihli onayıyla yine valiliklere (il müftülükleri ve eğitim merkezi müdürlükleri), kaymakamlıklara (ilçe müftülükleri), yurtdışı din hizmetleri, müşavirliklerine ve ataşeliklerine, merkez örgütü birimlerine dağıtıldı.

Günümüz mevzuatında yer alan ve yalnızca disiplin amirlerinin belirtilmesine ilişkin hükümler içeren bu yönetmelikte hizmetin özelliğinden doğan disiplin cezaları düzenlenmemiştir. Uygulamada, alanın tüm memurlar bakımından düzen-

350 Bu Yönetmelik yayınlanmamış; Devlet Bakanlığı'nın 1 Kasım 1986 tarihli onayıyla valiliklere (il müftülükleri ve eğitim merkezi müdürlükleri), kaymakamlıklara (ilçe müftülükleri), yurtdışı din hizmetleri müşavirliklerine ve ataşeliklerine, merkez örgütü birimlerine dağıtılmıştır.

351 *Düstur*, V (1980) 19, 1528-1533; *Resmi Gazete*, 26 Haziran 1980-17029.

352 *Resmi Gazete*, 24 Ekim 1982-17848. Bu yönetmeliğe ilişkin değişiklik de 30 Ocak 1986 tarih ve 19004 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

lenmiş olduğu Disiplin Kurulları ve Disiplin Amirleri Hakkında Yönetmelik esasları çerçevesinde yapılanmış kurullar eliyle yürütülen ilke ve usuller kullanılmaktadır. Görevli bulunduğu camide birtakım şeylerin kaybolmasından sorumlu olan memurun cezalandırılması türü faaliyet bakımından, ilgili kurulların gerekli özeni göstermekte olduğu ilgili kararlardan[353] ve kurum içi istatistiklerden açıkça anlaşılmaktadır. Öte yandan hac işlemleri ve diğer birtakım sebeplerle Diyanet İşleri Başkanlığı Umre İşleri Müdürü ve Hac Dairesi Başkanı hakkında açılan soruşturmaların bilerek geciktirildiği de iddia edilmiştir.[354] Danıştay'ın yerleşik içtihadına göre, kararları yargı kararı niteliğinde olan yetkili disiplin kurullarının etkin ve tarafsız olarak çalışması, gerek kamu hizmetinin gerektiğince sunulabilmesi gerek güvenilir, hukuk devleti ilkesine saygılı bir İdare'nin gerçekleştirilebilmesi bakımlarından son derece önemlidir. Bu verimliliğin sağlanabilmesinin yolu da, her idari birimin, kendine özgü koşulları çerçevesinde hazırlanmış özel düzenlemelere sahip olmasıdır. Anayasa hükmü gereği var olması gereken kanuni düzenlemeden yoksun bir idari birimin uygulamada karşı karşıya olduğu sorunları kurum-içi düzenlemeler ve yürütme işlemleriyle çözümlemeye çalışmasıyla, siyasi etkilere tümüyle açık ortamlar yaratılabilmesi rahatça mümkündür. Bu durumdan son tahlilde zarar görenin, kamu yararı dışında amaçlar güdebilecek ve fakat kamu gücünü elinde tutan İdare karşısında son derece eşitliksiz bir konumda kalan bireyler olacağı muhakkaktır.

353 Görevli bulunduğu camide daha önce bazı şeylerin kaybolması üzerine suçlunun ortaya çıkarılması için cami kumbarasına atılan ve fotokopisi önceden alınmış olan 10.000 TL'yi olay sabahı camiye gelerek bir anahtarla kumbarayı açmak suretiyle aldığının sabit görüldüğü gerekçesiyle hakkında devlet memurluğundan çıkarma cezası verilen müezzin-kayyıma ilişkin Yüksek Disiplin Kurulu Başkanlığı'nın 19 Ocak 1989 tarihli ve 5 sayılı kararı bu tür işlemlere bir örnektir.

354 Bu iddiaya ilişkin ayrıntılı haber için bkz. Tamer Erkiner, "Diyanet'te aşk skandalı", *Milliyet*, 5 Eylül 1989, 12.

Diyanet İşleri Başkanlığı personeli ile ilgili gözlemler ve düşünceler

Din görevlilerinin politik malzeme olarak kullanılması olgusu

Hemen her dönemin Meclis zabıtları, özellikle de bütçe görüşmeleri içinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait kısımları okunduğunda, siyasetçilerin çoklukla ne kalabalık ifadelerle din duygularını okşamaya çabaladığı açıkça görülür. Bu gayretlerin konusu genellikle din adamlarının statülerinde ve olanaklarında olandan daha iyiyi sağlamaktır.

Cami görevlilerinin maaşlarını iyileştirmek konulu söylem, daha 1925'lerden itibaren Meclis'tedir; Karesi Mebusu Vehbi Bey bir Meclis görüşmesinde, ".. buyuruluyor ki hatipler, imamlar namazda şöyle böyle. Evet ama ne maaş veriyoruz? On beş, otuz kuruşa kadar imama maaş. Sonra camilerimiz pis, evet amma o tanzifatı husule getirecek olan hademenin maaşı otuz kuruş, elli kuruş. Vaktiyle bir akçe imiş. Bugün beş akçe yapmışlar, külfet nimet mukabilidir,"[355] ifadesini kullanır.

Siyaset arenasında, dine karşı steril olarak nitelenebilecek bir siyasanın izlendiği Cumhuriyet'in ilk yıllarından sonra, 1945'lerde önceleri muhalefet tarafından ifade edilmeye başlanan din, din adamları, dinsel eğitim gibi konulardaki istemler zaman içinde CHP'yi de ekledi. 17 Kasım 1947 günü çalışmalarına başlayıp, 20 gün süren ve delegelerle parti yöneticileri arasında bir hesaplaşma havasında geçtiği anlaşılan CHP Yedinci Kurultayı sonucunda alınan kararlar,[356] partinin din konusundaki siyasasında görülecek olan belirgin farklılığın ilk ifadesidir. 9 Temmuz 1942'de kurulan Birinci (Şükrü) Saraçoğlu Hükümeti'nin programında yer alan, "Biz Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan me-

355 *TBMM Zabıt Ceridesi*, II (1925) 14, 216. Aynı dönemin bir diğer örneği de, 1928 bütçesi görüşmelerinde Gaziantep mebusu Ahmet Remzi Bey'in, Muş mebusu Ilyas Sami Bey'in, Kastamonu mebusu Hasan Fehmi Bey'in konuşmalarında da görülür. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, II (1927) 31, 197-206.

356 Bu konuda bkz. *Cumhuriyet Halk Partisi Yedinci Kurultay Tutanağı*, Ulus Basımevi, Ankara, 1948.

selesi olduğu kadar ve lâakal o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir. Biz azalan ve azaltan Türkçü değil, çoğalan ve çoğaltan Türkçüyüz ve her vakit bu istikâmette çalışacağız,"[357] şeklinde ifade edilen eğitim ve kültür siyasasından, CHP'nin tek parti döneminden kalan iktidarının sonuncu hükümeti olan Günaltay Kabinesi'nin programında, "... vatandaşın vicdan hürriyetini de mukaddes tanırız. (...) vatandaşların çocuklarına din bilgisi vermek haklarını kullanmaları için gereken imkânları hazırlayacağız,"[358] ifadesini kullanma gereği hissettiği siyasaya geçiş doğal olarak icraatlarına da yansımıştır. Günaltay Hükümeti'nin son aylarını yaşamakta olduğu bir tarihte yürürlüğe konulan 5634 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanun'a Ek Kanun'un Meclis'te görüşülmesi sırasıda, 23 Mart 1950 gün Seyhan milletvekili Sinan Tekelioğlu'nun, "Türkiye'de en mağdur olan sınıf hiç şüphe yok ki, Diyanet İşleri ve ona bağlı olan müftüler, imamlar, hatipler, vaizler, müezzinler ve sairelerdir. Arkadaşlar, bunların içinde o kadar mağdur olanlar vardır ki, minareye çıkmak için kudret kazanacak kadar maaş dahi alamayanlar vardır. Hatiplere, imamlara, müezzinlere vaktiyle buradan vaktiyle beş lira zammetmiştik. Şimdi bunu 60 liraya çıkarılmasını istiyoruz. Heyet-i Umumiyesi'nin hiç olmazsa imamlar aynı seviyeye gelmiş olurlar. 60 lira günde iki lira yapar, bundan vergi de kesilirse bir insan bir aileyi bu miktarla nasıl geçindirebilir bilmem. Onları kanaatkâr gördüğümüz için belki beş lirayla iktifa ederler. Onun için bu kanuna bağlı üç numaralı cetvelde yazılı 50 liranın 60 liraya iblağını ve imamların bir sınıf olarak kabulünü rica ederim,"[359] sözlerini sarfetmiş olduğu tutanaklarda yer almaktadır.

1965 seçimlerinden önceki son Meclis'te hazırlanmış bulunan 1966 bütçesinin Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin kısmının Millet Meclisi görüşme tutanakları, gerek parti grupları gerek şa-

357 N. Erdilek, "Hükümetler ve Programları", 982-983.

358 *A.g.e.*, 988.

359 *TBMM Tutanak Dergisi*, VIII (1950) 25, 838.

hısları adına söz almış bütün milletvekillerinin din, din adamları, din eğitimi konularında, en azından söylem düzeyinde birbirleriyle hemen hemen aynı tavır içinde olduklarını ortaya koymaktadır. CHP adına konuşan Sakarya milletvekili Yusuf Ulusoy, kurumun durumu hakkındaki görüş ve temennilerinin ifadesine dinin insan yaşamındaki üstün ve kapsamlı yerini anlatmakla başlamış; "beşeriyet var oldukça, din ve dini müesseseler de var olacaktır. (...) 20. yüzyılda medeni alemin dine ehemmiyet vermesinin sebebi, bu hakikatlerin layikiyle anlaşılmış olmasındadır," şeklindeki kanaatlerini Kur'an'daki ayetlerden örneklerle de desteklemiş ve İdare içinde yer alan bir kurumun bütçesi üzerinde yapılan görüşmeyi Üçüncü İnönü Hükümeti sırasında Diyanet İşleri personelinin maaşlarına ve kadrolarına yönelik olarak bulunulan icraatın, sağlanan zamların dökümünü vermek suretiyle CHP'nin propagandası için kullanmıştır.[360] AP grubu adına konuşan Adana milletvekili Hasan Aksay'a göre,

> "Din hizmetlilerinin maaşlarının azlığı ise, her yıl bütçe münasibeti ile üzerinde uzun uzun durulan vakıalardan birisidir. (...) Bu bütçe ile maaşlara yapılan zammı memnuniyetle karşılıyoruz. (...) Şunu ehemmiyetle tebarüz ettirmek isteriz ki, burada memnuniyetle kaydettiğimiz husus vasıl olunan netice değildir. Bu memnuniyet, rakamların gösterdiği istikâmet ve ifade ettiği alaka ve yükseliş temposuna mahsustur. (...) Din hizmetlileri çeşitli sebeplerle, çeşitli mahfiller tarafından ithamlara maruz kalmaktadır. Bir örnek olarak, her fırsatta tekrar edilen cahil ithamlarını alabiliriz. O kanaatteyiz ki, din adamları konusunda, cahil hükmü çok dar ölçülerle verilmekte, mesleki ihtisas ve ehliyet hiç nazara alınmadan ithamlar yapılmaktadır. Bu durum büyük kütleleri rencide etmekle kalmayıp, birer Devlet memuru olan din görevlilerinin otorite ve hizmet imkânlarını zaafa uğratmaktadır."[361]

Erzurum milletvekili Nihat Diler, mensubu olduğu Yeni Türkiye Partisi (YTP) adına Diyanet İşleri bütçesine ilişik görüşle-

360 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi* , I (1965) 39, 678-681.

361 *A.g.e.*, 681-683.

rinin ifadesine, dinin insanlığın kuruluşundan bu yana toplumların hayatındaki yeri hakkında uzun bir açıklamayla başlamış, kurumun kuruluş ve görevlerine ilişkin olarak hazırlıkları yapılmakta olan kanun tasarısında yer alan düzenlemeler için sarfettiği, "sabahın alacakaranlığından gecenin geç saatlerine kadar kendilerine düşen bu kutsal vazifeyi çok cüzi bir ücretle, şerefle yapan personele diğer devlet memurlarına tanınan haklar tanınacak, barem dahiline alınacak, memnuniyeti mucip ferahlık yaratacaktır. Ahlâki ve manevi rolünü temel prensiplerinden biri kabul eden YTP Meclis Grubu tasarının süratle kanunlaşmasını beklemektedir" sözleriyle ve "Millet olarak topyekün kalkınma hamlesi yapmak mecburiyetindeyiz. Yeraltı ve yerüstü servetlerimiz muazzam bir yekün teşkil etmektedir. Bu servet ve nimetlerden istifade etmek için karşılıklı büyük fedakârlık ve feragate katlanmamız, yüksek bir vazife ve mesuliyet şuuru ile hareket etmemiz gerekmektedir. İşte bu manevi ruhu halkımıza aşılayan Diyanet İşleri Teşkilâtı topyekün mensuplarını maişet ve geçiş derdinden kurtarmak haysiyet ve şerefleriyle mütenasip asgari devlet memurlarının emniyet ve güvenliğini sağlamak mecburiyetindeyiz," kanaatiyle bağlamıştır.[362] Millet Partisi (MP) grubu adına konuşan Kırşehir milletvekili Ahmet Bilgin'e göre, "... hakikaten biz bu mesleğin şerefli bir mevki ihraz etmesini istiyorsak (din adamlarına) lazımgelen yardımı ve ehemmiyeti vermeye mecburuz. (...) Şayanı şükran olan, şu son bütçelerde hiç olmazsa bu hademei hayrat ve din adamlarına lazım gelen ehemmiyet verilmeye başlamış, hiç değilse asgari bir geçim haddi kendilerine temin edilmeye başlanmış olması bizleri memnun etmektedir."[363]

Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi adına görüşleri açıklayan Konya milletvekili Kadircan Kaflı, "Din adamlarına ufak da olsa zam sağlanmış bulunması senelerden beri ilk defa olmaktadır ve bu hayırlı bir başlangıçtır" sözleriyle duydukları hoşnutluğu ifade etmiş, bu arada konuşmasında, "İslam dini elbette ilericidir. Lakin hiçbir zaman aşırı solcuların, açık manasiy-

362 *A.g.e.*, 683-687.

363 *A.g.e.*, 687-688.

le komünistlerin anladığı manada ilerici değildir. Asıl gericiler, dinsizliğe itibar edenler, açık ve sinsice din düşmanlığı yapanlar kütleleri hayvanlaştırmaya çalışanlardır," yolundaki kanaatlerini belirtmeyi de ihmal etmemiştir.[364] Şahsı adına söz almış olan Konya milletvekili İhsan Kabadayı'ya göre de, "..bu yılki Diyanet bütçesi şimdiye kadar görülmemiş ilavelerle hazırlanmıştır. Bunu bir anlayış ve terakinin ta kendisi buluyorum. Fakat teşkilâtta bir kısım hizmetlere ücret zammı yapılırken aynı camiaya mensup olan 66 Kur'an kursu öğrencisinin terfiden mahrum edilmesi ve barem dışı (D) cetvelindeki 116 vaizin de keza, bu terfiden mahrum bırakılması bizleri müteessir etmiş bulunmaktadır."[365] Meclis görüşmelerinden örneklerden de görüldüğü üzere, birbirlerinden farklı siyasal görüşleri temsil eden siyasetçiler, konu din ve din adamları olduğunda birbirlerinden pek farklı bir tutum sergilememekte; en azından söylemsel olarak aynı çabaları göstermektedir.

Bu çabaların bir diğer örneğini de, Diyanet İşleri Başkanı İbrahim Elmalılı olayı dolayısıyla AP Kayseri milletvekili Mehmet Ateşoğlu'nun Devlet Bakanlığı'na verdiği muhtıra oluşturur. TRT'de yapılan "Brahmanizm" konusunda bir konuşma aleyhinde girişimlerde bulunmuş olan Elmalılı'ya karşı Devlet Bakanı Refet Sezgin tarafından yapılan uyarıya tepki olarak kaleme aldığı "muhtıra"ya Ateşoğlu, "Ben seçim bölgem olan Kayseri'nin ve dolayısiyle bütün Türk milletinin bir vekili olarak, Türk'ün dinini, imanını, her türlü hakkını korumak ve her ne pahasına olursa olsun, mücadele etmek mecburiyetindeyim. Büyük Peygamberimiz Hazret-i Muhammed Aleyhisselam buyuruyor ki: Haksızlık karşısında susan, dilsiz şeytandır," ifadesiyle başlamış; "Türklüğün iman teşkilâtının başında bulunan İbrahim Elmalılı gibi, cesur, mert, imanlı, amelli, faziletli, yiğit insana hürmet etmek, Türk milletinin imanına hürmet etmek demektir. O halde, son hadiselere göre, Türk milletinin imanına karşı, memlekette bir hürmetsizlik, bir kundak hareketi vardır," şeklinde geliştirerek Devlet Bakanı'nı istifaya çağırmış

364 *A.g.e.*, 688-690.

365 *A.g.e.*, 694-695.

ve "istifa etmediği takdirde, yukarıda belirttiğim hususların ve bundan doğacak durumların mes'ulü olan Devlet Bakanı'nı Allah'a, tarihe, milli vicdana havale ediyorum. Allah, Türk milletiyle beraberdir," cümleleriyle sona erdirmiştir.[366]

5 Haziran 1977'de yapılan erken seçim sonrasında hükümeti kurmakla görevlendirilen Bülent Ecevit'in 28 Nisan 1977'de Meclis'te okuduğu; ancak, güvenoyu alamayan hükümet programında yer alan, "Toplumumuzun ve insanlığa ortak değeri olan İslam dini, milli birliğin sağlanmasında, kalkınma çabalarımızın başarıya ulaşmasında, iç barışın oluşmasında ve kardeşlik duygularının geliştirilip pekiştirilmesinde kutsal bir kaynaktır. (...) Hükümetimiz, köylerde ve dar gelirli yörelerde cami yapımına yardımcı olacaktır. Vekil imam-hatiplerin kadro intibakları ivedilikle sağlanacaktır. Hükümetimiz bütün din görevlilerinin manevi ve maddi huzurunu sağlamayı ödev bilecektir,"[367] ifadesi, CHP'nin de din karşısında almak durumunda kaldığı tavırı sergilemektedir.

Verilen bütün bu örneklerden öte, 1934 yılında müzeye dönüştürülen, fakat yeniden cami haline getirilmesi Türkiye'deki İslami akımların ana hedefleri arasında gözüken Ayasofya'nın imam kadrosunun hiç kaldırılamamış olması ve İdare tarafından buraya imam tayin edilmesinin sürdürülmesi, siyasi görüş olarak ne renkte olursa olsun siyasetçilerin genel tavrının bir göstergesidir.[368]

Bu çabaların en azından bir kısmı, kişisel beklentiler ve oy sağlamaya yönelik siyasi yatırım aracıdır. Din görevlilerinin politik malzeme olarak kullanılması siyasetçiye hiç de vahim görünmeyebilir; ancak muhakkak ki bu durumdan en çok za-

---

366 M. Ateşoğlu, "Diyanet İşleri Başkanı İbrahim Elmalılı Olayı Dolayısıyla AP Kayseri Milletvekili Mehmet Ateşoğlu'nun Devlet Başkanlığı'na Verdiği Muhtıra", *passim*.

367 Bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, V (1978) 1, 43.

368 Ayasofya'nın müze haline getirilmesiyle imamı Hakkı Aydoğan daimi izinli sayılmış; kendisinin ölümünden sonra da herhangi bir cami gibi atamalar sürmüştür. Bu konuda bir yorum ve bir haber yazısı için bkz. Y. Doğan, "Ayasofya Camii İmamı!", *Milliyet*, 25 Temmuz 1990, 15; Emin Demircioğlu, "Ayasofya'ya biletle giriyor", *Milliyet*, 25 Temmuz 1990, 15.

rarı gören yanında yer aldığı devlet ve içinde yapılandığı düzendir.

İslamiyette ruhban sınıf olmaması meselesi

Yusuf Ziya Yörükan *Müslümanlık* adlı eserinde, "Müslümanların ibadethanesi yeryüzüdür, kıblesi Kâbe'dir. Onlar her yerde namaz kılarlar. Herkes imam olabilir. Bu vazifeler belirli kimselere, bir aileye veya sülaleye verilmiş değildir," ifadesini kullanmaktadır.[369] Radyoda din ve ahlâk saatinde yaptığı bir konuşmasında Bahriye Üçok'a göre de, "Yakındoğu'daki komşularımız ve Uzakdoğu'daki Müslüman nüfusun en yoğun olduğu Pakistan ve Endonezya gibi Uzakdoğu ülkelerinde bir din adamı sınıfı yoktur. Endonezya'da yer yer cemaat tarafından her hafta seçilen bir kişi imamlık görevini üstüne almaktadır. (...) Kutsal dinimizde din adamlarına, yani ruhban sınıfına yer verilmediğini kanıtlayan sağlam bir delil arayanlara Kur'an-ı Kerim'in Hadid suresindeki: 'Onların arkasından resullerimizi gönderdik, Meryem oğlu İsa'yı gönderdik, ona İncil verdik, İsa'ya uyanların gönüllerine esirgeme ve merhamet koyduk, onlar bizim kendilerine farzetmediğimiz ruhbaniyeti icad ettiler, biz onlar için Tanrı'nın hoşnutluğundan başka bir şey farzetmemiştik' (Yirmiyedinci) ayeti en kesin bir cevap olacaktır kuşkusuz."[370]

Halihazır Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Ali Bardakoğlu'na göre, İslam'da ruhban olmadığı tezi abartılmamalı ve tarihi olgulardan kopartılmamalıdır. İslam'da ruhban olmaması demek, Allah ve din adına konuşabilecek ilahi yetkilere haiz özel bir sınıfın bulunmaması anlamına gelir. Ancak Peygamberin ilk dönemlerinden beri toplumun dini hizmetlerini yürüten ve ibadet faaliyetlerini idare eden imamlar ile dini görevliler bulunmaktadır. İslam'da ruhban olmadığına dair fikir daha yüce, daha ilahiyatın kaynaklarına ve dinle dünyaya nakledilen mesaja ilişkin ilahiyata dayalı bir düşüncedir. Öte yandan, gündelik dini hiz-

369 Y.Z. Yörükan, *Müslümanlık*, Ankara, 1957 (aktaran: F. Yavuz, "İmam-hatiplik meslek midir?", *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1968, 2).

370 B. Üçok, "İslâm ve Din Adamı", 24.

metleri yürüten bir sınıf bağlamında din görevlileri her zaman mevcut olmuştur. Bu sınıfın örgütlenmesi sosyal yapılara, kurumsal kültüre ve toplumun geleneklerine göre bağımsız, yarı kamusal ya da kamusal gibi tarzlarda yapılmıştır. Dolayısıyla diyanet kavramı İslam'da ruhban olmadığı fikriyle çelişmez.[371]

Bakanlar Kurulu'nun 13 Şubat 1962 tarihli ve 6/209 sayılı kararı uyarınca hazırlanan Merkezi Hükümet Teşkilâtı Araştırma Projesi (MEHTAP) raporunda, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez teşkilâtı ile il ve ilçelerdeki müftülük teşkilâtı görevlilerinin genel bütçeden maaş almaları usulünü muhafaza etmek zaruri görünmektedir. Aynı usulü imamlar, hatipler ve cami hizmetlileri için kabul etmek mümkün değildir. İbadet ve cami hizmetleri aslında İslam geleneklerine göre mahalli topluluklar içinde dini bilgi sahibi hemşehriler tarafından yerine getirilen ve başlı başına bir geçim kaynağı sayılmaması gereken hizmetlerdir. Bu kademeye mensup din adamlarının memur sayılması ve genel İdare kadrolmarına geçmesi laik devlet ilkelerine uymaz; ayrıca çeşitli etkiler altında hızla genişletilmesi muhtemel olan böyle bir kadro bütününü genel İdare masraflarına eklemek, devleti, karşılamakta güçlük çekeceği ağır bir mali külfet altına sokmak olur,"[372] şeklinde ifade edilen görüşlere karşın, 1965 tarihli ve 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un 29. maddesiyle bucak ve köy imam-hatipleri için, "en az aylık 300 lira üzerinden bütçenin (D) cetvelinde Diyanet İşleri Başkanlığı kısmına konulacak kadrolar ihtiyaç karşılanıncaya kadar her yıl (2.000) iki bin adet konulmak suretiyle artırılır," hükmü konulmuştur.

Bu durum, kanımca Cumhuriyet'in ilk kuruluşunda laik siyasi iktidarın din üzerinde bir denetim mekanizması olarak yapılandırdığı kurumun, farklılaşan siyasalar çerçevesinde nitelik değiştirmesi sonucu, var olan siyasal düzeni koşullarıyla bağdaştırmayı kabullenmiş din ağırlıklı sağ kadroların istemi doğrultusunda yönlendirilmesinden ve güçlendirilmesi çabalarından kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, bilim adamlarının ortaya koydu-

371 A. Bardakoğlu, *Religion and Society: New Perspectives from Turkey*, 11-12.

372 *Merkezi Hükümet Teşkilâtı Araştırma Projesi (MEHTAP)*.

ğu ve kanıtlamaya çalıştığı, İslam dininde bir ruhban sınıf olması ya da olmaması hiçbir siyasi iktidarın çözümlemek istediği bir mesele değildir; zira Diyanet İşleri Kurumu'nun yapılandırılması ve tüm Cumhuriyet döneminde kullanılması, siyasi iktidarlarca ideolojik bir araç olarak algılanmasında odaklanmaktadır.

Din görevlilerinin eğitimi

3 Mart 1340 (1924) tarihli ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun[373] 4. maddesi gereğince, "Maarif Vekaleti Yüksek Diniyat mütehassısları yetiştirilmek üzere Dârü'l-fünunda bir İlahiyat Fakültesi te'sis ve İmamet ve Hitabet gibi hidemât-ı diniyenin ifâsı vazifesiyle mükellef memurların yetiştirilmesi için de ayrı ayrı mektepler küşat edecektir."

Birinci bölümde de değinildiği üzere, Tevhid-i Tedrisat Kanunu çerçevesinde ilk kez 1924 yılında 29 imam-hatip okulu ve Darülfünun bünyesinde bir İlahiyat Fakültesi açılmış; ancak, 1930 yılında bu okullar "öğrenci bulamama" gerekçesiyle kapanmıştır. CHP'nin Yedinci Kurultayı'nda alınan kararlar doğrultusunda 1948 yılında, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak on aylık imam-hatip kursları açılmış; 1951'de de bunların yetersiz kaldığı ve aydın din adamlarına gereksinim duyulduğu kanaatine varılarak Ankara, İstanbul, Adana, Isparta, Maraş, Konya ve Kayseri illerinde birer imam-hatip okulu açılmıştır.

1951'den 1971'e dek iki devreli bir meslek okulu olarak işlev gören imam-hatip okullarının dört yıllık birinci devresi uygulamada ortaokula, üç yıllık ikinci devresi de liseye muadil sayılmaktaydı. 4 Ağustos 1971 tarihli bir kararla imam-hatip okullarının birinci devreleri kaldırılmış;[374] 14 Haziran 1973 tarihli ve 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nun[375] 32. maddesi imam-hatip liselerine ilişkin bir yasal düzenleme getirmiştir:

---

373 Bkz. *Düstur*, III (2. bası, 1948) 5, 322.

374 Bu icraatın din eğitimi bakımından olumsuz etkiler yarattığı yönünde bir görüş için bkz. K. Erdil, *İmam-Hatip Okulları ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İstihdam-İhtiyaç Sorunu*, 17-18.

375 Bkz. *Düstur*, V (1973) 12/2, 2342; *Resmi Gazete*, 24.6.1973-14574.

"İmam-hatip liseleri, imamlık, hatiplik ve Kur'an Kursu öğreticiliği gibi dini hizmetlerin yerine getirilmesiyle görevli elemanları yetiştirmek üzere, Milli Eğitim Bakanlığı'nca açılan ortaöğretim sistemi içinde, hem mesleğe hem yüksek öğretime hazırlayıcı programlar uygulayan öğretim kurumlarıdır". 31. maddesi, meslek lisesi mezunlarının yalnız yetiştirildikleri yönde eğitim veren fakültelere kabulüne olanak vermekte olan bu Kanun'da 16 Haziran 1983 tarihli ve 2842 sayılı Kanun'la[376] yapılan bir değişiklikle, lise dengi tüm okulları bitirenlerin yükseköğretim kurumlarına girmek için aday olmaya hak kazanması, imam-hatip lisesi çıkışlılara İlahiyat Fakültesi dışındaki yüksek öğretim kurumlarının da yolunu açtı.

1990 itibariyle, imam-hatip liselerinden mezun olarak Diyanet İşleri örgütünde görev alanların sayısı 39.907'dir. Oysa, imam-hatip eğitiminden geçmiş toplam öğrenci sayısı 433.277 olup, din hizmetlerinde görevli imam-hatip lisesi çıkışlı eleman sayısının yaklaşık on katıdır. Bu sayısal gelişme bu okulların genel eğitim kurumuna dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Dönüşmenin bir başka göstergesi de, yükseköğretim dallarına yönelik tercihlerdir. Örneğin 1988-89 öğretim yılında fakültelere yeni kayıt yaptıran toplam 9931 imam-hatip lisesi mezunundan 988'i İlahiyat Fakültesi'ni seçmişken, geri kalan 8943'ü mühendislik, öğretmenlik, kamu yönetimi, tıp ve hukukun da aralarında bulunduğu farklı alanlarda eğitim veren yükseköğretim kurumlarını tercih etmiştir.[377]

16 Ağustos 1997'de, ilköğretimi kesintisiz sekiz yıla çeviren yasal düzenleme TBMM'nce kabul edildi.[378] Bu kanunla, diğer

376 14.6.1973 Tarih ve 1793 Sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun. Bkz. *Düstur*, V (1984) 22/1, 403; *Resmi Gazete*, 18.6.1983-18081.

377 Sayısal verilerde kaynak olarak Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği tarafından hazırlatılan *Türkiye'de Eğitim* başlıklı rapor alınmıştır. Bkz. Z. Baloğlu, *Türkiye'de Eğitim*, 132-139.

378 4306 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu, Milli Eğitim Temel Kanunu, Çıraklık ve Meslek Eğitimi Kanunu, Milli Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun ile 24.3.1988 tarihli ve 3418 Sayılı Kanunda Değişiklik Yapılması ve Bazı Kâğıt ve İşlemlerden Eğitime Katkı Payı Alınması Hakkında Kanun. İlgili TBMM görüşmeleri için bkz. http://www.tbmm.gov.tr/tuta-

liselerin yanısıra, imam-hatip liseleri dahil tüm meslek liselerinin ortaokul bölümleri kapatıldı; diğer bir ifadeyle Anadolu liseleri, kolejler ve diğer meslek okullarında olduğu gibi imam-hatiplerin ortaokul bölümleri de, sekiz yıllık zorunlu temel eğitimin bir parçası oldu.

1990'lı yıllarda başlayan Ankara Üniversitesi İlahiyat Önlisans Programına ilave olarak, kurumun Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) ve Ankara Üniversitesi ile vardığı bir anlaşmayla bütün din görevlilerinin dört yıllık fakülte mezunu olmasının yolu açılmıştır. İlahiyat Meslek Yüksek Okulu ve Açıköğretim İlahiyat önlisans mezunu personelin lisans tamamlamaları konusundaki girişimler sonuç vermiş; Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde açılan İlahiyat Lisans tamamlama programına Diyanet personelinin yoğun bir şekilde katılımı sağlanmıştır.[379]

Ruşen Çakır ve İrfan Bozan tarafından hazırlanan *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?* başlıklı TESEV araştırmasında, Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin 1993 ve 2003 yılları eğitim durumları karşılaştırılmış ve bu on yıllık sure içinde ilkokul mezunu çalışan sayısında yüzde 13'lerden yüzde 1'lere düşüş olduğu belirlenmiştir. Ancak dört yıllık fakülte mezunu oranındaki artış bu sure içinde yüzde 2.5'lar civarındadır.

---

nak/donem20/tutanak2.htm Dönem: 20 Cilt: 32 Yasama Yılı: 2 Tutanak Dergisi 134-137. Birleşimler (13-15 Ağustos 1997). Kanun metni için bkz. *Resmi Gazete*, 18.08.1997- 23084. Bu uygulamayla ilgili olarak Hayreddin Karaman şu eleştirileri getirmektedir: "Dinin etkisini sosyal hayatın bütün alanlarından çekip kişi vicdanına hapsetmek isteyenler (böyle bir şeyin mümkün olduğunu zannedenler) İmam-Hatip Liselerini de yalnızca imam yetiştiren okullar haline getirmek istiyorlar. 'Bunlar camide oldukları sürece zararları sınırlı olur, parlementodan vilayete, emniyetten orduya kadar bütün kademelere yayılan İmam-Hatipler ise bizi korktuğumuza uğratırlar' diyorlar. İşte bu korkudan (vehimden) kaynaklanan arzularını gerçekleştirmek için yıllardan beri çeşitli tedbirlere başvurdular: Önce orta kısmını kapattılar, buna karşı direnme ile karşılaşınca mezunların gidebilecekleri yüksek öğretim kurumlarını sınırlama yoluna girdiler. Her fırsatta bu okulların sayısını azaltma teklifinde bulundular. En son olarak da sekiz yıllık ilköğretim projesini devreye soktular; daha doğrusu bütün dünyada uygulanan bu projeyi Türkiye'ye sokarken bu arada İmam-Hatip Liselerinin orta kısmını ortadan kaldırmanın yolunu bulur gibi oldular. Şimdi mücadele bu noktada cereyan ediyor." Bkz. H. Karaman, *Laik Düzende Dini Yaşamak 1*, 295-296.

379 Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hizmet ve Faaliyetler 2008*, 12.

Kurumun, eğitim seviyesini yükseltmek amacıyla yoğun bir çaba içerisinde olduğu görülmektedir. Bu amaçla Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi'nde açılan İlahiyat Önlisans programına Diyanet personelinin yoğun bir ilgisi olduğu belirtilmektedir.[380] Ocak 2005 itibariyle Diyanet personelinin devam ettiği akademik programların listesi aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir:

Yüksek okulun adı	*Devam eden*	*Mezun olan*
İlahiyat önlisans	29,808	2463
İlahiyat Meslek Yüksek Okulu		798
Diğer yüksek okullar	2,511	4,919
Toplam	32,319	8,180

Kaynak: DİB Personel Daire Başkanlığı (Ocak 2005).

	Cinsiyet				
Lisans üstü ihtisas	*Kadın yapan*	*Kadın devam eden*	*Erkek yapan*	*Erkek devam eden*	*Toplam*
Yüksek lisans	1	8	253	248	510
Doktora	1	3	52	54	110
Doçent			10	3	13
Profesör	1		4		5
Toplam	3	11	319	305	638

Kaynak: DİB Personel Daire Başkanlığı (Ocak 2005).

Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin kuruma ilişkin değerlendirmeleri

Çeşitli dönemlerde din adamlarının Diyanet İşleri Başkanlığı ve icraatı hakkında yayınlanan görüşleri, personelinin kurum hakkındaki görüşlerine ışık tutmaktadır. Şile Müftüsü Rahmi Serin'in kaleme aldığı *Türkiye'de Din Adamlarının Dünü ve Bugünü* adlı kitap bunun bir örneğidir.[381] Serin'in başlıca kaygısı, "tavan taban sürtüşmesi" olarak adlandırdığı durumun ortadan kaldırılmasına yöneliktir. Serin, "Temel din eğitimi için şart" olarak gördüğü Kur'an kurslarının yaygınlaştırılabilmesi için Başkanlık kadrolarının yeterli olmadığı gerekçesiyle, resmi

380 R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, 23-24.

381 R. Serin, *Türkiye'de Din Adamlarının Dünü ve Bugünü*, 51-52

olmayan ve fakat tabanı oluşturduğunu ileri sürdüğü kurslara karşı çıkılmaması gerektiğini üstü kapalı ifadelerle savunmaktadır. Açık adlandırma yapılmamakla birlikte Serin'in kastettiği kurumlar, Süleymancılar olarak adlandırılan grubun yurt sathında yaygın olarak faaliyet sürdürdüğü Kur'an kurslarıdır. Durdurulmasını istediği "hizipçilik"le de kurum içi Süleymancılara alınan tavır eleştirilmektedir.[382]

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1990 sonlarında yurt çapında, 11 ildeki imam ve diğer din görevlileri arasında, ana hizmetlerle ilgili değerlendirmelerini ölçmek üzere uyguladığı ankete alınan sonuçların genel bir değerlendirmesi, imamların kurumu beğenmediğini sergilemektedir. "Dinimize ve teşkilâtımıza zarar veren söz ve yazılara karşı Diyanet İşleri Başkanlığı'nın takip ettiği icraatını yeterli buluyor musunuz?" sorusuna din görevlilerinin %37.5'i, "yetersiz buluyoruz" yanıtını verdi. Diyanet personelinin %44.5'i ise kurumun dine ve örgüte zarar veren söz ve yazılara karşı takip ettiği icraatı "kısmen yeterli" bulduklarını açıkladılar. İmam ve diğer görevlilerin sadece %18'i Diyanet'in icraatını yeterli bulduklarını söylediler.

Ankette, "Kur'an kurslarını beğeniyor musunuz?" şeklindeki soruya ise %21.6 olumsuz yanıt verdi. Bu kişilerin büyük çoğunluğu da (%56.6) memnuniyetsizliklerini, "kısmen beğeniyoruz" şeklinde ifade ettiler. Diyanet mensuplarının Kur'an kurslarından %21.8 oranında memnun oldukları ortaya çıktı.

Diyanet İşleri Başkanlığı anketinin bazı sorularına verilen yanıtlar şöyledir:

> **Soru:** "Başkanlığın dini ve milli kültürümüzü koruma, milli birlik ve beraberliği sağlama faaliyetlerini beğeniyor musunuz?"
>
> **Yanıt:** %35.2 "beğeniyoruz"; %50.3 "kısmen beğeniyoruz"; %14.5 "beğenmiyoruz".

382 Aynı konuda birtakım saptamalarda bulunan bir kişi de Süleymancıların lideri olarak nitelendirilen Kemal Kaçar'dır. Kendisiyle yapılan ve bir dizi yazı olarak basında yer alan röportaj sonrasında Diyanet İşleri eski Başkanı Tayyar Altıkulaç'ın verdiği ve yine aynı basın organında çıkan yanıtlara karşılık veren Kaçar, Altıkulaç ve ona bağlı kadroların kurumda, dosyalara (S) harfi vurup Süleymancıları tasviye ettiğini iddia etmektedir. Bkz. "Kemal Kaçar Cevaplıyor", *Tercüman*, 24 Aralık 1989.

Soru: "Dini hükümler, Başkanlıkça, günün ihtiyaçlarına göre nasıl ortaya konuyor?"

Yanıt: %19.1 "iyi ortaya konuyor"; %33.3 "orta düzeyde ortaya konuyor"; %41 "az ortaya konuyor"; %6.6 "hiç ortaya konmuyor".

Soru: "Başkanlıkça yayınlanan eserleri toplumu aydınlatma açısından yeterli buluyor musunuz?"

Yanıt: %27.8 "yeterli"; %50.8 "kısmen yeterli"; %21.4 "yetersiz".

Soru: "Halka götürülmekte olan irşat hizmetlerini yeterli buluyor musunuz?"

Yanıt: %12.8 "yeterli"; %48.5 "kısmen yeterli"; %38.7 "yetersiz".

Soru: Merkez teşkilâta geldiğinizde nasıl bir ilgiyle karşılanıyorsunuz?"

Yanıt: %41.8 "yeterli ilgiyle"; %38.4 "az ilgiyle"; %13.4 "hiç ilgi görmüyoruz"; %6.4 "merkeze hiç gelmedik".[383]

Ruşen Çakır ve İrfan Bozan tarafından hazırlanan *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?* başlıklı TESEV araştırmasında,çoğunluğu cami görevlileri ile yapılmış bazı araştırmaların sonuçlarına atıfta bulunulmaktadır.[384]

Din Görevlilerinin, Teşkilatın Tabanıyla İlişkilerini Değerlendirmeleri

Tabanla İlişki durumu	*Sayı*	*Yüzde*
İyi	55	36,6
Kısmen iyi	19	12,7
İyi değil	58	38,6
Cevap yok	15	10,1
Başka	3	2
Toplam	150	100

Kaynak: C. Yıldız, *Din Görevlilerinin Sorunlan ve Beklentileri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Elazığ Uygulaması*, 312.

383 *Din Görevlileri Hakkında Bilgiler*, 23 vd.

384 R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, 75-77.

Halkın Dinsel İhtiyaçlarının Karşılanması Durumu

	Sayı	*Yüzde*
Evet	25	16,7
Kısmen	100	66,7
Hayır	24	16
Cevap yok	1	0,6
Toplam	150	100

Kaynak: C. Yıldız, *Din Görevlilerinin Sorunları ve Beklentileri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Elazığ Uygulaması*, 208.

Din Görevlilerinin Meslektaşlarını Değerlendirme Biçimlerine Göre Dağılımı

Kategoriler	*Sayı*	*Yüzde*
Ahlâk ve bilgi yönünden yeterli	46	30,7
Ahlâken yeterli, ancak, bilgi yönünden yetersiz	29	19,3
Bilgi olarak yeterli, ancak ahlâken eksikliği olan	17	11,3
Bilgi ve ahlâksal olarak birçok eksikliği olan	52	34,7
Cevap yok	1	0,7
Başka	5	3,3
Toplam	150	100

Kaynak: C. Yıldız, *Din Görevlilerinin Sorunları ve Beklentileri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Elazığ Uygulaması*, 242.

Din Görevlilerinin Din-Siyaset İlişkileri Konusundaki Görüşleri

	Sayı	*Yüzde*
Din ve siyaset bir bütündür, ayrılamaz	45	30
Siyaset, din için yapılmalı	41	27,3
Din, siyasete alet edilmemeli	16	10,7
Din-siyaset ayrıdır	14	9,3
Cevap yok	26	17,3
Başka	8	5,4
Toplam	150	100

Din Görevlilerinin Yaptıkları Görevden Memnunluk Duymaları

	Sayı	*Yüzde*
Teşkilatım ve görevimden memnunum görevimi severek yapıyorum	2298	68,4
Teşkilatım içinde başka bir göreve atanmak istiyorum	363	10,8
Maddi yönden daha iyi bir iş bulursam ayrılmak istiyorum	485	14,4
Teşkilatım ve görevimden memnun değilim ayrılmak istiyorum	216	6,4
Toplam	3362	100

(*) Araştırma 20 il ve 28 ilçede bizzat gidilerek yapılmıştır.
Kaynak: DİB APK, Eylül 2003, Ankara

Din Görevlilerinin Meslekten Memnuniyet Durumları

	Sayı	*Yüzde*
Memnun	95	63,3
Kısmen memnun	47	31,3
Memnun değil	7	4,7
Cevap yok	1	0,7
Toplam	150	100

Kaynak: C. Yıldız, *Din Görevlilerinin Sorunları ve Beklentileri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Elazığ Uygulaması*, 184.

Din görevlilerinin kamu görevlisi sayılması ve laiklik ilkesi

Türkiye'nin siyasal modernleşme sürecinin irdelendiği ve Japonya'yla karşılaştırıldığı 1964 tarihli bir derlemede yer alan "Sivil Bürokrasi" başlıklı incelemede yazar, bir yabancı gözüyle, Diyanet İşleri Başkanlığı Kurumu'nun kurulmasının açık etkisinin din kurumunun bastırılarak; işlevi ve personelinin büyüyen sivil bürokrasi içinde eritilmesi olduğunu ifade etmiştir.[385]

Bu saptama, 1924'teki kanunkoyucunun Diyanet İşleri Reisliği'ni ihdas ederken, Cumhuriyet'in ilk yılları ideolojisi çerçevesinde, gerçekleştirilmeye çalışılan yeni siyasal ve toplumsal yapıya uygun bir düzenleme getirmiş olduğu bağlamında doğru kabul edilebilir. Ancak süreç içinde çeşitli etkenlerle siyasal konjonktürde görülen farklılaşmalar kurumun iktidar tarafından ele alınışını ve yapısını etkilemiş; bu olgunun yansımaları alanı düzenleyen hukuksal metinlerde de görülmüştür.

Bu çerçevede Diyanet İşleri Başkanlığı Kurumu, karmaşık bir görünüm arzetmektedir. Kuruma sekülarite[386] anlayışıyla yaklaşıldığında, özellikle üstdüzey yöneticilerin atanması sürecinde idari makamların aldığı etkin konum dolayısıyla, dinsel yaşamın

385 R.L. Chambers, "The Civil Bureaucracy", 107.

386 "Sekülarite" kavramını genel bir anlatımla, din ve devlet işlerinin ayrı tutulmasını tercih eden siyasi yapılar; buna karşılık laik kavramını devletin dine müdahale etme imkanını düzenleyen siyasi yapılar tanımıyla kullanmaktayım. Bu kullanımın biçimlendirdiği başka çalışmalarım için bkz. İ. Gözaydın, "Diyanet and Politics", 216-227 ve İ. Gözaydın, "Religion, Politics, and the Politics of Religion in Turkey", 159-176.

laik devletin denetimi altında olduğu izlenimi edinilmektedir. Öte yandan, Diyanet de, özellikle 1960'lardan itibaren siyasette ve devlet yapılanmasında gittikçe yaygınlaşan milliyetçi-mukaddesatçı siyasalardan payını almıştır. Kaldı ki, kurumun tüm yurt sathında, hemen hiçbir idare örgütünün sahip olmadığı yaygın bir ağa sahip olması, siyaset yelpazesinin neresinde olursa olsun neredeyse tüm hükümetler için büyük bir olanaktır.

Bu durum kurumu, çözümü hiç de kolay olmayan bir çelişkiye sokmaktadır. Uygulamada da, kendisine hukuksal metinlerin satır aralarında "denge" işlevi verilmiş Başkanlık, gerek laikçilerin gerek İslamcıların eleştirileriyle karşı karşıyadır. Son tahlilde kanımca kurumun varlığını sürdürmesi, iktidarın kendisine ideolojik bir aygıt olarak verdiği önemle sıkı bağlantılıdır; bu bağlamda çelişkiler çözümlenmeyecek; ancak, farklılaşabilen konjonktüre göre şu ya da bu yönde daha fazla bir eğilim sergileyecektir. Bu bağlamda, Genel İdare içinde din işleriyle ilgili bir kurumun varlığı ve personelinin kamu görevlisi olması Batı demokrasileri anlamında yadırgatıcı olsa da, Türkiye kendine özgü koşullarının yapılandırdığı laiklik anlayışını sürdürdüğü sürece birlikte taşıyacağı sonuçlarından biri olarak gözükmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gelirleri ve malları

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, İdare içinde yer alan bir birim olarak bütçesi ve malları olduğu gibi, Türkiye Diyanet Vakfı'nın da Başkanlığın mali durumu üzerinde büyük bir etkisi mevcuttur. Bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gelirleri ve malları incelendiğinde Vakfın da göz önünde tutulması kaçınılmazdır.

Genel idare yapısı içinde gelirler ve mallar

Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi

Özellikle 1981 yılından bu yana, devletin din alanına ayırdığı kaynakların hızla arttığının gözlemlenmesi, yoğun eleştirilere

yol açtı.[387] 1981 yılında Diyanet İşleri'ne bütçeden ayrılan pay 11.3 milyar lirayken, turizme 5.8, sanayiye ise 8.7 milyar liralık pay ayrılmıştı. 1982-1987 yıllarında belirgin bir farklılık görülmediyse de, 1988 bütçesinden itibaren kurumun bütçesi hızla yükselen bir grafik çizdi. Aşağıdaki tabloda, 1924-1992 yıllarının toplam bütçeleri; bunlar içinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilen miktarlar ve her yılın toplam bütçesinde Başkanlığa ayrılan oran yer almaktadır:

Yıllar	*Referans*	*DİB*	*Genel*	*Pay*
1924	III/5 s.438	1.422.650	140.433.369	0.0101
1925	III/6 s. 348	1.687.401	183.932.767	0.0092
1926	III/7 s. 940	1.598.600	190.103.544	0.0084
1927	III/8 s. 194	1.796.240	194.454.619	0.0092
1928	III/9 s. 175	1.719.587	207.169.388	0.0083
1929	III/10-2 s. 1177	1.677.157	220.408.481	0.0076
1930	III/II-1 s. 724	1.653.119	222.646.523	0.0074
1931	III/12 s. 639	640.350	186.582.005	0.0034
1932	III/13 s. 578	607.196	169.146.747	0.0036
1933	III/14 s. 688	616.586	170.474.794	0.0036
1934	III/15-1 s. 663	611.986	184.075.636	0.0033
1935	III/16 s. 874	610.616	195.011.053	0.0031
1936	III/17 s. 667	607.630	212.755.580	0.0029
1937	III/18 s. 746	608.241	231.017.776	0.0026
1938	III/19 s. 765	608.100	249.954.020	0.0024
1939	III/20 s. 712	625.540	261.064.192	0.0024
1940	III/21 s. 938	672.518	268.476.321	0.0025
1941	III/22 s. 662	697.518	309.740.396	0.0023
1942	III/23 s. 694	880.835	394.326.938	0.0022
1943	III/24 s. 729	905.404	486.717.349	0.0019
1944	III/25 s.446	927.044	570.434.417	0.0016
1945	III/26 s. 433	753.907	418.936.486	0.0018
1946	III/27 s. 59	1.500.669	990.572.884	0.0015
1947	II/28 s. 386	2.716.106	1.136.215.530	0.0024
1948	III/29 s. 353	2.897.573	1.243.563.197	0.0023
1949	III/30 s. 516	2.859.215	1.222.184.799	0.0023
1950	III/31 s. 1380	2.912.720	1.487.208.563	0.0020

387 Bu arada, kaynak ayırımındaki yüksek oranlara karşın yurt dışında görev yapan görevlilerin maaşlarının karşılanmasında, Suudi Arabistan kökenli uluslararası İslami bir kuruluştan yardım alınmakta olduğunun ortaya çıkması oldukça büyük çalkantılara yol açmıştır. Bu konuda yabancı basında çıkan bir yorum yazısıyla konunun ayrıntılı olarak incelendiği bir kitap için bkz. A. Cowell, "A Scandal Rubs Nation's Raw Nerves", *The New York Times*, 28 Mart 1987, 4L; U. Mumcu, *Rabıta*, *passim*.

Yıllar	Referans	DİB	Genel	Pay
1951	III/32 s. 870	7.819.071	1.274.746.465	0.00619
1952	III/33 s. 695	9.149.072	1.375.741.765	0.0067
1953	III/34 s. 867	10.738.940	1.566.357.419	0.0069
1954	III/35 s. 810	11.550.926	1.693.338.876	0.0068
1955	III/36 s. 554	15.225.497	2.063.368.337	0.0074
1956	III/37 s. 668	21.156.661	2.369.710.119	0.0089
1957	III/38 s. 686	23.232.635	2.733.377.184	0.0085
1958	III/39 s.443	24.431.136	4.475.552.400	0.0055
1959	III/40 s. 486	6.038.876	4.062.816.796	0.0015
1960	III/41 s. 566	39.353.031	4.638.486.305	0.0085
1961	IV/1 s. 1873	45.472.800	5.961.365.000	0.0076
1962	V/1 s. 350	51.825.610	6.783.996.017	0.0076
1963	V/2 s. 868	17.361.648	8.164.488.319	0.0021
1964	V/3 s. 1051	59.767.871	6.639.572.924	0.0090
1965	V/3 s. 1912	83.295.376	7.269.516.882	0.0115
1966	V/5-1 s. 1176	156.761.984	8.288.026.634	0.0189
1967	V/6-1 s. 986	167.561.297	9.397.911.139	0.0178
1968	V/7-1 s. 1232	184.403.459	21.612.211.235	0.0085
1969	V/8-1 s. 906	194.760.810	25.696.976.157	0.0076
1970	V/9-2 s. 1500	207.062.400	28.860.265.467	0.0072
1971	V/10-2 s. 1404	13.418.290	37.092.900.305	0.0004
1972	V/II-2 s. 1227	473.644.615	50.312.079.043	0.0094
1973	V/12-1 s. 967	523.169.516	61.453.023.020	0.0085
1974	V/13-2 s. 1434	759.340.615	82.411.411.359	0.0092
1975	V/14-1 s. 521	894.713.980	107.680.514.782	0.0083
1976	V/15-2 s. 1580	1.240.667.800	153.637.351.500	0.0081
1977	KKR s. 20-21	1.508.700.000	229.692.988.900	0.0066
1978	RG. 1.3.1978 -16215 s. 31	1.594.841.000	276.148.529.050	0.0058
1979	RG.1.3.1979 -16565 s. 32	3.138.732.000	409.430.671.000	0.0077
1980	V/19 s. 76	6.448.132.000	75.668.718.200	0.0085
1981	V/21 s. 250	17.233.855.000	1.780.640.059.000	0.0069
1982	V/21-1 s. 250	12.233.855.000	1.780.640.059.000	0.0069
1983	RG.18.12.1982 -17895 s. 32	18.224.800	2.558.902.500	0.0071
1984	RG.5.1.1986 Mük. s. 402	27.572.968.261	4.627.525.840.072	0.0060
1985	RG.31.12.1984 -18622 mük. s. 27	34.103.648	5.412.082.049	0.0063
1986	RG.31.12.1985 S. 24	45.951.000	7.104.111.000	0.0065
1987	V/26-1 S. 72	67.482.000	10.885.686.000	0.0062
1988	RG.28.4.1988 -19789 mük. s. 24	128.795	20.706.923	0.0062
1989	RG.28.12.1988 No.20033 Mük.	232.616	32.733.446	0.0071
1990	RG.30.12.1989 No.20388 Mük.	788.390	63.925.354	0.0123
1991	R.G.28.12.1990	122.3270	10.521.7150	0.0116

Görüldüğü üzere, bu sayıların incelenmesi, 67 yıl içinde beş kez toplam bütçenin %1 ile %2'sine varan oldukça yüksek bir payın Kurum'a ayrıldığını göstermektedir; diğer yıllar bu oran hep bindelik sayılarda kalmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı büt-

çesi bakımından "istisnai" olarak nitelendirilebilecek bu beş yıl, 1965; 1966; 1967; 1990 ve 1991'dir.

1965 yılı bütçesi, 1965 seçimlerinden önceki son iktidar olan Ürgüplü hükümeti döneminde hazırlanmış; görüşülmüş ve kabul edilmiştir. Kanımca 1965 bütçesinin Diyanet İşleri Başkanlığı için %1.15'lik bir oranla ortaya çıkışında asıl etken, yaklaşmakta olan 1965 seçimleridir. Cumhuriyet'in ilk çokpartili seçimlerine katılmaya hazırlanan siyasi partiler oy sağlamaya yönelik hiçbir faaliyetten kaçınmamaktadır. Meclis üyelerinin, gerek Diyanet İşleri Başkanlığı'na bir kuruluş kanunu hazırlama, gerek bütçeden Kurum'a daha fazla pay ayırma yolundaki yoğun çabaları, Meclis zabıtlardan açıkça anlaşılmaktadır. 19 Mayıs 1965'te Millet Meclisi'nde Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi dolayısıyla geçen görüşmeler, tüm siyasi partilerin dine, din adamlarına ve din işlerine ayrılması uygun görünen pay hakkında hemfikir olduğunu göstermektedir.[388] Siyasi yelpazenin neresinde yer alırsa alsın, gerek parti grubu gerek şahsı adına söz alan bütün milletvekilleri söz birliği etmişçesine, dinin toplum yaşamındaki derin öneminden söz etmekte; hazırlıkları süren kuruluş kanunun bir an önce tamamlanması yönünde dileklerini belirtmekte; din adamlarının gelirlerinin artırılması için var olan lüzumu ifade etmekte ve inanç hürriyetinin önemini vurgulamaktadır! İroni bir tarafa, bu durum, dinle ilgili konuların siyasi beklenti ve kaygılara nasıl malzeme olduğunun açık bir göstergesidir. Siyasi yaşamda çok partili döneme geçildiği 1945 sonrası, aynen CHP'nin iktidarı kaybetmemek amacıyla dinle ilgili konularda o güne kadarki siyasasından yaptığı büyük dönüş gibi, 1965 seçimlerine hazırlanan siyasi partilerin de oynadıkları koz din ile ilgili konular olmaktadır.

1965 seçimlerinden bir zaferle çıkan AP, sonraki icraatında daha açıkça görüleceği üzere, İslamcı çevreleri de hoşnut edici siyasasını bütçeden Diyanet İşleri Kurumu'na ayrılan paylara da uygulamış; toplam bütçeden ayrılmış, Başkanlık tarihinde

388 Bu görüşme tutanakları için bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 1 (1965) 39, 677-698.

görülen en yüksek pay olan %1.89, 1966 bütçesinde yer almıştır. Kurumun bütçe tarihindeki üçüncü istisnai yıl olan 1967 de, bütçenin AP iktidarı döneminde hazırlanmasının bir sonucu olarak gözükmektedir; bu kez toplam bütçenin %1.78'i Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilmiştir.

ANAP iktidarı döneminde hazırlanmış olan 1990 ve 1991 bütçeleri de, kalan diğer iki istisnai yılı oluşturmaktadır; 1990 yılı genel bütçesinin %1.23'ü, 1991 yılı genel bütçesinin ise %1.16'sı Diyanet İşleri Kurumu'na ayrılmıştır.

1993-2008 yılları arasındaki konsolide bütçe ile Diyanet İşleri Başkanlığı bütçe ödenekleri karşılaştırılması aşağıda sunulmaktadır:

Konsolide Bütçe ile Diyanet İşleri Başkanlığı 1993-2009 Yılları Arası Bütçe Ödenekleri Karşılaştırılması (YTL)

Bütçe yılı	*Konsolide bütçe ödeneği*	*D.İ.B bütçe ödeneği*	*D.İ.B Bütçe payı*
1993	398.710.000	3.711.000	0.9
1994	826.396.307	8.368.000	1.0
1995	1.341.978.053	12.323.000	0.9
1996	3.568.506.822	20.965.000	0.6
1997	6.361.685.500	47.130.860	0.7
1998	14.789.475.000	96.646.050	0.7
1999	27.286.800.000	172,760.060	0.6
2000	48.827.438.000	257,300.080	0.5
2001	48.619.480.000	302.112.100	0.6
2002	98.131.900.000	553.364.200	0.6
2003	147.230.170.000	770.292.000	0.5
2004	150.658.129.000	976.834.294	0.6
2005	156.088.874.910	1.125.744.626	0.7
2006	170.156.782.052	1.308.187.000	0.8
2007	215.059.364.450	1.638.383.000	0.8
2008	233.956.370.463	1.998.412.595	0.9
2009*	330.312.972.895	2.454.275.000	0.7

(*) Tasarı.
Not: Konsolide bütçe rakamları içinde Diyanet İşleri Başkanlığı rakamları dahildir.

Maliye Bakanı Kemal Unakıtan tarafından 23 Ekim 2008'de TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu'nda yapılan 2009 yılı bütçe sunuş konuşmasında Diyanet için 2009 yılı için 2.454.275.000 TL teklifte; 2010 ve 2111 yılları için sırasıyla 2.683.421.680 TL

ve 2.942.290.000 TL tahminde bulunulduğu ifade edilmiştir.[389] Diyanet'in bütçesinin büyüklüğü öteden beri eleştiri ve tartışma konusudur; ancak bu bütçenin yüzde 90'ı personel maaşlarına ayrılmakta, geri kalanıyla da ülke genelindeki 80.000 civarındaki caminin bakım ve tefrişi yapılmakta olduğu gözardı edilmemelidir.

Mabetlerin hukuksal statüsü ve ilgili düzenlemeler

Sıddık Sami Onar'a göre, "Amme hizmetlerine tahsis edilen ve bu hizmetle maddi veya manevi sıkı bir alakası bulunup onun bir unsuru veya mütemmin cüz'ü sayılabilecek mahiyette olan binalar" amme emlaki kategorisindedir ve "camiler ve buna benzer ayniyle intifa edilen vakıflar da gerek tarihi ve sınai kıymetleri ve gerek umumun istimaline ve istifadesine arzedilmiş veyahut bir hizmete tahsis olunmuş bulunmaları itibariyle bu kategoriye girer."[390]

Kamu mallarını kamusal mallar-özel mallar olarak sınıflandıran Lütfi Duran'a göre ise,

> "... cami, mescit, kilise ve havra gibi mabidler, ötekilerden (yollar, meydanlar, köprüler, park ve bahçeler, korular, deniz, göl ve akarsular gibi kamunun ortaklaşa ve serbestçe yararlandığı yerler; askeri tesisler, bölgeler, barajlar, enerji santralleri, yalnız yetkili ve ilgililere açık binalar, araştırma ve bilgisayar merkezleri ve benzerleri gibi kamu hizmetlerinde kullanılan mallar, hizmete özel binalar, okul, hastane, müzeler, kitaplıklar gibi kamu hizmetlerinde kullanılan ve kamunun hizmet dolayısıyla yararlandığı yerler, otlak, yaylak, kışlak, bataklık gibi köy orta malları) farklı yanlara sahip ayrı birer çeşit kamusal mal oluşturur."[391]

---

389 Bkz. http://www.maliye.gov.tr/ Bkz. "Maliye Bakanı Sayın Kemal UNAKITAN'ın 2009 Yılı Bütçe Sunuş Konuşması(TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu)"

390 S.S. Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, 3. bası, 1317.

391 L. Duran, "Kamusal Malların Ölçütü", 44.

Öte yandan, 18 Mart 1924 tarihli ve 442 sayılı Köy Kanunu'nun[392] 2. maddesine göre köy camii bir orta malıdır. Kanun 13. maddesi 14. fıkrasıyla, köylünün zorunlu olan işler arasında köyde bir mescit yapmayı da katmıştır. 44. maddenin 2. fıkrasına göre köy muhtar meclisi, cami gibi köylüye faydalı olan işleri yapmak için istediği yeri karşılığını ödeyerek satın alır.

Kanımca camiler ve diğer mabetler, Yargıtay Dördüncü Hukuk Dairesi'nin 20 Mayıs 1985 tarihli ve E.1985/398-K.1985/5074 sayılı kararında,[393] kamu mallarında ayırım ölçütünü açıklarken kullandığı "mal kamu hizmetinin görülmesinde önemli rol oynuyorsa, kamu malıdır. Burada malın, yalnız kamu hizmetine tahsis edilmiş olması, onun kamu malı olması için yeterli değildir; bunun yanında malın, hizmetin bir unsuru veya onun tamamlayıcı parçası olması da gereklidir" ifadesi ve buna "kamusal mal" tanımında eklediği, "kamu tarafından yararlanılanlar" nitelemesi çerçevesinde yer alır ve bazı özellikleri olmakla birlikte birer kamu malıdır. Kamu emlaki hukuki rejimi tüm özellikleriyle bu grup mallar için de geçerlidir: Devir ve ferağ edilemez;[394] haczedilemez; zamanaşımı yoluyla özel kişiler tarafından kazanılamaz; haklarında tahrip, çalma gibi fiiller bakımından özel korunma hükümleri uygulanır; her türlü resim ve vergiden bağışıktır; kamulaştırılamaz. 6570 sayılı ve 18 Mayıs 1955 tarihli Gayrımenkul Kiraları Hakkında Kanun'un[395] 1. maddesinin ikinci fıkrası, "Mabetler kiraya verilemez ve ibadethane haricinde hiçbir iş için de kullanılamaz"[396] hükmünü getirmiştir; oysa bu tür hukuksal bir düzenlemeye hiç gerek yoktur. Kamu emlaki kura-

392 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1931) 5, 336; *Resmi Gazete*, 7 Nisan 1924, 68.

393 Anılan karar, *Yargıtay Kararları Dergisi*, XI (Ekim 1985) 10, 1454-1458'de yayınlanmıştır.

394 Jaschke bir eserinde, 1928 yılında İstanbul'da bir caminin Halk Partisi'ne satıldığını belirtmektedir. Bkz. *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, 66.

395 Bkz. *Düstur*, III (1955) 36, 469, *Resmi Gazete*, 27 Mayıs 1955-9013.

396 Yüksek Seçim Kurulu Başkanlığı 27 Aralık 1966 tarihli ve 1966/230 sayılı kararıyla, "sandık kurulunca gerekli görüldüğünde, oy verme sandıklarının mabetlerin bilfiil ibadet eden kısımları dışında kalan elverişli yerlerine konulabileceğine" hükmetmiştir.

mı ve hukuki rejiminin özünde yer alan bu olanaksızlığı Duran, "Gerçi, amme emlaki nazariyesine göre, İdare'nin bu kabil mallardan (kamusal mallar) bazı hususi ve istisnai şekillerde birtakım menfaatler te'min etmesi caiz ise de, bunlar üzerinde kira gibi şahsi haklar tesisi suretiyle fayda sağlanması hukuken imkânsız ve memnudur" cümleleriyle ifade etmektedir.[397] Nitekim, Yargıtay 1. Hukuk Dairesi ilgili bir kararında benzer saptamalarda bulunmaktadır:

> "... camiler, müslümanların ibadetine mahsus umuma açık mabetlerdir. Bu nitelikleri gereği de kamu mallarındandır. Bilindiği üzere 3402 sayılı Kadastro Kanununun 16. maddesi kamunun ortak kullanımına ayrılan, cami, namazgah ve benzeri yerlerin Hazine, kamu kurum ve kuruluşları, il, belediye, köy veya mahalli idare birlikleri tüzel kişilikleri adına tesbit olunacağı hükmünü içermektedir. Bunun yanında Medeni Kanunun 641. maddesinde de, menfaati umuma ait malların kural olarak devletin hüküm ve tasarrufu altında olduğuna değinilmiş, bunların işletilme ve kullanılmasının özel hükümlerle düzenleneceği belirtilmiştir. Bu cümleden olarak, 633 sayılı Kanunun 35. maddesinin değiştirilmesine dair 4379 sayılı Yasa ile değişik söz konusu maddede cami ve mescitlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nın izni ile açılıp Başkanlıkça yönetileceği, gerçek ve tüzel kişiler tarafından yapıldığı halde izinli ve izinsiz olarak ibadete açılmış bulunan cami ve mescitlerin yönetiminin üç ay içerisinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredileceği hükmü getirilmiştir. ... Bütün bu düzenlemeler karşısında, kamunun yararlanmasına mahsus, kamu mallarından olan cami ve müştemilatlarının, kamu tüzel kişileri dışında, özel ve tüzel kişilerin (vakıf, dernek vs.) mülkiyetine konu olamayacağı gibi, bu yerlerin yönetim ve tasarrufunun da özel ve tüzel kişilere bırakılmayacağı kesin sonucuna varılmaktadır. Ayrıca, din hizmetlerinin bir bütün olarak topluma sunulması amacıyla, cami ile birlikte oluşturulan imam evi, kur'an kursu ve bu yerleri yaşatma amacının eko-

397 L. Duran, *İdare Hukuku Meseleleri*, 152.

nomik desteğini sağlayan, aynı külliye içerisindeki iş yerlerinin yek diğerinden ayrılma olanağı bulunmadığı, buraların da özel ve tüzel kişilerin edinme ve yönetme yasağı kapsamında olacağı kuşkusuzdur."[398]

1982 sayılı Kanun'la değişikliğe uğramamış olduğu için 633 sayılı Kanun'un, hukuken hâlâ yürürlükte olan 30, 37 ve 38. maddeleri, günümüz mevzuatında da yer alan vakıf türlerine bağlı camilere ilişkin düzenlemeler içermektedir. Günümüzde de camiler, mazbut vakıflara bağlı olanlar ve mülhak vakıflara bağlı olanlar şeklinde bir hukuki düzene tabidir.

Mazbut vakıflar ayrı ayrı kişiliğe haiz olmakla birlikte, doğrudan doğruya devlet tarafından idare olunan vakıflardır. Buna karşılık mülhak vakıflar mütevellileri tarafından yönetilir; İdare bunları yalnızca gözetim ve denetimi altında tutar. Mazbut vakıflarla mülhak vakıflar arasında, İdare'nin yönetime katılmasının tarz ve derecesi bakımından fark vardır: Mazbut vakıflar doğrudan doğruya İdare tarafından yönetildikleri halde mülhak vakıflar vakıf senedinde gösterilen mütevellileri tarafından yönetilmektedir, ancak denetimin kapsamının genişliği yer yer yönetime katılmayı da içerir.[399]

Vakıflar, 3 Mart 1340 (1924) tarihli ve 429 sayılı Şer'iye ve Evkaf ve Erkanıharbiyei Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun'un 7. maddesi, "Evkaf umuru, Milletin hakiki menafiine muvafık bir şekilde halledilmek üzre bir müdüriyeti umumiye halinde şimdilik Başvekalete tevdi edilmiştir" hükmü uyarınca 3 Haziran 1935 tarih ve 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'yla[400] kurulmuş olan Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlıdır. Mazbut vakıflar Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün tüzel kişiliği içindedir. Genel Müdürlük bunların malvarlığı ve personelini de doğrudan doğruya yönetir. Öte yandan Vakıflar Genel Müdürlüğü, ayrı ayrı tüzel kişiliğini koruyan ve mütevellileri eliyle yönetilen mülhak vakıfları da denetleme yet-

398 Yargıtay 1. Hukuk Dairesi, E. 1998/11508, K.1998/13445, T. 27.11.1998 (bu karar yayınlanmamıştır)

399 Bu konuda bkz. S.S. Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, 3. bası, 674-675.

400 Bkz. *Düstur*, III (1935) 16, 1293.

kisine sahiptir. Bu yetki, İdare'nin genel anlamda sahip olduğu kolluk yetkilerinden öte, bu kurumların işlevleriyle ilgili bir niteliktedir.[401]

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce mazbut vakıflar arasında alınan mülhak vakıflara bağlı cami ve mescitlerdeki imam-hatip ve müezzinler, 633 sayılı Kanun'un 38. maddesi gereği, ertesi bütçe yılı başından itibaren Diyanet İşleri Başkanlığı maaşlı veya ücretli kadrolarına geçirilirler. Mülhak vakıflara bağlı cami görevlilerinin ise, bir kısmının ücretleri Vakıflar Genel Müdürlüğü, geri kalanının da mütevelli heyetleri tarafından ödenmektedir. Bunlardan ücretlerini Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden alan cami görevlilerinin atanmasında, vakfın koşullarından başka 633 sayılı Kanun'da belirtilen özellikler aranır.

30. maddeye göre de, mazbut vakıflar arasında alınmış ve alınacak cami ve mescitlerin aydınlatma, ısıtma ve bakım giderleri için her yıl Vakıflar Genel Müdürlüğü bütçesine konulacak ödenekler bir taraftan Hazine tarafından irat ve diğer taraftan bu hizmetlere harcanmak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinin ilgili tertiplerine Maliye Bakanlığı'nca ödenek kaydedilir. Bu arada, 633 sayılı Kanun'un, Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiş olan 1982 sayılı Kanun'la değişikliğe uğramış maddelerinden biri olduğu için yürürlükte olmayan 14. maddesi gereği cami, mescit ve müftülüklerle din hizmetinde kullanılan bilumum yerlerin ve buralardaki eşya ve demirbaşların bakımı ve korunması ile ilgili her türlü işleri düzenlemek Donatım Müdürlüğü'nün görevleri arasındaydı; bu görev halen yürürlükte olan Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesinin 31. maddesi gereği Din Hizmetleri Şubesi Müdürlüğü'ne tevdi edilmiştir.

Yeni cami ve mescit yaptırılması hususunda devlet bütçesine ödenek konulmamaktadır. Esasen İslam'da öteden beri mabetlerin halk eliyle yaptırılması alışılagelmiş olan usuldür. Günümüzde bu icraatı çokça yürüten, cami yaptırma dernekleri-

401 Vakıflar Genel Müdürlüğü konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. S.S. Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, 3.bası, 894-896.

dir. Ancak devlet yer yer gerekli maddi yardımı da sağlamaktadır. 14 Şubat 1975 tarih ve 15159 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren Camilerini Yaptıracak Köylere Yapılacak Malzeme ve Yardım Fonu Yönetmeliği, ilgili düzenlemeleri sağlayan mevzuata bir örnektir.

Türkiye Diyanet Vakfı

Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 11. Noterliği'nde düzenlenen 13 Mart 1975 gün ve 9125 yevmiye No'lu senetle kurulmuş, Ankara Asliye 14. Hukuk Hakimliği'nin 7 Nisan 1975 gün ve E.1975/203, K.1975/194 sayılı ilamıyla Vakıf Senedi'nin tesciline karar verilmiştir. Vakfın kuruluşu, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce *Resmi Gazete*'nin 8 Mayıs 1975 gün ve 15230 sayılı nüshasının 15. sayfasında ilan edilmiştir.

Vakıf Senedi'nin 2. maddesinde vakfın amacı, "İslam dininin gerçek hüviyetiyle tanıtılmasında, toplumun din konusunda aydınlatılmasında Diyanet İşleri Başkanlığı'na yardımcı ve destek olmak, gereken yerlerde cami yapıp donatmak, fakir hastalar için tedavi kurumları açıp işletmek, zekat fitre gibi Müslüman vatandaşlarımız tarafından yapılacak yardımları şartlarına uygun olarak toplumdaki ihtiyaç sahiplerine intikal ettirerek sosyal yardım ve hizmeti geliştirmektir" şeklinde ifade edilmiştir.

Türkiye Diyanet Vakfı, bu amaç çerçevesinde görüldüğünden adıyla uyumlu bir diyani vakıftır.[402] Ancak vakfın faaliyetleri ve özellikle örgütlenmesi, belirli bir mal varlığını gerçekleştirmek istediği amaca özgülemiş bir özel hukuk tüzel kişisinin ötesinde olduğunu sergilemektedir.

Vakfın yapılanmasına model olarak "devlet"in alınmış olduğu aşikârdır. Bu durum, tümüyle devlet memurlarına ilişkin bir hukuksal düzenleme niteliği taşıyan ve Vakıf Mütevelli Heyeti'nin 13 Ocak 1985 tarih ve 4 sayılı kararıyla kabul edilmiş olan "Türkiye Diyanet Vakfı Personel Talimatı"ndan da

402 Bu konuda ayrıntılı açıklama için bkz. H. Güneri, *Türk Medeni Kanunu Açısından Vakıfta Amaç Kavramı ve Amacına Göre Vakıf Türleri*, 175-221.

açıkça bellidir. Vakfın faaliyetleri arasında, "yurt içindeki ve yurt dışındaki vatandaşlarımıza irşad ekipleri göndermek" dahi vardır; bu durum akla, İdare içinde yer alan ilgili birimin görev ve işlevini yerine getirmekten aciz olduğu dışındaki başka bir sebep getirememektedir.

Vakıf Mütevelli Heyeti'nin 20 Mart 1986 tarih ve 76 sayılı kararıyla kabul edilmiş olan "Türkiye Diyanet Vakfı Şubeleri Çalışma Talimatı"nın 10. maddesi gereği şube yönetim kurulu başkanı, şubenin bulunduğu il veya ilçedeki müftü ya da vekilidir. Vakfın personelinin büyük çoğunluğunun aynı zamanda Diyanet İşleri Başkanlığı personeli de olması, birçok bakımdan büyük sakıncalara yol açacaktır. Bu konuda ilk akla gelen, herhangi bir nedenden bir zarar oluştuğunda ortaya çıkacak sorumluluk sorununun hangi esaslara göre, ne tür hukuk uygulanarak çözümleneceğidir. Son tahlilde bir özel hukuk faaliyeti olan vakıf işlerinin kamusal nitelikte ve özellikle faaliyetlere örgün bir nitelik kazanmasına Hüseyin Hatemi tarafından yöneltilen eleştiri, bu konuda başka bir yoruma gerek bıraktırmayacak niteliktedir:[403]

> "Dikkati çeken bir diğer husus da şudur: Türkiye'de, kamu hukuku alanında 'iş yapmak' isteyen kişilerin karşısına çıkan 'bürokrat engeller'den öteden beri yakınılır. 903 sayılı kanun 'cazip' hükümler getirince, II. Meşrutiyet'te alıp yürüyen 'dernekçilik akını'na benzer bir akım, bu defa da vakıf hukuki çerçevesinden yararlanmak üzere kendisini göstermiştir. Böylece, her Bakanlığın, her kamu kurumunun ve her mahalli idarenin yanında, ilkokulların yanındaki 'okul-aile birlikleri'ni veya koruma derneklerini andırır biçimde 'koruma, destekleme, güçlendirme vs. vakıfları' kurulmak istenmektedir. Bu vakıflar sadece 'parayı verip', 'düdüğü çalmayı' kamu tüzel kişiliklerinin yetkili organlarına bırakmasalar, bu uygulama karşısında endişeye kapılmak yersiz görülebilir. Oysa, vakıf yöneticilerinin kamu tüzel kişiliğinin içişleri-

403 H. Hatemi, "Önceki Hukukumuzda ve Türk Medeni Hukukunda Vakıf Kurumu'na İlişkin Bazı Sorunlar ve Düşünceler", 78-79.

ne karışması sonucunu doğuracak dolaylı ve dolambaçlı yollara girmesi, 'hiçbir kimse veya organ, kaynağını Anayasa'dan almayan bir devlet yetkisi kullanamaz' diyen Anayasa ilkesine (m.4/son) aykırı olur. Ayrıca, bu vakıflar dolayısı ile, baskı gruplarını kamu hizmetlerinin görülmesi işlevleri üzerinde olumsuz, kamu yararına aykırı etkilerine yol açılabilir. 'Türkiye'yi Güçlendirme Vakfı' adı altında bir vakıf kurulduğunu, bu vakfın yönetim kurulunun Bakanlar Kurulu gibi çalıştığını bir an için düşünelim. Bu örnek nasıl çarpıcı ise, bir kamu tüzel kişiliği ile bir özel hukuk tüzel kişiliğinin fazla "içli-dışlı" olmasının da çarpıcı görünümler doğurabileceği hesaba katılmalıdır. Devlet tüzel kişiliği için sakıncalı görülebilen bir uygulama, Devlet dışındaki kamu tüzel kişilikleri için de kendi çapında ve boyutlarında sakıncalıdır. Hele bu vakıfları kamu tüzel kişilikleri bizzat kuruyorsa, buna imkân olup olmadığı kamu tüzel kişilerinin 'ehliyet'i açısından incelenmelidir. Kamu tüzel kişiliği değil de bu tüzel kişiliğin yetkili makam veya kurullarında görevli olan kişi veya kişiler birer 'fert' olarak kuruyorlarsa, bu davranışın saikleri üzerinde düşünülmelidir. Gerçekten sıkıcı ve yararsız bürokratik engeller dolanılmak isteniyorsa, mevzuat gözden geçirilmeli, 'teşrifi müdahale' ile 'kanuna karşı hile' istekleri söndürülmelidir. Kamu hukuku kurallarının haklı ve yararlı denetim kuralları dolanılmak istemiyorsa, yine kanuna karşı hileleri önleyecek tedbirler alınmalıdır. Ne olursa olsun, 'dolaylı yoldan' da olsa, kamu gücünün özel hukuk tüzel kişilerine aktarılması önlenmelidir.

Derhal belirtelim ki, bir kamu tüzel kişiliğine mali destek sağlama amacı, meşru olmayan bir amaç değildir. Yapılacak şey, bu amaçla vakıf kurulmasını önlemek değil, sadece vakıf senetlerini iyi inceleyerek 'kanuna karşı hile'leri, bu yol ile kamu hukuku kurallarının denetiminden kaçınılmasını, kamu mal ve gelirlerinin özel hukukun serbesti alanına aktarılmasını ve baskı gruplarının kamu yararı amacından saptırıcı etkilerde bulunabilmesini önlemektir."

Türkiye Diyanet Vakfı, halen Diyanet İşleri Başkanlığı'nın maddi anlamda en büyük destekçisidir. 1982'de, ticari sahada çalışmalarına yayıncılık-matbaacılık faaliyetlerini de katan Vakıf, İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi) ve İslam Ansiklopedisi gibi başarılı projeler üretmiştir.[404]

404 Bu projeler ve vakfın diğer faaliyetleri için bkz. Ö. Turan, "The Turkish *Diyanet* Foundation", 370-384; R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, 33-34 ve 99-101 .

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Türkiye Cumhuriyeti'nde Diyanet İşlerinin Örgütlenmesi Bağlamında Devlet-Din İlişkileri Üzerine Tezler

"I need a secular state to be a Muslim. If I don't have the freedom to disbelieve, I can not believe."
ABDULLAHİ AN-NA'İM

Bir ideoloji olarak Türkiye'de dinin yeri

Din, kişilerin yalnızca özel yaşantılarında kişisel davranışlarını belirlemekle yetinmez; aynı zamanda inananlara toplum içindeki ilişkilerinde de yol gösterir. Dinin kişisel davranışlar üzerindeki etkisi ahlâkın konusudur; öte yandan toplumu ilgilendiren olayların yorumu olarak dinin konusu siyaset alanına girmektedir.

İdeolojilerin, "belli bir çıkar yönünden toplum olaylarının, yine aynı çıkar yönünden çözümlerini ve takınılması gereken tutumlarını da içeren yorumlaması"[1] olarak tanımlanması durumunda, din de mükemmel bir ideoloji örneği olmaktadır. Şerif Mardin'in kullanmış olduğu kavramla din "yumuşak" bir ideolojidir; yani, sistematik bir şekilde incelenmiş, temel teorik eserlere dayanan, seçkinlerin kültürüyle sınırlandırılmış, içeriği kuvvetli bir yapının kastedildiği "sert" ideolojilerin ak-

1 B. Sezer, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, 215-216.

sine, kitlelerin çok daha şekilsiz inanç ve bilgesel sistemlerinden oluşur.[2]

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren, İslam gibi siyasal anlayışı gereği din ve devletin birbirinin içine geçmiş olduğu [3] bir ideolojinin, ulus ideolojisini ve bilincini benimsetmeye çalışan Kemalist kadrolar için en büyük rakip olacağı ortadaydı. Her şeyden önce, İslamiyet'e göre meşru otorite Allah'ın otoritesini yansıtan otoritedir; dolayısıyla egemenliğin ulusa ait olduğunu savunan Cumhuriyetçi görüşle çelişkidedir. Güçlü rakipten kurtulmak isteyen Mustafa Kemal ve yandaşları, önce kuramsal düzeyde dini değiştirmek için girişimlerde bulunmuşlar, ancak uygulamaya koymadan bu projeden vazgeçmişlerdir.[4] Bunun üzerine, dinin bireyle Tanrı arasında bir mesele olduğunun öne

---

2 Ş. Mardin, *Din ve İdeoloji*, Ankara, 1969, 6.

3 "İslam'da din ve dünya için ayrı ayrı hakikat yoktur. İnsan fiilleri bu iki alem için aynı bir kanuna, yani şeriate bağlıdır. Binaenaleyh cismani ve ruhani kuvvet birdir ve bu kuvveti halife-sultan temsil eder." Bkz. A.F. Başgil, *Esas Teşkilât Hukuku (I. Cilt: Türkiye'nin Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri)*, 75; "İslami sistem içinde hiçbir dönemde siyasal laikliğin uygulandığı görülmemiştir, çünkü İslam'ın Ortodoks yorumu, devlet ile dini birbirinden ayırmaz." Bkz. I. Hüseyin, "Hilafet Sonrası İslam'ın Tarihsel Bir İncelemesi ve Yeni Bir İslami Düzen Arayışı: 1924-1969 Dönemi" 33. Ayrıca, İslamiyet'in teolojik olarak sosyal ve siyasal yapıyı önemsemesi ve bu yapının meşruiyetini kutsal bir güce bağlaması hususunda bkz. D. Little & J. Kelsay & A.A. Sachedina, *Human Rights and the Conflict of Cultures: Western and Islamic Perspectives on Religious Liberty,, passim.* Özellikle bu kitabın içinde bkz. A.A. Sachedina, "Freedom of Conscience and Religion in the Qur'an", 53-90. ".. füruat-ı İslamiye değişmeye kabil bir libas hükmünde değil ki, onlar tebdil edilse esas din baki kalabilsin (Said Nursi)." I. Işık, *Bedüzzaman Said Nursi ve Nurculuk*,.128. Öte yandan bkz. ".. hayatın dinamizmine ayak uydurabilmek için, bizzat Şeriatin de dinamik bir bünyeyle techiz edilmiş olması şarttır. İşte bunun içindir ki bizzat Kur'an-ı Kerim ve Resulullah tarafından ictihad müessesesi ihdas edilmiştir. (..) Kitab ve Sünnet, bize, daha ziyade, fikir ve hareketlerimizin nirengi noktalarını verirler. (..) ananevi şekliyle fıkhın da kifayet etmeyeceği, diğer bütün ilimlerden, hatta muasır felsefi tefekkürden dahi istifade etmek lazım geleceği, aşikâr bir hakikattir." Yesevizade, *Laisizm (İlme Göre Din-Dünya Münasebeti)*, 180-181 ve "Gerçekte (İnkârcılar ya da sentezciler ne derse desin) İSLAM İslam'dır. Laiklik de laikliktir. Bir başka ifadeyle, tamamlanmış ve seçilmiş Hak Din olan İSLAM ile laikliği ya da sekülarizmi SENTEZLEMEK veya Müslüman bir kimsenin aynı zamanda LAİK olması İSLAM AÇISINDAN mümkün görülmemektedir." .

4 1982'de İlahiyat Fakültesi'ne hazırlatılan "reform projesi" ve akıbeti hakkında bkz. S. Albayrak, *Türkiye'de İslâmcılık-Batıcılık Mücadelesi*, s. 331-338.

sürülmek suretiyle vicdanlara itilmesi siyasası güdülmeye başlanmıştır ki bu, siyasal ve toplumsal yaşamda gerçekleştirilen laikleştirme sürecinin bir parçasından ibarettir.

Devrimle eski yönetici sınıf yerini bürokrat ve aydınlardan oluşan ikincil elite bırakmıştı.[5] Bir yandan, oluşturulan yeni kurumlarla yapılandırılan ilk Cumhuriyet ekonomik düzeninin de etkisiyle kuvvetlenen yeni bir yönetici sınıf; öte yandan siyasal meşrutiyet ilkeleri ve toplumsal sınırlarla sembollerde görülen farklılaşma, merkez-çevre ilişkilerinin modernleşmeye doğru ideolojik yeniden yapılanmasıyla ilintiliydi. Devrimin ilk yıllarında rejim tümüyle yönetici sınıf tarafından kontrol edilmekle birlikte, bu gelişmelerin sonucu olarak siyasal katılım olanakları daha geniş gruplara ulaştı.

Bu arada Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının laiklik siyasası çerçevesinde öngöremedikleri bir husus, modernleşmiş toplumlarda da dinin insanların siyasal davranışını etkileyen faktörlerden biri olabildiğidir.[6] Bir yandan ekonomik ve sosyal yoksunlukların, öte yandan değerler bakımından ortaya çıkan boşlukların suçlusu olarak görülen devlet karşısında toplumun farklı sınıflarında oluşan tepki, bir yandan resmi ideoloji dışı dinsel akımlar şeklinde görülmüş,[7] öte yandan genişlemekte olan katılım mekanizmaları kullanılarak bir siyasal isteme dönüşmüştür.

Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadroların, siyasalın yanı sıra toplumsal olguları da laikleştirme çabaları ve fakat yeni bir değer yaratmada tam anlamıyla başarılı olmamaları sonucu,[8]

---

5 Bu kavram ve saptama için bkz. S.N. Eisenstadt, "The Kemalist Regime and Modernization: Some Comperative and Analytical Remarks", *Atatürk and the Modernization of Turkey*, 9.

6 Bkz. A.Y. Sarıbay, "Türkiye'de Siyasal Modernleşme ve İslâm", 63.

7 Baykan Sezer, tarikatların, İslam aleminin önderliğini ele geçiren Osmanlıların Sünni savunuculuğuna geçmesiyle çelişkiye düşen unsurların muhalefet merkezleri olarak varlıklarını sürdürdükleri kanaatindedir Bkz. B. Sezer, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, 188. Aynı tepkinin, tüm engellemelere karşın Cumhuriyet döneminde de görüldüğü söylenebilir.

8 Mümtaz Soysal'a göre, "Türkiye gibi dine dayalı bir toplumdan laik bir toplum yaratmaya çalışmak, çözümü olmayan bir problemi yapmaya kalkmaktır. Hiçbir aşamada biz bu problemi çözemeyiz, bu çelişkiyi kabullenerek bu

Türkiye'de fertlerin kişilik ve kimlik krizlerini halletmekte zorluk çekmiş oldukları açıktır. Ancak Kemal Karpat'ın, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de laikleşmenin siyasal amacının kısmen başarılmış olduğu yolundaki saptaması da konunun bir diğer boyutudur. Karpat'a göre, kasaba ve köy halkı, din dışı konuların devlet tarafından daha iyi ve verimli bir şekilde yürütülebileceğini; genel olarak İslam'ın modern yaşamın karmaşıklığı ve gereksinimleriyle başedemeyeceğini anlamış ve kabullenmişlerdir.[9] Kanımca, tanınan hukuki olanaklar sonucu ortaya çıkan cami yaptırma ya da fahri Kur'an kursuna yardım, imam-hatiplere yardım, din görevlilerine yardım gibi dinsel amaçlı dernekler, devlet dışında bir tüzel kişilik şeklinde meşru bir varlık kazanmaya başlayan toplumun, yerel kültürel istemlerini bizzat karşılama araçlarıdır.[10] Ayrıca bu örgütler, siyasal istemlerin meşru siyasal örgütlere ulaştırılmasını sağlayıcı baskı grupları olma işlevini de üstlenmişlerdir.

Bu arada, siyasi partilerin dini "kullanması" iki farklı düzeyde görülmektedir. Birincisi, dinin en azından kültürel ve sosyal bağlamda yadsınamaz bir olgu olduğu bilinciyle tüm siyasal partiler, dinsel istemleri farklılaşan düzeylerde tatmin etme-

---

problemle olumlu bir şekilde yaşamayı öğrenmemiz gerekir." Bkz. M. Soysal, "Laiklik problemini çözemeyiz", *Güneş*, 14 Ocak 1990, 3. Bu konuda mevcut olduğu iddia edilen başarısızlık, Türkiye'de burjuva devletin burjuva toplumundan önce doğmuş olduğu gerekçesiyle de açıklanmıştır. Bkz. K. Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, 127. Öte yandan, bir diğer görüşe göre Kemalistlerin yanılgısı, İslam'ın sosyal yönüne karşı tavrı alırken dinin bireyin özel yaşamındaki yerini yeterince önemsememiş olmalarındadır. Bkz. S.M. Akural, "Kemalist Views on Social Change", 128.

9 K.H. Karpat, *The Transition of Turkey's Political Regime To a Multi-Parti System*, 287(1974).

10 Bu konuda, 1946-1968 yıllarını kapsayan bir çalışma için bkz. A.N. Yücekök, *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı*. Mardin'e göre din, bu şekilde artık devletin kontrolünün dışında gelişmek imkânları kazanmıştır. Bkz. Ş. Mardin, *Din ve İdeoloji*, 125. Aynı sonuca ulaşan bir diğer inceleme için bkz. N. Abadan-Unat & A.N. Yücekök, "Religious Pluralism in Turkey", 31 vd. Ancak bu arada, anılan derneklerin özellikle iktidara geçen sağ partiler tarafından "komünizm"e karşı bir sübap olarak örgütlendirilmiş olduğu unutulmamalıdır. Bu çerçevede derneklerin meşruiyeti, ancak iktidar tarafından kendilerine verilen yaşam hakkı ölçüsündedir. Son tahlilde kolluk yetkilileriyle de bu örgütlerin idarenin denetimi altında olduğu unutulmamalıdır.

ye çalışmaktadır.[11] Ancak çizgileri ne olursa olsun tüm partiler, var olan anayasal düzeni korumayı yeğleyen ideolojilere sahiptir. Diğer taraftan, Türkiye'deki meşru siyasal örgütler arasında İslam ideolojisine sahip sosyo-ekonomik tabanı ilk doğrudan temsil eden parti MSP olmuştur. Binnaz Toprak'a göre, Kemalist aydınların devrim anlayışının karşısına MSP, ilk defa olarak, yapısal değişiklikleri içermeyen ikinci bir çağdaşlaşma tanımı getirmektedir. MSP'nin tanımında Batılılaşma, çağdaşlaşmanın bir önkoşulu olmaktan çıkmaktadır.[12]

Öte yandan değişen sosyal yapının[13] etkisiyle farklılaşan düşünce, değer ve çıkarları oluşması sonucu toplumun, hatta giderek geleneksel grupların, bu tavır karşısında tepki göstermesi de olasıdır. Zira tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişte, toplumsal yapıda meydana gelen değişme dinde de değişmeye yol açar. Yeni toplumsal yapıda din yeni bir içerikle, yeni bir konum kazanır. Son derece temelde ve geniş değişmelerin yer aldığı Türk toplumunda dinselliğin değişmesi de kaçınılmazdır.[14] Nitekim Mübeccel Kıray'ın yapmış olduğu bir alan araş-

---

11 Milli Selamet Partisi'nin propagandası için yazılmış bir kitapta yer alan eleştiri, bu bakımdan ilginçtir: "Her gelen parti, tabii CHP dışında, milletin dini duygularını gıcıklıyor, fakat bir türlü İslam dininin prensiplerine itibar etmiyordu. Böylece de büyük bir din istismarcısı oluyorlardı. Ezanla vakit geçiriliyor. Kur'an kursları açılıyor, İ.H. Okulları açılıyor, ama bir türlü laik düşüncenin çerçevesinden çıkılmıyor ve din ruhbanlıktan kurtarılmaya bakılmıyordu. Daha doğru bir deyimle, ruhbanlık haline getirilmiş olan din sömürülüp duruyordu". Bkz. Z. Karib, *1975 Türkiye'sinde Niçin MSP?*, 77 Bu arada kanımca, CHP'nin de dinin oy bakımından önemini hiç yadsımadığı, 1927'deki VII. Kurultay kararlarından ve 1977'deki bir hükümet programından (bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, V [1979] 1, 43) açıkça anlaşılmaktadır.

12 B. Sayarı, "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi, 185.

13 Mübeccel Kıray'a göre, "değişme sosyal yapının her tarafında zincirleme reaksiyonlar şeklinde kendini gösterir" Bkz. M. Kıray, "Toplumsal Yapı Analizleri İçin Bir Çerçeve", 15-16.

14 Nur Vergin'in, Ereğli civarındaki köylerde Nakşibendi tarikatı üzerine yaptığı inceleme önemli ve ilginçtir. Vergin, buralarda Nakşibendi tarikatı üyelerinin yaptığı toplumsal eleştirinin, ekonomik gelişmeyle beraber toplumu istila eden yabancı değerlerin yarattığı kültür bunalımını ifade ettiğini anlatmaktadır. Meydana gelen yapı ve kültür değişikliklerine karşı bir set çekme denemesi olan Nakşibendi hareket, ideolojik ve siyasal değişime karşı direnmeyi ifade etmektedir. Vergin, Ereğli'de gözlemlenen geleneğin "pseudo-gelenekçilik" olduğunu, ki bunun da zaten geleneğin başkalaşmasına işaret ettiğini be-

tırmasının sonuçları bu konuda ilginç veriler içermektedir.[15] İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen ekonomik ivme de modernitenin yerleşiklik kazanması yönünde kuvvetli bir etken olmuştur.[16] Modernleşme bağlamında tek tek ele alınabilecek konular arasında, İslami radyo ve televizyonlar, holdingler hatta tatil merkezleri sayılabilir.[17]

Çağdaş sosyoloji biliminde toplum ile din arasındaki ilişkiler için saptanan durum, toplumun dini ya da dinin toplumu belirlediği ve oluşturduğu değil, fakat her ikisinin de belirlenme ve oluşma yönünden birbirleri üzerinde etkin olduklarıdır.[18] Bu etkileşime, ekonomik üretim koşullarındaki farklılaşmaların,[19]

---

lirtmektedir Bkz. N. Vergin, "Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış", 9-18.

15 M. Kıray, "Toplum Yapısı ve Laiklik", *passim*. Ayrıca farklılaşan dinsel içerik konusunda bir değerlendirme ve arkasında güçlü bir sekülarizasyon eğilimi bulunduğu iddiası için bkz. F. Atacan, *Sosyal Değişme ve Tarikat: Cerrahiler*, özellikle 15-17.

16 Devrimin başarısı görüşünü yansıtan bir inceleme için bkz. M. Heper, "Islam, Polity and Society in Turkey: A Middle Eastern Perspective", 362-363. Aynı doğrultuda bir diğer görüşe göre de Türk laikliği "ulusal ve demokratik bir olay" olarak tanımlanmakta; bütün karşılaşılan engellere rağmen, bu alanda gerçekleşen değişikliklerin artık bir geriye dönüşü imkânsız kılacak derecede köklü karakterler arzettiği ileri sürülmektedir: B. Tanör, "Türkiye'de Laikliğin Yükselişi", 33 ve 34. Buna karşılık, Binnaz Toprak'ın, Kemalist ideoloji aleyhine getirmiş olduğu "başarılı bir modernleşme için alternatif yaratma" eleştirileri ve devrimin başarısız kaldığı, bunun 1950'lerdeki siyasi yaşamda dinin kazandığı rolle belirginleştiği, MSP'nin başarısının da bu durumu pekiştirdiği yolundaki sonuçları hakkında bkz. B. Toprak, *Islam and Political Development in Turkey*, Leiden, 1981, *passim*.

17 Bkz. N. Göle, *Islamın Yeni Kamusal Yüzleri*; N. Göle, *Melez Desenler: Islam ve Modernlik Üzerine*. "Türkiye öyle bir ülke ki, bir 'Nakşibendi-Halidi' radyosu'nda 'Müslüman kadının denize girme özgürlüğü' tartışıldıktan sonra 'Yeni Türkü'den Vira Vira' istek parçası çalınabiliyor." Bkz. G. Çetinsaya, "Türkiye'de laikleşme süreci: 'Zarf'a ya da 'mazruf'a bakmak", 109. Ayrıca bazı lokanta, *café* ve konser salonlar ile ilgili olarak bkz. A. Çınar, *Modernity, Islam, and Secularism in Turkey*, 127-137 ve popüler kültürden örnekler için bkz. D. Kandiyoti & A. Saktanber, *Fragments of Culture: The Everyday of Modern Turkey*.

18 T. Parsons & A.L. Kroeber, "The Concepts of Culture and of Social System", 583.

19 Yücekök, 1989 sonunda Gölcük'te yapmış olduğu bir alan araştırması sonucunda, 1968'de görülen dernekleşme sürecinin yerini, bir "vakıflaşma" sürecinin almış olduğu, dolayısıyla yeni örgütlenmenin ekonomik kaynaklardan beslendiği saptamasına varmıştır. Bkz. A. Yücekök, *Sosyoekonomik Düzene Tepki Olarak Din: Gölcük Örneği*, 25-26.

devletin dinsel pratikleri biçimlendirme gayretinin[20] ve günümüz koşullarındaki gerek küreselleşme dinamikleri gerek ulusötesi faaliyetlerin ilave edilmesiyle ortaya karmaşık bir oluşum çıkmaktadır. Bu bağlamda Türk(iye) Müslümanlığı kavramsallaştırmasını 'dindarlık' kavramı çerçevesinde tartıştıran *İslamiyat*[21] dergisinin Ekim-Aralık 2002 sayısına katkıda bulunanlardan Necdet Subaşı'na göre,

> "Türkiye dindarlığı öncelikli olarak Türkiye'de var olan farklı kültür ve buna bağlı aidiyetlerin altını çizen bir kavramsallaştırmaya işaret etmektedir. Türkiye söz konusu olduğunda monolitik düzeyde bir dindarlıktan veya dinsellikten söz etmenin imkansız olduğu açıktır. Gerçi İslam önceliğiyle bakıldığında ağırlıklı nüfusun Müslüman olduğu genellikle teslim edilir. Ancak, dindarlığın yansıma biçimleri, pek çok açıdan, özellikle de kültürel bağlamlar dikkate alındığında, bariz farklara sahiptir. Dinsellik, mezhebi farklılaşmalardan etnik çeşitliliğe, coğrafi dağılımdan siyasi tercihlere kadar belli düzeydeki ayrışımlara imkan veren gevşek bir örüntüler toplamı özelliğine sahiptir. Aslında dindarlığın tek tek bireyler söz konusu olduğunda başta eğitim olmak üzere, cinsiyet, yaş, medeni durum, sosyo-ekonomik statü, meslek, modernlik deneyimi (geleneksel-modern, kentsel-kırsal ayrışmalar), bireysel talepler vs. gibi çeşitli değişkenlerle ilişkilendirilebilir boyutları bile bu ayrışmada açıkça yönlendiricidir. Yine de Türkiye dindarlığına hakim tonları kazandıran temel özellik, dinselliğin kültürel dağılımıyla ve buna dayalı aidiyet örüntüleriyle daha sık ilişkilendirilebilir. Öte yandan, bu farklılıkların bir öznellik boyutundan her zaman için söz etmek mümkündür."[22]

---

20 "Türkiye Müslümanlığı" kavramını, Cumhuriyet'in kuruluş dönemlerindeki ulusallaşma ve İslamı Türkleştirme çabalarından Türk-İslam sentezine, oradan da Fethullah Gülen'in ve hareketinin faaliyetlerine izleyen bir çalışma için bkz. Ü. Bilir, "'Turkey-Islam': Recipe for Success or Hindrance to the Integration of the Turkish Diaspora Community in Germany?", 259-283.

21 "Ankara İlahiyat Fakültesi'nden bir grup yenilikçi genç akademisyenin çıkardığı..." Bkz. İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam*, 54 dn 1.

22 N. Subaşı, "Türk(iye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler", 18.

Ali Murat Yel'e göre, "... üzerinde ittifak edilebilecek tek bir 'ideal İslam' tanımı olmadığı için, İslamın farklı bağlamlarda, farklı şartlarda ve farklı zamanlardaki tezahürleri göz önünde bulundurularak ... 'İslam' terimi yerine 'yerel İslamlar' tabiri kullanılabilir ve Türk İslamı da bu yerel dinlerden birisi olarak kabul edilebilir".[23]

Ahmet Yaşar Ocak'a göre ise, "İslam tek ve semavi, Müslümanlık veya Müslümanlıklar ise beşeri ve çeşitlidir"; dolayısıyla, "... tarihsel yahut sosyolojik, hatta antropolojik açıdan baktığımızda, rahatlıkla bir 'Fars (İran) Müslümanlığı'ndan vs. söz edebileceğimiz gibi, bir Kuzey Afrika, yahut Uzak Doğu Müslümanlığından, 'Türkiye Müslümanlığı'ndan da söz edebiliriz."[24]

İngilizce bir çalışmasında, bu dildeki *Muslimhood* ya da *Muslimness* sözcüklerini, İslamın yerlileştirilmiş halini yansıtamadığı için; Türk İslamı terimini de etnik göndermede bulunduğu ve aynı zamanda İslamın evrenselliğinin reddi anlamına gelebileceğinden ötürü kullanmadığını ifade eden Hakan Yavuz, İslam dünyasını Arap, Fars ve Türk olarak bölgelere ayırıp Türkiye İslamı nitelemesini kullanmayı tercih etmektedir.[25] Yavuz'a göre, koşullar ve insani faillik (*human agency*) dolayı-

---

23 A.M. Yel, "Türk Islamı", 170.

24 Bkz. A.Y. Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, 152. Türklerin İslam yorumlarını Sünni (Ortodoks) ve heterodoks (gayrı Sünni İslam) olarak başlıklayan Ahmet Yaşar Ocak, Türk tarihinde İslam'ın görüntüleniş biçimleri olarak, halk İslamı (popüler İslam), kitabi İslam (medrese İslamı), tekke İslamı (mistik İslam), devlet İslamı (siyasallaşmış İslam) gruplamalarına gitmektedir. Bkz. A.Y. Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, 33-69. Ocak, kimi çalışmalarında 'Türk Müslümanlığı' tabirini de kullanmaktadır. Bkz. A.Y. Ocak, "Türk Müslümanlığı: Çözüm Bekleyen Tarihsel ve Aktüel bir Kimlik Problemi". Nur Vergin de Türkiye Müslümanlığı nitelemesini tercih etmektedir. Bkz. N. Vergin, "Türkiye Müslümanlığı ve sözde 'Türk İslamı'", *Yeni Yüzyıl*, 6 Eylül 1998. Ayrıca, Yahya Kemal Beyatlı'nın yazılarından hareketle, Yesevi, Hanefi ve Maturdi üzerine kurulu bir kavramsallaşma geliştiren bir çalışma için bkz. S. Başer, *Yahya Kemal'de Türk Müslümanlığı: Yahya Kemal'e göre Türk Kimliği ve görüşlerinin kamuoyundaki yansımaları*. Bu doğrultuda Türkiye İslamının düşünsel kökenlerini ve 'Türkiye Modeli'ni tartışan bir çalışma için bkz. E. Uğur, "Intellectual Roots of 'Turkish Islam' and Approaches to the 'Turkish Model'", 327-345.

25 M.H. Yavuz, "Is there a Turkish Islam? The Emergence of Convergence and Consensus", 218 vd.

sıyla İslamın yerelleşmesi kaçınılmazdır; ancak bu kavramsallaştırma Farsi İslam ya da Arap İslamı nitelemelerinde olduğu kadar sorunludur, zira inanç ve davranış arasında çeşitli nedenlerden bir açıklık oluşmaktadır:[26] "Ali Çarkoğlu ve Binnaz Toprak'ın araştırmasına göre, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının %86'sı kendini dindar olarak tanımlamakta, %84'ü düzenli olarak Cuma namazına katılmakta, %46'sı günde beş vakit namaz kılmaktadır; ama bu piyasalardaki, siyasetteki ve hatta günlük yaşamdaki davranışları açıklamaktan uzaktır."[27]

Cumhuriyet dönemi Türkiye dindarlığının biçimlenmesi ve üretilmesinde Diyanet kurumunun önemli bir rolü olduğu tartışmasızdır.[28] Ancak, Ruşen Çakır ve İrfan Bozan'ın belirttikleri üzere, "Diyanet'e yönelik bir ... eleştiri, kurumun İslam'ın Sünni mezhebine, hatta onun da sadece Hanefi koluna hizmet ettiği iddiası etrafında şekilleniyor. Eleştiri sahipleri, kurumun İslam yorumlarının ya da yayımladığı kaynakların Hanefi ekolüne hizmet ettiğini, eğitim kurumlarında Hanefi yorumlarının öğretildiğini ileri sürüyorlar. Türkiye'de sayıları tam olarak bilinmese de Alevi, Şafii, Caferi gibi İslam'ı farklı yorumlayan gruplar da var".[29]

Laiklik üzerine

Türk hukuk mevzuatına 1937'de giren laik nitelemesi, 1961 ve 1982 anayasalarında da Cumhuriyet'in nitelikleri arasın-

---

26 *A.g.e.*, 227.

27 Yavuz'un atıfta bulunduğu değerler Çarkoğlu ve Toprak'ın 2000 yılında yayınlanan araştırmalarının sonuçlarıdır; araştırmacıların daha sonraki çalışmasında dindarlık nitelemesi %93.2'ye yükselmiş, ancak buna karşılık "Türkiye'de şeriata dayalı bir din devleti kurulmasını istar misiniz?" sorusuna verilen olumlu cevapların oranı 1999'daki %21'den %9'a inmiştir. Bkz. A. Çarkoğlu-B. Toprak, *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, 94.

28 Ejder Okumuş, Türkiye dindarlığı ile ilgili bir çalışmasında Diyanet'in dindarlığın biçimlendirilmesindeki etkileri bakımından tek partili ve çokpartili dönem ayrıştırması yaptıktan sonra, çok partili dönemdeki Diyanet faaliyetlerini de 1950-2002 ve kurumun halihazır başkanı Ali Bardakoğlu'nun göreve başlamasıyla açılan 2002 sonrası dönem olarak farklılaştırmaktadır. Bkz. E. Okumuş, "Turkey-Religiosity and the PRA, 354 vd.

29 R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, 114.

da yer aldı. Anayasa gereğince değiştirilemeyecek hükümlerden birini oluşturan laikliğe, 1982 Anayasası'nda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın düzenlendiği, "Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşünüşlerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir" hükmünü taşıyan 136. maddede de yer verilmiş olması Diyanet İşleri Kurumu'na ilişkin bir çalışmada kavramın irdelenmesini zorunlu kılmaktadır.

Herhangi bir siyasal rejimin kurucuları tarafından, adı hukuksal belgelerde konulmuş olsun ya da olmasın, laik olarak nitelendirdiği bir siyasi iktidar düzeni modelini benimsemesi, sosyo-politik koşulları çerçevesinde ilgili toplum için şekillendirilmiş amaç ve siyasalarının mevcudiyetini gösterir. Her toplum farklı sosyo-politik koşullara sahip olduğundan sekülarizm ya da laisizmin siyasal ve dolayısıyla hukuksal sistemlerde yorumlanışı ve uygulanışı da farklılıklar arzeder; bu bakımdan yasama ve yürütme organlarının işlemlerinin denetleyicisi ve dengeleyicisi sıfatıyla önemli bir işleve de yargı sahiptir. Çoğunluğun Hıristiyan inancında olmasına karşın bu dinin çok değişik mezheplerine mensup bir nüfusa sahip ABD örneğinde devlet, laikliği din ve inançlar karşısında tarafsızlık olarak yorumlamayı yeğlemiştir. Anayasasında, dinin gereklerini serbestçe yerine getirmeyi engelleyici yasama faaliyetlerinde bulunulmasını yasaklayan bir ilkenin yanı sıra bir dinin devletçe düzenlenmesine ilişkin herhangi bir yasama faaliyetine girişilmesini de önleyici bir ilke bulunan ABD'nin laiklik anlayışı Yüksek Mahkeme'nin Lemon-Kurtzman[30] kararında formüle edilmiştir: 1) Hiçbir yasama ya da İdare işleminin amaç unsuru dinsel olmamalıdır (*secular purpose*); 2) İşlemin uygulanmasıyla din ne olumlu ne de olumsuz bakımdan etkilenmemelidir (*primary effect*); 3) İşlem dolayısıyla devlet dine aşırı bir ilgi göstermemelidir (*excessive entanglement*).[31] Öte

30 403 U.S. 602 (1971).

31 Laikliğin ABD bakımından ayrıntılı bir irdelemesi için bkz. İştar B. Tarhanlı, "ABD Yüksek Mahkemesi'nin Kararları Işığında Din Özgürlüğünün Düzen-

yandan, ABD yargı organlarının dinin kamusal yaşamın dışında tutulması gerektiği hükmüne karşın sivil toplumda bu konuda farklı kanılara bölünülmüş olduğu, kimilerinin bu seküler tutumu dinsel özgürlüğün ihlali olarak gördüğü gözlemlenmektedir.[32]

Öte yandan, kilise-devlet arasında bir siyasi güç mücadelesinin verilmiş ve ayrışmanın sağlanması üzerinden asırlar geçmiş olmasına karşın bir bakıma hâlâ Katolik Kilise'nin gölgesini üzerinde hisseden Fransa örneğinde ise laiklik ABD'ye nazaran daha katı bir yorum yeğlenmektedir. Bu nedenle *Conseil d'Etat* "düzenleyici ve uzlaştırıcı" bir rol üstlenmiştir; bir yandan kamu düzeninin gerekleri ve ibadet özgürlüğünün kullanılması arasında, diğer yandan herkesin inanç özgürlüğü ile laiklik ilkesinin gözetiminde ve inananlarla inanmayanların hakları arasında tam anlamıyla 1789 Bildirgesi'nin getirdiği "dini düşünce özgürlüğü" ve "laik devlet" ilkelerine bağlı kalarak, Gabriel Le Bras'ın belirttiği gibi, "düzenleyici" bir görev yürütmekteir.[33] Rivero'nun deyişiyle *Conseil d'Etat*, "İdare'nin, inananların özgürlüğü pahasına, inanmayanlar üzerinde çeşitli baskı ve tedirginliklere yol açmamasını" sağlamak amacıyla çok dikkatli davranmaktadır.[34]

Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurucularının Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir kuruma idare içinde yer vermelerinin gerekçesini de kanımca, adı baştan Anayasa'da konulmuş olmasa da sonraki icraatlarıyla "laiklik" olarak nitelenebilecek ideolojiyi benimsemeleri sonucu oluşturmaya çalıştıkları siyasal yapıyı korumaya yönelik olarak hukuk düzenine koydukları kurallar ve dengeler sisteminde aramak gerekir; paradoksal bir şekil-

---

lenmesi Sorunu", *Idare Hukuku ve İlimler Dergisi (İHİD)*, c.IX, 1-4 (1988), s. 289-311.

32 Bu konudaki gelişmeler hakkında bir inceleme için bkz. N. Gibbs, "America's Holy War", *Time*, 9 Aralık 1991, s. 54-56.

33 Le Conseil D'Etat, regulateur de la vie paroissiale dans cette revue, annee 1950 [aktaran: F. Gazier, M. Gentot, B. Genevois, "1789 İlke ve Düşüncelerinin, Anayasa Konseyi ve Conseil D'Etat Kararlarına Etkisi".

34 La notion jurdique de laicete, chronique au Dalloz, 1949, Rec., p. 137 (aktaran: *a.g.e.*).

de devlet dine ve bunun sosyo-politik alandaki muhtemel nüfuzuna karşı Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kullanmaktadır.

Yeni düzenin, nüfusunu çok az bir oran dışında tek bir dinin mensuplarının oluşturduğu ve bu dinin, en azından belirli güç mücadelelerinin yaşanmış ve halledilmiş olduğu Hıristiyanlıktan da farklı olarak başlı başına siyasi bir nitelik taşıyan İslamiyet olduğu bir ülkede gerçekleştirilmeye çalışıldığı düşünüldüğünde, kurucuların koyduğu hukuksal düzenin kendi amaçlarına uygunluğu ortadadır. Konjonktür gereği ertelenmiş olduğu anlaşılan devletin dini ibaresinin Anayasa'dan çıkarılması, laik nitelemesinin Anayasa metnine katılması gibi birtakım gelişmelerin de sonunda siyasal yapı bakımından ortaya çıkan panorama meşrutiyet kaynağının ilahi yasalar yerine 'ulus iradesi' olarak belirlenen kurallara dayandırıldığını ortaya koymaktadır. Böylelikle ortaya çıkan laiklik anlayışı, Kemalist söylemde ileri sürüldüğü gibi 'devletin dinle ayrılığı'[35] olarak değil; devletin siyasal meşruiyet temellerinin ve dolayısıyla hukuk düzeninin din dışı kurum ve kurallara dayandırılmasında kendini gösterir. Cumhuriyet'in kurucularının fiili laiklik anlayışının içine, gerektiğinde din kurumu temsilcisi olarak belirledikleri makamın bir tür olurunu almaya yönelmek kadar;[36] oluşturdukları bu kurumu, resmi İslam'ın yayıcısı ve farklı grupların denetleyicisi olarak kullanmak da sığar; ancak ileriki yıllarda görülecek siyasalardan farklı olarak burada nihai amaç, toplumdaki yapısal değişikliklere yönelik eylem planları içinde, din kurumunun öteki toplumsal kurum ve ilişkilerle, olanak ölçüsünde ilgisinin kesilmesidir. Diğer bir ifadeyle bu çerçevede bir laiklik anlayışıyla, 'devletin din karşısında tarafsızlığı'nın öngörüldüğü klasik anlamından farklı olarak 'din dışı kurallarla yönetilen devlet' oluşturulmuş; siyasi rejimin güvencesi ola-

35 Kavramın, Cumhuriyet'in kurucu kadrolarında yer alan bir kişi tarafından, belirtilen doğrultuda bir tanım getirilerek, kanımca yer yer çelişkili olmakla birlikte ifade ettiği amaç bakımından gayet radikal bir anlatımla açıklanması için bkz. M.E. Bozkurt, *Atatürk İhtilali*, İstanbul, 1940, s. 426 vd.

36 Diyanet İşleri Reisliği'nden 1200 sayı ile gönderilmiş, 'Tayyare (ve Hava Kurumu) hakkında müftülere tamim' için bkz. İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam*, 128-134.

rak bir adım daha atılarak toplum da 'eğitilerek' laikleştirilmeye çalışılmıştır.[37] Laik (din dışı) devlete bir tehlike olarak görülen din olgusunun denetim altına alınması için İdare içi bir örgüt yapılandırılmıştır.[38] Bu arada, İslam dininin laiklikle bağdaşmasına ilişkin kuramsal yapı da, "Türkiye Cumhuriyeti'nde muamelatı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği Hükümete ait olup dini mübini İslam'ın bundan maada itikadat ve ibadete dair bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için Cumhuriyet'in makarrında bir (Diyanet İşleri Reisliği) makamı tesis edilmiştir" hükmünü içeren Şeriye ve Evkaf ve Erkanı-ı Harbiye Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun'da temellendirilmiş; muamelat ve inanç ile ibadet ayrılmıştır. Bu-

37 "Atatürk'ün önderliğindeki Türk aydınları, laikliğe yalnız politik ve yönetimsel gereklerle değil, halkın modern ve mütefferrik bir millet haline gelmesini önleyen batıl inançların, dogmaların ve cehaletin baskı altında tuttuğu sosyal ve kültürel hayata yeni bir temel teşkil edecek olan ileri bir fikir sistemi olarak ulaşmak istemişlerdir." B. Daver, "Laiklik, 1973", *Tahsin Bekir Balta'ya Armağan*, Ankara, 1974, s. 41.

38 Bu bağlamda ele alındığında çeşitli çevrelerce sürülmekte olan "Türkiye Cumhuriyeti'nin laik bir devlet olmadığı" ya da "Kemalist laikliğinin laik olmadığı" savına ilişkin bazı örnekler için bkz. *Kitap Dergisi*, "Türkiye'de Din Devlet İlişkisi", *Kitap Dergisi*, 33 (Kasım 1989), 10 (bu yazıda Türkiye'deki laiklik "Bizantinizm" olarak nitelendirilmektedir); A. Ünaltay, "Türkiye'de Din Devlet İlişkisinin Tarihsel Boyutu", *Kitap Dergisi*, 33 (Kasım 1989), 22; Murat Belge, "Laiklik Nedir, Ne Değildir?" (dizi-röportaj), *Cumhuriyet*, 4 Mart 1990, 6; A. İnsel, "Kemalist 'laiklik' mi, çoğul toplum laikliği mi?", *Birikim*, 20 (Aralık 1990), s. 21. Prof. Dr. Hatemi'ye göre de, "Batı demokrasilerinde laiklik; tüzel kişilik olarak dini örgütün Devlet'ten ayrılması ve vicdan hürriyetinin tanınması anlamına gelir. Dini örgütün Devlet'ten ayrılması ilkesi de her yerde tekdüze bir uygulama göstermez. Bizde ise, laiklik ilkesinin en ateşli taraftarları, bu ilke adına ve Batı'daki uygulamaya karşıt biçimde, dinin Devlet baskısı ve vesayeti altında kalmasını, Türk-İslam sentezi gibi, yeni 'Moğol İmparatoru Ekber' dinlerinin icat edilebilmesi için, şiddetle savunurlar." Bkz. "Gerçek Din Anlayışı ve Karşılaştığı Hücumlar", *İktisat Dergisi*, 310 (Aralık 1990), s. 11. Bu görüşlerin aksi (bir gerekçe sunulmaksızın), şu satırlarda ifade edilmiştir: "Cumhuriyet yönetimi Osmanlı İmparatorluğu'nun şeriat kaynaklı ve askeri" destekli iktidar düzeni yerine, halk egemenliği ilkesi bağlamında, parlamenter demokrasi amacını getirerek, laik ve demokratik bir hukuk devletini kurmayı amaçlamıştır. Cumhuriyet döneminin parlamenter demokrasi sınavında çok başarılı olduğunu söylemek zordur. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin laik olmadığını söylemek çok daha zordur; bilimsel temeli olan bir iddia da değildir." Bkz. K. Saybaşılı, "'Sivil Toplum', Siyasal Toplum Laiklik ve Demokrasi", *Cumhuriyet*, 5 Şubat 1990, s. 2

nun önemi İslamiyet'in Kur'an'daki ayetleri inanç, ibadet ve muamelat olarak üç kısma ayırmış olmasındadır. İnanca ve ibadete ait olanların değişmezliği kabul edilirken; dünya işlerine devletin düzenlenmesine dair olan muamelat hakkında din, Mecelle'de de yer almış olan "zamanın değişmesi ile hükümler değişebilir" ilkesine uygun olarak sosyal gerçeklere ve gereksinimlere uygun yasalar yapılmasını görev olarak devlete yüklemiştir. İslamiyette devletin amacı adaleti gerçekleştirmek olduğundan, Kemalist laiklik anlayışının tam bir formülasyonu olan 429 sayılı Kanun'la son tahlilde İslam anlayışına da uygun bir hukuki yapı kurulabilmesi en azından kuramsal olarak başarılmıştır.[39]

Kemalist laiklik yorumunu meşru kılmaya yönelik olarak Niyazi Berkes, "Türk örneğinde dinle devletin karmaşıklığının zorunlu olarak ayrılması sayesinde, devlet yok olmaktan kurtulmuştur"[40] savını ileri sürer. Kanımca, izleri 1982 Anayasası'nda da kuvvetle görüleceği üzere, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Türkiye'de devletçilik, devleti toplum güçlerine karşı savunmak olarak anlaşılmış ve uygulanmıştır. Türkiye'de laikliğin resmi ele alınış biçimi, bu devletçi geleneği tamamlar. Bu gelenek, toplum içinde özerk siyasal, kültürel alanların yasal varlığını tanımamaya, bunları devletin varlığına karşı yönelen tehlikeler olarak ele almaya ve meşru toplumsal pratikten sadece devletin denetlediği pratikleri anla-

39 Böylelikle laiklik konusunda devletin Batı'da idoeolojik yansızlığı mevcutken Türkiye'de ideolojik yanlılığı söz konusu olagelmiştir [B. Çağlar, "1982 Anayasa Sistemi Bir Devlet Krizinin Cevabıdır", 26]; ancak, Prof. Rustow'a göre Atatürk'ün laiklik ilkesi hiçbir şekilde Avrupa'da ya da Amerika Birleşik Devletleri'nde kabul gördüğü anlamı tam olarak taşımamasına karşın; ortaya konulmuş olan düzenlemelerin sonuçları İngiliz kilisesi ya da İsveç'in Lutherci Devlet Kilisesi'nden pek de farklı değildir. Diyanet İşleri Başkanının Canterbury Başpiskoposu'yla en büyük farklılığı törensel bir işlevi olmamasındadır; öte yandan Mısır ve diğer Sünni Müslüman ülkelerde olduğu gibi Diyanet İşleri Başkanlığı bir yandan din adamlarının finanse edilmesi, öte yandan devlet denetimi altında tutulmasını sağlamakta; son tahlilde de dinsel örgütlenme ve yayınların köktenci ya da diğer devlet karşıtı eylemlerinin aracı olamaması için gerekli işlevi yerine getirmektedir. İlgili yorumlar için bkz. D. Rustow, *Turkey: America's Forgotten Ally*, 29.

40 N. Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 22.

maya dayanır.[41] Din de resmi ideoloji çerçevesinde, kaçınılmaz olarak bu devletçi gelenek içinde ele alınmıştır.[42] Sonuç olarak, Binnaz Toprak'ın ifadesiyle, "her ne kadar çelişkili görünse de, İslamiyet'te dini devletten ayırmanın olanaksızlığı dinin devlet bürokrasisine bağlanarak kontrol altına alınmasıyla sonuçlandı."[43]

Mustafa Kemal henüz hayattayken, 5 Şubat 1937'de İsmet İnönü ve 153 arkadaşının vermiş olduğu bir kanun teklifi üzerine Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda yer verilen laik nitelemesi hakkında Yedinci İnönü Hükümeti'nin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, "maksadımız dinin memleket işlerinde müessir ve amil olmamasını temin etmektedir. (...) Dinler, vicdanlarda ve mabetlerde kalsın, maddi hayat ve dünya işine karışmasın"[44] ifadesini kullanmaktaydı. Bu ifadenin Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin olarak yapılan eş zamanlı düzenlemelerle birlikte değerlendirilmesi, amacın, başkalarının din faaliyetlerinin memleket işlerinde müessir ve amil olmamasını temin etmek olduğunu açıkça ortaya koyar.

İzleyen on yıl içinde CHP'nin laiklik siyasasında ortaya çıkan farklılaşma, en belirgin ifadesini Yedinci Kurultay'da özellikle parti program tasarısının laikliğe ilişkin maddesi dolayısıyla yapılan görüşmeler ve sonuçta alınan kararlarda ortaya koyar. Anılan görüşmeler, delegelere 1920'ler ve özellikle 1930'lar rejimi dışında niyet ve istemleri bulunduğunu belirtmek olanağı tanınması bakımından ilginçtir; gençlere okullarda din bilgisi verilmesi istemi dile getirilmiş,[45] dinin gerekliliği defalarca tekrarlanmış,[46] birtakım eleştiri ve yakınmalarda bulunul-

41 Bu bakımdan, son dönemin bir resmi yayınında yer almış olan şu ifade ilginçtir: "İrticanın şahsi çıkarlara, politikaya alet ederek yaptığı çaresiz çırpınışlar inkılabın sert kanunları karşısında ezildi." V. Tanfer, "İrtica Olayları Karşısında Atatürk", 317

42 "T.C. Devleti, kendi dışında oluşmuş her türlü toplumsal meşruiyet odağından huzursuzdur." A. İnsel, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, 111.

43 B. Toprak, "Dinci Sağ" 240.

44 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, V (19) 16, 61.

45 *Cumhuriyet Halk Partisi Yedinci Kurultay Tutanağı*, Ankara, 1948, 448 (Sinop delegesi Vehbi Dayıbaş).

46 "Dinini kuvvetlendiren milletler daima sosyal tekamüle mazhar olmuş, payi-

muştur.[47] Bu gelişmeler karşısında Kemalist laiklik yanlıları tedirgindir.[48] Türk Ceza Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair Kanun Tasarısı'nın Meclis'teki görüşmeleri de, temelde laik kurallara dayanan bir sistemin savunulmasıyla birlikte, Cumhuriyet'in kurucu kadroları tarafından amaçlanan düzende yer alabileceklerden farklı istemlerin yasama organında dile getirilmesine sahne olmuştur.[49] Ortam, Diyanet Başkanlığı'na ilişkin olanlar başta olmak üzere bu dönemde yapılmakta olan hukuk düzenlemeleriyle birlikte değerlendirildiğinde ortaya çıkan, var olan ancak o güne dek ifade edilememiş görüşlerin de belirmesiyle, olması gereken çok sesli topluma doğru bir gidişin kaydedilmekte olduğudur.

DP'nin en azından kâğıt üzerindeki laiklik anlayışı CHP'ye göre daha dürüsttür; parti programında, "Partimiz, laikliği hiçbir din düşüncesinin, kanunların tanzim ve tatbikatında müessi olmayacağı manasına anlar" ifadesi yer alır. Din bakımından içe dönük, kendi anlayışlarına göre bir Türkiye İslamı yaratmaya çalışan Kemalist siyasadan farklı olarak diğer İslam ülkeleri

---

dar olmuştur; ihmal edenler ise geri kalmışlardır", *a.g.e.*, 449 (Çorum delegesi Abdülkadir Güney); "Dinsiz milletler yaşayamaz, muhakkak ki bir gün gelir, Adem'e giderler. Tarih, bunu ispat etmiştir ve ortaya koymuştur. (...) Dinsiz bir milletin memleketinde hiçbir korku kalmaz, yaşayabilmesi için bir merhumdan korkusu olmalıdır", *a.g.e.*, s. 451 (Seyhan milletvekili Sinan Tekelioğlu), "Bugünkü ihtiyaç, Türk milletinin ve Türk gençliğinin muhtaç olduğu ve hasretle özlediği manevi gıda ihtiyacıdır", *a.g.e.*, (Kayseri delegesi Şükrü Nayman), İstanbul milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver'in eskisine göre farklılaşmış bulunarak birtakım eleştirilere maruz tutulan görüşleri de bu doğrultudadır (*a.g.e.*, 454-459).

47 "Bir de milletle şefi arasına bir kara çalı gibi, girmek isteyenler vardır. (...) Artık yeter, bu adamlar vicdanımıza, dinimize ve mukaddesatımıza dil uzatmasınlar" ve "Türk milletinin bünyesinden doğmayan Medeni Kanunu kabul ederken acaba nazım rolünü oynayacağını nereden ve hangi mantığın sinesinden çıkardılar?", *a.g.e.*, 453 (Maraş delegesi Dr. Emin Karpuzoğlu).

48 "Eski teokratik cemiyetin bazı unsurlarının meydanı terkettiği henüz iddia edilemez. Eğer yeni topluluğun bütün şartları mutlak bir istikrar kazanmadan laisizm prensibinde müsamaha gösterirsek, o zaman, eski topluluğun henüz devam eden bu dini esastaki unsurları hemen geri gelir ve belki de laik esprinin getirdiği müesseselere bir aksülamel olarak, biraz şiddetli avdet eder." B. Savcı, "Laiklik Prensibi Karşısında Öğretim ve Öğrenim Hürriyeti", 292.

49 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, VIII (1949) 20, 572-599, 633-676, 680-699.

ve anlayışlarına açık olunmaya başlanmış; ancak iktidar temelde bağlı olduğu laik düzeni korumaya yönelik sübapları koymaktan da geri kalmamıştır.[50]

Türkiye'deki laikliğin içeriği konusunda ortaya çıkan başlıca iki görüş, başlangıcından son hükümlerine kadar Atatürkçü, devrimci ve laik bir nizamı kurmak için düzenlenmiş olan[51] 1961 Anayasası'nın hazırlık çalışmalarında da görülmüştür. Bu görüşlerden biri Kemalist uygulamanın belirlediği laiklik anlayışını savunurken; gelenekçi yapıdaki diğer görüş klasik Batı laiklik kavramında ısrar etmekteydi. Onar'a göre Komisyon laikliği, dinin devlet işlerine müdahale etmemesi şeklinde kabul ediyordu; "yani Devlet kanun, tüzük, yönetmelik gibi kaide-tasarrufları veya diğer işlem ve eylemlerini, tasarruflarını ve fiillerini dini bir esasa istinat ettirmek mecburiyetinde olmadığı gibi, fonksiyonlarını ifade teokratik esaslarla, dini kaidelerle bağlı değildir, din Devleti bağlamaz."[52] Temsilciler Meclisi içindeki güç dengelerinde Kemalist laiklik anlayışı yandaşları üstün gelmiş; devletin dine müdahalesi anlamına gelse de, dinin herhangi bir şekilde siyasi iktidar üzerinde vesayetini sağlayacak bir araç olmaması bakımından hiyerarşi içinde bulunması laikliğe aykırı görülmeyerek Diyanet

---

50 Bunun bir örneği, Türk öğrencilerinin yabancı ülkelerde okumalarıyla ilgili düzenlemede, diğer alanlardan farklı olarak din öğrenimi yapmak için yurt dışına gitmek isteyen öğrencilerde en az "olgunluk" sınavını vermiş lise mezunu olmak koşulunun aranmasıdır. Bu hususta ve dahası, parti hatta parti Meclis grubu içinden gelen ancak dozu fazla görünen istemlerin yöneticiler tarafından ele alınışı bakımından bir örnek olarak, Maraş milletvekili Abdullah Aytemiz'in, din adamı yetiştirmek üzere Mısır'daki Cami-ül-ezher'e ne için talebe gönderilmediğine, gitmiş olanların durumuyla Hükümet'in alakadar olmadığına ve bu ilim müessesesinden mezun olanlara ne gibi haklar tanındığına dair başbakanlıkla Milli Eğitim Bakanlığı'ndan olan sorusuna İkinci Menderes Hükümeti Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri'nin sözlü cevabı ile izleyen tartışmalara bakılabilir. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, IX (1953) 17, 214-222. Nitekim dönemin İslamcı kesiminin DP'nin iktidara gelmesi durumunda güdeceği din siyasası hakkında tereddütler taşımakta olduğuna ilişkin olarak bkz. Eşref Edip, "Demokrat Parti'nin Din Siyaseti Henüz Tamamiyle Aydınlanmış Değildir", *Sebilürreşad*, II (Ocak 1949) 27, 27-28.

51 Bu husus Anayasa Meclis Komisyonu'nun gerekçesinde açık olarak belirtilmektedir. Bkz. *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, II, S. sayısı 35, 6.

52 S.S. Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, (3. bası) 722.

İşleri Başkanlığı'na anayasal bir düzenlemeyle genel idare içinde yer verilmiştir.

Diyanet İşleri Kurumu'yla ilişkili olarak, anayasal laik devlet ilkesine indirilmiş ilk açık ağır darbe, kanımca 1965 tarihli ve 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'dur. Bu düzenlemede Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri "İslam dininin inançları, ibadet ve ahlâk esaslarıyla ilgili işleri yürütmek din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek" olarak belirlenmiştir. Nüfusunun %95'lere varan çoğunluğunun, Batı'da yaşanmış olduğu gibi bir ilahi iktidar-siyasi iktidar ayırışması deneyimi olmayan İslam dinine mensup olduğu bir ülkede bu dinin ibadetine ilişkin genel, günlük gereksinimlerin tatminine yönelik olarak hizmet sunulması ve bunun için idare içinde teknik bir kurum oluşturulması siyasal yapıya ve hukuk sistemine uygun görülebileceği halde; bu kuruma "ahlâk esaslarıyla ilgili işleri yürütmek" gibi içeriği hukuken belirlemeyecek bir işlev yüklemek ancak devletin bir dini ideoloji olarak benimsemiş olduğu anlamına gelir. Bu dönemin anayasakoyucusu, kurumun yapısını oluştururken, daha önceki düzenlemelerde olduğu gibi yine işlevinin dışına çıkmasını önleyici sübaplar yerleştirmiştir;[53] ancak öte yandan bizzat kendisi de kurumu ideolojik bir aygıt olarak kullanma yoluna gitmiştir.[54] Bu noktada, 1960'lı yılların sosyal ve siyasal konjonktürü içinde yapılanmış olan kanun koyucunun, kimi yurttaşların ferdi kimliklerini oluşturmada İslam'ın oynadığı rolü anlayamamış olan Kemalizmin yanılgısını düzeltmek amacı güttüğü düşünülebilirse de, bunu aynı araçla yani devlet eliyle gerçekleştirmeye çalışmanın gerek hukuki gerek sosyal sağlıksızlığı ortadadır. Anayasasında laik olduğu belirtilen bir sistem içindeki yasa-

53 Merkez ile taşra örgütü arasında kurulan hiyerarşik bağ, kurumun personelinin kamu görevlisi olmasından kaynaklanan hukuki sonuçlar bu sübaplara örnektir.

54 "Laik devletin tarafsızlığı, onu somutlaştıran organların ve temsil eden kişilerin, resmi işlem ve eylemlerinde, mü'minlere has ifade ve hareketlerde bulunmamalarını ve herhangi bir dinin propagandasını veya koruyuculuğunu yapmamalarını gerektirir." L. Duran, "Bizde Laiklik", *Cumhuriyet*, 8 Mart 1965.

ma organının faaliyetinin hukuki meşruluğu, bir yandan dinsel hak ve özgürlüklerin kullanılabilmesini sağlamak, öte yandan da kamu düzenini koruyucu tedbirleri almaktan ibaret olmaya bağlıdır; bunun ötesinde herhangi bir müdahale madalyonun her iki yanı içinde zedeleyici olur.

1982 Anayasası'nda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın düzenlendiği 136. maddede, ayrıca kurumun "laiklik ilkesi doğrultusunda" çalışacağının belirtilmesi, 1923'ten beri sürdürülmekte olan düzenin yapısını korumaya yönelik bir önlem ve sübaptır. Daha önceki anayasakoyucularla 1982 tarihli Anayasası'nınkiler arasındaki fark güç dengelerindedir; milliyetçi mukaddesatçı yaklaşımlar siyasette ağırlıklarını belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır;[55] nitekim bu Anayasanın 136. maddesiyle Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmiş olan "milletçe dayanışma ve bütünleşme görevi", bu durumun açık bir göstergesidir.

Anayasa yargısının laikliği yorumlayışı ise Kemalist laiklik anlayışının bir yansıması olmuştur. Milli Nizam Partisi'nin kapatılması hakkındaki E.1971/1, K.1971/1 sayılı, 20 Mayıs 1971 tarihli Anayasa Mahkemesi kararında partinin kapatılma gerekçesi, kurulu düzenin kısmen veya tamamen dini esaslara dayandırılması amacıyla faaliyette bulunmayı yasaklayan Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesinin kaldırılmasını istemek; din derslerinin orta öğretimde mecburi hale getirilmesini savunmak; hilafetin geri gelmesinde "büyük faydalar görmek ve millet isterse bunun olabileceğini söylemek"; dinle devletin ayrılamayacağını iddia etmek (buna bağlı olarak, Türkiye'de geçen yüzyılın ortalarında başlayan Batılılaşma ve laikleşme yönündeki gelişmeleri mahkûm etmek ve son elli yıllık laik devriyse "dalalet" devri olarak görmek); her alanda İslamlaşma zorunlu-

55 Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetkililerinden birinin, Başkan Yardımcısı Hamdi Mert'in Ankara'da 8-10 Nisan 1988'de verilmiş *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türkiye'nin Manevi Hayatındaki Yeri Resmi Statü ve Fonksiyonu* başlıklı bir tebliğinde yer alan "bölge", "servet" ve "etnik" farklılık iddialarının devlet aleyhine istismarının önlenmesinde 'din'in bütünleştiriciliğinden faydalanmak, akılcı bir yol olsa gerekir" şeklindeki ifadesi 1990'ların siyasi anlayışı ve yönetiminin tipik bir tezahürüdür.

luğundan söz etmek şeklindeki eylem ve amaçların laikliğe aykırı bulunmuş olmasıdır.[56]

Birlik Partisi'nce 1970/53 esas sayıyla, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'ndaki bazı ekleme ve değişikliklere karşı açılan iptal davasına ilişkin 21 Ekim 1971 gün ve 1971/76 sayılı kararında[57] da Anayasa Mahkemesi tarafından, Türk toplumu açısından laikliğin anlamının saptanabilmesi için Anayasa'nın Başlangıç bölümüyle 2., 19., 153. ve 154. maddelerinde yer alan esasların herhalde göz önünde tutulması gereğine işaret edildikten sonra,

> "Anayasa'nın 153. maddesinde, bu Anayasa'nın hiçbir hükmünün Türk toplumunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik niteliğini koruma amacını güden, madde metninde gösterilmiş devrim kanunlarının, bu Anayasa'nın halkoyuyla kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin Anayasa'ya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamayacağı ve yorumlanamayacağı belirlenerek böylece laik devlet düzeninin korunması hedef tutulmuş bulunmaktadır. 1961 Anayasası'yla güdülen ana erek Başlangıç bölümünde (Türk ulusunun daima yücelmesi) ve 153. maddesinde ise (Türk ulusunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi) biçiminde saptanmıştır. Bu esasların Anayasa'da yer alması, az önce açıklanan, ana ereğe varılmasını engelleyebilecek veya zorlaştırabilecek nitelikte hiçbir hak ve özgürlüğün Anayasa'da tanınmamış olduğunu, Anayasa'da benimsenmiş laiklik düzenine ilişkin kuralların ancak bu ana ereği Anayasa'da öngörülen birçok sınırlandırmaları zorunlu kılan bir neden, daha açıkçası Anayasa'da benimsenmiş bütün temel ilkelere egemen bir düşünce olduğu"[58]

vurgulanmıştır. Anayasa Mahkemesi'ne göre Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda kabul edilmiş olan laiklik ilkesinin esasları da,

---

56 *Düstur*, V (1972) 11/1, 28-85, özellikle 82.

57 Metin için bkz. *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, X (1973), 52-79 ve *Resmi Gazete*, 15 Haziran 1972-14216.

58 *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, X (1973), 63.

a) Dinin, devlet işlerinde egemen ve etkili olmaması esasını benimseme;

b) Dinin, bireyin manevi hayatına ilişkin olan dini inanç bölümünde aralarında ayırım gözetilmeksizin sınırsız bir hürriyet tanımak suretiyle dini anayasal güvence altına almak;

c) Dinin, bireyin manevi hayatını aşarak toplumsal hayatı etkileyen eylem ve davranışlara ilişkin bölümlerinde, kamu düzenini, güvenini ve çıkarlarını korumak amacıyla, sınırlamalar kabul etmek ve dinin kötüye kullanılmasını ve sömürülmesini yasaklamak;

ç) Devlete, kamu düzeninin ve haklarının koruyucusu sıfatıyla dini hak ve hürriyetler üzerinde denetim yetkisi tanımak

olarak özetlenebilir.

Huzur Partisi'nin kapatılması hakkındaki E.1983/2, K.1983/2 sayılı, 25 Ekim 1983 tarihli Anayasa Mahkemesi kararında[59] da laikliğe ilişkin şu açıklamalar yer almaktadır:

> "Laikliğin, dinle devlet ilişkilerini düzenleyen bir ilke olması nedeniyle, her ülkenin içinde bulunduğu ve her dinin bünyesinde oluşturulan koşullardan esinleneceği, bu koşullar arasındaki uyum ya da uyumsuzluğun laiklik anlayışına da yansıyarak farklı ve değişik modelleri ortaya çıkarması doğal sayılmalıdır.
>
> Hukuki yönden ve klasik anlamda laiklik, dinle devlet işlerinin birbirinden ayrılması anlamına gelmektedir. Buna rağmen, Hıristiyan ve İslam dinlerinin koşulları, inanç ve gerekleri aynı olmadığından, ülkemizde ve Batı ülkelerinde oluşan durumlar ve ortaya çıkan sonuçlar birbirinin aynı olmamış, aksine büyük farklılıklar göstermiştir. Dini ve din anlayışı tamamen farklı olan bir ülkenin, laikliği o ülke Batı medeniyetine açık olsa dahi Batı ülkeler(in)deki anlayış içinde benimsenmesi esasen düşünülemez ve beklenemez. Bu durum, koşullar ve kurallar arasındaki farklılıkların doğal bir sonucu olarak görülmelidir. Kaldı ki, aynı dini benimseyen Batı ülkelerinde dahi devletlerin laiklik anlayışı birbirinin aynı olmamıştır (sayfa 10-11).
>
> (...)

59 *Resmi Gazete*, 15 Ekim 1984-18546, 3-20.

Bugün dahi bazı kimselerle örgütlerin, dini kötüye kullanmak ve böylece din sömürüsünden birtakım çıkarlar sağlamak eğiliminde oldukları bilinen bir gerçektir. Bu nedenle Anayasa ve yasakoyucuları bu alanı düzenlemişler ve kötüye kullanmaya set çekmişlerdir:

a) Türkiye Cumhuriyeti anayasaları ile kabul edilen laiklik ilkesi geçirilen tarihi tecrübelere, devrimlere, ulusun dini ve siyasi özelliklerine ve yurdumuz koşullarına uygun bir anlam taşımaktadır (sayfa 11).

(...)

Şu hususu açıkça belirtmek gerekir ki, Atatürk devrimlerinin hareket noktasında laiklik ilkesi yatar ve devrimlerin temel taşını bu ilke oluşturur (sayfa 13)."

E.1986/11, K.1986/26 sayılı ve 4 Kasım 1966 tarihli kararında[60] Mahkeme, 1982 Anayasası'nın laiklik ilkesini 1961 Anayasası'ndan pek az değişikliklerle devraldığından bahisle anılan Anayasa döneminde verdiği ve yukarıda bazı bölümlerinin aktarılmış olduğu 21 Ekim 1971 günlü ve 53/76 sayılı kararında koymuş olduğu ilkelere atıf yaparak, bunların geçerliliğini 1982 Anayasası döneminde de bütünüyle koruduğunda duraksamaya yer kalmadığına hükmetmiştir. Laiklik ve eşitlik ilkeleri ışığında yaptığı değerlendirme neticesinde Yüksek Mahkeme, Türk Ceza Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle getirilmiş olan "semavi dinler ve ona inananlar" ile "semavi olmayan dinler ve ona inananlar" ayırımını ve yalnızca birinci kesime girenlere yönelik saldırıları cezalandıran hükümleri, herkes için tanınan din, inanç ve ibadet özgürlüklerine aykırı olma gerekçesiyle (sayfa 313-314) iptal etmiştir. Bu karar üzerine yasama organı tarafından yeniden düzenlenen ilgili maddelerde anılan ayırıma gidilmeyerek, semavi olsun olmasın bütün dinlerle (ilkel kabile dinleri, Tao dini gibi ulusal ya da Budizm gibi evrensel vs.) ilgili inanç ve ibadetlerin eşit koruma altına alınmış bulunmasının,[61] hak ve özgürlükler düzeni içinde olunma-

60 *Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi*, 22, 298-323.

61 3369 sayılı ve 20 Mayıs 1987 tarihli Türk Ceza Kanunu'nun 175. ve 176. maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun (*Resmi Gazete*, 26.5.1987-19471).

sı gereken noktaya yönelik olarak Anayasa Mahkemesi sayesinde gerçekleştirilmiş önemli bir ilerleme olduğu açıktır.[62]

Resmi Gazete'nin 27 Aralık 1988 günlü 20032. sayısında yayımlanan 10 Ekim 1988 günlü, 3511 sayılı 2547 Sayılı Yükseköğretim Kanunu'nun 44. Maddesinin Değiştirilmesi ve Bu Kanun'a Bir Ek ve Dört Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun'un 2. maddesiyle 2547 sayılı Kanun'a eklenen Ek Madde 16'nın, Anayasa'nın Başlangıç kısmıyla 2., 10., 24. ve 174. maddelerine aykırılığı iddiasıyla Cumhurbaşkanı Kenan Evren tarafından açılmış iptal davasına ilişkin olarak bir yasal düzenlemenin din kurallarına, dinsel inançlara ve gereklere göre yapılıp yapılamayacağı noktasında yoğunlaştığı belirtilen kararında[63] da Anayasa Mahkemesi laikliğe bakış çizgisini sürdürmektedir. Hakkında hüküm verdiği hususa yönelik gerekçelerine[64] katılmadığım kararında belirtildiği üzere Mahkeme'ye

62 Bu arada, 175. maddenin yeni düzenlemesinin, 1957'de M.H. Ürgüplü'nün büyük tepkilere yol açtığından yasalaştırılmamış önerisinin benzeri olduğu (bkz. Birinci Bölüm, dipnot 102 ve bağlı olduğu metin) gözden kaçırılmamalıdır. Oysa laik devletin görevleri bunları değil dinsel hak ve özgürlükleri korumaktır.

63 E.1989/1, K.1989/12, T. 7 Mart 1989, *Resmi Gazete*, 5 Temmuz 1989-20216, 15-41.

64 Mahkeme'ye göre, "Siyasal alanda dinsel çabalar, dinsel geleneklere uygunluğu aranan düzenlemeler, eylem ve işlemler ne kadar geçersizse, öğretim ve eğitim alanlarında da din buyruklarıyla ilişki kurulamaz" (29). Oysa sorun öğretim ve eğitim alanına ilişkin olmadığı gibi, bu şekilde laikliğin ihlal edilmesi de söz konusu değildir; öyle ki başörtü takılmasının yasaklanması, üniversite çağına gelmiş öğrencilerin herhangi bir giysiyi giymelerine müdahale edilmesi kadar hak ve "özgürlükleri ihlal edici" niteliktedir. Anayasa Mahkemesi, "denetlenen yasa maddesi(nin), dinsel inançları simgeleyen başörtüsü ya da türbanla yükseköğretim kurumlarına gelip öğrenimlerini ve bilimsel çalışmalarını bu durumda sürdürmelerine olur vermekle yükseköğretim ilgilileri, özellikle gençler arasında sosyal görüş, inanç, din ve mezhep ayrılığını kışkırtarak bölünmelerine yol açabilecek, sonuçta devlet ve ulus bütünlüğünü, kamu düzenini ve güvenini bozabilecek nitelikte" (32) olduğu görüşündedir; "dinsel olsun olmasın, çağdaşlığa aykırı, devrim yasalarının öngördüğü düzenlemeyle çelişen giysiler uygun karşılanamaz" (33). Kanaatime göre bu şekilde öngörülen ancak tekdüze bireylerden kurulu bir düzendir ki, her renkten oluşacak olan demokratik toplum ilkelerine uymadığı gibi sosyal gerçeklere de aykırı düşer. İster dinsel inançlar gereği, ister moda olgusunun ya da herhangi dünya ve yaşam görüşünün bir parçası olarak olsun giysiyle kamu düzeni arasında bir ilinti kurmak ve "devrim yasalarının öngördüğü" gibi tanımlar getirmek olgunluk ve kendinden güvenle bağdaşamaz. Huzur Partisi'nin ka-

göre "laiklik, ortaçağ dogmatizmini yıkarak aklın öncülüğü, bilimin aydınlığı ile gelişen özgürlük ve demokrasi anlayışını, uluslaşmanın, bağımsızlığın, ulusal egemenliğin ve insanlık idealinin temeli kılan bir uygar yaşam biçimidir (sayfa 24-25). (...) Laik düzende din, siyasallaşmadan kurtarılır, yönetim aracı olmaktan çıkarılır, gerçek, saygın yerinde tutularak kişilerin vicdanlarına bırakılır. Böylece, siyasal yaşamın dayanağı bilim ve hukuk olur (sayga 25). (...) Türkiye'de laiklik ilkesinin uygulanması, rejimleri değişik kimi Batılı ülkelerdeki laiklik uygulamalarından farklıdır (sayfa 25). (...) Gerçekte laiklik din-devlet işleri ayrılığı biçiminde daraltılamaz. Boyutları daha büyük, alanı daha geniş bir uygarlık, özgürlük ve çağdaşlık ortamıdır (sayfa 27). (...) Devlete, dinsel konularda denetim ve gözetim hakkı tanınması, din ve vicdan özgürlüğünün demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı bir sınırlama sayılamaz (sayfa 25)."

Anayasa Mahkemesi'nin ilgili iptal kararından sonra 25 Ekim 1990 gün ve 3670 sayılı bir Kanun'la 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu'na eklenen bir maddeyle "yürürlükteki kanunlara aykırı olmamak kaydıyla; Yükseköğretim Kurumları'nda kılık ve kıyafet serbesttir" hükmünün getirilmesi üzerine açılan iptal davasını Mahkeme E.1990/36, K.1991/8 sayılı ve 9.4.1991 tarihli kararıyla reddetmiştir. Üye Haşim Kılıç'ın gerekçesinde farklı bir yorum getirilmiş olmasına karşın bu karar Mahkeme'nin laiklik anlayışında herhangi bir değişikliği yansıtmamakta, 1989/12 sayılı ve 7 Mart 1989 tarihli iptal kararına konu düzenlemeden farklı olarak hükümde yer alan "yürür-

patılması hakkındaki E.1983/2, K.1983/2 sayılı, 25 Ekim 1983 tarihli Anayasa Mahkemesi karşısında da Orhan Onar'la birlikte esasa yönelik bir karşıoy yazmış olan Mehmet Çınarlı bu kararda da çoğunluğa, benim de paylaştığım, "Bu gibi inanç sahiplerinin arasına siyasi amaç taşıyanların, yabancı telkinlere uyanların, laik Cumhuriyet rejimini devirmek isteyenlerin katılmadıklarını, katılamayacaklarını ileri sürecek değilim. Ama, böyle bir durum, inanç sahiplerinin inançlarına göre giyinmelerini engellemenin gerekçesi yapılmamalı, kurular yanında yaşlar da yakılmamalıdır. Üstelik, böyle bir engelleme, rejimin korunması açısından da doğru sayılmaz. Dini inançlara konan engel ve yasaklar, samimi inanç sahiplerinden bir kısmını -ister istemez- kötü niyetlilerin saflarına kaydıracak, kötü niyetlilerin eline önemli bir koz verecektir" (41) gerekçeleriyle katılmamaktadır.

lükteki kanunlara aykırı olmamak kaydıyla" koşulu nedeniyle Anayasa'ya uygun olduğu kanaatine varılmaktadır.[65]

Danıştay'ın da laiklik konusunda, bir anlamda "köktenci" olarak nitelendirilebilecek yorumu benimsemiş olduğu ilgili kararlarına yansımaktadır. 8. Daire'nin gerek cuma günlerine ait mesai saatlerinin düzenlenmesi gerek Yükseköğretim Kurumları öğrencilerinin başörtüyle fakülteye gelmelerini yasaklayan düzenlemede yer alan gerekçeler, rejiminin korunması kaygısının hak ve özgürlüklere nazaran çok daha ağırlıklı tutulduğunun göstergesi sayılabilir. Bu kararlardan ilkinde[66] "din ve devlet işlerinin birbirinden bağımsız şekilde yürütülmesi olarak tanımlanabilen laiklik ilkesi, mevzuatın din kurallarından tamamen bağımsız dünyevi ve objektif esaslara göre düzenlenmesini gerekli kılmaktadır. (...) Laiklik ilkesinin doğal sonucu olarak, kamu kudretine dayalı hukuki tasarruflarda bulunanlarda bu görevini yerine getirirken din kurallarından bağımsız ve laiklik ilkesini öncelikle göz önünde bulundurmakla zorunlu olup dinsel inanç serbestliğini sağlamak yanında bireyler üzerinde dinsel nitelikte baskıda bulunmamakla

---

65 Kanımca bu karar Anayasa'ya uygunluk denetimi bakımından önemli bir nitelik taşısa da (Anayasa Mahkemesi bu kararına konu olan Kanun'u gerekçesinden bağımsız bir şekilde yorumlayarak kanunkoyucunun niyetine bakılması yöntemini bertaraf etmiştir), açıkça başörtüsü ya da benzer kılık-kıyafeti yasaklayan bir hüküm mevcut olmadığından, iptali istenmiş olan kuralın anlam ve kapsamının değerlendirilmesinde hataya düşülmesi itibariyle son tahlilde amaçladığı anlaşılan sonuca varmış değildir. Kararda atıf yapılan 'devrim kanunları' arasında yer alan Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun da din adamlarının giysilerini düzenlemektedir, böylelikle ne Anayasa'nın 174. maddesiyle güvenceye bağlanmış düzenlemeler arasında bu hususta pozitif hukuk bakımından atıf yapılabilecek bir hüküm bulunmakta ne de kararda zikredilmiş olan Anayasa'nın temel görüş ve nitelikleri, Cumhuriyet'in özgün nitelikleri, yükseköğretim yasalarda belirlenmiş amaçları gibi genel ilkeler iptal davası konusu olmuş düzenlemede öngörülen pozitif hukuk kurallarını karşılamaktadır. Görüldüğü anlaşılan amaç, iptali isteminde bulunulmuş düzenlemenin kapsamına başörtüsünün girmesi olasılığının bertaraf edilmesi olduğuna göre izlenmesi gereken yöntem, üyelerden Selçuk Tüzün, Ahmet N. Sezer ve Güven Dinçer'in karşıoy yazılarında belirtildiği üzere Anayasa Mahkemesi tarafından daha önce iptal edilmiş bir düzenlemenin yeniden yasalaştırılmış olmasının Anayasa'nın 153. maddesine aykırı düştüğü gerekçesiyle iptal yoluna gitmektir.

66 E.1975/1933, K.1976/672, T. 2 Mart 1976, TÜRK-İŞ (metin için bkz. *a.g.e.*, 31-33).

da görevlidirler. (..) Öte yandan idari tasarrufların kamu yararına uygunluk göstermesi idare hukukunun genel ilkelerindendir. Cuma günlerine ait çalışma saatlerinin, cuma namazı ibadetini yerine getirebilmek amacıyla değiştirilmesinde ise kamu yararı bulunmadığı" gerekçeleriyle dava konusu işlemin iptaline hükmedilmiştir. Bu hükümle, ibadetin gereklerini yerine getirebilmeyi de kapsadığı kuşkusuz olan din ve vicdan özgürlüğü bir yana itildiği gibi, Mahkeme'nin kamu yararı kavramının içinde salt egemen ideoloji mensuplarının bulunduğu da anlaşılmaktadır.

Anılan ikinci kararda[67] da Mahkeme, "..kendi toplumsal çevrelerinin baskısına veya gelenek ve göreneklerine boyun eğmeyecek ölçüde eğitim gören bazı kızlarımızın ve kadınlarımızın sırf laik Cumhuriyet ilkelerine karşı çıkarak dine dayalı bir devlet düzenini benimsediklerini belirtmek amacı ile başlarını örttükleri bilinmektedir. Bu kişiler için başörtüsü masum bir alışkanlık olmaktan çıkarak kadın özgürlüğüne ve Cumhuriyetimizin Temel İlkelerine karşı bir dünya görüşünün simgesi haline gelmektedir. Davacı Yüksek Öğretim düzeyinde eğitim gördüğüne göre bu ilkelerin Cumhuriyetimizin kuruluşunda ve korunmasındaki önemini bilmesi gerekmektedir. Aydın, uygar ve Cumhuriyetçi gençler yetiştirmekle görevli eğitim kurumlarının bazı kuralları öğrencilere uygulaması doğaldır. Bu kurallar herkesçe bilinen ve benimsenen Cumhuriyet'in kurallarıdır. Bu kuralları öğretmek ve benimsetmekle görevli eğitim kurumlarının bunlardan ödün vermesi düşünülemez. Bu nedenle Yüksek Öğrenim görmek üzere okula geldiği sırada dahi başörtüsünü çıkartmamakta direnecek ölçüde laik devlet ilkelerine karşı bir tutum içinde bulunan davacının okula alınmamasında yasaklara aykırılık olmadığı" gerekçesiyle derslere devam etmenin yasaklanması işleminin iptali istemini reddetmiştir.

Yargıtay'ın kararları ise, laiklik kavramının tüm yönleri ve Türkiye'deki özellikleriyle büyük ölçüde kavranmış olduğunu

67 E. 1983/207, K.1984/330, T. 23 Şubat 1984, [metin için bkz. *Danıştay Dergisi*, 56-57 (1985), 317-318].

ortaya koymaktadır. Bireysel faaliyetlerin denetlenmesine ilişkin ve gerekli hususiyetin gözetilmekte olduğu kararlarının dışında Yargıtay'ın üç grup için ayrı ayrı önemli içtihatları bulunmaktadır. Bunlardan, Yehova Şahitleri ile ilgili ilk grupta[68] din ve vicdan özgürlüğünün geniş bir yorumu yer almaktadır. Mahkeme'ye göre kişinin özgür bir iradeyle inançlarını yerine getirmesi ibadet biçiminde olsun, belli bir toplantıda kitap okuması biçiminde olsun, devletin laik düzeni aleyhine propaganda amacı taşımadıkça din ve vicdan özgürlüğü sınırlarındadır. Buna karşılık ikinci grup olan Nurculuk ile ilgili kararlarda[69] Nurculuğun doğrudan doğruya devletin laik düzenine yönelik ve devletin özünü, biçimini tümüyle dini esaslara uydurmak amacına yönelik eylemler halinde görüldüğüne hükmedilerek laikliğe aykırılık saptanmıştır. Üçüncü grup Genel Kurul kararı olmamakla birlikte, konuyla görevli olmuş olan 1. ve daha sonra da 9. Ceza Dairesi'nin yerleşik hale gelmiş içtihadıdır. Bu mahkemeler, Kitabı Mukaddes Şirketi'nce yayınlanan ve dağıtılan Hıristiyanlıkla ilgili kitapların propaganda amacı olmadan satılması ve sergilenmesinde laikliğe aykırı hiçbir unsur bulunmadığı görüşündedir.[70] Böylelikle görülmektedir ki Yargıtay, bir yandan laik anayasal düzeni koruyucu kanunlara uygunluğun denetimini sağlamakta, öte yandan anayasal güvence altındaki din ve vicdan özgürlüğünü de gerektiğince gözetmektedir.

Türkiye'nin siyasal gündemine 'türban yasası' olarak giren

---

68 Bu kararlardan bazıları için bkz. Yargıtay Ceza Genel Kurulu, E.1979/276, K.1980/115, T. 24 Mart 1980 (anılan karar *Yargıtay Kararları Dergisi*, VI (Temmuz 1980) 7, 1015-1033'te yayınlanmıştır); Yargıtay Ceza Genel Kurulu, E.1985-9-596, K.1985/293. T. 26 Mayıs 1986 (anılan karar *Yargıtay Kararları Dergisi*, XIII (Nisan 1987) 4, 597-621'de yayınlanmıştır).

69 Bkz. Yargıtay 1. Ceza Dairesi, E.67/2828, K.68/2291, T. 18.9.1968 (metin için bkz. Cevat Özel, *Yargıtay Ceza Daireleri ve Genel Kurul İçtihatları*, İstanbul, 1988, 7); Yargıtay Ceza Genel Kurulu, E.1976/9-3, K.1976/23, 26 Ocak 1976 [metin için bkz. *Yargıtay Kararları Dergisi*, IV (Nisan 1976) 6, 542]; Yargıtay Dokuzuncu Ceza Dairesi, E.1977/4375, K.1978/454, T. 8 Şubat 1978 [metin için bkz. *Yargıtay Kararları Dergisi*, IV (Mayıs 1978) 5, .850-852].

70 Bu konudaki Birinci Ceza Dairesi kararları yayınlanmamıştır; bu alanda yayınlanmış tek karar için bkz. Yargıtay Dokuzuncu Ceza Dairesi, E.1976/2, K.1976/24, T. 18 Mayıs 1976 [metin için bkz. *Yargıtay Kararları Dergisi*, VI (6 Haziran 1976), 937].

5735 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunla, dinî amaçlı örtünme, dinî kıyafet dahil her türlü dinî simge ve üniformayı da içerecek, kapsamlı bir kıyafet serbestîsi tanınmış olduğu iddiasıyla ve anılan düzenlemenin iptali istemiyle mesele Anayasa Mahkemesi'ne taşınmıştır. Mahkeme, ilgili kararının[71] gerekçesinde,

> "dinî örtünme amaçlı kıyafetlerin giyilmesinin sınırsız, koşulsuz serbest bırakılması halinde, bu tür kıyafetlerin giyilmesi, kamu yönetiminde ve toplumsal yaşamda ayırımcılığı davet edebilecek; bu tür kıyafetleri giyenlerin giymemeyi tercih edenlere yönelik bir etkileme, baskı, dayatma ve tehdit unsuru haline gelebilecek; örtünen-örtünmeyen, inançlı-inançsız, Müslüman olan-olmayan şeklinde din eksenli ayrışmalar, kutuplaşmalar ve bunlara bağlı olarak kamu düzenini ve huzurunu tehdit edecek gerginlikler ve çatışmalar ortaya çıkabilecektir. Türbanın veya benzeri türden din kökenli kıyafetlerin ülkemizde artık bütünüyle masum bir alışkanlık ve kıyafet tercihi olmaktan çıkarak (Leyla Şahin dosyasında, Türkiye Cumhuriyeti adına beyanda bulunan dönemin Dışişleri Bakanlığının 19 Kasım 2002 tarihli dilekçede ifade ettiği gibi) kadın özgürlüğüne ve Cumhuriyetimizin temel ilkelerine karşıt bir dünya görüşünün simgesi haline gelmiş bulunmasının, bu kutuplaşma ve çatışmaların daha da büyük boyutlara taşınmasına neden olacağı ortadadır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları incelendiğinde "eşitlik ilkesi"nin vurgulandığı görülmektedir. Ancak, siyasi iktidarın çözüm olarak ortaya koyduğu Anayasa değişikliği, "eşitliğe" değil "eşitsizliğe" hizmet etmektedir. Bireysel anlamdaki eşitlik ilkesi, kolektif anlamdaki cemaatçiliğe indirgenmektedir. Bununla birlikte, Leyla Şahin davasında AİHM'nin çoğu Müslüman olan bir ülkede dinsel bir simge olan türbanın üniversi-

71 Anayasa Mahkemesi, E. 2008/16, K. 2008/116, 5 Haziran 2008. *Resmi Gazete* 27032, 22 Ekim 2008. Karar metni için ayrıca bkz. http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/KARARLAR/IPTALITIRAZ/K2008/K-2008-116.htm. Bu kararla ilgili bir değerlendirme için bkz. Z. Arslan, "Başörtüsü, AK Parti ve Laiklik", 5-14.

telerde bu simgeyi giymeyenler üzerindeki etkisini dikkate almak gerektiği şeklindeki yorumu, konunun özgürlükler bağlamında topluma sunulmasının yanlışlığını ortaya koymaktadır. Dinî inanç ayrılıkları bağlamında ortaya çıkan kutuplaşmaların ve ona bağlı çatışmaların boyutlarının ülkemizde nerelere kadar uzanabileceği hakkında fikir verecek, yaşanmış pek çok olay vardır."

şeklindeki ifadelere yer vermiş ve dava konusu yasama işlemi hakkında iptal hükmüne varmıştır. Anayasa Mahkemesi ayrıca bu kararında laiklik meselesine de şu şekilde değinmiştir:

"Lâiklik, Atatürk ilke ve inkılâplarının en önemlisidir. Anayasa Mahkemesinin E. 1989/1, K. 1989/12 sayı ve 7.3.1989 tarihli kararında "laiklik ilkesi" hakkında özetle şu temel değerlendirmeler yapılmıştır: "Lâiklik, ortaçağ dogmatizmini yıkarak aklın öncülüğü, bilimin aydınlığı ile gelişen özgürlük ve demokrasi anlayışını, uluslaşmanın, bağımsızlığın, ulusal egemenliğin ve insanlık idealinin temeli kılan bir uygar yaşam biçimidir. Çağdaş bilim, skolastik düşünce tarzının yıkılmasıyla doğmuş ve gelişmiştir. Lâiklik, dar anlamda, devlet işleriyle din işlerinin birbirinden ayrılması olarak tanımlansa, değişik tanım ve yorumları yapılsa da, gerçekte toplumların düşünsel ve örgütsel evrimlerinin son aşaması olduğu görüşü, öğretide paylaşılmaktadır. Lâiklik; egemenliğe, demokrasiyle özgürlüğe ve bilgi bileşimine dayanan toplumsal bir atılım; siyasal, sosyal ve kültürel yaşamın çağdaş düzenleyicisidir. Onurunu üstün tutarak bireye kişilik ve özgür düşünce olanaklarını veren, bu yolla siyaset-vicdan ayrımını gerekli kılarak vicdan ve dinsel inanç özgürlüğünü sağlayan ilkedir. Dinsel düşünce ve değerlendirmelerin geçerli olduğu, dine dayalı toplumlarda siyasal örgütlenme ve düzenlemeler dinsel niteliklidir. Lâik düzende din, siyasallaşmadan kurtarılır, yönetim aracı olmaktan çıkarılır, gerçek, saygın yerinde tutularak kişilerin vicdanlarına bırakılır. Böylece, siyasal yaşamın dayanağı bilim ve hukuk olur. Düşünce ve inanç alanlarının ayrılması dinin kutsallığına en uygun durumdur. Dünya işlevinin hukuksal, din işleri-

nin de kendi kurallarıyla yürütülmesi ilkesi, batı demokrasilerinin dayandığı temellerden birisidir.

Lâik anlayış, devletin, göreviyle ilgili düzenlemelerinin salt günlük yaşamla ilgili olmasını gerektirdiği gibi içeriklerinin de mutlaka dinsel doğrultuda olmasını gerektirmemektedir. Dine uygunluğunun aranması zorunluluğu yoktur. Düzenlemenin kaynağı din değildir. Din ve dünya işlerinin ayrılmasıyla vicdan, din ve ibadet özgürlükleri daha belirginleşmekte ve özgür biçimde korunmuş olmaktadır.

Türkiye'de lâiklik ilkesinin uygulanması, rejimleri değişik kimi batılı ülkelerdeki lâiklik uygulamalarından farklıdır. Lâiklik ilkesinin, her ülkenin içinde bulunduğu koşullarla her dinin özelliklerinden esinlenmesi, bu koşullarla özellikler arasındaki uyum ya da uyumsuzlukların lâiklik anlayışına yansıyarak değişik nitelikleri ve uygulamaları ortaya çıkarması doğaldır. Klâsik anlamda, dinle devlet işlerinin birbirinden ayrılması tanımına karşın, İslam ve Hıristiyan dinlerinin özelliklerindeki ayrılıkları gereği, ülkemizde ve batı ülkelerinde oluşan durumlar ve ortaya çıkan sonuçlar da ayrı olmuştur. Dini ve din anlayışı tümüyle farklı bir ülkede lâiklik uygulamasının, batıyla geniş ilişkiler içinde bulunulsa da batı ülkelerindeki gibi olması, lâikliğin aynı anlam ve düzeyde benimsenmesi beklenemez. Bu durum, koşullar ve kurallar arasındaki ayrılığın olağan karşılanması gereken sonucudur. Kaldı ki; aynı dini benimseyen batı ülkelerinde bile devletlerin lâiklik anlayışı ayrılıklar göstermiştir. Lâiklik kavramı, değişik ülkelerde ayrı ayrı yorumlandığı gibi, kimi dönemlerde, kimi kesimlerce da kendi anlayış ve siyasal tercihleri gereği değişik biçimde yorumlanabilmiştir. Yalnızca felsefî ve ideolojik bir kavram olmayıp yasalarla yaşama geçirilerek hukuksal bir kurum niteliğini kazanan lâiklik, uygulandığı ülkenin, dinsel, sosyal ve siyasal koşullarından etkilenmekte, kendisi de onları etkilemektedir. Türkiye için lâiklik anlayışı tarihsel gelişimi nedeniyle özellik taşımakta, Anayasa ile benimsenen yapısıyla, batıda ayrı biçimde ele alınsa da, özenle korunması zorunlu bir ilke olarak yaşatılmaktadır.

Anayasa Mahkemesinin 21.10.1971 günlü 53/76 sayılı; 3.7.1980 günlü, 19/48 sayılı; 25.10.1983 günlü, 2/2 sayılı ve 4.11.1986 günlü 11/26 sayılı kararlarında da lâikliğin hukuksal, sosyal, siyasal tanımları yanında ulusal ve hukuksal değeri de geniş bir biçimde belirtilmiş, özenle korunması gereken anayasal ilke niteliği vurgulanmış, Türk Ulusunun yücelmesi bakımından Anayasada öngörülen kimi sınırlamaları zorunlu kılan bir neden, Anayasada benimsenmiş bütün temel ilkelere egemen bir düşünce olduğu yinelenerek ortaya konulmuştur."

Anayasa Mahkemesi, AKP hakkında açılan kapatma davasında verdiği kararda[72] da laiklik ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

"Anayasanın 2. maddesinde öngörülen laik Cumhuriyet ilkesi, egemenliğin ulusa ait olduğu, ulusal irade dışında herhangi bir dogmanın siyasal düzene yön vermesi olanağının bulunmadığı, hukuk kurallarının dinsel buyruklar yerine demokratik ulusal talepler esas alınarak aklın ve bilimin öncülüğünde kabul edildiği, çoğunluk ya da azınlık dinine, felsefi inançlara veya dünya görüşlerine mensup olup olmadıklarına bakılmaksızın, din ve vicdan özgürlüğünün ayrımsız ve önkoşulsuz olarak herkese tanındığı ve anayasada öngörülenin ötesinde herhangi bir sınırlamaya tabi tutulmadığı, dinin kötüye kullanılmasının ve sömürülmesinin yasaklandığı, devletin tüm işlem ve eylemlerinde dinler ve inançlar karşısında eşit ve tarafsız davrandığı bir cumhuriyeti öngörmektedir.

Anayasa Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin birçok kararında ayrıntılı olarak açıklanan ve çağdaş demokrasilerin ortak değeri olan laiklik ilkesi düşünsel temellerini Rönesans, Reformasyon ve aydınlanma döneminden alır. Lâiklik, ulusal egemenliğe, demokrasiye, özgürlüğe ve bilime dayanan siyasal, sosyal ve kültürel yaşamın çağdaş düzenleyicisidir. Bireye kişilik ve özgür düşünce olanaklarını veren, bu

72 Anayasa Mahkemesi, E.2008/1 (Siyasi Parti Kapatma) K.2008/2, 30.7.2008. Karar metni için bkz. http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/KARARLAR/SPK/K2008/K-2008-2SPK.htm Bu kararla ilgili bir değerlendirme için bkz. Z. Arslan, "Başörtüsü, AK Parti ve Laiklik", 14-20.

yolla siyaset-din ve inanç ayrımını gerekli kılarak din ve vicdan özgürlüğünü sağlayan ilkedir. Dinsel düşünce ve değerlendirmelerin geçerli olduğu dine dayalı toplumlarda, siyasal örgütlenme ve düzenlemeler dinsel niteliklidir. Lâik düzende ise din, siyasallaşmadan kurtarılır, yönetim aracı olmaktan çıkarılır, gerçek, saygın yerinde tutularak kişilerin vicdanlarına bırakılır. Dünya işlerinin lâik hukukla, din işlerinin de kendi kurallarıyla yürütülmesi, çağdaş demokrasilerin dayandığı temellerden biridir. Laikliğin bu işleviyle toplumsal ve siyasal barışı sağlayan ortak bir değer olduğu açıktır. Bireylerin özgür vicdani tercihlerine dayanan ve sosyal bir kurum olan dinler, siyasal yapıya egemen olmaya başladıkları veya ulusal irade yerine siyasal yapının hukuksal kurallarının meşruiyet temelini oluşturdukları anda toplumsal ve siyasal barışın korunması olanaksızlaşır. Hukuksal düzenlemelerin katılımcı demokratik süreçle ortaya çıkan ulusal irade yerine dinsel buyruklara dayandırılması, birey özgürlüğünü ve bu temelde yükselen demokratik işleyişi olanaksız kılar. Siyasal yapıya egemen dogmalar öncelikle özgürlükleri ortadan kaldırır. Bu nedenle çağdaş demokrasiler, mutlak hakikat iddialarını reddeder, dogmalara karşı akılcılıkla durur, dünyayı dünyanın bilgisiyle açıklayabilecek toplumsal ve düşünsel temelleri yaratır, din ve devlet işlerini birbirinden ayırarak, dini siyasallaşmaktan ve yönetim aracı olmaktan çıkarır.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Refah Partisi kararında da ifade bulduğu gibi, laikliği reddeden düzenlerin demokratik olarak nitelendirilmesi olanaksızdır. Ulusal egemenlik ilkesi laikliğin bir gereği olduğu gibi, demokrasinin temel koşulu da ulusal egemenliğin yine ulusun doğrudan ya da dolaylı katılımıyla kullanılmasıdır. Demokratik katılımın bulunmadığı sistemlerde ulusal egemenlikten söz edilemeyeceğinden, esasen laiklikten de söz edilemez. Laikliğin temel bir değer olarak kabul edilmediği sistemlerde ise, inançlar ve dinler arasında ayrımcılık ve imtiyazlar söz konusu olacağından, ulusun tüm mensuplarının egemenliğin kullanımına eşit biçimde katılımından, buna bağlı olarak demokrasiden söz edilemez.

Demokrasi ve laiklik arasındaki bu zorunlu ilişki, Anayasanın her iki ilkeyi de cumhuriyetin değiştirilemez nitelikleri arasında kabul etmesini gerektirmiştir."

Talal Asad'ın ifade ettiği gibi, devlet, 'temel siyasi ilkeleri' cebir yoluyla yerleştirip savunur, yasalar her zaman şiddet yoluyla işler, yani yaptırımlar mahkemeler aracılığıyla gerçekleştirir.[73] Cumhuriyet Türkiyesi'nde de, devletin üç erkinden, tahmin edilebileceği üzere, resmi ideolojinin koruyucusu olarak başta Anayasa Mahkemesi olmak üzere tüm yüksek mahkemeler eliyle 'temel siyasi ilkeler' savunulup korunmaktadır.[74] Ancak burada ilginç olan, yukarıda kararlarına atıfta bulunduğum yargı mercilerinin tamamının laikliği tanımlarken aslında bu kavramı sekülarizm[75] bağlamında ele alıp, Türkiye

73 Bkz. T. Asad, *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*, 6.

74 Laikçi demokratik düzen savunucuları tarafından üzerinde durulması gereken, "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, hür demokratik düzen ve nitelikleri Anayasa'da belirtilen Cumhuriyet aleyhine işlenen ve doğrudan doğruya devletin iç ve dış güvenliğini ilgilendiren suçlara bakmakla" görevli Devlet Güvenlik Mahkemelerinden birinde verilmiş olan takipsizlik kararı gibi durumlardır. Konya Devlet Güvenlik Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından 1989/16 hazırlık sayılı, Konya Büyükşehir Belediye Başkanlığı'nın Selçuk Üniversitesi Kampüsü'ne öğrencileri taşımakla görevlendirilmiş otobüs seferlerinde cinsiyete göre ayırım yapıldığının belirlenmesi üzerine yapılmış suç duyurusu, 1989/5 karar sayısıyla yerinde görülmemiştir. Devlet Güvenlik Mahkemesi Cumhuriyet Savcısı Mehmet Çavuşoğlu tarafından, din kurallarına uygun davranmak amacı güdüldüğü aşikâr olan bir idari işlem aleyhine verilmiş takipsizlik kararında, laikliğin yasalarda tanımlanmamış olduğu gibi hangi hareketlerin laikliğe aykırı olduğunun herkes tarafından kabul edilebilir bir tanımı yapılabilmiş olmadığından bahisle "cinsiyet ayırımı esas alınarak yapılan her eylem ve işlemin laikliğe aykırı olduğu iddiasının ortaya atılabileceği, ki bunun toplumsal gerçeklere ve yasakoyucunun amacına uygun bir yorum olmadığı" gerekçesine dayanılmıştır.

75 Daha önce de belirttiğim gibi, 'sekülarizm' kavramını genel bir anlatımla, din ve devlet işlerinin ayrı tutulmasını tercih eden siyasi yapıları; buna karşılık 'laiklik/laikçilik' kavramlarını devletin dine müdahale etme imkanını düzenleyen siyasi yapıları tanımlamak üzere kullanmaktayım. Bu kullanımın biçimlendirdiği başka çalışmalarım için bkz. İ. Gözaydın, "Diyanet and Politics", 216-227 ve İ. Gözaydın, "Religion, Politics, and the Politics of Religion in Turkey", 159-176. Andrew Davidson'ın çalışmaları, söz konusu bağlam farklılığının ortaya koyulması bakımından önemlidir: Bkz. A. Davidson, "Turkey, a 'Secular' State? The Challange of Description", 333-350 ve A. Davidson, *Secularism Revivalism in Turkey: A Hermeneutic Reconsideraton.* Sekülerlik ve laiklik kavramlarının ve tanımları konusundaki mücadelelere ilişkin bir çalışma

Cumhuriyeti'nin kurucularının ya da Fransa'nın,[76] değişik vurgularla da olsa, uygulamayı tercih ettikleri şekilde, devletin din işlerine kolluk yetkisi ötesinde müdahale etmek siyasasına hiç değinmemeleridir. Bu durum, tüm çok partili dönem boyunca Türkiye Cumhuriyeti yasama meclisi mensuplarının kimilerinde görülen, Batıcılık karşıtı bir söylem benimsemekle birlikte bir siyasi öğreti olarak sekülarizmi sıkı sıkıya savunup, muhtemelen de bir bilgi kategorisi olarak sekülere karşı tavır almalarındaki ikilemden pek de farklı değildir.

Auguste Comte, Herbert Spencer, Emile Durkheim, Max Weber, Karl Marx ve Sigmund Freud'la başlayan, 'sanayi toplumunun gelişmesiyle dinin öneminin silikleşeceği ve belirleyiciliğini yitireceği' kanısı,[77] 20. yüzyılın neredeyse sonlarına kadar akademik değerlendirilmelere yansıdı. Modernleşme ve gelişmenin, dini inanç, sembol ve kurumların kamusal ve hatta özel hayattan dışlanmasına yol açacağını öngören bu takım iddialara verilen genel adlandırmayla sekülerleşme [78] tezleri, 1960'la-

---

için bkz. A. Salvatore, "Authority in Question: Secularity, Republicanism and 'Communitarianism' in the Emerging Euro-Islamic Public Sphere", 135-160. Ancak literatürde sekülarizm ve laiklik kavramlarının sıkça eşanlamlı olarak kullanılmakta olduğu görülmektedir. Bu çalışmaların bazıları için bkz. R. Bottoni, "The Origins of Secularism (Laiklik) in Turkey", 175-186; J. Casanova, "Catholic and Muslim Politics in Comparative Perspective", 102-107; D. Jung, "'Secularism': A Key to Turkish Politics?", 117-137; E.F. Keyman, "Modernity, Secularism and Islam: The Case of Turkey", 215-234.

76 Laiklik ilkesinin Fransa bağlamında ele alınıp, ABD ile karşılaştırılması için bkz. T.J. Gunn, "Religious Freedom and *Laicité*: A Comparison of the United States and France", özellikle 428-429 ve 432-479. Bu makale Türkçeye de çevirilerek, kitap olarak yayınlanmıştır: T. Jeremy Gunn, *Din Özgürlüğü ve Laisite: ABD ile Fransa Arasında bir Karşılaştırma* (çev. Hüseyin Bal – Ömer Faruk Altıntaş), Liberte Yayınları, Ankara (tarih yok). Ayrıca bkz. A.T. Kuru, "Passive and Assertive Secularism: Historical Conditions, Ideological Struggles, and State policies toward Religion", 568-594 ve A.T. Kuru, "Secularism, State Policies, and Muslims in Europe: Analyzing French Exceptionalism", 1-19.

77 Bu görüşlerle ilgili olarak bkz. P. Norris-R. Inglehart, *Sacred and Secular: Religion and Politics Worlwide*, özellikle 3-32; S. Bruce, "Secularisation and politics", 145-158. Ayrıca sekülerleşme tezinin değerlendirilip eleştirildiği bir çalışma için bkz. E. Okumuş, "Modernleşme, Sekülerleşme ve Din".

78 Sekülerleşme tabirinin bilimsel literatürde kullanılması hakkında bir çalışma için bkz. C.J. Sommerville, "Secular Society/Religious Population: Our Tacit Rules for Using the Term 'Secularization'", 249-253.

rın sonlarından 1980'lerin ikinci yarısına dek ilgili literatürün 'dogma'sı oldu.[79]

José Casanova, 1994 yılında yayınladığı *Public Religions in the Modern World* adlı kitabında,[80] sekülerleşme kuramının çekirdeğinin ve merkezi tezinin, toplumun yapısı, örgütlenmesi ve işlemesiyle ilgili modernleşme sürecinin kavramsallaştırılması olduğunu belirterek, Max Weber'den beri modernliğin gelişiminde esas alınan üç öğesine işaret eder: (1) toplumsal alanlar arasındaki yapısal farklılaşmanın artması sonucunda dinin siyasetten, ekonomiden bilimden vs. ayrılması; (2) dinin kendi alanı içerisinde özelleşmesi; (3) dini inancın, bağlılığın ve kurumların toplumsal öneminin azalması. Casanova'ya göre, yalnızca birinci ve üçüncü öğeler uygulanabilir; dinin kendi alanı içinde özelleşmesi sekülerleşmenin bir parçası olsa da, modernlik açısından esas değildir. Casanova'nın argümanı, dinin kişiye özel olmaktan çıkarılmasının modernliği tehdit edip etmediği dinin nasıl kamusal olduğuna bağlıdır. Eğer Polonya'da olduğu gibi sivil toplumun inşasını ilerletiyorsa ya da ABD'de olduğu gibi liberal değerler etrafında dönen kamusal tartışmaları teşvik ediyorsa o zaman siyasallaşmış din ile modernlik birbirleriyle tamamen uyumludur. Yok, eğer Mısır'da olduğu gibi sivil toplumun ya da İran'da olduğu bireysel özgürlüklerin altını oymaya çalışıyorsa, o zaman siyasallaşmış din gerçekten de

---

79 Bu literatürün bazı önemli kaynakları olarak bkz. L. Shiner, "The concept of secularization in empirical research", 207-220; P.L. Berger, *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*; T. Luckmann, *The Invisible Religion*; B.R. Wilson, "Secularization", 1-20. 1980'lerin sonlarından itibaren Berger, dinin hem eski hem yeni haliyle yalnızca hala geçerli olduğunu kabul etmekle kalmayıp, pek çok durumda geçmişteki bazı dönemlerden çok daha capcanlı bir şekilde yaşanmakta olduğunu da alenen kabul etti. Dinin hala güçlü bir toplumsal güç olduğunu da kabul etmekle birlikte, çoğulculuğun ve küreselleşen dünyanın bireylerin inanç deneyimlerinde değişikliklere neden olduğuna ve dinin kabul edilegelen karakterinin yerine, çokça bireyin kişisel dini tercih arayışlarının geçtiğine işaret etmektedir. Bkz. P.L. Berger, "The Desecularization of the World: A Global Overview", 1-18. Pierre Bourdieu'nün de din alanındaki çalışmaları büyük ölçüde, bu kurumun modern dünyada bir düşüşte olduğu varsayımına dayanır. Bu konuda bkz. T. Rey, *Bourdieu on Religion: Imposing Faith and Legitimacy*, 57 vd.

80 J. Casanova, *Public Religions in the Modern World*.

modernliğe ve Aydınlanmanın evrensel değerlerine karşı bir isyan halini alır.[81]

Charles Taylor, Batı Hıristiyan toplumunun yıkıcı din savaşlarına çözüm olarak üretmiş olduğunu belirttiği sekülarizmin, modernleşmiş tüm gayrı Hıristiyan toplumlarda da uygulanabilir olduğu kanısındadır.[82] Taylor'a göre sekülarizmin ortaya çıkışı modern ulus devletin yükselişiyle yakından bağıntılıdır; birbiriyle çatışan dini mezheplerin öğretileri arasında en küçük ortak paydayı bulma çabası ve dini kanaatlerden tümüyle bağımsız bir siyasi etik tanımı getirme çabası sekülarizmin meşruiyet gerekçeleridir. Taylor bunlardan 'dini kanaatlerden tümüyle bağımsız bir siyasi etik tanımı getirme çabası' ile John Rawls'un 'örtüşen mutabakat'[83] görüşünün bağdaştırılması gerektiğini ileri sürer. Taylor'a göre, bu sekülarizm modeli, modern bir demokratik devlet açısından olmazsa olmazdır.

Talal Asad'a göre, "(b)ugün dünyanın dört bir yanında yükselen dini hareketler, ayrıca araştırmacıların ve gazetecilerin bu hareketler üzerine yaptığı yığınla izahat, modern dünyada dinin hiçbir şekilde ortadan kaybolmadığını açıkça göstermektedir."[84] Asad, bu saptamadan hareket etmekle birlikte, bilgi kategorisi olarak 'sekülerin' kavramsal açıdan siyasi bir öğreti olan 'sekülarizmi' önceleyiğini ve zaman içerisinde çeşitli kavramların, pratiklerin ve duyarlılıkların bir araya gelerek 'sekülerleri' oluşturduğunu ileri sürer. Dolayısıyla, bu kavramın soykü-

81 Casanova'nın ve benzer görüşlerin bir eleştirisi için bkz. T. Asad, *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*, 6181 vd. Casanova, bu eleştirilere yanıt vermiş (bkz. "Secularization Revisited: A Reply to Talal Asad", 12-30), Asad da bunu yanıtlamıştır (bkz. "Responses", 207-210). Bu tartışmaları, Avrupa sekülerliği ile kamusal İslam kavramları bağlamında ele alan bir çalışma için bkz. A. Salvatore, "Power and Authority within European Secularity: From the Enlightment Critique of Religion to the Contemporary Presence of Islam", 543-561.

82 Taylor'ın bu görüşleri için bkz. C. Taylor, "Modes of Secularism", 31-53.

83 Rawls'ın bu görüşünü tartışmış olduğu bazı çalışmaları için bkz., J. Rawls, "The Idea of an Overlapping Consensus" 1-25; "The Domain of the Political and Overlapping Consensus" 233-255; *Political Liberalism*.. (1993 ve 2005 ciltsiz baskılarında 1993 ciltli baskısında olmayan "Reply to Habermas" makalesi ilave edilmiştir.)

84 T. Asad, *Sekülerliğin Biçimleri: Hıristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik*, 11.

tüğünün bir kısmını, Foucault ile Nietzsche'nin yöntemlerinden yola çıkarak ve fakat kendi izleğini oluşturarak *Formations of the Secular*[85] adlı kitabında ortaya koyup, literatürde sekülarizm antropolojisi olarak adlandırılabilecek yepyeni bir düşünsel ufuk açmış bulunmaktadır.[86]

Türkiye'de sekülerin oluşmasının arkeolojine girişecek olursak, Osmanlı'nın erken dönemlerine, kanunnamelere değin uzanmamız gerektiğini düşünüyorum. Ancak şimdilik bu arayışı başka çalışmalara bırakıp, Osmanlı'nın son yıllarında devletin modernleşmesinin sürerken, İslam'a dayalı bir meşrulaştırmaya her zamankinden de fazla bir vurgunun yapıldığını; bu dönem boyunca dinsel olanla modern olanın iç içe geçmiş olduğunu hatırlatmak isterim.[87] Cumhuriyet'in kurucu seçkinlerinin tercihi olan laiklik uygulamasının, gerçekleştirmek istedikleri modernlik projesi bakımından gayet tutarlı bir siyasa olduğundan kuşku yoktur; aldıkları tüm tepkiye rağmen, farklı algı ve saiklerle de olsa Türkiye toplumunun büyük kesimi bakımından modernliğin kabul görmesinde toplumsal hafızasındaki İslam-seküler sarmalının etkili olduğunu düşünüyorum.[88] Adlandırılması ya da uygulaması ister sekülarizm ister

85 Asad'ın bu eserinin son derece akıcı bir dille Türkçeye kazandırılmış olmasını kıvanç verici bulmakla birlikte, kitabın adındaki 'formations' sözcüğünün oluşma anlamına geldiğini; dolayısıyla 'formations of the secular' ifadesinin 'sekülerliğin biçimlenmeleri' olarak çevirilebileceğini düşünüyorum.

86 Asad'ın yaklaşımının Türkiye Cumhuriyeti'ndeki oluşumları anlayabilmek açısından çok yararlı olacağı kanısındayım; dolayısıyla üzerinde çalıştığım bu yapı içinde dini otorite, hukuk ve ahlâk alanında yaşanan dönüşümleri ele alan bir çalışmayı yakın gelecekte tamamlamayı umuyorum.

87 Bu konuda bkz. S. Deringil, *Well-Protected Domains: Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*.

88 Prens Sabahattin ve Ahmet Ağaoğlu odaklanmasıyla bir laiklik okuması için bkz. A. Kadıoğlu, *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi*, 73-98. Özellikle Osman Turan ve Ali Fuat Başgil odaklanmasıyla bir laiklik okuması için bkz. N. Mert, "Cumhuriyet Türkiyesi'nde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu", 197-209 ve N. Mert, "Muhafazakarlık ve Laiklik", 314-345. Tapper ve Tapper'a göre, Kemalist ve İslamcı epistomolojiler arasında devamlılık vardır. Her ne kadar Cumhuriyet'in resmi anlatısında dini değerlerin yerini seküler olanların almış olduğu yer alsa da, aslında cumhuriyetçilik ve İslam aynı kaynaktan beslenmektedir: "Atatürk'ün vecizeleri ve kişisel hayatının bazı ayrıntıları okullarda ve başka yerlerde *doğruluğu tartışılmaz (rehber) metinler* olarak kullanılmaktadır. Bunlar hiçbir şekilde eleştirilemez; tarihsel öncülleri ve

laiklik olsun, dünyadaki hiçbir pratiğin bir diğerine eş olduğu görülmeyen[89] bu anlayış çerçevesinde Türkiye'de farklı faillerin etkileşimiyle kendine özgü bir izlek oluşturulduğu[90] ve sürecin hala da sürmekte olduğu görülmektedir.[91]

---

daha geniş toplumsal bağlamları yokmuş gibi sunulurlar. Bu metinler Türkiye Cumhuriyeti mitolojisinin merkezi bir parçasıdırlar" Bkz. R. Tapper-N. Tapper, "Religion, Education and Continuity in a Provincial Town", 76. Ben bu durumu, 'gömülü pratikler' (embedded practices) olarak okuyorum!

89 Bu çerçevede, toplumun dindar devletin seküler olduğu ABD örneğinden, devlet dininin hukuki varlığının devam etmesine rağmen toplumun büyük ölçüde sekülerleşmiş olduğu Büyük Britanya ya da Danimarka örneklerine kadar farklı düzenleme ve anlayışlar sürmektedir. Bu arada, Danimarka'da, devlet tarafından tanınmayan bir dine mensup oldukları için, genel nüfus içindeki oranları ne olursa olsun kendilerine mezarlık yeri tahsis edilemediğinden Müslümanların cenazelerini başka ülkelere taşımak zorunda kaldıklarını da gözardı etmemek gerekir. İnanç ve hukuk meselelerini Büyük Britanya bağlamında irdeleyen ve liberal, seküler bir devletin dini ne denli koruyabileceği sorusuna yanıt arayan bir çalışma için bkz. A. Bradney, *Law and Faith in a Sceptical Age*. Avrupa Birliği'ne bağlı ülkelerdeki din-devlet ilişkileri için bkz. J. Baubérot, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*; İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi: Hukuki Yapı, Din Eğitimi, Din Hizmetleri/State and Religion in Europe: Legal System, Religious Education, Religious Affairs*. Ayrıca sekülariteye dinsellik karşıtlığı ekseninde yaklaşılması yerine alternatif bir okuma öneren ve tezini Ralph Waldo Emerson ve Gilles Deleuze gibi Amerikan ve Kıta Avrupası felsefecileriyle çağdaş edebiyat ve sinema ürünleriyle destekleyen ilginç bir çalışma için bkz. J.H. Atchley, *Encountering the Secular: Philosophical Endeavors in Religion and Culture*.

90 Türkiye'nin kendine özgü modernleşme ve sekülerleşme tarihine ilişkin bir çalışma için bkz. H. Gülalp, "Sekülerleşme Kuramının Avrupa-Merkezciliği ve Demokrasi Sorunu", 115-136.

91 Laikçi düşünce dışı failleri anlama bakımından, Ahmet Davudoğlu'nun ufuk açıcı bir argümantasyon neticesinde vardığı açıklamaların yer aldığı bir çalışmasının yardımcı olabileceğini düşünüyorum. Bu çalışmasında Davudoğlu, Batı merkezliliğinden ötürü sekülerleşme sürecinin Batı-dışı toplumlarda ben-idrakine doğrudan bir saldırı olarak yaşandığını ifade etmektedir. Davudoğlu'na göre, bu nedenle tepkisel bir direniş sergileyenler arasında yer alanlardan Müslüman zihnin, kutsal ve dindışı şeklinde bir ikili öbeklemeyle sınırlı bırakılmadıkça, doğayı ve tarihi akılcı bir yolla anlama yolu olarak sekülerleşme süreciyle bir sorunu yoktur. Bkz. A. Davudoğlu, "Philosophical and Institutional Dimensions of Secularisation", özellikle 207-208. Günümüz Türkiyesi'nde laikçi ve İslamcı faillerin karşılıklı meydan okumaları ve 'ikiz tolerans' olarak kavramsallaştırılan durumla örüldüğü ileri sürülen sekülarizm ile ilgili olarak bkz. E.S. Hurd, *The Politics of Secularism in International Relations*, 72.

Diyanet İşleri'nin statüsü

Önceki alt bölümde değinildiği gibi, Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurucuları tarafından dinsel güçler ilk baştan itibaren modernleşmenin en önemli engeli olarak görülmüş ve böylece laiklik dinin devletçe denetlemesi biçiminde yorumlanarak uygulanmıştır. Dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir kuruma İdare içinde yer verilmesinin gerekçesini, oluşturulmaya çalışılan siyasal yapıyı korumaya yönelik olarak hukuk düzenine koyulan kurallar ve dengeler sisteminde aramak gerekir. Kurum'un 85 yıllık varlık sürecinde, özellikle laiklik ilkesi çerçevesinde yeri, üzerinde en çok tartışma olan meselelerden biridir. Diyanet İşleri'nin düzenlenmesine ilişkin olarak gerek TBMM'deki tartışmalarda gerek doktrinde üç ana görüş belirmektedir; bir grup bu işlerin devlet çatısı içinde yer alan bir kurumca yürütülmesi, ikinci bir grup kurumun devlet organizması içinde tutulmakla birlikte özerk bir nitelik kazandırılması, bir diğer grup da Diyanet İşleri'nin sivil toplum içinde yapılanması gerektiğini savunmaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devlet yapısı içinde yer alması

İlhan Özay'ın ifadesiyle, "Din olgusu karşısında, Cumhuriyet'in kurucuları seçenekleri pek fazla olmayan bir konumdaydılar. Ya bu olgu hiç yokmuş gibi davranacaklar ya da yönelmekte bulundukları laik Devlet modeline en az ters düşebilecek bir çözüm arayacaklardı. Din olgusunu 'yok' farzedemeyecek kadar basiret ve ileri görüş sahibi olan Cumhuriyet'in kurucuları İdare içinde bulunmakla beraber mümkün olduğunca bağımsız ve etkilenmelerden uzak kalabilecek bir yapıda olmasına özen gösterdikleri 'Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kurmuşlardı."[92] Cumhuriyet'in kurucularının, bu kuruma baş-

92 İ.H. Özay, *Devlet İdari Rejim ve Yargısal Korunma*, 28. "(Kuruluş günlerinin koşullarında) din işlerinin devlet kontrolünden tamamen uzak şekilde cemaat teşkilâtlarına bırakılması, çok sakıncalı olur; bu kuruluşlar, devlet organları üzerinde büyük bir siyasi etki sahibi olarak, Atatürk'ün Türk toplumuna

lıca iki işlev yüklemiş oldukları gözlemlenebilmektedir: Bir kamu hizmeti sunmak ve bu hizmeti sağlayan personeli gözetim altında tutmak suretiyle laik düzeni korumak.

Hıristiyanlıktaki kilise örgütünün aksine İslamiyet'te ruhban sınıfının olmayışı, devletin dini bir kamu hizmeti olarak kabul ederek gereğini yerine getirmesini meşru kılıcı en önemli gerekçelerden biridir.[93] Sıddık Sami Onar'ın belirttiği gibi, orada tatminsiz ve uzun süreli toplumsal bir gereksinimin bulunduğu, bu gereksinimin giderilememesinden de toplumda huzursuzluk doğması hususunda güçlü bir olasılığın var olduğu durumlarda devlet bahis konusu alanı, bir kamu hizmeti olarak, görevleri arasında üstlenebilir.[94] Burada söz konusu olan herhangi bir başkası gibi din hususunda da kolektif bir gereksinimin tatminidir. Ancak bu görevi üstlenecek örgütün tarafsız olması, imanla değil salt teknik gereksinimle uğraşması gerekir.[95]

---

gösterdiği çağdaş medeniyet düzeyine ulaşmak hedefini tehlikeye atabilirlerdi." E. Özbudun, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi II: Atatürkçülük (Atatürkçü Düşünce Sisteminin Temelleri)*, 77. Ancak Şerif Mardin'e göre bu hususta düşülen hata, bir halk dininin varlığını gözden kaçırarak, reformların Sünni İslam'ın Ortodoks şekline yeni ve "medeni" bir şekil vermek olarak planlanmasındadır ve bu tutumlar, uzun vadede, bir halk dini olduğunu bilen ve onu ciddiye alan şıhlara, hocalara, batıl itikad ticareti yapanlara yaramıştır. Bkz. *Din ve İdeoloji*, 119.

93 Diyanet İşleri eski başkanlarından Dr. Lütfi Doğan'a göre, "İslam'da Allah adına bu görevi yüklenecek, kilise teşkilâtına benzer bir teşkilât yoktur. Çünkü Müslüman'ın inancından, ibadetinden ve dini eylemlerinden yalnız kendisi sorumlu olur. Kendini temize çıkaracak, nefsini hesaba çekecek yalnız tek yüce Allah'tır. Onun adına hiç kimse yetkili değildir. Din bilginleri, ruhaniler, aracılar değil, ancak iyilikte, takvada Allah yolunda ona hizmet ve yardım edenler, öğretici, eğitici önderlerdir. Bundan ötürü 1924 yılında yeni yapılanmada dini hayattan sorumlu ve Müslüman'ın inanç ve vicdanını koruyucu, ibadetinde din işlerinden yardım sağlamayı amaçlayan Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu." Bkz. "Laiklik ve yeni yapılanma", *Milliyet*, 4 Mart 1989.

94 S.S. Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, c.II, 3. bas., s. 722-723.

95 Buna karşılık Süheyp Derbil, kamu hizmetlerinin din ayırdı yapılmaksızın vatandaşlardan alınan vergi ve resimlerle sağlanmasından ötürü dinin bir kamu hizmeti konusu yapılamayacağı görüşündedir: *İdare Hukuku* II (İdari Faaliyetler), 466. 1961 Anayasası için İstanbul Komisyonu'nun hazırladığı ön tasarı hakkındaki muhalefet raporunda ilgili 12. maddenin üçüncü fıkrasına sert bir eleştiri getirmiş olan Lütfi Duran'a göre de laik devlet, "vatandaşların yalnız

Uygulama sürecinde Diyanet İşleri Başkanlığı Kurumu'nun daha çok laikliği korumayı sağlamak için bir araç olarak kullanıldığı; bunun çeşitli gerekçelerle meşru kılınmaya çalışıldığı gözlemlenebilmektedir. Turhan Feyzioğlu'na göre, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İdare içinde tutulması salt dini hizmetleri sağlamak için değil, devletin laik yapısını korumak, dinin devlet işlerine ve siyasete karışmasını önlemek için de gereklidir.[96] 1965 seçimleri öncesindeki bir demecinde Nihat Erim, devletin başlıca görevinin kamu düzenini sağlamak olduğundan ötürü aşırı siyasi akımları serbest bırakamayacaklarını; bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da İdare dışına çıkarılamayacağını belirtmekteydi.[97] "Devlet kasasından din görevleri için harcanan paralar, 'devlet işlerine din karışsın' diye değil, tam tersine, 'din, devlet işlerine karışmasın' diye harcanır. Daha doğrusu öyle harcanması gerekir. Devlet, din görevlerinin yürütülmesini üzerine alacaktır ama, bu yürüyüşün laikliğe uygun olarak yapılmasını sağlamak üzere alacaktır. Dinin bir 'vicdan', bir 'iç inanç' konusu olarak kalması, laik devlet gücünün sağlayacağı böyle bir denetim yoluyla gerçekleşecektir."[98] Diğer bir ifadeyle, "laik bir devlette 'Diyanet İşleri Başkanlığı'nın genel idare içinde yer alması, Türk devriminin özelliklerine uygun bir laikliğin, yani dini toplum işlerinden kişisel vicdanlara itebilme işinin daha sağlam ve emin yollardan gerçekleştirilmesi dışında herhangi bir anlam taşıyamaz."[99]

---

dünya işleriyle meşgul olabilir ve onlardan aldığı vergileri münhasıran bu işlere tahsis ve sarf edebilir. Ahret işleri kamu hizmetlerine konu olamaz" (aktaran: T.Z. Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, 248-249). Ayrıca bkz. L. Duran, "Laiklik prensibinin manası ve icapları", *Cumhuriyet*, 5 Mart 1955: "Laik devlet, hiç şüphesiz, Diyanet İşleri'ni bir amme hizmeti şeklinde tanzim ve tedvire yetkili olamaz. Çünkü din fertlerin hususi hayatına müteallik bir konudur ve Devlet'in bu hürriyet sahasına doğrudan doğruya müdahalesi caiz değildir."

96 T. Feyzioğlu, "Secularism: Cornerstone of the Turkish Revolution", *Atatürk's Way*, 188 ve 216.

97 İ. Aslan, *İktidar Adayları*, 119 (aktaran: Geyikdağı, *Political Parties in Turkey*, 100).

98 M. Soysal, "Laiklik nasıl yıkılır?", *Milliyet*, 31 Mayıs 1975, s. 2.

99 M. Soysal, *Anayasa'nın Anlamı*, 260.

Özer Ozankaya'ya göre:[100]

> "... 'geri kalmışlık' ortamında laik devlet denetiminin dışında kalacak bir din örgütünün, yabancı sömürücülerden ve yerli ortaklarından destek görüp ekonomik güç de biriktirebileceği ve toplumu daha kolaylıkla bölüp parçalayıcı, atomlaştırıcı bir etkene de dönüşebileceği de açıktır.
>
> Özetle: imam, hatip, vaiz ve müftülerin laik devlet, laik toplum ölçüleri içinde görevlerini yapmalarını güvenceye almak ve onların özlük işleri ile din hizmetlerini görmek üzere, devlet örgütü içinde, Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.
>
> İşte bu içtenlikli ve derin kavrayışın bir anlatımı olmak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı laik devlet yapısı içinde korunmuştur. Ve dinsel duygular her türlü boş inançlardan arınıp, bilim ve teknoloji ışıklarıyla dupduru oluncaya değin, dini sömürülmekten kurtarmanın ve gerçekten ergin kişilerin dinsel inançlarını özgür kanılarıyla oluşturacakları ve bireysel vicdanlarında tutacakları, hiçbir baskıya konu yapmayacakları bir düzeye ulaşıncaya değin, dini birey vicdanlarında tutabilmenin en demokratik yolu, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Atatürk'ün düşündüğü özellikleriyle devlet yapısı içinde saklı tutulması olacaktır."

Neredeyse 90 yaşına gelmiş bir devletin düzenini kuruluş günleri koşulları gözlüğüyle görüp, lehine yorumladığı rejim içinde tutabilmek için bazı görüşleri vesayet altında tutmanın tipik göstergesi olan bu düşünceler ancak bir aczin ifadesi olabilir. Her düzenin kendini koruma güdüsü olması doğaldır; ancak "en demokratik yol" gibi anlam saptırmalarıyla devleti düzenin baskıcı bekçisi olarak kabul etmek ne hak ve özgürlükler rejimi anlayışıyla ne de demokratik toplum gereklerıyle bağdaşamaz.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı tarafından hazırlanmış "Laiklik ve Atatürk'ün Laiklik Politikası" başlıklı raporda "bütün bu nedenlerle devlet, ibadeti gözetiminde bulundurmak görevini resmi işleri arasından sö-

100 Ö. Ozankaya, *Türkiye'de Laiklik*, 215-216.

küp atamamıştır" hükmüne gerekçe olarak "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devletten ayrılması"nın doğuracağı düşünülen sakıncalar gösterilmiş ve "bütün bu nedenler" şu şekilde sıralanmıştır:[101]

> (1) Ayrılması, halkta huzursuzluk yaratabilir ve bu hareket cahil ortamda dinsizlik diye nitelenebilir.
>
> (2) Özel din öğretimi altında birtakım boş ve yanlış inançlar öğretilmeye girişilebilir. Halbuki halkın inanma gereksinimi duyuracak [not: doyuracak olması gerektiğini sanmaktayım İG] ve temin [not: tatmin olması gerektiğini sanmaktayım İG] edecek kurumlar, uygar devlet tarafından bilimin ışığı altında korunacak ve aynı zamanda kontrol edilecek olursa bu sakıncalar ortadan kalkacak ve din boş inançlar karanlığından kurtularak gerçek nuruhu [not: nurunu olması gerektiğini sanmaktayım İG] ruhlara saçabilecektir.
>
> (3) Kurulacak dernekler, cemaatler arasından mezhep anlaşmazlıkları olasılığını da bir oranda önlemiş olacaktır.

Diyanet İşleri Başkanlığı Kurumu'nu "devletin ibadeti gözetimde bulundurmak göreviyle" mücehhez saydığını açıkça ifade eden bu bakışı,[102] anayasasında laik nitelikte olduğu belirtilen bir devlette hukuken meşru sayabilmek olanaksızdır. 12 Eylül 1980 harekâtını izleyen günlerde dönemin devlet, adalet, içişleri, dışişleri, milli eğitim, köyişleri ve kooperatifler, gençlik ve spor bakanlarıyla, diyanet işleri başkanından oluşan sekiz kişilik bir komisyon tarafından hazırlanmış olduğu ileri sürülen "Türkiye'de Din Eğitimi-Din İstismarı" konulu ra-

---

101 Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Laiklik ve Atatürk'ün Laiklik Politikası*, 59-60. Anılan sakıncaların, bir atıf verilmemekle birlikte, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun "Din, Halk ve Devlet" başlığıyla 16 Nisan 1952 tarihli *Cumhuriyet*'te yayınlanmış bir makalesinden Türkçeleştirilerek alındığı görülmektedir.

102 Çetin Özek de, 1962'de yayınlanmış tezinde, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tamamiyle idari, memur hiyerarşisine dahil bir örgüt olduğunu; dini icraatların kontrolünü ve bir elden idaresini sağlamak için kabul edildiğini; tamamiyle zabıta hizmeti gördüğünden hiçbir şekilde laikliğe aykırı anlam taşımadığını ileri sürerek tek yönlü bir laiklik anlayışını savunmaktadır. Bkz. *Türkiye'de Laiklik (Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri)*, 57.

pordan alınmış ve basında çıkan alıntılar, raporu hazırlayanların zihniyetinde laikliğin devletin dini denetim altında tutması, hatta bu denetimi artırarak yaygınlaştırılması anlamını taşıdığını gösterir niteliktedir.[103] Bu çerçevede devlet Diyanet İşleri Başkanlığı eliyle Türkiye'deki Müslümanlara, kendi kurgusu doğrultusunda bir Müslümanlığı benimsetmek gibi bir işlevi yüklenmektedir.[104] Ancak bu durumun kimi gözlemcilerce savunulduğu da görülmektedir:[105] Mehmet Şevket Eygi'ye göre, "Ben şahsen statükonun muhafazasına taraftarım. Zira zaman İslam'ın ve Müslümanların lehine işlemektedir. Evet, her şey olduğu gibi kalmalı ve Müslümanlar var güçleriyle yetenekli, üstün, müessir kadrolar yetiştirmelidir. Gün gelecek hak yerini bulacaktır. Sünni İslamlıkta din ve dünya ayırımı olmadığına göre mevcut modelin muhafazası en akıllı yoldur; şerrin ehvenidir."[106]

Yasin Aktay'ın, "Türkiye'de dindar halk, ancak devletle barışık olabildiği oranda Diyanet İşlerini dinde otorite kabul ediyor, aksi taktirde Diyanete de siyasal iktidarın bir kurumu olarak mesafeli davranıyor"[107] diye nitelendirdiği Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kaldırılmasını takiben, ancak din görevlilerini Milli Eğitim Bakanlığı'nda kurulacak bir din işleri müsteşarlığı ve bir genel müdürlüğe bağlamanın en doğru yol olacağı da savunulmuştur.[108] Bu tür şekli değişikliklerin bir an-

103 Metinden alıntıları ve ilgili yorumlar için bkz. Y. Arslan, S. Kaplan, E. Kılıçoğlu, "Din Eğitimi, Laiklik ve Ötesi", *Nokta Dergisi*, VII (26 Mart 1989) 12, 16-25.

104 Bu uygulamanın Islam dini adına bir eleştirisi için bkz. M. Yılmaz, "Laiklik, Din-Devlet İlişkileri ve Ötesi", 24-26.

105 "Türkiye Cumhuriyeti'nde dini destekleyici durum inkâr edilemez. (..) En mühim nokta genel bütçede Diyanet İşleri Başkanlığı('na) (..) her yıl milyarlarca lira ayrılmaktadır. (..) Diyanet İşleri gerek mali gerek hukuki bakımdan gittikçe bir gelişme göstermiştir. Diyanet İşleri'nin muhtar olması ve bir cemaat teşkilâtı kurulması (..) bununla şimdiki kadar bir mali imkâna kavuşup kavuşmaması (..) üzerinde tartışılan ve kabul edilmeyen bir konudur." Bkz. H. Tanyu, *İslâm Dininin Düşmanları ve Allah'a İnananlar*, 200

106 M.Ş. Eygi, "Tek engel güçsüz Müslümanlar", *Nokta Dergisi*, VIII (19 Ağustos 1990) 33, 35. Ayrıca bkz. İsmail Kara, "Devlet mi, cemaat mı?", *Nokta Dergisi*, VIII (12 Ağustos 1990) 32, 64.

107 Y. Aktay, *Türk Dininin Sosyolojik İmkanı*, 230.

108 Ş. Yaşatan, *Kemalizm Işığında Din ve Eğitim*, 262.

lamı yoktur; ancak Türkiye toplumunun büyük çoğunluğunu oluşturan nüfusun dini olan İslam'da Hıristiyanlıktaki gibi bir kilise örgütü olmamasından kaynaklanan kendine özgü şartların yarattığı kolektif gereksinimin tatmini için dini kamu hizmeti sunmak amacıyla yapılandırılmış bir kurumun, İdare içinde yer alması hukuka tek uygun çözüm olarak görülmektedir.[109]

Özerk bir kamu tüzel kişisi olarak Diyanet İşleri Başkanlığı

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İdare içinde özerk bir kurum haline getirilmesi, 1960 Harekâtı'ndan beri zaman zaman bir tür ara çözüm olarak ortaya atılmıştır. Yazı Kurulu'nda, 27 Mayıs sonrası Diyanet İşleri Başkanlığı'na atanan Ömer Nasuhi Bilmen'in de bulunduğu *İslâm Mecmuası*'nın 34 numaralı ve Temmuz 1960 tarihli sayısında yayımlanmış olan "Din hürriyeti istiyoruz" başlıklı bildiride yer alan taleplerden biri de Diyanet İşleri Teşkilâtı'nın özerkleştirilmesidir.[110] Ali Fuat Başgil, 31 Temmuz 1960 tarihli *Yeni Sabah*'ta yayınlanmış "Din Hürriyeti ve Laiklik Prensibi Üzerinden Anayasa'ya Girmesini Uygun Gördüğümüz Hükümler" başlıklı yazısında sıraladığı esaslar içinde, "Türkiye Cumhuriyeti'nde, İslam dinine ait işler Diyanet İşleri Reisliği'ne bağlıdır. Türkiye Diyanet İşleri Reisliği, beş senelik bir gelişme devresi sonunda, ilmi, dini ve idari hususlarda muhtariyeti haizdir. Gelişme devresi içinde, Diyanet İşleri Reisliği, başvekalete bağlı olarak idare edilir,"[111] önerisini ortaya koymaktaydı. Ancak bu dönemdeki diğer yazılarıyla bir bütün olarak değerlendirildiğinde Başgil'in muhtariyet ya da özerklikle kasdinin İdare dışı bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.[112] An-

109 Laiklik ilkesi ve Diyanet İşleri Başkanlığı hakkında bkz. R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, 106-109.

110 Metin için bkz. G. Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, 129-130.

111 Metin için bkz. A.F. Başgil, *İlmin Işığında Günün Meseleleri*, 133.

112 "Ben şuna kaniim ki, istismarı önlemenin tek çaresi, diyaneti, laiklik esası üzerinden, personeli ve teşkilatiyle birlikte politika dışı yapmaktır. Bunun için ise, Diyanet Teşkilâtı'nı şuurlu ve muhtar bir benlik haline koymak lazımdır. Biz-

cak, bu yapının devlet eliyle mi, yoksa tümüyle devlet dışı sivil toplum tarafından mı oluşturulacağı muğlaktır.[113] Bu konuya, 1962'de yeniden gözden geçirilerek düzeltmeler ve bazı eklemelerle ikinci kez basılan *Din ve Laiklik* adlı incelemede açıklık getirilir: "Bizce bugün Türkiye'de İslami sahada, yapılacak işlerin ve ele alınacak meselelerin başında, Diyanet İşleri'ni yeniden tanzim edip teşkilâtlandırmak ve vücuda getirilecek yeni teşkilâtı devletten ayırıp, hiç olmazsa üniversiteler gibi, muhtar bir müessese haline koymak gelir."[114] Ayrıca, Başgil'e göre, "Şer'iye Vekaleti'ni ilga eden 429 saılı kanun, birinci maddesiyle devleti dinin vesayetinden kurtarmış, içtimai münasebetler hayatının icra ve teşri sahalarında ona mutlak bir karar ve hareket selahiyeti temin etmek suretiyle devlete tam bir istiklal kazandırmıştır. Fakat buna mukabil, mabede de, itikat umurunda, ahlâk ve ibadete bağlı amel hususunda olsun, bir karar ve hareket selahiyeti tanımak ve onu kendi sahasında muhtar (=autonome) kılmak lazım gelirdi. Laiklik prensibinin mantığı bunu emrederdi. İşte Şer'iye Vekaletini ilga eden kanun bunu yapmamış ve laiklik yolunun yarısında duraklamıştır."[115]

"Diyanet İşleri Başkanlığı'nın lağvedilmesi ve din işlerinin bütünüyle cemaate bırakılması demek, ABD'deki gibi yüzlerce mezhebin ya da inanç grubunun ortaya çıkması demektir. Bu yolla ancak, Müslümanlığın Güney Afrika'da olduğu gibi paryalaşmasına hizmet edilebilir"[116] görüşünde olan Hüseyin

---

de Diyanet, içtimai bir müessese olarak, kendine has bir benliğe sahip olmadığı içindir ki, esen havaya tabi olmaktadır. Düşünülsün ki, bizde Devlet hem laiktir hem de Diyanet İşleri Başvekalete bağlı, onun emrinde ve devlet bütçesinden beslenen bir teşkilâttır. İstismarı önlemek için ilk yapılacak iş bu tenakuzu ortadan kaldırmak ve laikliği Garp Hukukundaki şekil ve manası ile tatbik etmektir. Fakat asıl güçlük de bu noktada kendisini göstermektedir." Bkz. *a.g.e.*, 155.

113 1960 Ağustos'u basınında çıkan haberler Milli Birlik Hükümeti'nin Eylül başlarında Ankara'da bir "Din Şurası" toplamayı kararlaştırdığını belirtmektedir. Başgil, sorunun, devlet eliyle oluşturulacak anılan Şura tarafından çözümlenmesinin en uygun çözüm olacağı düşüncesindedir; dolayısıyla devlete din konusunda yine bir işlev yüklenilmiş gözükmektedir. Bkz. *a.g.e.*, 152-153 ve 155.

114 A.F. Başgil, *Din ve Laiklik*, 203.

115 Bkz. *a.g.e.*, 188-189.

116 Bkz. A. Gümüş, S. Kaplan, N. Ersanel, "Devlet mi, cemaat mi?", *Nokta*, VIII (12 Ağustos 1990) 32, 63.

Hatemi'ye göre de Diyanet İşleri Başkanlığı, 'iyice özerk' olarak tanımladığı ve 12 Eylül öncesi üniversitelerinin ya da 1971'den önceki TRT'nin statüsü şeklinde örneklediği bir tür kamu tüzel kişiliğine dönüştürülmelidir.[117]

1991'in sonlarına doğru yapılan bir araştırmada ileri sürülen öneriler arasında Diyanet İşleri Kurumu'nun özerk bir yapıya kavuşturulması da bulunmaktadır.[118] Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mevcut yapısıyla Türk toplumunun beklentilerine cevap vermekten uzak[119] ve hem İslamiyet hem de laikliğe ters[120] bir kurum olduğu iddia edilmektedir. Eski Diyanet İşleri başkanlarından Tayyar Altıkulaç'a göre Başkanlık en azından doğrudan doğruya Başbakanlığa bağlı olmalı; Başkan siyasi tercihlere konu olmayacak şekilde, teşkilâtın temsil edileceği bir kurul tarafından seçilmelidir.[121] İslami Araştırmalar Vakfı Başkanı Ali Özek ise, devlet protokolünde yeri olması gerektiğini iddia ettiği Başkan'ın seçilmiş müftülerden oluşan bir istişare kurulunca belirlenmesini önermektedir; mevcut statüsüyle Diyanet İşleri Başkanı hükümetlerin isteğini yerine getiren herhangi bir genel müdür konumundadır.[122] Kurumun eski başkanlarından Süleyman Ateş de Diyanet İşleri'nin özerk olmasını tercih etmektedir: "Bugün, Türkiye'de din örgütü, siyasetin etkisi altındadır. Son zamanlarda ise mantar gibi biten dini gruplar, zaten kendi kendilerini özerk Diyanet örgütü haline getirmektedirler. Diyanet'in de böyle bir grup haline dönüşmesinden endişe duyduğum için şimdilik mevcut statünün korunmasını uygun buluyorum. Şayet ilerde din adamları, siyasetin üstüne çıkabilecek olgunluğa ve geleneğe ulaşırlarsa, elbette o zaman din teşkilatının, tamamen özerk, bağlıla-

117 Diyanet İşleri'yle ilgili kurumun devletten ayrı bir kamu tüzel kişiliğine dönüştürülmemiş olmasının eleştirisi için bkz. H. Hatemi, *Batılılaşma*, 113.

118 Seyfullah Türksoy-Hüseyin Sarıkoç, "Diyanet Özerk Olmalı", *Türkiye*, 23 Kasım 1991, 3 ve 13.

119 *A.g.e.*, (Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Said Yazıcıoğlu)

120 *A.g.e.*, (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof.Dr. Bekir Topaloğlu).

121 *A.g.e.*

122 *A.g.e.*

rına kendi bütçesinden maaş veren etkili bir kuruluş olmasını arzu ederim."[123]

Özerklik hukuken net bir tanıma sahip değilse de, herhangi bir kurumun özerk kılınmak istenmesinin başlıca gerekçesinin, o kurumu siyasi iktidarın etkisinden uzaklaştırabilmek olduğu temelde birleşilen nokta gibi gözükmektedir.[124] 1961 Anayasası'nda özerk olarak nitelenmiş olan üniversiteler ile Radyo ve Televizyon Kurumu'na ilişkin düzenlemelere bakıldığında da, Türk hukukunda özerkliğe atfedilen anlamdaki ortak paydanın, bir kurumu siyasi etkiler ve iktidardan gelme baskılar karşısında korunmak amacıyla organlarının tarafsızlığı sağlanmaya çalışılması olduğu gözlemlenebilir. Başka ulusal hukuk sistemlerinde görüldüğü gibi, Türk hukuk uygulamasında da siyasi etkilerden ari kılınması gerekli bulunan kurumlara idari, mali ve teknik anlamda özerklik tanınmıştır. Ancak bu hususta çeşitli hukuk düzenleri arasında ve hatta her biri içinde çok farklı düzenlemeler ve uygulamalar doğmuştur; kamu tüzel kişiliği olarak düzenlenme, hiyerarşi ve idari vesayet ilişkileri dışında tutulma, siyasi iktidar olduğu kadar özel çıkarların da müdahalesi olmadan varlığını sürdürme kavramları özerkliğin temel ilkeleri gibi görülmüşse de, bu arada Fransa'da radyoya ilişkin birtakım düzenlemelerde olduğu üzere idari vesayetle bağdaşır bir statünün benimsenmesi, Almanya'da görüldüğü gibi kamu tüzel kişiliğin zorunlu kılınmayıp özel hukuk tüzel kişileriyle de özerkli-

123 Süleyman Ateş, "Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili Anımız ve Temennimiz – 2: Diyanet İşleri Özerk Olmalı", *Vatan*, 25 Nisan 2004, 22 (Bu yazı, 15 Ağustos 1991'de, Diyanet İşleri Başkanlığı'nca yazara sorulan sorulara yanıt olarak hazırlanıp gönderilmiş yazıdan özetlenmiştir). Benzer doğrultuda görüşler için bkz. Şahin Alpay, "Diyanet Nasıl Özerkleşebilir?", *Zaman*, 3 Mart 2005.

124 Özerkliğe ilişkin bazı incelemeler olarak bkz. S. Güran, *İfade Hürriyeti Üzerinde İdare'nin Yetkileri*, 449-454, 622. Dipnot 190; S. Gürcan, "Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin Özerkliği Sorunu", özellikle 4-7; E. İlal, *Radyo Hürriyet, Özerklik ve 1961 Anayasası*, *passim*; A.S. Yüksel, "Demokrasilerin Temel Taşlarından Biri Merkez Bankası Özerkliği", 2 (bu yazının içeriği, özellikle Merkez Bankası bağlamındaki irdelemesiyle, yazarın özerklik kavramından tam anlamıyla ne anladığını belirginleştirmeye yeterli değilse de siyasal iktidar karşısında bir dereceye kadar bağımsızlığın, en azından organların azledilemezliğinin sağlanması amaçlandığı görülebilmektedir).

ğin gerçekleştirilmesi, ABD, Kanada ve Japonya'da uygulanıldığınca tekel yaratılmamasının benimsenmesi gibi durumlara da rastlanılmaktadır.[125]

Diyanet işleriyle ilgili bir kurumun da özerk yapıda olması gerektiğini ileri sürenlerin bu bağlamdaki özerklik kavramını nasıl şekillendirdikleri belirgin değildir;[126] ancak bu öneriyi ileri sürmekteki asli amacın, kurumu siyasi iktidarın etkisinden uzaklaştırabilmek olduğu düşünülebilir. Mesele yerindelik açısından ele alınacak olursa, kavram ve kurumun özellikleri üzerinde durulması gerekir. Yukarıdaki örneklemelerde de görüldüğü üzere özerklik, kurumların işlevleri ve mahiyetine göre farklılık taşıyan bir kavramdır; dolayısıyla bir kuruma özerklik kazandırılması tartışma konusu olacaksa *per se* nitelikler göz önüne alınmalıdır. Türkiye'de dinin devlet eliyle örgütlenmesinde, nüfusun büyük çoğunluğunun, devlet dışında bir kuruma sahip olmayan İslam dinine mensup kişilerden oluşması gösterilmektedir. Önceden de belirtmiş olduğum üzere, kanımca dinin bu çerçevede teknik bir kamu hizmeti olarak sunulmasının, anayasal laiklik ilkesine uygun olduğu söylenebilir; ancak merkezi idare dışında bir yapılanma ile farklı bir hukuki alana kayılacağı ortadadır. Özerklik, merkezi yapının dışında kamu tüzel kişiliğini haiz bir kamu kurumu statüsüyle anlam taşır; bu tür bir tercihe gidildiğinde anayasa değişikliği dahil olmak üzere yeni bir takım hukuki düzenlemeleri ve öncelikle de siyasi bir mutabakat gerektireceği kuşkusuzdur.[127]

---

125 Ayrıntılı bilgi için bkz. E. İlal, *Radyo, Hürriyet, Özerklik ve 1961 Anayasası*, özellikle 86.

126 Öyle ki, CHP 7. Kurultayı'nda bir önerge veren Maraş delegesi Dr. Emin Karpuzoğlu, "Laiklik umdesi karşısında tezat teşkil eden Vakıflar İdaresi ile Diyanet İşleri Riyaseti'ni birleştirerek 'muhtar' bir idare kurulmalıdır" ifadesini kullanabilmiştir. Böyle bir düşünce ancak özerkliğin ve İdare yapısındaki yerinin bilinmemesinden ileri gelebilir sanırım

127 Diyanet'e siyasi müdahale ve özerklik tartışmaları hakkında bkz. R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, 37 ve 110.

Batı'nın laiklik anlayışıyla Türkiye'deki uygulamanın bağdaşmadığına ilişkin eleştiriler Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden itibaren özellikle yasama organında sık sık ileri sürülmüştür.[128] Hatta laik niteliğin 1937'de Anayasa metnine girmesine rağmen devletin bizzat İslam dini ve kurumlarıyla resmî bağlarını sürdürmesi, "Türk siyasetine yabancı katkı" olarak nitelenmiş ilkenin tümüyle bir toplumsal kabul görmemesiyle aynı paralellikte değerlendirilmiştir.[129] Öğretide kimi laikçi ve İslamcı görüşleri temsil eden ifadeler arasındaki ortak payda laiklikle devlet içinde diyanet işlerini düzenleyen bir kurumun yer almasının bağdaştırılamayacağıdır.

Dönemin Başbakan Yardımcısı Nihat Erim'in, Diyanet İşleri bütçesinin görüşmeleri sırasında belirttiği dinin sosyal bir vakıa olduğu ve amme intizamını yakından ilgilendirdiği yolundaki görüşlerini *Sebilürreşad*'da eleştiren Eşref Edip'in ifadesiyle, "Devlet laik bir idare şeklini kabul etmiş olduğu halde Diyanet riyasetinin umumi bir müdiriyet, bir riyaset halinde Başbakanlığa bağlı olması, Diyanet bütçesinin diğer umumi müdiriyetler ve devlet müesseseleri gibi Meclis'ten geçmesi ve muvazemei umumiye dahil olması, Diyanet riyaseti teşkilâtının tevsi ve inkişafı hususunda laik hükümetin bir hükümet vazifesi olarak alakadar olması laiklikle nasıl kabili telif olur?"[130] Aynı görüş çok daha açık olarak Abdurrahman Dilipak'ın şu ifadesinde dile getirilmektedir: ".. Bugünkü tapu kadastro memuru statüsündeki Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Müslümanları temsil etmesi düşünülemeyeceği gibi mecburi din dersleri de olamaz. Bu hem Müslümanlığa hem de laikliğe aykırıdır."[131]

128 Örnek olarak bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, II (1927) 31, 203 (Ergani mebusu Kazım Vehbi Bey); *TBMM Zabıt Ceridesi*, V (1937) 16, 62 (Muş mebusu Hakkı Kılıçoğlu); *CHP 7. Kurultay Tutanağı*, 450 (Seyhan milletvekili Sinan Tekelioğlu).

129 R.H. Davidson, "Enviromental and Foreign Contributions", *Political Modernization in Japan and Turkey*, 107.

130 E.E. Fergan, "Laik Devletin Laik Meclisinde Din Meseleleri Konuşulamaz", *Sebilürreşad*, II (Mart 1949) 33, 115.

131 A. Dilipak, *Bu Din Benim Dinim Değil ("Resmi Din" Öğretisine Eleştirel Bir Yaklaşım)*, 183.

İdare Hukukunun Umumi Esasları'nın 1952 baskısındaki ifadesiyle Sıddık Sami Onar'a göre, "Bugün Diyanet İşleri Reisliği'nin Devlet teşkilâtı içinde yer alması ve Devlet'in bu teşkilât marifetiyle dini birtakım faaliyetler ifa etmesi laiklik esasiyle telif edilemez. Filhakika Müslümanların ekseriyeti teşkil ettiği ve bu itibarla bunların ihtiyaçlarına cevap vermek de Devlet için bir vazife, bir amme hizmeti mahiyeti aldığı ileri sürülebilir. Ancak bu ekseriyet, ekaliyetler gibi bu ihtiyaçlarına kendi teşkilât ve vasıtalarıyla cevap verebilir. Devlet belki de bu teşkilâta diğerleriyle beraber ve umumi menfaatlere hadim cemiyetlere yaptığı tarzda bazı yardımlar yapabilir. Fakat laik bir Devlet'e idarenin din sahasında müsbet faaliyetler icra etmesine sebep ve lüzum yoktur. Diyanet İşleri Reisliği'nin idare teşkilâtı içindeki yeri ve rolü hukuki esaslardan ziyade siyasi mülahazalarla izah edilmek ve muvakkat ve geçici bir tedbir sayılmak daha doğru olur. Aynı suretle tekkelerin kapatılması ve bunların amme intizamını, maddi nizamı ihlal etmeyecek bir şekilde ayinlerine müsaade edilmemesi de gene siyasi esaslara müstenit ve geçici bir tedbir sayılmak lazım gelir. Bu ancak inkılabın icabettirdiği ve muayyen bir zaman ve mekâna mahsus fevkalade bir zabıta tedbiri mahiyetindedir."[132] Nitekim Bülent Daver de, "Bir gün Türkiye'deki içtimai şartlar tamamiyle olgunlaşınca, hukuki esaslardan ziyade siyasi mülahazalarla ve içtimai zaruretlerle kabul edilmiş yarı laik Devlet sistemimizden tam laik Devlet sistemine yani Din İşleri'nin Devlet'ten ayrılığı rejimine gitme(nin) en makul ve mantıki yol olacağı" kanaatindedir.[133] Öğretide bazılarına göre günümüz koşulları devletin diyanet işlerinden tümüyle sıyrılarak, dinsel gereksinimlerin sivil toplum içindeki yapılanmalarca karşılanmasına bırakmasını gerektirmektedir.[134] An-

132 S.S. Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*,.565. Onar'ın bu düşüncelerinin sonradan farklılaştığı, 1961 Anayasası'na yönelik İstanbul Komisyonu öntasarısındaki düzenlemede ve 1966 baskısında görülmektedir.

133 B. Daver, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Laiklik*, 89-90.

134 E. Aydın, *İslamcılık ve Din Politikaları*, 253-254; A. İnsel, "Kemalist 'laiklik' mi, çoğul toplum laikliği mi?", 22; D. Perinçek, *Anayasa ve Partiler Rejimi*, 307; G. Şaylan, *İslâmiyet ve Siyaset: Türkiye Örneği*, 58; M. Taplamacıoğlu, *Din Sosyolo-*

cak bu dü%zenlemeye gidilebilmesi için gerekli Anayasa değişikliği dışında bir de Siyasi Partiler Kanunu'nun Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Genel İdare dışına çıkarılmasının bir siyasi parti tarafından önerilmesi halinde kapatılacağı esasını içeren 89. maddesinin kaldırılması gerekmektedir. Lûtfi Duran'ın ifadesiyle, "din konusuna ilişkin anayasal düzenlemeler Türkiye Cumhuriyeti'nin teokratik bir devlet olmasına yetmese bile, laiklik niteliğini silecek kadar gölgelemektedir. Bu da, çağdaş demokratik niteliğini etkiler."[135]

Aralık 1989'da, o zamanki Diyanet İşleri Başkanı Said Yazıcıoğlu'nun basında yer alan bir söyleşide[136] belirtmiş olduğu görüşler oldukça büyük bir tepki uyandırdı. Laikliğin tartışıldığı bu söyleşide Yazıcıoğlu, "İlmi ve batılı anlamda laikliği ... dinin devlet işlerine, devletin de din işlerine karışmaması" olarak tanımlıyor ve bu tanımdan hareketle Türkiye'de laik bir rejimin var olduğunu kabul edemeyeceğimizi ileri sürüyordu. "Çünkü" demekteydi, "Türkiye'de ... dini müessese devlet yapısı içinde yer alıyor. ... Laiklikten söz edebilmek için din işlerinin devlet içinde olmaması lazımdır. Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir teşkilâta devlet içinde yer verilmemesi lazımdır. Din İşleri'nin cemaate bırakılması lazımdır."

Bunun üzerine, laikçiler tarafından öncelikle Başkan'ın bir kamu görevlisi sıfatıyla 'hiyerarşik amirinden' talimat almaksızın demeç veremeyeceği ileri sürüldü.[137] Bunun dışında, "büyük çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede, devlet, laik olmak

jisi, 278-279. 2006 Mayıs'ında bir gazeteye demeç veren dönemin TBMM Başkanı Bülent Arınç da bu görüştedir: "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın konumunun tartışmalı olduğunu ifade eden Arınç, gerçek bir laik ülkede, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın olamayacağını, olmaması gerektiğini söyledi. Arınç, 'Türkiye, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mevcudiyetini tartışmalıdır. Gerekirse bu kurumu kaldırmalıdır. İmamların maaşının verilmesinden, camilerin bakımına kadar, geçmişte olduğu gibi vakıflar eliyle sürdürülmelidir. Bir taraftan AB, bir taraftan gerçek laiklik ölçütleri, bir taraftan devletin tekelinde bir din tartışmaları, belki bunu özerk bir noktaya getirmekle, laiklik çok daha iyi Türkiye'de uygulanabilir, dini hizmetlerin yapılması bakımından...' dedi." Bkz. "Arınç: Cumhurbaşkanlığı teklifi gelirse düşünebilirim", *Zaman*, 5 Mayıs 2006.

135 L. Duran, *Türkiye Yönetiminde Kargaşa*, 24.

136 "Türkiye laik değil" (söyleşi: Fikret Bila), *Milliyet*, 9 Aralık 1989, 1 ve 14.

137 C. Kırca, "Türkiye Laik Değilmiş!", *Milliyet*, 10 Aralık 1989, 11.

ve kalmak istiyorsa, dini faaliyetlerin laiklik sınırını aşmamasını denetim altında tutmak zorundadır. Atatürk laikliği, aynı zamanda, devlet denetimi olarak görmüştür"[138] gerekçeleri ve "Din İşleri'nin tümüyle cemaate terkedilmesi halinde ulusal birliğin bozulacağı, dini grupların din devletleri kurmaya kalkacağı ve mezhep çatışmalarının ortaya çıkacağı"[139] varsayımları bir kez daha ortaya atıldı. 'Atatürkçü ve anayasal laiklik anlayışına ters düştüğü' ileri sürülen bu yaklaşım neticesinde "bakar(d)ınız bir kıvılcım umutları tutuşturur; ardından bilinmezliğin boğucu karanlığı yüreklerde çöreklenir."[140] Oysa, zamanın birileri için bir noktada durmuş olduğunu yansıtan bu arkaik, antidemokratik ve çağın getirdiği gerek iç koşullara gerek dış dinamiklere aykırı tepkiler yerine, çok daha sakin, toplumun farklı gruplarını yalnızca barış içinde yan yana yaşamanın gerçekleştirebilmesine olanak tanıyıcı bir platformda toplayabilecek bir yaklaşımını en azından daha akılcı ve dürüst olabileceği, Korkut Boratav'ın tümüyle katıldığım bir makalesinin sonuç paragrafında ifade bulmaktadır:[141]

> "Diyanet İşleri Başkanı Dr. Yazıcıoğlu'nun önerisini destekleyelim; onun yorumladığı anlamda laikliği mantıki sonuçlarıyla birlikte hayata geçirmek üzere -yani Diyanet İşleri Başkanlığı, din dersleri, resmi Kur'an kursları, imam-hatip liseleri ve kadrolu din adamları konusunda bu yazıda belirtilen önerileri gerçekleştirmeyi hedefleyen- bir kampanya başlatalım ve dinci siyasi akımların yasallaşmasını bu kampanya başarıya ulaştıktan sonra ve ancak o zaman gündeme getirelim."[142]

---

138 *A.g.e.*

139 Fikret Bila, "Din devleti kurmaya kalkarlar", *Milliyet*, 10 Aralık 1989 (eski Diyanet İşleri başkanlarından Lütfi Doğan'ın beyanları).

140 K. Yenice, "Laiklik ve Cumhuriyet", *Milliyet*, 21 Ocak 1990.

141 K. Boratav, "Diyanet İşleri Başkanı ile...", *Cumhuriyet*, 10 Ocak 1990, 2.

142 Diyanet'in lağvı tartışmaları ve cemaatlere bakış hakkında bkz. R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, 37-38 ve 110-114.

Din, kamu hizmeti ve eşitlik ilkesi

Hukuk mevzuatında laik nitelemesi yeralan bir devlette, diyanet işlerinin ancak kolektif gereksinimleri karşılamaya yönelik teknik bir kamu hizmeti olarak kabul edilebilmesi halinde, bu hizmeti karşılamakla işlevlendirilmiş bir birim devlet içinde örgütlendirilebilir. Hangi usul ile ve hangi kurum tarafından yürütülürse yürütülsün, bütün kamu hizmetleri için geçerli olan ortak ilkelerin bu hususta da uygulanması gerektiği; diğer bir ifadeyle süreklilik ve uyarlanma ilkeleri yanı sıra, eşitliğe de uyulmasının zorunlu olduğu kuşkusuzdur. 18.10.1982 tarihinde kabul edilen 2709 sayılı Anayasa'nın 'Kanun Önünde Eşitlik' başlıklı 10. maddesinin ilk fıkrasıyla, "Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir"; son fıkrasıyla de, "Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar" hükümleri getirilmiştir. Anayasal bu yükümlülüğe göre İdare, bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadır; dolayısıyla bir idari birim olarak Diyanet İşleri Başkanlığı da tüm yurttaşlara, ilgili kanununda belirlenmiş görevler çerçevesinde eşit hizmet sunmakla yükümlüdür.

Anayasa Mahkemesi tarafından "nimet ve külfetlerde eşitlik" olarak yorumlandığı ve uygulandığı anlaşılan eşitlik ilkesi öncelikle bir kamu hizmetinden yararlanmaya aday durumda olanların, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdare Hukuku Ana Bilim Dalı öğretim üyelerinden Aydın Gülan'ın ilgili bir çalışmasında[143] belirttiği üzere, bu hizmetten "serbestçe ve eşit olarak" faydalanabilmelerini gerektirir. Türkiye'de kamu hizmetinin konusu din olduğunda ortaya çıkan meselelerden ilki, ülkenin tüm nüfusunu kapsayacak bir hizmet içeriği yerine tek bir dine odaklanılmış olmasıdır; ancak bu meselenin hukuki meşruiyeti için konumuz bağlamında bir gerekçe gösterilmesi nispeten kolaydır, zira İslam dini dışındaki inançlara

143 A. Gülan, *Kamu Hizmetleri ve Görülüş Şekilleri*, 38.

mensup olanların alacakları hizmetler Lozan Barış Andlaşması hükümleri gereğince cemaatleri tarafından karşılanmaktadır.[144] Öte yandan İslam dini içinde farklı pratiklere sahip gruplar söz konusu olduğunda ortaya çıkan bir diğer mesele hizmetle ilişkin sorunlardır ki, Diyanet İşleri kurumu, eşitlik bağlamında en sık ve yoğun eleştirilere bu yüzden uğramaktadır.[145] Oysa Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 'Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü' başlıklı 9. maddesinin ilk fıkrası, "Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din ve inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir"; 'ayrımcılık yasağı' başlıklı 14. maddesi, "Bu sözleşmede tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal ve diğer kanaatler, ulusal ve sosyal köken, ulusal bir azınlığa mensupluk, servet, doğum veya herhangi başka bir durum bakımından hiçbir ayırımcılık yapılmadan sağlanır" kurallarını getirmektedirler. Bu hükümler, Anayasa'nın 90. maddesi[146] dolayısıyla birer iç hukuk kuralı hükmünde olup, anayasaya aykırılığı ileri sürülemez.

Kendisini Alevi olarak tanımlayan grupların bir kısmı Ale-

144 'Azınlıkların Korunması' başlıklı, 37-45 arası maddelerden özellikle 40. madde bu hususu düzenlemektedir.

145 Nitekim gerek Avrupa Birliği 2004 yılı İlerleme Raporu'nda gerek ABD Dışişleri Bakanlığı 2005 Uluslararası Dinsel Özgürlükler Türkiye Raporu'nda vurgulanan hususlar, Alevilerle ilgilidir. AB Raporu'nda 'sünni olmayan Müslüman azınlık' ifadesi kullanılmaktadır. ABD Dışişleri Bakanlığı 2008 Uluslararası Dinsel Özgürlükler Türkiye Raporu'nda da, "bazı dini grupların, özellikle de Alevilerin Diyanet'i eleştirdiği, "Diyanet Sünni İslam inancına ağırlık vererek diğer dinleri dışarda bırakacak şekilde hareket ediyor" dendiği ifade edilmektedir. Bu konuda ayrıca bkz. R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, 114-117. Azınlık kavramının kullanımıyla ilgili eleştirel bir yaklaşım için bkz. T. Tarhanlı, "Sorun Lozan Değil".

146 Bkz. Türkiye tarafından da imza edilmiş olan 21 Kasım 1990 tarihli Paris Şartı (http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhak/pdf01/445-458.pdf) hükümlerini yorumlayan 1991 tarihli Moskova Belgesi ve Anayasa'nın 90. maddesine katılan ek cümle: "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır." Metin için bkz. *Resmi Gazete*, 7.5.2004-5170.

viliği Müslümanlığın bir parçası olarak görürken,[147] bir kısmı Aleviliğin Müslümanlıktan farklı bir din olduğu görüşündedir.[148] Bir kısmı da Aleviliği 'din dışında' ve 'Anadolu halkına özgü bir felsefe ve yaşam biçimi', kimi zaman da 'demokratikleşme, çağdaşlaşma ve laikleşme mücadelesi ve 'toplumsal muhalefet ve direniş odağı olarak tanımlamaktadır.[149] Dolayısıyla bu durum, kendisini Alevi olarak tanımlayan değişik grupların[150] Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilişkileri bakımından farklı tutumlara yol açmaktadır.[151] Alevi çevrelerinde dile getirilen

147 Bunlardan Hacı Bektaş Veli Kültür ve Tanıtma Derneği (1992) başta olmak üzere birtakım Alevi dernek ve vakıfları Aleviliği daha geleneksel ve İslam içi tanımlamakta; geleneksel Alevi kurum ve ritüellerine ağırlık vermektedirler. Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi (CEM) Vakfı (1995) ise, çeşitli yayın ve etkinliklerde 'Alevi-İslam inancı' ifadesini ısrarla vurgulamaktadır. Aleviliği İslamın özü olarak tanımlamakta olan Ehli- Beyt Vakfı (1994), diğer gruplara oranla İran Şiiliğine daha yakın durmaktadır.

148 Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı (1994) ve Alevi-Bektaşi Federasyonu (2003) tarafından son yıllarda Aleviliğin İslamiyetten çok daha önce ortaya çıkmış, kendine özgü bir din olduğunu savunulmaktadır. Bu gruplar Almanya Alevi Birlikleri Federasyonu ve Avrupa Alevi Birlikleri Konfederasyonu ile eşgüdümlü çalışmalar yürütmektedir.

149 Pir Sultan Abdal Kültür Derneği 'nin (1989) başını çektiği görüş içinde olan dernek ve vakıflar. Bkz. Neşe Düzel, "Pazartesi Konuşmaları - Kazım Genç: Biz müzede 'hacı' oluyoruz", *Radikal*, 10 Ekim 2005, 6. Bu söyleşide Pir Sultan Abdal Kültür Dernekleri Başkanı, Alevi ve Bektaşi Federasyonu Yönetim Kurulu üyesi Kazım Genç, özetle, Aleviliğin mezhep olmadığını; dini de aşan özelliği bulunduğunu; bir felsefe, yaşam biçimi olduğunu; İslamdan etkilense de pek çok konuda çok farklı ilkeleri içerdiğini ifade etmektedir.

150 Alevilerin farklı duruşları ve bu duruşlarını temsil eden organizasyonların analizinde, bu farklılaşmaları aydınlatabilecek önemli bir boyut olarak, bu söylemlerin/grupların, çok belirgin görünmese de milliyetçi/etnik pozisyonlarının kavram ve kimliklerini ne kadar etkilemekte olduğu meselesine dikkatimi çeken meslekdaşım Markus Dressler'e teşekkür ederim. Türkiye'deki Cumhuriyet dönemi Alevi örgütlenmesi ile ilgili olarak bkz. M. Dressler, "Debating Secularism in Turkey: Public/Private Distinctions, the Alevi Question, and the Headscarf"; M. Dressler, "Making Religion Through Secularist Legal Discourse: The Case of theTurkish Alevis"; T. Erman ve E. Göker, "Alevi Politics in Contemporary Turkey", 99-118; T. Erman-A. Erdemir, "Aleviler ve Topluma Eklemlenme Sorunsalı", 127-144; B. Gümüş, "Alevi Hareketleri ve Değişen Alevilik Üzerine", 507-529.

151 Bu konuda bkz. F. Bozkurt, "Aleviliğin Yeniden Yapılanma Sürecinde Toplum-Devlet İlişkisi", 113-114; A. Gökalp, "Aleviler", 125; S. Kutlu, "Alevilik-Bektaşiliğin Diyanette Temsili Problemi", 21-40; S. Kutlu, "The Presidency of Religious Affairs' Relationship with Religious Groups (Sects/Sufi Orders) in

yorumlardan birine göre, Alevi nüfusa mutlaka bir din hizmeti götürülmeli ve Diyanet İşleri Başkanlığı yeni bir yapılanma içine girmelidir. Bu yapılanma ile de ilgili olarak farklı görüşler mevcuttur. Kimilerine göre Aleviler bu kurum içinde bir dede tarafından temsil edilmeli, illerde de, müftüler yanında Alevileri temsil eden bir yetkili bulunmalıdır. Ayrıca, Alevi inanç başkanlığı biçiminde bir yapılanmaya gidilmesi de önerilen görüşler arasında olmuş; Cem Vakfı tarafından 8-9 Kasım 2003 tarihinde Istanbul'da düzenlenen, 'Üçüncü Anadolu İnanç Önderleri Toplantısı' sonrasında Vakıf Başkanı İzzettin Doğan tarafından, 'Alevi İslam Din Hizmetleri Teşkilatı' adlı bir kurum oluşturulmuş olduğu açıklanmıştır.[152] Alevilerin Türkiye Cumhuriyeti içinde kamusal kurumsallaşmaya gitmesini savunanlara göre cem evlerine devlet tarafından maddi destek verilmeli, ancak cem evleri diğer konularda özerk bir yapıya kavuşturulmalıdır. Alevilerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nda temsil edilmesini isteyenler, kendini Müslüman olarak gören herkesin eşit imkanlardan yararlandırılması gerektiği görüşünü esas almak-

Turkey", 249-263; E. Özdalga, "The Alevis – a 'New' Religious Minority? Identity Politics in Turkey and Its Relation to the EU Integration Process", 190-194; B. Pehlivan, *Aleviler ve Diyanet*, passim.; D. Shankland, *Islam and Society in Turkey*, 133-134; U.U. Tol (ed.), *Alevi Olmak: Alevilerin Dilinden Ayrımcılık Hikayeleri*, 13-17; B. Toprak-İ. Bozan-T. Morgül-N. Şener, *Türkiye'de Farklı Olmak: Din ve Muhafazakarlık Ekseninde Ötekileştirilenler*, 52-76; C. Tuğal, "Islamcılığın Dini Çoğulluk Alanındaki Krizi: Alevilik Açmazı Hakkında Bazı Açılımlar", 494-495; E.J. Zürcher - H. van der Linden, "Kırılma Hattını Ararken: 'Medeniyetler Çatışması' Kavramı Işığında Türk Islamının Türkiye'nin AB'ye Katılımındaki Rolü", 168 ve 204.

152 İlgili haberler için bkz. "Cem Vakfı öncülüğünde Alevi Din Hizmetleri Başkanlığı açıldı", *Zaman*, 28 Aralık 2003; "Aleviler hükümete seslendi: Bizi tanıyın", *Radikal*, 28 Aralık 2003. İlgili süreçte bu tür bir yapılanmaya, "Alevileri asimile etmek anlamına gelen bu tür oluşumlar laikliğe aykırıdır, çıkar amaçlıdır ve çok tehlikelidir" gerekçesiyle diğer Alevi örgütlerinin karşı çıkmasıyla ilgili bir haber için bkz. "Alevi Diyaneti'ne tepki", *Radikal*, 15 Kasım 2003. Ayrıca aynı kuruluşun daha önceki ilgili faaliyetleri/görüşleri için bkz. Cem Vakfı, *Anadolu İnanç Önderleri Birinci Toplantısı (16-19 Ekim 1998, İstanbul): Alevi İslam İnancının Öncüleri Dedeler, Babalar, Ozanlar Ne Düşünüyor?*, Cem Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, 187-206; Cem Vakfı, *Anadolu İnanç Önderleri İkinci Toplantısı (12-14 Mayıs 2000, İstanbul): Alevi İslam İnancının Öncüleri Dedeler, Babalar, Ozanlar Ne Düşünüyor?*, Cem Vakfı Yayınları, İstanbul (tarih yok), 117-131; Ayhan Aydın, *Prof.Dr. İzzettin Doğan'ın Alevi İslam İnancı, Kültürü ile ilgili Görüş ve Düşünceleri*, Cem Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, 117-118.

tadır. Buna karşı olan görüş, laik Türkiye'de Diyanet kurumunun devlet yapısı içinde yer almasının laikliğin ihlali anlamına geldiğini; dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığı'nın lağvedilmesi gerektiğini ileri sürmektedir; zira devlet ancak ve ancak hakem rolü oynamalıdır. Bu görüşleri savunanlar da, Aleviliğin Diyanet İşleri Başkanlığı içinde temsil edilmesinin, 'Aleviliğin devletleştirilmesi' ve 'Aleviliğin Sünnileştirilmesi' ile sonuçlanacağını ifade etmektedirler. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mevcut yapısının aynen korunması yönünde görüşe sahip herhangi bir Alevi örgütüne rastlanmazken, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sunduğu hizmetlerden (camilerde cuma namazı kılmaları; nikah, cenaze, hatim, mevlit gibi dinsel merasimlerde Diyanet İşleri Başkanlığı görevlilerinden yararlanmaları gibi) yararlanan Alevilerin bulunduğu da ifade edilmektedir.[153]

1997 yılında iki Alevi köyünde yapılan bir araştırmadan çıkan sonuçları değerlendiren Cengiz Yıldız, Diyanet kurumuna olan güvenin düşük olduğu kanısındadır.[154] Buna göre Alevi kesiminin, kendilerine hizmet vermeyen bir kuruma ilgisiz kaldıkları ve kurumu önemsemedikleri söylenebilir. Dinsel bilgilerin en çok nereden öğrenildiği sorusuna; aile büyükleri, yetişkinler, dede/baba ve kitaplar cevapları verilirken, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olarak vazife yapan din görevlilerinden öğrendiğini söyleyen sadece bir kişidir. Cem evlerinin, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından desteklenmesi görüşüne büyük bir kesim (yaklaşık %72) katılmaktadır.[155] Devlete verilen vergilerin bir karşılığı olarak cem evlerine destek verilmesi gerektiği görüşü hakimdir. Bu görüşe katılmayanlar ise, devletin müdahaleci olacağı ve sonuçta, yukarıda belirtildiği üzere Alevili-

153 Farklı görüşler hakkında bkz. İ. Üzüm, *Günümüz Aleviliği*, 130-137. Ayrıca bkz. Neşe Düzel, "Pazartesi Konuşmaları – Doğan Bermek: Diyanet köktendincidir ve militandır", *Radikal*, 17 Temmuz 2006, 6.

154 M. Cengiz Yıldız, "Resmi Dinsel Bürokrasinin Temsilcisi Olarak Diyanet ve Alevilik".

155 Ali Çarkoğlu ve Binnaz Toprak tarafından Kasım 2006'da yayınlanan araştırmada, "Devlet bütçesinden Alevi vatandaşların ihtiyaçlarına cevap verimek üzere Cem Evleri'ne destek verilmelidir" önermesine %31.7 katılmamış; %206 kararsız kalmış; %43.5 katılmış; %4.7 cevapsız bırakmıştır. Bkz. A. Çarkoğlu-B. Toprak, *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, 80.

ği Sünnileştireceği endişesini taşımaktadırlar. İhtiyaç duyulan yerlerin tümüne cem evi açılması görüşüne herkes katılmaktadır. Bu araştırmada, cem evlerinin devlet tarafından desteklenip desteklenmemesi ile ilgili görüşler de sorulmuş ve genel olarak Aleviler, devlet desteğinin olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu konuda, Alevi kadınların, erkeklere nispetle daha fazla istekli oldukları dikkat çekmektedir. Alevi-Bektaşi din adamlarının devlet memuru olmaları konusunda, kadınlar olumlu bir görüş bildirmişler; erkekler ise Alevi-Bektaşi din adamlarının devlet memuru olmasının devlet müdahalesini doğuracağını ifade ederek, bu görüşe biraz daha temkinli yaklaşmıştır.

Alevi ve Sünnilerin birlikte yaşadığı bir köyde yapılan araştırmada cami imamı olarak görev yapan kişi, Alevilerin birtakım dinsel törenlerinde onlarla birlikte olduklarını; cenaze, düğün, nikah gibi merasimlerde dinsel hizmette bulunduklarını ifade etmekte; Cuma namazına Alevilerin çoğunluğunun, bayram namazına ise neredeyse tamamının geldiğini belirtmektedir.[156] Diğer bir din görevlisi ise, din adamı olarak, Alevilerin birtakım dinsel törenlerine iştirak ettiğini ifade etmiştir. Bu kişi de, Alevilerden bazılarının, özellikle Ramazan ayında, camiye geldiklerini, hatta köyde Hac'ca giden bir-iki kişi bile olduğunu ifade etmiştir. Köyde bulunan Alevi dedelerinden birisi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kalkmasından yana değildir. İstenen şey, Diyanet İşleri Başkanlığı içinde Alevi temsilci olmasıdır. Alevi dedesi, köyde Alevilerin nüfus olarak çok olmasından dolayı, cami görevlisinin, Ehl-i Beyt'ten daha çok bahsettiğini, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olarak vazife yapan din görev-

156 Bu konuda ayrıca bkz. Demet Bilge Ergün-İsmail Saymaz, "Alevisin Dediler ...: Günlük Yaşamda Aleviler", *Radikal*, 5 Şubat 2006, 4: "Çeşmeli Camisi, 12 Eylül darbesinden sonra 1983 yılında inşa edilmiş ve 1987 yılında açılmış. Muharrem Baba (Tezol), 'Nereye gitsek, köyümüzün adını anamazdık. Çeşmeli dediğimizde 'Şu camisiz köy mü?' derlerdi. Sonra Evren Paşa iktidara geldi, bize camiyi mecbur etti. Kendi paramızla yaptırdık bunu' diyor. Tezol, cami yapılınca, imam atanana değin Cuma, bayram ve cenaze namazlarında da imamlık yapmış. Bu arada, köy imamının ikindi namazı çağrısına bir kişi uyuyor. Alevi köyüne inşa edilen caminin bayram ve cenaze namazları dışında cemaat yok. Bayram, 'Bazen cemaat olmuyor, imam da namazı evde kılıyor' diyor."

lileriyle bir araya geldiklerini ve konuştuklarını ifade etmiştir. Başka bir Alevi dedesi ise, şimdiki imamların bilgi düzeylerinin daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Eskiden, her iki kesimde de bağnazlığın olduğunu, günümüzde ise bunun çok azaldığını ve bundan dolayı da her iki kesimin bütünlük içinde yaşadıklarını vurgulamıştır. Diyanet'te, Alevi kesimin temsil edilmesinin uygun olabileceğini, ancak, bunun çok uzak bir ihtimal olduğunu vurgulamıştır. Cemaatlere bırakılmasının, birçok tartışmayı ve bölünmeyi birlikte getireceğini ifade etmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gerekli olduğunu, ancak, farklı bir şekilde işlevini sürdürmesi gerektiğini beyan etmiştir. Cem evlerinin devlet tarafından yapılmasının doğru olmayacağını, kendilerinin yapmasının uygun olacağını, Alevi kesimin dinsel ihtiyacı için, devlet tarafından para verilmesinin çok uzak bir ihtimal olduğunu, ancak, laik devletin her iki kesime de eşit hizmetler sunmasının gerekli olduğunu vurgulamıştır.[157]

İdarenin farklı birimlerinde, son dönemde Alevilikle ilgili görüşlerin farklı biçimler alabildiği görülmektedir. Başbakanlık, bir dava sürecinde bu konudaki görüşünü şu biçimde ifade etmiştir: "Alevilik, İslamın tasavvufi bir yorumu ve uygulamasıdır. Alevilik ve Bektaşilik temel karakteri itibariyle, yüzeysel anlamda on iki imam inancına ait motiflerle, Batını öğeler taşıyan bir yapıdır. Yani, Alevilik; Bektaşilik, Mevlevilik, Yesevilik, Kadirilik gibi itikadi yahut fıkhi nitelikli bir mezhep olmayıp, içinden geldiği tarihi sürecin bir sonucu olarak ortaya çıkmış bir mistik yapı, bir tarikattır"[158] Buna karşılık yine bir dava sürecinde ilgili görüşlerini ifade etmiş olan Milli Eğitim Bakanlığı'na göre, Alevilik İslam dininin bir alt kimliğidir.[159] Öte yandan, Diyanet İşleri Başkanlığı'na göre, Alevilerle Sünniler arasında fark gözetilmemektedir; zira bu iki grup arasında bazı yerel örf ve inanışlarla ayrıntıya ilişkin mesele-

157 H. Bal, *Sosyolojik Açıdan Alevi-Sünni Farklılaşması ve Bütünleşmesi*, 249-276.

158 T.C. Başbakanlık Hukuk Müşavirliği B.02.0.HUK-641.02 S 2005-17427 f 06 sayılı yazısı

159 İlgili bir haber için bkz. Hilal Köylü, "Alevileri Kızdıracak Görüş", *Radikal*, 7 Nisan 2005, 9.

ler dışında temel dini konularda herhangi bir farklılık söz konusu değildir.[160] Diyanet İşleri Başkanlığı'nın; mezhepler, tarikatlar, cemaatler üstü bir yapıda kurulmuş olması yanında, farklı dinsel anlayışlara mensup olanlara da hizmet götürmeyi amaçladığı yetkililerce sürekli dile getirilmektedir. Nitekim, son dönemlerde görülmüş olan çeşitli ilgili davalarda İdare ısrarla, yürütülen hizmetlerin 'İslam dinine mensup olan herkese yönelik olup, mezhepler üstü ve umumi' nitelikte olduğunu vurgulamaktadır.[161] Bu çizgi, Cumhuriyet Türkiyesi idaresinin tutarlılıkla sürdürdüğü görülen resmi ifadesidir. Diyanet kurumunun eski başkanlarından Said Yazıcıoğlu'na göre kurum, "Türkiye'de belirli bir mezhebe mensup yurttaşların dini ihtiyaçlarını karşılamak maksadı ile değil, ister Sünni ister Alevi olsun, bütün Müslümanlara din hizmeti sunmak üzere kurulmuştur. İslam dininin itikat, ibadet ve ahlâk ile ilgili temel esasları bellidir. Hangi mezhepten olursa olsun bütün Müslümanların son ilahi kitap olarak tanıdığı Kur'an-ı Kerim ortadadır. Kur'an'ın hükümleri doğrultusunda toplumu din konusunda aydınlatmak, böylelikle dini ve milli birliğimizi sağlamak, kanunların Diyanet İşleri Başkanlığı'na verdiği görevdir."[162] Eski Diyanet İşleri Başkanlarından Mehmet Nuri Yılmaz, görevdeyken, 24 mart 1993 tarihli basın toplantısında, Başkanlığın, "ülkemiz Müslüman halkını bütünü ile kucaklayan Anayasal bir kuruluş" olduğunu ifade etmiş; "günümüz Türkiye'sinde Sünni-Alevi ayırımı diye ciddi bir problem yoktur" biçiminde açıklamalar yapmıştır[163]

---

160 1978 Aralık ayında yaşanan Kahramanmaraş olaylarının ardından, dönemin, Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan sorumlu Devlet Bakanı Dr. Lütfi Doğan, "Diyanet İşleri Başkanlığı son yıllarda kışkırtılan ve İslamiyet'te hiç yeri olmayan mezhepçilik taassubunu büyük bir titizlikle etkisiz kılıcı çalışmalara başlayacak ve bu konudaki irşad (aydınlatma) programlarına ağırlık verecektir" sözleriyle "mezhepçilik" sorununa karşı Diyanet İşleri Kurumu'ndan yararlanılacağını vurgulamaktaydı. Bkz. L. Doğan, "Mezhep ve mezhepçilik", *Dünya*, 5 Ocak 1979, 2 (aktaran: S. Albayrak, *Türk Siyasi Hayatında MSP Olayı*, 252).

161 Başbakanlık 19 Ağustos 2005 tarih ve B.02.0.BHI-622.01/16320 sayılı yazısı

162 Said Yazıcıoğlu, "Alevilerle Sünniler arasında fark gözetmiyoruz" (dizi röportaj: G. Şaylan, Laiklik Nedir, Ne Değildir), *Cumhuriyet*, 10 Mart 1990, 6.

163 M.N. Yılmaz, "Sünnilik-Alevilik Tartışması". Ayrıca Mehmet Nuri Yılmaz'ın

Kimi zaman Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ya da onun emir ve nüfuzu altındaki din sözcülerinin, Alevilere ve Şiilere cephe alırcasına bir tutum içine girdikleri de görülmüştür. 29 Nisan 1947-9 Ocak 1951 tarihleri arasında Diyanet İşleri Başkanlığı yapmış olan Ahmet Hamdi Akseki'nin Hatay'da çıkan bir kitaba, Şiiler ve Aleviler aleyhinde bir önsöz yazması üzerine tepkiler doğmuş ve dönemin hükümeti kitabın toplatılması yoluna gitmiştir.[164] Öte yandan, 1963'te Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş ve görevleri hakkında hazırlanan bir tasarıda 'Mezhepler Müdürlüğü'nün ihdasının öngörülmüş olması, bu yolla "resmen tefrika yolları(nın) açılmış olabil(eceği)"[165] gerekçesiyle eleştirilmiş; kurumun tarihinde hiçbir zaman böyle bir düzenlemeye gidilmemiştir.

Bir diğer uyuşmazlık konusu da cem evlerinin hukuki statüsüyle alakalıdır. Cem evleri, 'kültür evi';[166] 'özgün, kültürel ve mistik kimliği ve misyonu bulunan ve korunması gereken bir zenginlik'[167]gibi tanımlara konu olmuş ve caminin alternatifi ya da muadili olup olmadığı hususunda tartışılmaya başlanmıştır.[168] Oysa bu meseleye ilişkin kararları ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile teminat alındığı şekliyle din özgürlüğü hakkının, devlete dini inançların meşruluğu veya bu inançların ifade edilmesi yollarının meşruluğu hakkında bir takdir yetkisi içermediğini hükme bağlamaktadır. Diğer bir ifadeyle, konuyla doğrudan ilgili üç karar, Manoussakis ve diğerleri–Yunanistan (26 Eylül 1996);[169] Hasan

---

'Alevi-Sünni ayırımı yok. Bunlar sonradan çarpıtılmış şeylerdir. Müslümanlık var' ifadesi için bkz. Ö. Uluçay, *Tartışmalı Kurum Diyanet*, 428.

164 Bkz. İ. Ada, "Anayasa'da Laiklik", 96 dipnot 4.

165 V. Bilimer, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında Mütalaa*, .5.

166 Bu ifadeyi Recep Tayip Erdoğan, Berlin'deki bir konuşmasında kullanmıştır. Bkz. *Akşam*, 3 Eylül 2003 http://www.aksam.com.tr/arsiv/aksam/2003/09/03/politika/politiaprn4.html

167 T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı, 3 Şubat 2005 tarihli Basın Açıklaması.

168 Bkz. Ahmet Kerim Güntekin ve Yüksel Işık, "Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu ile Söyleşi", *Kırkbudak*, 3 (yaz 2005), 10-11.

169 No. 59/1995/565/651

ve Chaush–Bulgaristan (26 Ekim 2000);[170] Bessarabia Metropolit Kilisesi ve diğerleri–Moldova (13 Aralık 2001)[171] gereğince hiçbir devlet, ilgililerinin inanç tanımları karşısında tartışmaya muktedir değildir. Yüksel Işık'ın ifadesiyle, Diyanet İşleri Başkanlığı'na düşen görev, "Alevileri iç huzura kavuşturan dinsel ritüellerin başında cemin geldiğini ve bu ritüellerini de cem evinde yaparak huzura kavuştuklarını kabul etmek olacaktır. Çünkü Diyanet İşleri Başkanlığı'nın dinlerin ve(ya) inançların ne olduğunu saptamak gibi bir misyonu yoktur."[172]

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın işleyişi ve fonksiyonlarıyla ilgili olarak din görevlileri üzerine yapılan bir araştırmada, anket uygulanan ve enformel görüşme gerçekleştirilen bazı müftüler, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, mezhep temelli birtakım uygulamaları bulunduğunu ve bu yönüyle de Türk insanının bir kısmına hitap etmekten uzak politikalar geliştirmiş olduğunu ifade etmişlerdir.[173] Bu söyleşilerin bazılarında, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, bazı 'mezheplere' karşı 'kayıtsız' kaldığı vurgulanmaktadır. Başkanlığın, amelde Hanefi ve itikatta Maturidi mezhebine mensup olanlara hitap ettiği, özellikle belirtilmiştir. Yine, Diyanet İşleri Başkanlığı, Alevilerle ilgili ciddi bir programının olmamasından dolayı eleştirilmiştir. Buna göre, uygulamada sadece bir mezhep kriter olarak alınmakta ve bunun dışında kalanlar ihmal edilmektedir. Sünni kesim içinde yer alan Şafii mezhebinin dikkate alınmadığı, gerek cami hizmeti ve gerekse diğer hizmetlerde, bir mezhebin (Hanefi) görüşlerine göre uygulama yapıldığı dile getirilmektedir. Genel olarak, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, mezhepler üstü bir İslam anlayışını temsil etmediği, çoğunlukta olan kesimin mezhebine ağırlık verdiği ve diğer mezhepleri gözardı ettiği biçiminde bir anlayışın yaygın olduğu dikkat çekmektedir. Bu ifadelere rağmen Diyanet İşleri Başkanlığı, kurumun bir 'temsil

170 Başvuru no. 30985/96

171 Başvuru no. 45701/99

172 Yüksel Işık, "Diyanet ve Alevilik", *Radikal İki*, 25 Eylül 2005, 4.

173 M.C. Yıldız, *Din Görevlilerinin Sorunları ve Beklentileri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Elazığ Uygulaması*, 317

kuruluşu' olmayıp, bir 'hizmet kuruluşu' olduğunu çeşitli vesilelerle dile getirmektedir; dolayısıyla, Diyanet İşleri Başkanlığı içinde diğer mezhep, meşrep, cemaat ve tarikatların temsil edilmemesi gibi, Aleviliğin temsilinin de söz konusu olmadığı ifade edilmiştir.[174]

Diyanet İşleri Kurumu'nun yalnız Sünnilerin gereksinimleriyle meşgul olduğu, Diyanet İşleri Başkanlığı'na sürekli yöneltilen bir eleştiridir.[175] Dini hizmetlerin sunulmasındaki ve sunulan hizmetlerin niteliğindeki ayırımcılıklara ek olarak, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Alevi barındırmayan personel politikaları da ayrımcılığın ayrı bir boyutu olarak Alevilerin gündemindedir. Sünniliğin din ve mezhep bakımından çoğunluğu oluşturması devletin diğer mezheplerle ilgilenmemesi için yeter bir sebep değildir, zira "laik bir devlette din ve mezhep çoğunluğu veya azınlığı olamaz. Devlet'in bütün din ve mezheplere karşı tarafsız olması gerekir."[176]

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Alevi nüfusunun dinsel ve mezhepsel inancından habersiz görünerek Alevi köylerinde camiler yaptırmasının, devletin bu halk üzerindeki bir tür baskısı olduğu kuşkusuzdur; amaç Sünni inancın benimsetilmesidir. Oysa inanç özgürlüğü, tüm bireylerin ibadette kendi adetlerini uygulayabilmelerine olanak sağlar.[177] Görüldüğü gibi din hizmetle-

174 Bkz. *Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye'de Din Hizmetlerinin Yeniden Yapılanması Uluslararası Sempozyumu*, Cem Vakfı Yayınları., İstanbul 1998, 36 (Mehmet Nuri Yılmaz) ve 181 (Fahri Demir). Bu konuda ayrıca bkz. R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, 38.

175 Güdülmekte olan mezhep çoğulculuğu ve ayırımcılığı zihniyetinin bir örneği Ocak 1990'da Azerbaycan'da başgösteren olayları değerlendirirken Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın kullandığı "Onlar Şii biz Sünni. Onlar İran'a yakın" ifadesindedir. Özal'ın sarfetmiş olduğu "Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı var. Diyanet İşleri Başkanı hep Sünni olmuştur. Hiçbir zaman bir Alevi Diyanet İşleri Başkanlığı'na gelmemiştir. Madem Türkiye'de din işleri Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlıdır... Ben ona göre konuşuyorum..." ifadesi o güne kadar resmi olarak telaffuz edilmemiş bir gerçeği yansıtmaktadır (Bkz. Güneri Cıvaoğlu, "Mezhep ve ötesi", *Sabah*, 23 Ocak 1990, 15). Özal'ın bu sözleri kurum tarafından tepkiyle karşılanmıştır, bazı örnekler için bkz. Nezih Tavlaş, "Diyanet'ten Özal'a cevap", *Sabah*, 25 Ocak 1990, 15 ve "Diyanet İşleri Başkanı Özal'ı doğrulamadı", *Milliyet*, 27 Ocak 1990, 16.

176 S.S. Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, II (3. bası), 724.

177 Çalışmalarını Alevilik ve Aleviler üzerinde yoğunlaştırmış bir araştırma-

ri, kamu hizmetlerinin sunulmasında eşitliğin sağlanabilmesinin aritmetik bir çözüme bağlı olamayacağının tipik bir göstergesidir; ancak objektif koşullarda birleşen toplulukların gereksinimlerinin tatmin edilmesiyle bu kuralın özü yakalanabilir. Halbuki aslında, eşitlik ilkesi farklılıkları değil, imtiyazları önler; devletin asli işlevi de asıl bunu gerçekleştirebilmektir. Ancak bu noktada modern devlet organizmasının bir refleksi de devreye girmektedir: vatandaşlık siyasalarını farklılıklar yerine standartlaştırmalar üzerinden kuran ulus-devlet yapısı, Alevilerin inançsal ve kültürel praksisini yadsımakta ve yurttaş sosyo-kültürel kimliğinin öğelerine katmaktan kaçınmaktadır.[178] Oysa ulus-devletin çözülmekte olduğunun işaretlerinin arttığı bir geçiş döneminde, eski alışkanlıklarında direnmek yerine günün özelliklerini yakalayabilecek politikalar üretebilmek,

---

cı olan Cemal Şener'e göre Alevilerin en önemli sorunlarından biri de cenaze namazı meselesidir: "Alevilerin büyük çoğunluğu bugün ülkemizde camilere gitmemektedir. Giden kısım Orta Anadolu'da küçük bir kesimdir. Böyle olunca, doğumundan öldüğü güne kadar camiye gitmeyen insanı biz ölünce cenaze namazı için camiye götürmekteyiz. Alevi kitle doğası gereği camide kılınan namazı bilmez. Bu olay ölenin akrabaları ve ölü çevresi için çok güç bir durum yaratmaktadır. Zaten çoğu yerde cami imamı, ölen Alevi ise, cenaze namazını kılmak istememekte, arkasından tartışmalar ve tatsızlıklar çıkmaktadır. Doğumundan ölümüne kadar Alevi mezhebinin inancına göre yaşamını sürdüren kişi, ölünce Sünni inancına göre cenaze namazı kılınmaktadır. Bu çok büyük bir çelişkidir." Bkz. C. Şener, *Alevilik Olayı Toplumsal Bir Başkaldırının Kısa Tarihçesi*, 174-175. Bu mesele artık büyük ölçüde aşılmış durumdadır; cem evlerinde cenaze törenleri de yapılmakta ve bu türlü hizmetler çok genişletilmiş bulunmaktadır. Bu arada, Din İşleri Yüksek Kurulu üyelerinden Irfan Yücel, fıkıh kurallarına ilişkin bir yorumunda cemaatle kılınan namazların sahih ve caiz olması için, imam ile cemaatin aynı mezhepten olmaları gerekmediğini ileri sürmektedir. Bkz. İ. Yücel, "Mezhep Farkı Cemaati Terketmeyi ve Ayrı Cemaat Oluşturmayı Gerektirmez...", *Diyanet Gazetesi*, 278 (Nisan 1982) [aktaran: *İktibas*, 48 (15 Aralık 1982), 17-18)]. Bu arada bir "Alevi dedesi", Aleviler olarak taleplerini, "Diyanet İşleri"ne gelince, orada da bizi savunacak bir müdürlük veya kürsü kurulsun. O kadar cami yaptırıyorlar, cem evleri de yaptırsınlar. O kadar imam-hatip lisesi açıldı, bizim de kültürümüzü yayabileceğimiz, çocuklarımızı yetiştirebileceğimiz okullar kurulsun. Kendi dini inançlarını bizim çocuklarımıza zorla öğretmeleri önlensin" şeklinde ifade etmektedir. Bkz. Musa Ateş, "Allah Türkçe bilmiyor mu?" (röportaj: Erdal Kılıçoğlu), *Nokta*, VIII (20 Mayıs 1990) 20, 32.

178 Alevilerin yurttaş olarak Türkiye'deki durumu ile ilgili bir çalışma için bkz. G. Koçan - A. Öncü, "Citizen Alevi in Turkey: Beyond Confirmation and Denial", 464-489.

modern yapıların kendilerini gelen çağın koşullarına uydurabilmeleri için aslında tek şansları gibi gözükmektedir; aksi halde moderniteye dönüşümde kaybolup giden geleneksel yapıların kaderinden kurtulmak pek kolay olmaz.

SONUÇ YERİNE

Türkiye Cumhuriyeti'nde Diyanet İşleri'nin Örgütlenmesi Bağlamında Devlet-Din İlişkileri Üzerine Bir Sentez Denemesi

İslam dininin, din ile devlet işlerini ayırmak şöyle dursun, bunlarda tam bir kaynaşma getirdiği; bu dinin, insanların iç dünyaları kadar devlet içindeki davranışlarını da ulvi kurallara bağlamak amacı güttüğü bir olgudur. Bu nedenle, Türkiye'de devlet eliyle laikleştirmeye doğru atılmış adımlar, İslami kültüre doğrudan saldırı olarak algılanmıştır. Atatürk dönemi reformlarının bir kısmı doğrudan dinle ilgili görünmemekle birlikte, Osmanlı modernleşmesinden farklı olarak salt üstyapı kurumlarını değil, Türkiye toplumunu bütünüyle dönüştürme projesine sahip olan Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının başta alfabe olmak üzere çeşitli kültürel kodları yeniden yapılandırma amacının hukuksal araçlarıydı. Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran siyasi kadrolar, dini kişisel inanç alemine itmeye çalıştı; ancak, Türkiye'nin özellikle kırsal nüfusu hatta kentsel nüfusunun bir kısmı üzerinde bu siyasa pek geçerli olmadı. Bu iki grupta dinin sürekliliği, onlar için İslam'ın sadece bir inanç değil, aynı zamanda çok boyutlu işlevleri olan bir dizi toplumsal pratik niteliği taşımasına bağlı olarak okunabilir. Tekkelerin kapatılmasına rağmen dinsel ağlar ve muhafazakar kesimlerin yaşam tarzları görünürlükten uzak bir şekilde sürdürüldü. Bu arada Türkiye 1950'lerden itibaren nüfus artışının yılda %2-3 olduğu dü-

zenli bir ekonomik gelişme yaşadı. Bu da şehirlerde iş edinme ortamı yarattı ve kırsal yerleşim bölgelerinden insanların büyük ilgisini çekerek kentlerdeki gecekondulaşma süreci başladı. Bu süreç içinde gerek Diyanet İşleri Kurumu ya da imam-hatip liseleri gibi kanallarla devlet; gerek dernek, vakıf gibi özel hukuk örgütlenmelerine sahip çıkan sivil toplum içi bazı kesimler dinsel gereksinimleri yönlendirme çabalarını karşılıklı sürdürdü. 1980'lerde iktidarda olan siyasi partinin siyasaları yakından incelendiğinde, İslami yaşam tarzının parçası olduğu kabul edilen toplumsal pratiklerin yeniden kurgulanması ve inşa edilmesi, ekonomik genişleme ve teknolojinin oldukça iyi bir biçimde bütünleştirilmiş olduğu görülebilir. Öte yandan da aşağıda ele alınacak olan "kimlik" sorunları iyice belirginleşmiştir.

Böylelikle gerek yukarıda kısaca belirtilen iç dinamiklerle gerek dünyada süregelen yeniden yapılanmalarla[1] 1924'lerin koşullarından çok daha farklı bir ortamda bulunduğu kuşkusuz olan 2000'ler Türkiye'sinde dinin hukuksal düzeyde iki üst anayasal ilke çerçevesinde ele alınması gerektiği kanısındayım. Bu ilkelerden biri temel hak ve ödevler arasında yer alan vicdan ve din özgürlüğü, diğeri de Cumhuriyet'in niteliklerinden biri olan laikliktir; öyle ki, gerçek anlamda demokratik toplum yaşamı, bu iki ilkenin toplumsal yaşama tam anlamıyla geçirilebilmesiyle gerçekleşebilir.

Bu inancın o ülkede yaşayanların çoğunluğunca benimsenmiş olsun ya da olmasın, özgürlük konusu olacağı, 1961 Anayasası'nın 19. maddesinde olduğu gibi 1982 Anayasası'nın 24. maddesiyle de kabul edilmiştir. Türk Ceza Kanunu'nun "Din Hürriyeti Aleyhinde Cürümler" başlıklı 175-178. maddelerinde Anayasa Mahkemesi'nin de katkısıyla 1987'de gerçekleşen

1 "Ondokuzuncu yüzyılda yapılan ve akla dayandırılmış birçok kehanetin, kovalamaya çalıştıkları sözde kuruntulardan daha da yanlış olduklarının kavranışını yaşıyoruz. Laik liberaller ve sosyalistler dünyada daha güçlü bir iletişim ve evren hakkında daha güçlü bir bilimsel anlayışın egemen olacağına, ulusal ya da kabileci tutkuların ise giderek ortadan kalkacağına inanıyorlardı. Ama bu gerçekleşmedi. Bir "kabile"ye sahip olma gereksinimi her zamandan daha güçlü. Ulusal çatışmalar ortadan kalkacağa benzemiyor (...) Dahası, dinle ilgili rasyonalist kehanetlerin de yanlış olduğu anlaşıldı. Dinin ya da Tanrı'nın öleceğini sanmıyorum", L. Kolakowski, "İnsan Yalnız Aklıyla Yaşamaz", 20.

değişiklikle laik sistemin gerektirdiği dinsel inanç ve tapınma özgürlüğünün hiçbir din farkı yaratmaksızın devletçe korunması gerekliliği yerine getirilmiş olmaktadır. Öte yandan dinsel inanç özgürlüğü inanmamayı da içeren bir özgürlüktür. Toplumdaki çeşitli grupların barış içinde yan yana yaşayabilmesi için, herhangi bir inancın inananların inançlarının gereğini yerine getirebilme özgürlüğü olduğu kadar aynı inancı paylaşmayanların günlük yaşamlarını sürdürmek hakkı bulunduğunun kabul edilmesi şarttır. Şöyle ki, bunun tipik bir uygulaması İslam inancının bir parçası olan Ramazan ayında oruç tutulması ritüelinde görülebilmelidir. Bu ay boyunca inananlar inançlarının gereğini yerine getirmek üzere oruç tutarken, bu inanca sahip olmayanlar ya da inancın ritüelini yerine getirmek arzusu taşımayanlar günlük yaşamlarını sürdürebilmek araçlarından mahrum bırakılmamalıdır. Oysa bu olması gerekenin aksine uygulamaların günlük yaşamda artarak yer aldığı, dahası devlet eliyle körüklendiği görülmektedir; 1987 yılı Ramazan ayına ilişkin bir incelemede sunulan veriler arasında, devlet bakanlıkları dışındaki on dört bakanlığın yedisinin yemekhanesinin anılan ay boyunca kapalı tutulmasının da yer alması,[2] devletin anayasal bir özgürlüğü tarafsızca korumaktan ne denli uzaklaştığının açık bir göstergesini oluşturmaktadır.

Öte yandan laiklik, Bülent Ecevit'in bir demecinde kullandığı nitelemeyle Türkiye Cumhuriyeti için söylencedeki "Aşil'in topuğu" kadar yaşamsal önem taşır.[3] Ancak sekülerleşmenin de tıpkı demokratikleşme gibi hukuki düzenlemelerle gerçekleştirilmesi, uygulanabilir bir yöntem olmakla birlikte, tepkileşimler göz önüne alındığında, en azından çok meşakkatli olacağı gözlemlenebilmektedir. Bir yandan, bazı dirençlere karşın Türkiye'de bir asrı aşkın uygulamalarıyla laik yaşam biçimine

2 Bkz. "Oruçsuzlara da Saygı", *YeniGündem*, IV (17-23 Mayıs 1987) 63, 10-14. 2008 sonunda yayınlaşmış ilgili bir çalışma için de bkz. B. Toprak-İ. Bozan-T. Morgül-N. Şener, *Türkiye'de Farklı Olmak: Din ve Muhafazakarlık Ekseninde Ötekileştirilenler*, 39-52;

3 İlgili niteleme dışında, içeriği bakımından katılmadığım bu demeç için bkz. Fikret Bila, "Din devleti kurmaya kalkarlar", *Milliyet*, 10 Aralık 1989.

alışıldığı sosyolojik bir olgu gibi görünmektedir.[4] Öte yandan ilginç bir olgu, laikleşmenin paradoksal olarak dinsel canlanışın en azından üç anlamda önkoşulu olabilmesidir.[5] Birincisi, herhangi bir dinsel topluluk laik bir ortamda üyelerinin ilgisini koruyabilmek için sürekli değişen şartlara kendini uyarlayabilmektedir. Öte yandan, dinsel yeniden canlanışlar genellikle bizzat laikleşmeye karşı bir tepki olarak doğar. Nihayet, laikliğin dinsel canlanma yaratmasının üçüncü bir dinamiği de dinsel hareketlerin laikleşmeyle ne denli bağlantılı olduğuna bağlıdır. Öyle ki çoğu zaman din, iktidar, etnik grup, sosyal sınıf, bölgesellik, ulusçuluk ve hatta Batı karşıtlığı gibi kavramların siyasal tercihlere olan etkileri birbirinden ayırt edilemez olabilir.

Türkiye'deki laikleştirme sürecinin bir sonucu, Müslümanlarda İslami kimliklerinden ve geleneklerinden koptukları duygusunu uyandırmış olmasıdır.[6] Batı etkisine karşı tepki ve ulusal kaderi tayin etmenin bir anlamda İslami nitelikte olması gerektiği düşüncesiyle tarihi bir İslami kimlik arayışına girilmiş;[7] Müslümanlar için İslam, İran'ın da öncülüğünü yaptığı bir modelle, duygusal bir yaklaşımla yücelttikleri ve tüm sorunlarını mucizevi bir biçimde çözeceğine inandıkları

---

4 Bu benimsenmenin örneklenmesi için bkz. M. Kıray, "Toplum Yapısı ve Laiklik", *passim* ve Ş. Mardin, "2000'e Doğru Kültür ve Din" 11.

5 Bu saptamaların esin kaynağı olan bir inceleme için bkz. N.J. Demerath, III, "Religious Capital and Capital Religions: Cross-Cultural and Non-Legal Factors in the Seperation of Church and State", 32 vd.

6 Kimlik sorunu hakkındaki çözümlemelerde, Sudan'daki Hartum Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim üyelerinden ve Cumhuriyetçi Kardeşler adlı İslamcı reform grubunun önde gelenlerinden An-Naim'in, İslamiyet'te insan haklarına ve sivil özgürlüklere uygun bir reform yapılabilmesi için gerekli koşullara ilişkin bir incelemesinden yararlanılmıştır. Bkz. A.A. An-Na'im, "İslamiyette Reform" 56-60. Halen ABD'de Atlanta Emory Üniversitesi Hukuk Bölümü'nde öğretim üyesi olan yazar aynı çizgideki görüşlerini diğer çalışmalarında daha da geliştirmiştir. Bkz. A.A. An-Naim, *Toward an Islamic Reformation: Civil Liberties, Human Rights, and International Law*; A.A. An-Naim (ed.), *Human Rights in Cross Cultural Perspectives: A Quest for Consensus*; A.A. An-Naim, *Islam and the Secular State*.

7 "Şeriatçı söylem, bir bilinçaltı milliyetçiliği... Benim kültürümde İslâm var derken gerçekte milliyetçilik yatıyor" (Prof.Dr. Nur Vergin). Bkz. Ş. Alpay, "2020 Yılında Türkiye" (dizi-röportaj), *Cumhuriyet*, 3 Nisan 1991, 14.

bir ideal haline gelmiştir. Çağın koşulları ıskalandığı takdirde, görünür bir "zafer" elde edilse bile, gerçek anlamda bir başarı sağlamayacağının görülebilmesiyle, insan haklarını ve uluslararası hukuku da gözeten yeni bir İslami kimliğin ortaya çıkması olasılığı vardır ve böyle bir İslami yönelim, devletle dinin işlevsel ayrılığını koruyan tarafsız bir devlette dahi varlığını sürdürebilir. Bu çerçevede bir yumuşak güç (*soft power*) olarak dinin uluslar ve medeniyetler arası ilişkilerde önemli rolü olacaktır.[8]

Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme sürecinde laikliği önplanda tutarak demokrasiyi zedelemiş olduğu, geniş halk kitlelerinin baskı altında tutulmuş olduğu bir gerçektir. Ancak günümüzde bir tehlike de, yukarıda da örneklendiği üzere, bir dini pratiğin ve onun ahlâk kurallarının, resmi kurallara, devletin kurallarına dönüştürülmesinde yatmaktadır. Oysa günümüzün demokratik siyasal toplumu içinde çeşitli toplulukların eridiği bir kazan (*melting pot*) olmak yerine farklı grupların yan yana yaşamasıyla oluşmuş bir mozaiktir.

Din kaynaklı özellikle de İslami siyasal akımların, ekonomik, toplumsal ve siyasal düşünceler içeren öbür siyasal akımlara göre çok önemli bir özelliği, aynı zamanda bir din ve ibadet sistemi oldukları için eleştirilemeyen, tartışılamayan, olduğu gibi kabul edilmesi gereken sistemler olduğu kanaatinin hakim olmasıdır. Bu olgu yan yana yaşamayı güçleştiren faktörlerden biri olmasına karşın, Batı sisteminden alınabilecek en önemli kurum olan demokrasi yapısı içinde tüm toplulukların beraberce var oluşları sürdürülebilir.

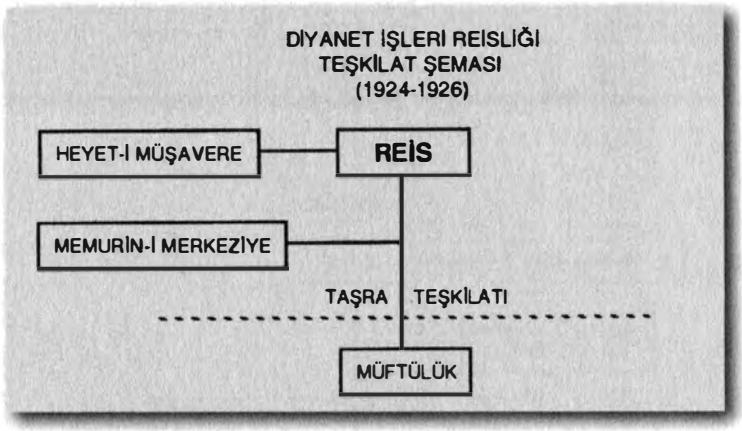
Tüm bu veri ve olgular çerçevesinde değerlendirildiğinde Diyanet İşleri Başkanlığı, Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye devletinin ideolojik bir araç olarak benimsediği kurumlardan biri olarak temayüz etmektedir. Tüm yapılarda olduğu gibi Diyanet kurumu da, kendisini biçimlemeye çalışmış olan iktidarlara rağmen bir yandan kendi dinamiklerini üretmiş; öte yandan lağvedilerek dini hayatın cemaatlere terk edilmesi önerisi-

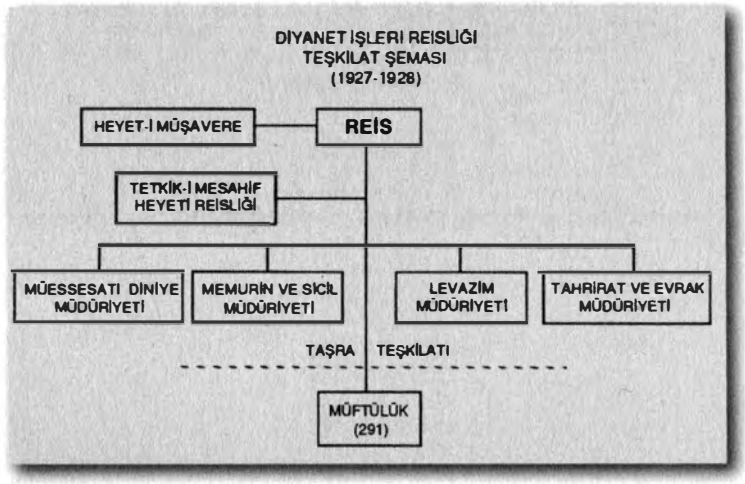
8 Joseph S. Nye'ın yumuşak güç (*soft power*) kavramının din bağlamında uluslararası ilişkilerde kullanımı için bkz. J. Haynes, *An Introduction to International Relations and Religion*.

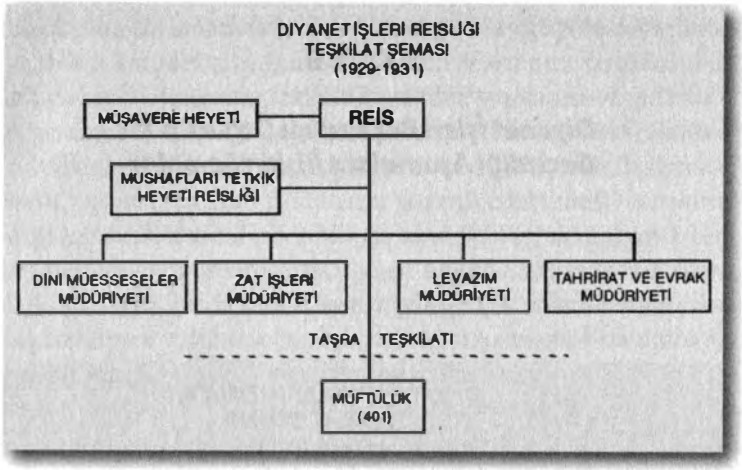
nin toplumsal anlamda bir karşılığının olmayacağı kadar anlam ve önem kazanmıştır. Bununla birlikte kurumun statükosuna sıkıca bağlı kalmaması, ciddi bir yeniden yapılanmaya gidilmesi gerekmektedir; zira çağdaş demokratik devlette siyasi iktidarı kullanan ve kendilerini toplumun temsilcileri olarak sunanların, sosyal corpusun istemlerini gözardı edebilmesi mümkün değidir. Reel durumlarla birlikte, son tahlilde, demokratik bir toplum yaratabilmenin başta gelen önkoşullarından biri olan laikliği, süreç içinde tüm uzantılarıyla gerçek anlamıyla gerçekleştirebilmek yolunu seçmek hedefinden şaşmamak da muhayyel bir idealin olmazsa olmazlarındandır.

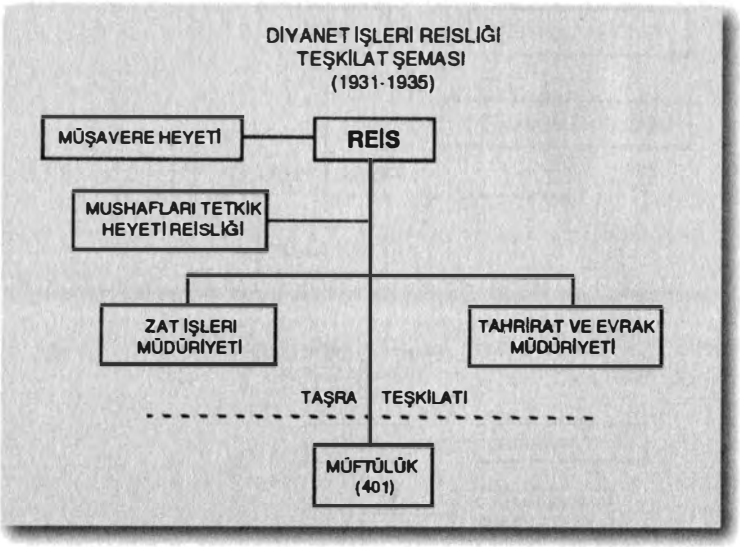
EKLER

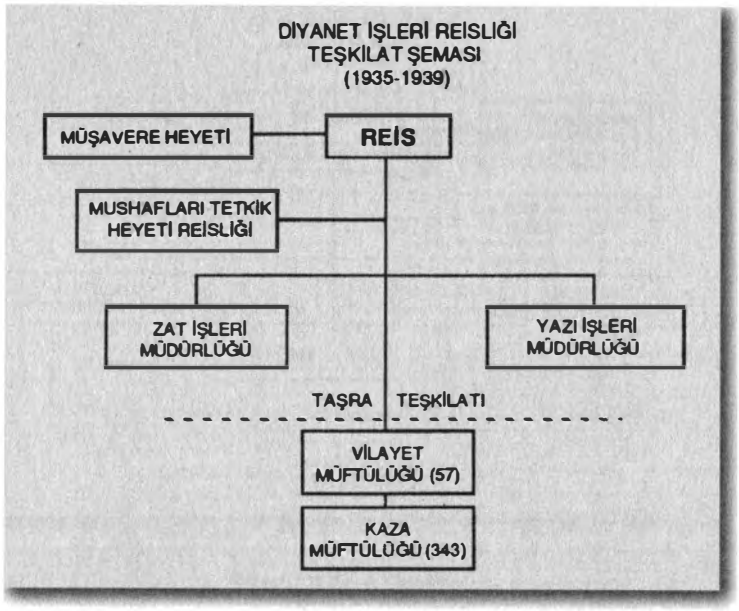
Diyanet İşleri Başkanlığı Örgütünün Geçirdiği Aşamalara İlişkin Şemalar

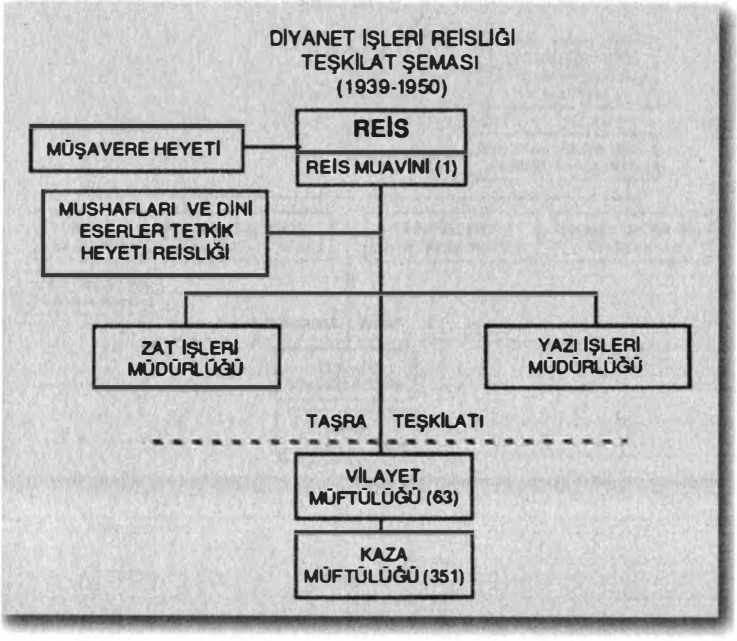

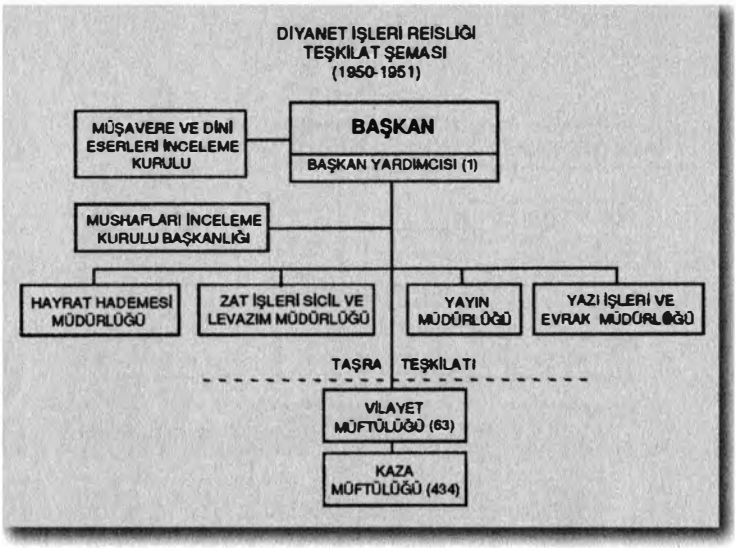

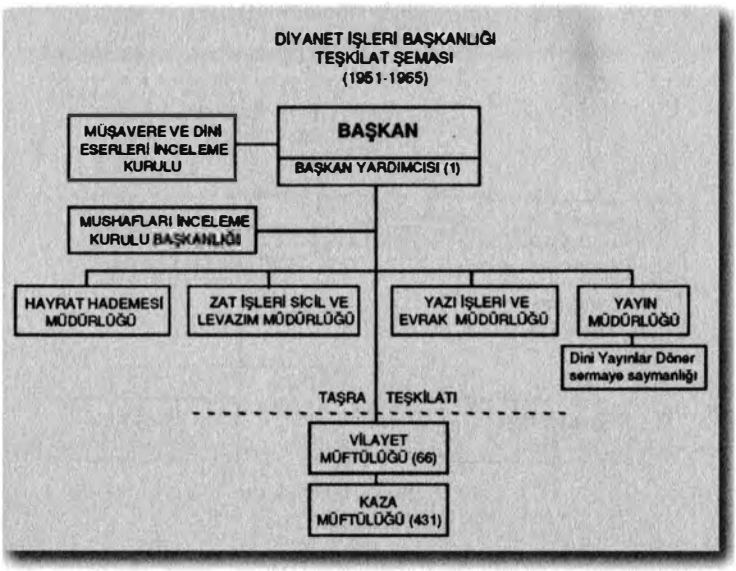

DIYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1929-1931)
MÜŞAVERE HEYETİ
REİS
MUSHAFLARI TETKİK HEYETİ REİSLİĞİ
DİNİ MÜESSESELER MÜDÜRİYETİ
ZAT İŞLERİ MÜDÜRİYETİ
LEVAZIM MÜDÜRİYETİ
TAHRİRAT VE EVRAK MÜDÜRİYETİ
TAŞRA TEŞKİLATI
MÜFTÜLÜK (401)

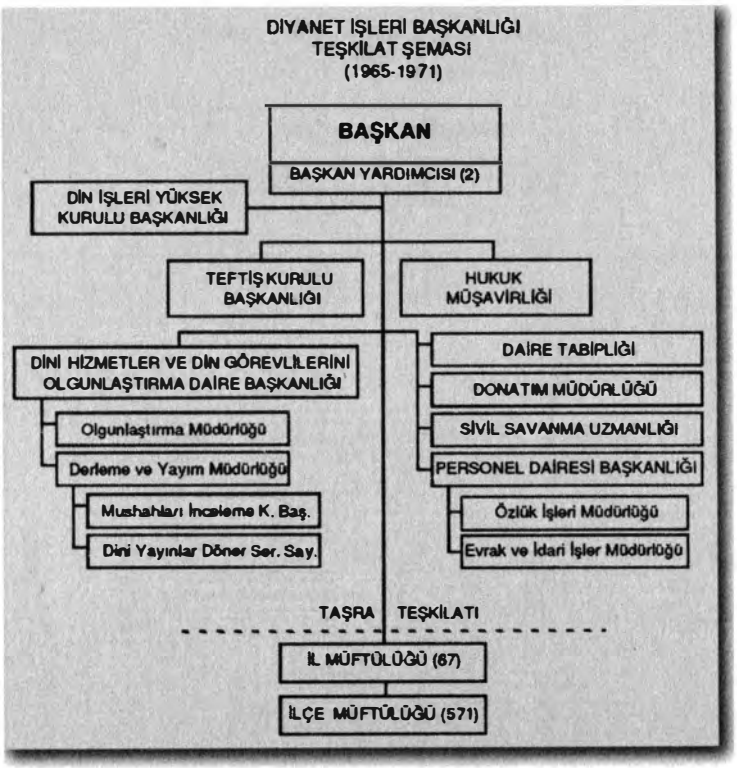

DİYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1931-1935)
MÜŞAVERE HEYETİ
REİS
MUSHAFLARI TETKİK HEYETİ REİSLİĞİ
ZAT İŞLERİ MÜDÜRİYETİ
TAHRİRAT VE EVRAK MÜDÜRİYETİ
TAŞRA TEŞKİLATI
MÜFTÜLÜK (401)

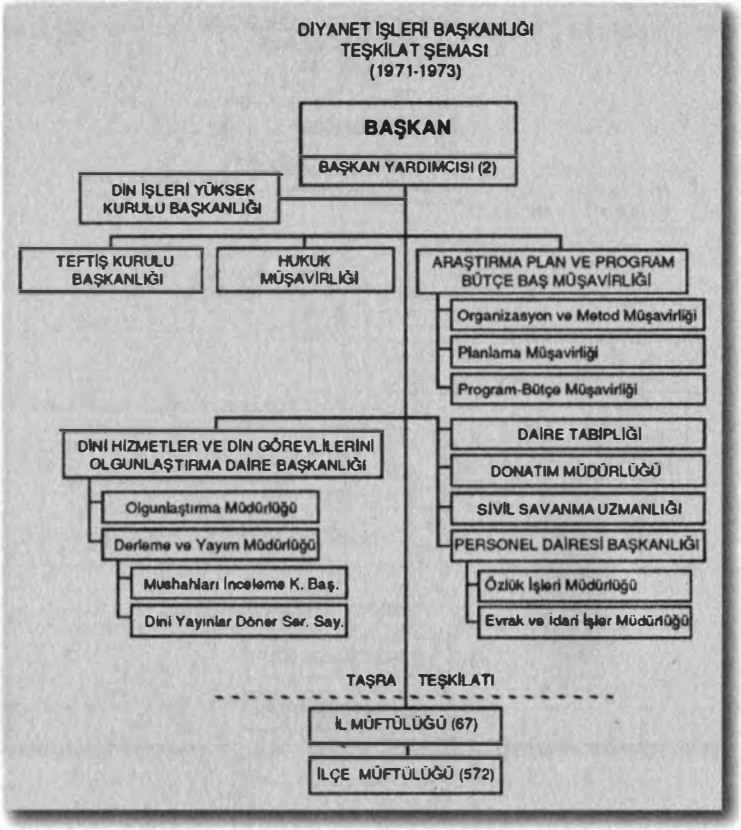

DİYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1935-1939)
MÜŞAVERE HEYETİ
REİS
MUSHAFLARI TETKİK HEYETİ REİSLİĞİ
ZAT İŞLERİ MÜDÜRLÜĞÜ
YAZI İŞLERİ MÜDÜRLÜĞÜ
TAŞRA TEŞKİLATI
VİLAYET MÜFTÜLÜĞÜ (57)
KAZA MÜFTÜLÜĞÜ (343)

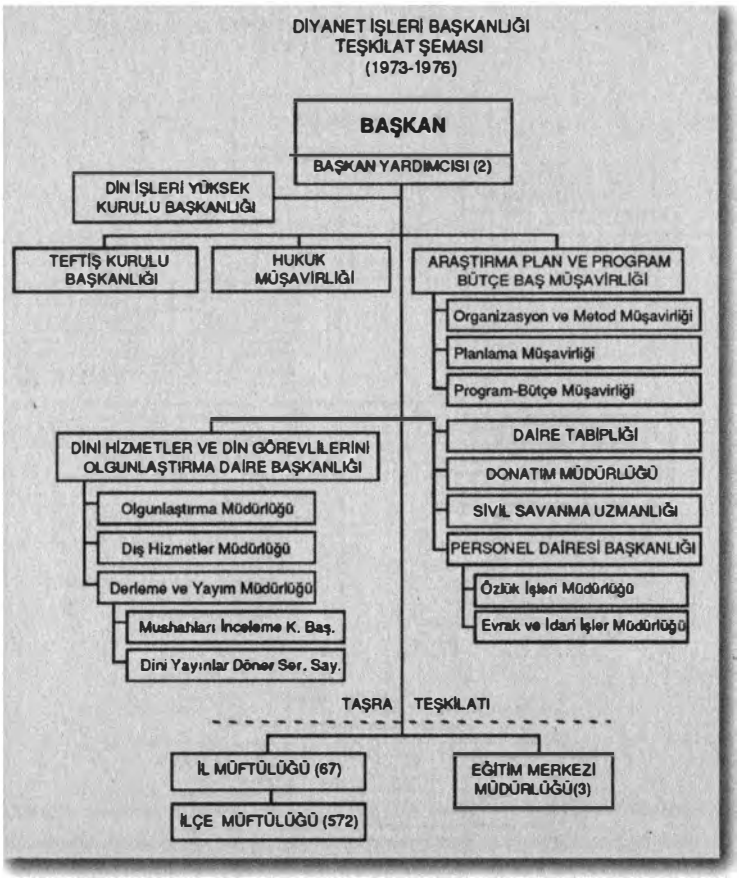

DİYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1939-1950)
MÜŞAVERE HEYETİ
REİS
REİS MUAVİNİ (1)
MUSHAFLARI VE DİNİ ESERLER TETKİK HEYETİ REİSLİĞİ
ZAT İŞLERİ MÜDÜRLÜĞÜ
YAZI İŞLERİ MÜDÜRLÜĞÜ
TAŞRA TEŞKİLATI
VİLAYET MÜFTÜLÜĞÜ (63)
KAZA MÜFTÜLÜĞÜ (351)

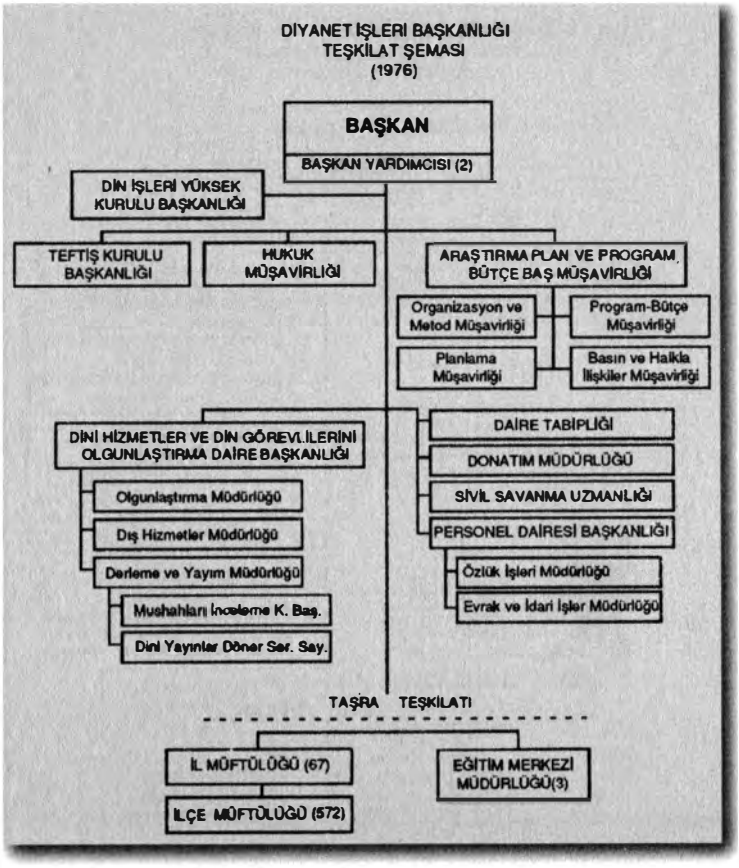

DİYANET İŞLERİ REISLİĞİ
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1950-1951)
MÜŞAVERE VE DİNİ ESERLERİ İNCELEME KURULU
BAŞKAN
BAŞKAN YARDIMCISI (1)
MUSHAFLARI İNCELEME KURULU BAŞKANLIĞI
HAYRAT HADEMESİ MÜDÜRLÜĞÜ
ZAT İŞLERİ SİCİL VE LEVAZIM MÜDÜRLÜĞÜ
YAYIN MÜDÜRLÜĞÜ
YAZI İŞLERİ VE EVRAK MÜDÜRLÜĞÜ
TAŞRA TEŞKİLATI
VİLAYET MÜFTÜLÜĞÜ (63)
KAZA MÜFTÜLÜĞÜ (434)

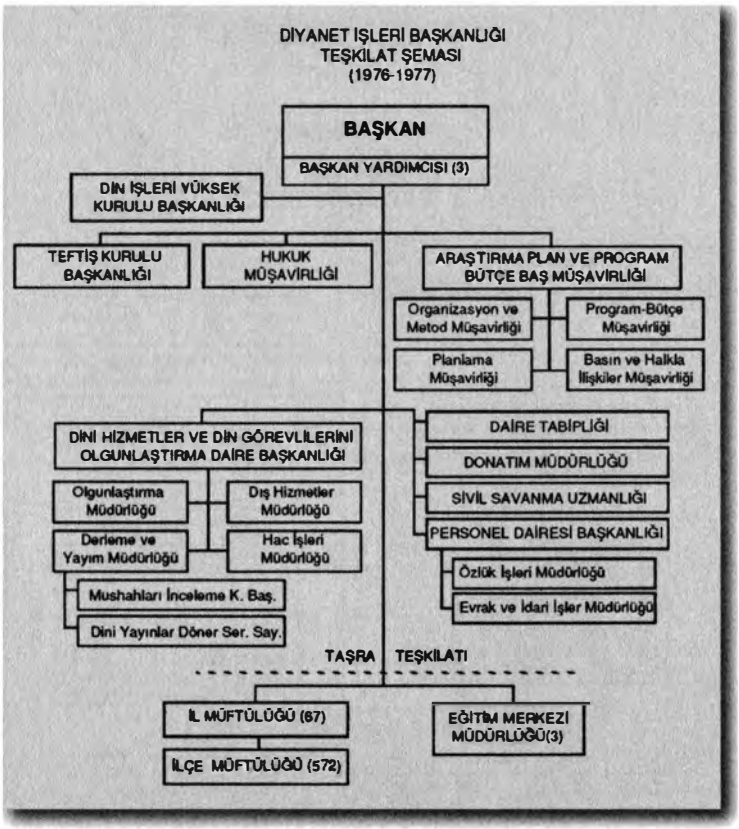

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1951-1965)
MÜŞAVERE VE DİNİ ESERLERİ İNCELEME KURULU
BAŞKAN
BAŞKAN YARDIMCISI (1)
MUSHAFLARI İNCELEME KURULU BAŞKANLIĞI
HAYRAT HADEMESİ MÜDÜRLÜĞÜ
ZAT İŞLERİ SİCİL VE LEVAZIM MÜDÜRLÜĞÜ
YAZI İŞLERİ VE EVRAK MÜDÜRLÜĞÜ
YAYIN MÜDÜRLÜĞÜ
Dini Yayınlar Döner sermaye saymanlığı
TAŞRA TEŞKİLATI
VİLAYET MÜFTÜLÜĞÜ (66)
KAZA MÜFTÜLÜĞÜ (431)

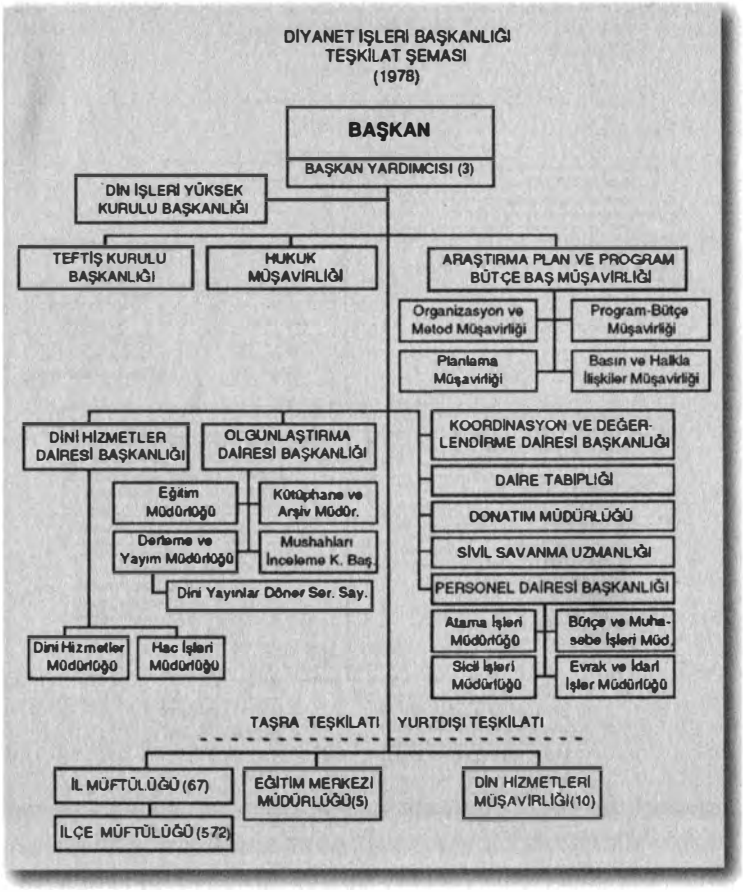

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1965-1971)
BAŞKAN
BAŞKAN YARDIMCISI (2)
DİN İŞLERİ YÜKSEK KURULU BAŞKANLIĞI
TEFTİŞ KURULU BAŞKANLIĞI
HUKUK MÜŞAVİRLİĞİ
DİNİ HİZMETLER VE DİN GÖREVLİLERİNİ OLGUNLAŞTIRMA DAİRE BAŞKANLIĞI
Olgunlaştırma Müdürlüğü
Derleme ve Yayım Müdürlüğü
Mushafları İnceleme K. Baş.
Dini Yayınlar Döner Ser. Say.
DAİRE TABİPLİĞİ
DONATIM MÜDÜRLÜĞÜ
SİVİL SAVUNMA UZMANLIĞI
PERSONEL DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Özlük İşleri Müdürlüğü
Evrak ve İdari İşler Müdürlüğü
TAŞRA TEŞKİLATI
İL MÜFTÜLÜĞÜ (67)
İLÇE MÜFTÜLÜĞÜ (571)

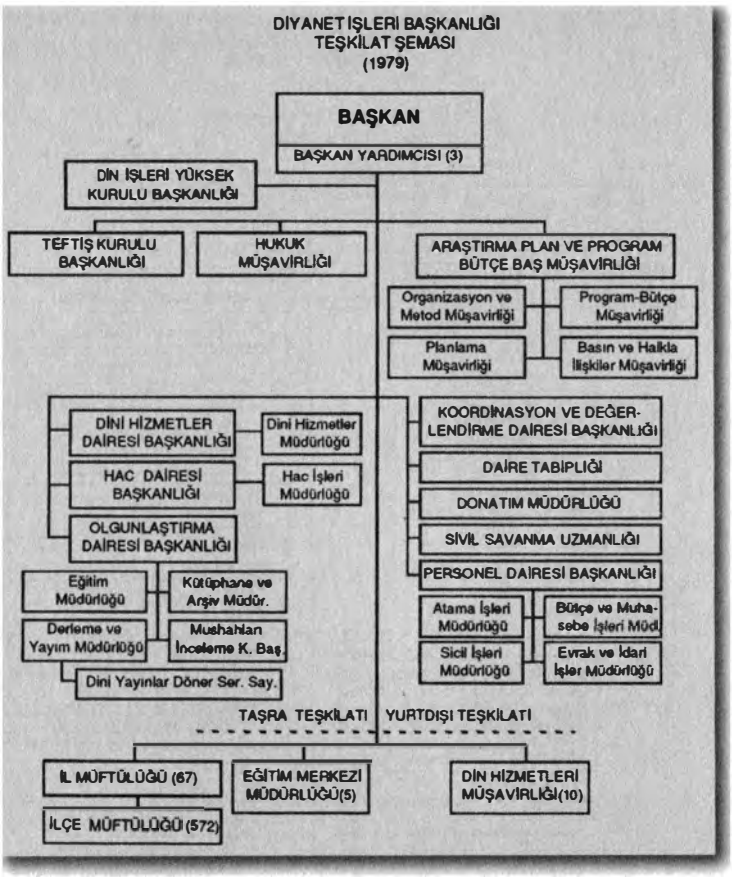

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1971-1973)
BAŞKAN
BAŞKAN YARDIMCISI (2)
DİN İŞLERİ YÜKSEK KURULU BAŞKANLIĞI
TEFTİŞ KURULU BAŞKANLIĞI
HUKUK MÜŞAVİRLİĞİ
ARAŞTIRMA PLAN VE PROGRAM BÜTÇE BAŞ MÜŞAVİRLİĞİ
Organizasyon ve Metod Müşavirliği
Planlama Müşavirliği
Program-Bütçe Müşavirliği
DİNİ HİZMETLER VE DİN GÖREVLİLERİNİ OLGUNLAŞTIRMA DAİRE BAŞKANLIĞI
Olgunlaştırma Müdürlüğü
Derleme ve Yayım Müdürlüğü
Mushafları İnceleme K. Baş.
Dini Yayınlar Döner Ser. Say.
DAİRE TABİPLİĞİ
DONATIM MÜDÜRLÜĞÜ
SİVİL SAVUNMA UZMANLIĞI
PERSONEL DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Özlük İşleri Müdürlüğü
Evrak ve İdari İşler Müdürlüğü
TAŞRA TEŞKİLATI
İL MÜFTÜLÜĞÜ (67)
İLÇE MÜFTÜLÜĞÜ (572)

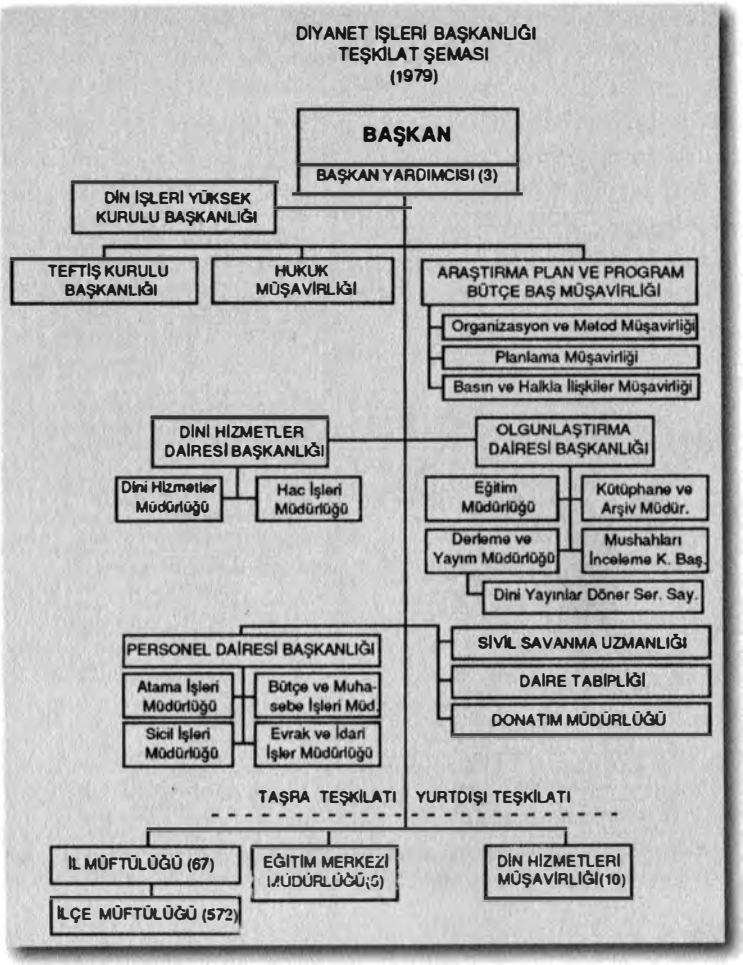

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1973-1976)
BAŞKAN
BAŞKAN YARDIMCISI (2)
DİN İŞLERİ YÜKSEK KURULU BAŞKANLIĞI
TEFTİŞ KURULU BAŞKANLIĞI
HUKUK MÜŞAVİRLİĞİ
ARAŞTIRMA PLAN VE PROGRAM BÜTÇE BAŞ MÜŞAVİRLİĞİ
Organizasyon ve Metod Müşavirliği
Planlama Müşavirliği
Program-Bütçe Müşavirliği
DİNİ HİZMETLER VE DİN GÖREVLİLERİNİ OLGUNLAŞTIRMA DAİRE BAŞKANLIĞI
Olgunlaştırma Müdürlüğü
Dış Hizmetler Müdürlüğü
Derleme ve Yayım Müdürlüğü
Mushafları İnceleme K. Baş.
Dini Yayınlar Döner Ser. Say.
DAİRE TABİPLİĞİ
DONATIM MÜDÜRLÜĞÜ
SİVİL SAVUNMA UZMANLIĞI
PERSONEL DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Özlük İşleri Müdürlüğü
Evrak ve İdari İşler Müdürlüğü
TAŞRA TEŞKİLATI
İL MÜFTÜLÜĞÜ (67)
İLÇE MÜFTÜLÜĞÜ (572)
EĞİTİM MERKEZİ MÜDÜRLÜĞÜ(3)

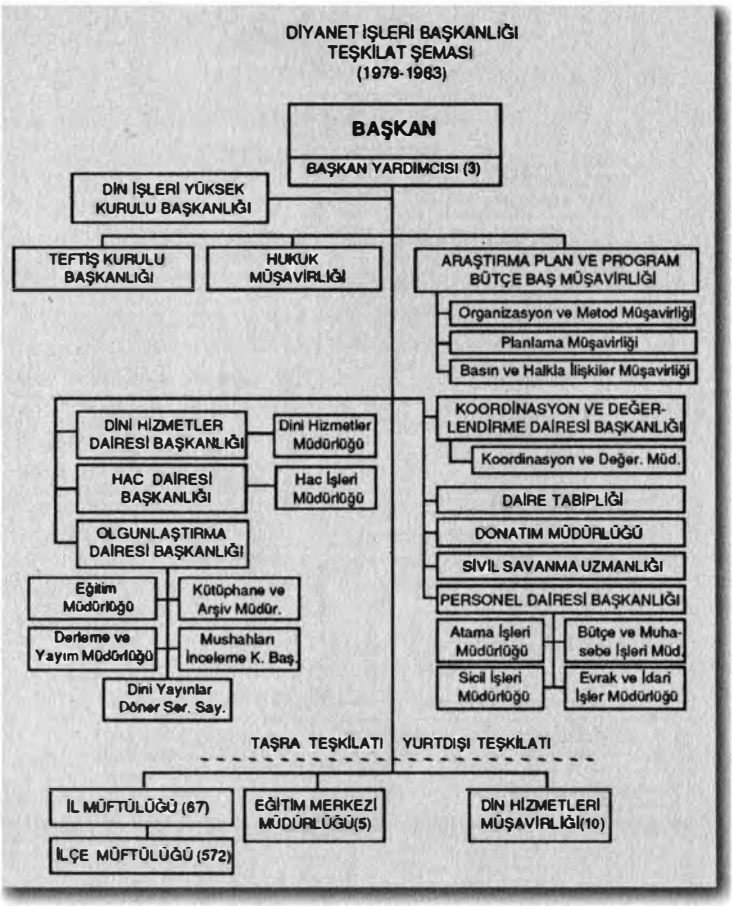

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1976)
BAŞKAN
BAŞKAN YARDIMCISI (2)
DİN İŞLERİ YÜKSEK KURULU BAŞKANLIĞI
TEFTİŞ KURULU BAŞKANLIĞI
HUKUK MÜŞAVİRLİĞİ
ARAŞTIRMA PLAN VE PROGRAM, BÜTÇE BAŞ MÜŞAVİRLİĞİ
Organizasyon ve Metod Müşavirliği
Program-Bütçe Müşavirliği
Planlama Müşavirliği
Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği
DİNİ HİZMETLER VE DİN GÖREVLİLERİNİ OLGUNLAŞTIRMA DAİRE BAŞKANLIĞI
Olgunlaştırma Müdürlüğü
Dış Hizmetler Müdürlüğü
Derleme ve Yayım Müdürlüğü
Mushafları İnceleme K. Baş.
Dini Yayınlar Döner Ser. Say.
DAİRE TABİPLİĞİ
DONATIM MÜDÜRLÜĞÜ
SİVİL SAVUNMA UZMANLIĞI
PERSONEL DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Özlük İşleri Müdürlüğü
Evrak ve İdari İşler Müdürlüğü
TAŞRA TEŞKİLATI
İL MÜFTÜLÜĞÜ (67)
İLÇE MÜFTÜLÜĞÜ (572)
EĞİTİM MERKEZİ MÜDÜRLÜĞÜ(3)

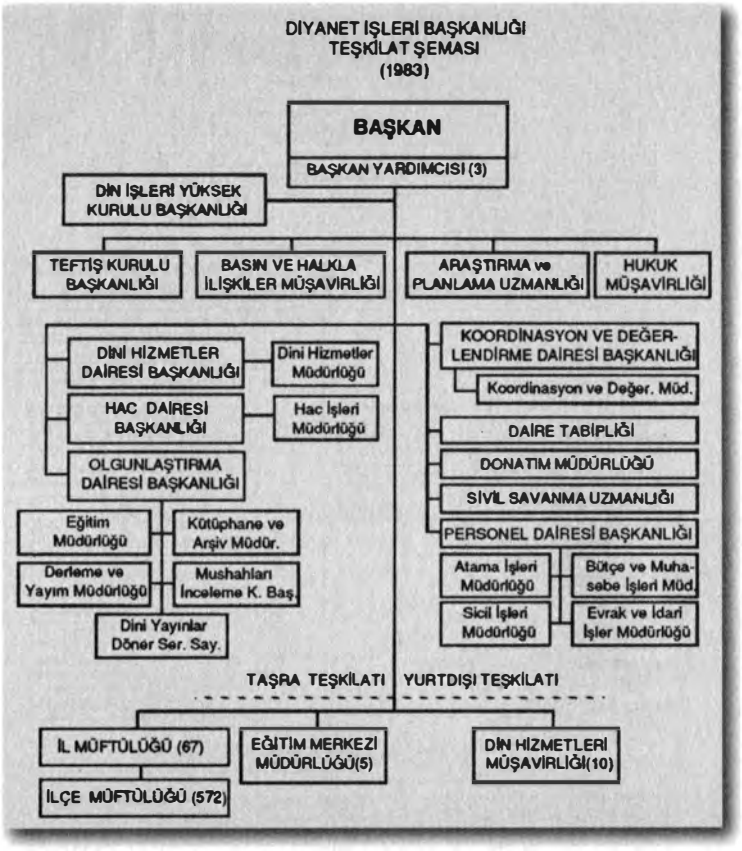

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1976-1977)
BAŞKAN
BAŞKAN YARDIMCISI (3)
DİN İŞLERİ YÜKSEK KURULU BAŞKANLIĞI
TEFTİŞ KURULU BAŞKANLIĞI
HUKUK MÜŞAVİRLİĞİ
ARAŞTIRMA PLAN VE PROGRAM BÜTÇE BAŞ MÜŞAVİRLİĞİ
Organizasyon ve Metod Müşavirliği
Program-Bütçe Müşavirliği
Planlama Müşavirliği
Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği
DİNİ HİZMETLER VE DİN GÖREVLİLERİNİ OLGUNLAŞTIRMA DAİRE BAŞKANLIĞI
Olgunlaştırma Müdürlüğü
Dış Hizmetler Müdürlüğü
Derleme ve Yayım Müdürlüğü
Hac İşleri Müdürlüğü
Mushafları İnceleme K. Baş.
Dini Yayınlar Döner Ser. Say.
DAİRE TABİPLİĞİ
DONATIM MÜDÜRLÜĞÜ
SİVİL SAVUNMA UZMANLIĞI
PERSONEL DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Özlük İşleri Müdürlüğü
Evrak ve İdari İşler Müdürlüğü
TAŞRA TEŞKİLATI
İL MÜFTÜLÜĞÜ (67)
İLÇE MÜFTÜLÜĞÜ (572)
EĞİTİM MERKEZİ MÜDÜRLÜĞÜ(3)

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1978)
BAŞKAN
BAŞKAN YARDIMCISI (3)
DİN İŞLERİ YÜKSEK KURULU BAŞKANLIĞI
TEFTİŞ KURULU BAŞKANLIĞI
HUKUK MÜŞAVİRLİĞİ
ARAŞTIRMA PLAN VE PROGRAM BÜTÇE BAŞ MÜŞAVİRLİĞİ
Organizasyon ve Metod Müşavirliği
Program-Bütçe Müşavirliği
Planlama Müşavirliği
Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği
DİNİ HİZMETLER DAİRESİ BAŞKANLIĞI
OLGUNLAŞTIRMA DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Eğitim Müdürlüğü
Kütüphane ve Arşiv Müdür.
Derleme ve Yayım Müdürlüğü
Mushafları İnceleme K. Baş.
Dini Yayınlar Döner Ser. Say.
Dini Hizmetler Müdürlüğü
Hac İşleri Müdürlüğü
KOORDİNASYON VE DEĞERLENDİRME DAİRESİ BAŞKANLIĞI
DAİRE TABİPLİĞİ
DONATIM MÜDÜRLÜĞÜ
SİVİL SAVUNMA UZMANLIĞI
PERSONEL DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Atama İşleri Müdürlüğü
Bütçe ve Muhasebe İşleri Müd.
Sicil İşleri Müdürlüğü
Evrak ve İdari İşler Müdürlüğü
TAŞRA TEŞKİLATI
YURTDIŞI TEŞKİLATI
İL MÜFTÜLÜĞÜ (67)
İLÇE MÜFTÜLÜĞÜ (572)
EĞİTİM MERKEZİ MÜDÜRLÜĞÜ(5)
DİN HİZMETLERİ MÜŞAVİRLİĞİ(10)

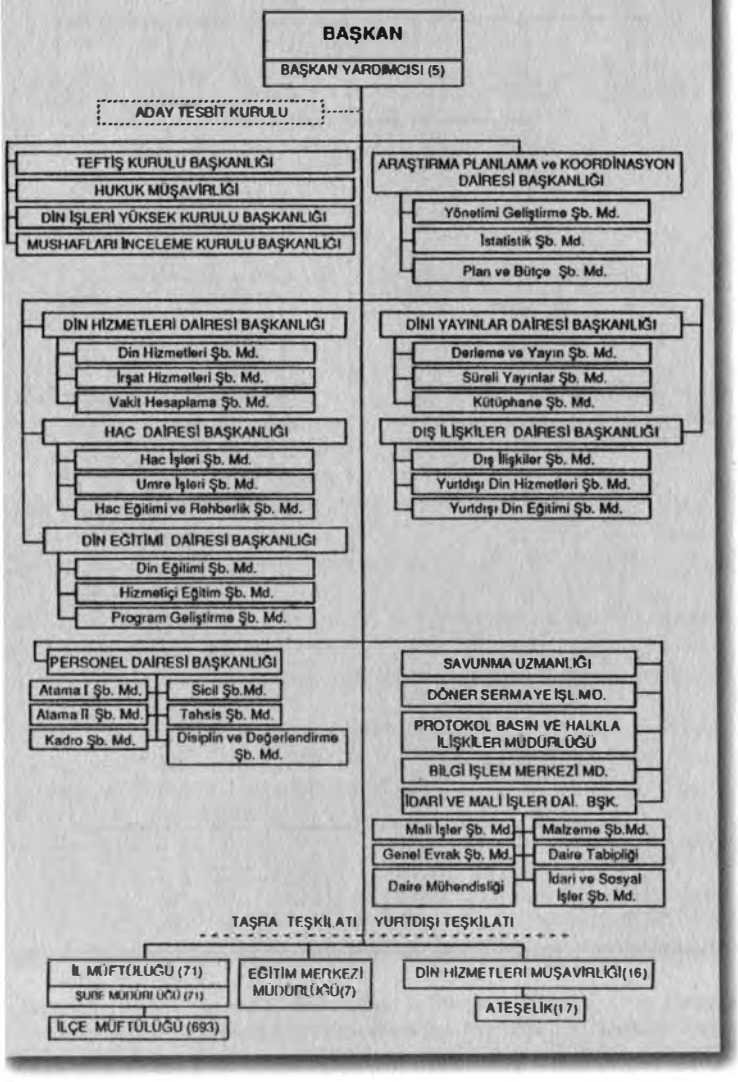

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1979)
BAŞKAN
BAŞKAN YARDIMCISI (3)
DİN İŞLERİ YÜKSEK KURULU BAŞKANLIĞI
TEFTİŞ KURULU BAŞKANLIĞI
HUKUK MÜŞAVİRLİĞİ
ARAŞTIRMA PLAN VE PROGRAM BÜTÇE BAŞ MÜŞAVİRLİĞİ
Organizasyon ve Metod Müşavirliği
Program-Bütçe Müşavirliği
Planlama Müşavirliği
Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği
DİNİ HİZMETLER DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Dini Hizmetler Müdürlüğü
HAC DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Hac İşleri Müdürlüğü
OLGUNLAŞTIRMA DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Eğitim Müdürlüğü
Kütüphane ve Arşiv Müdür.
Derleme ve Yayım Müdürlüğü
Mushafları İnceleme K. Baş.
Dini Yayınlar Döner Ser. Say.
KOORDİNASYON VE DEĞERLENDİRME DAİRESİ BAŞKANLIĞI
DAİRE TABİPLİĞİ
DONATIM MÜDÜRLÜĞÜ
SİVİL SAVUNMA UZMANLIĞI
PERSONEL DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Atama İşleri Müdürlüğü
Bütçe ve Muhasebe İşleri Müd.
Sicil İşleri Müdürlüğü
Evrak ve İdari İşler Müdürlüğü
TAŞRA TEŞKİLATI
YURTDIŞI TEŞKİLATI
İL MÜFTÜLÜĞÜ (67)
İLÇE MÜFTÜLÜĞÜ (572)
EĞİTİM MERKEZİ MÜDÜRLÜĞÜ (5)
DİN HİZMETLERİ MÜŞAVİRLİĞİ (10)

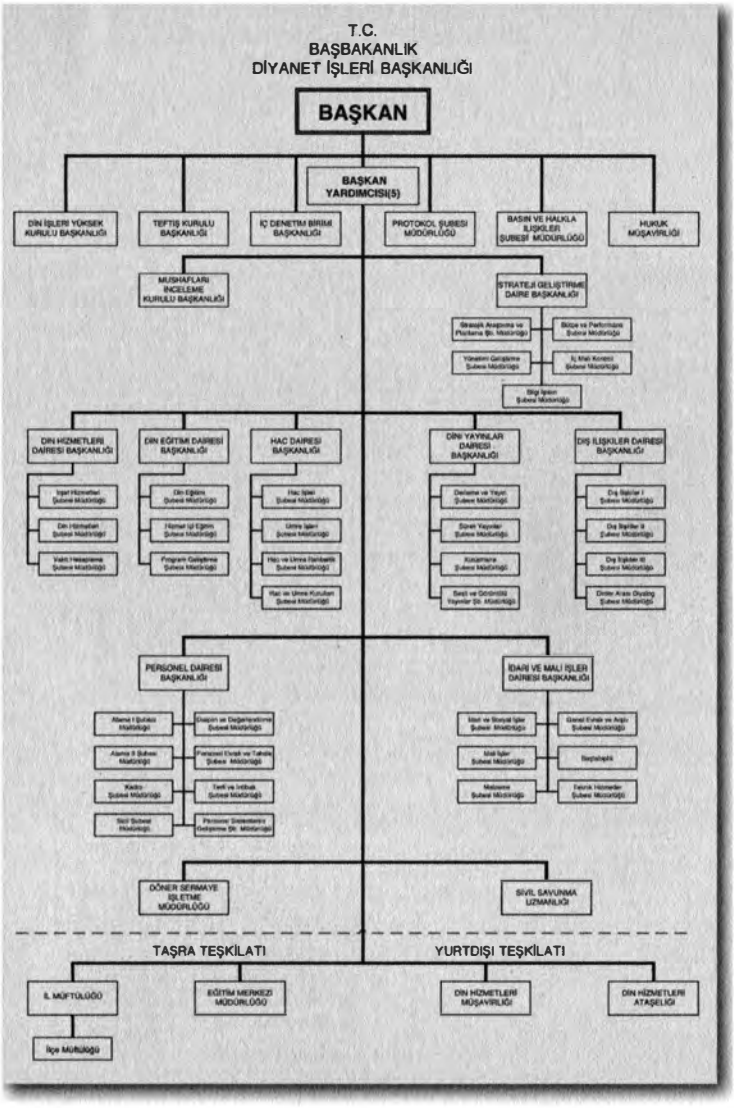

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1979)
BAŞKAN
BAŞKAN YARDIMCISI (3)
DİN İŞLERİ YÜKSEK KURULU BAŞKANLIĞI
TEFTİŞ KURULU BAŞKANLIĞI
HUKUK MÜŞAVİRLİĞİ
ARAŞTIRMA PLAN VE PROGRAM BÜTÇE BAŞ MÜŞAVİRLİĞİ
Organizasyon ve Metod Müşavirliği
Planlama Müşavirliği
Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği
DİNİ HİZMETLER DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Dini Hizmetler Müdürlüğü
Hac İşleri Müdürlüğü
OLGUNLAŞTIRMA DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Eğitim Müdürlüğü
Kütüphane ve Arşiv Müdür.
Derleme ve Yayım Müdürlüğü
Mushahları İnceleme K. Baş.
Dini Yayınlar Döner Ser. Say.
PERSONEL DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Atama İşleri Müdürlüğü
Bütçe ve Muhasebe İşleri Müd.
Sicil İşleri Müdürlüğü
Evrak ve İdari İşler Müdürlüğü
SİVİL SAVANMA UZMANLIĞI
DAİRE TABİPLİĞİ
DONATIM MÜDÜRLÜĞÜ
TAŞRA TEŞKİLATI
YURTDIŞI TEŞKİLATI
İL MÜFTÜLÜĞÜ (67)
İLÇE MÜFTÜLÜĞÜ (572)
EĞİTİM MERKEZİ MÜDÜRLÜĞÜ (5)
DİN HİZMETLERİ MÜŞAVİRLİĞİ (10)

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1979-1983)
BAŞKAN
BAŞKAN YARDIMCISI (3)
DİN İŞLERİ YÜKSEK KURULU BAŞKANLIĞI
TEFTİŞ KURULU BAŞKANLIĞI
HUKUK MÜŞAVİRLİĞİ
ARAŞTIRMA PLAN VE PROGRAM BÜTÇE BAŞ MÜŞAVİRLİĞİ
Organizasyon ve Metod Müşavirliği
Planlama Müşavirliği
Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği
DİNİ HİZMETLER DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Dini Hizmetler Müdürlüğü
HAC DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Hac İşleri Müdürlüğü
OLGUNLAŞTIRMA DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Eğitim Müdürlüğü
Kütüphane ve Arşiv Müdür.
Derleme ve Yayım Müdürlüğü
Mushahları İnceleme K. Baş.
Dini Yayınlar Döner Ser. Say.
KOORDİNASYON VE DEĞERLENDİRME DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Koordinasyon ve Değer. Müd.
DAİRE TABİPLİĞİ
DONATIM MÜDÜRLÜĞÜ
SİVİL SAVANMA UZMANLIĞI
PERSONEL DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Atama İşleri Müdürlüğü
Bütçe ve Muhasebe İşleri Müd.
Sicil İşleri Müdürlüğü
Evrak ve İdari İşler Müdürlüğü
TAŞRA TEŞKİLATI
YURTDIŞI TEŞKİLATI
İL MÜFTÜLÜĞÜ (67)
İLÇE MÜFTÜLÜĞÜ (572)
EĞİTİM MERKEZİ MÜDÜRLÜĞÜ(5)
DİN HİZMETLERİ MÜŞAVİRLİĞİ(10)

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1983)
BAŞKAN
BAŞKAN YARDIMCISI (3)
DİN İŞLERİ YÜKSEK KURULU BAŞKANLIĞI
TEFTİŞ KURULU BAŞKANLIĞI
BASIN VE HALKLA İLİŞKİLER MÜŞAVİRLİĞİ
ARAŞTIRMA ve PLANLAMA UZMANLIĞI
HUKUK MÜŞAVİRLİĞİ
DİNİ HİZMETLER DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Dini Hizmetler Müdürlüğü
HAC DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Hac İşleri Müdürlüğü
OLGUNLAŞTIRMA DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Eğitim Müdürlüğü
Kütüphane ve Arşiv Müdür.
Derleme ve Yayım Müdürlüğü
Mushafları İnceleme K. Baş.
Dini Yayınlar Döner Ser. Say.
KOORDİNASYON VE DEĞERLENDİRME DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Koordinasyon ve Değer. Müd.
DAİRE TABİPLİĞİ
DONATIM MÜDÜRLÜĞÜ
SİVİL SAVUNMA UZMANLIĞI
PERSONEL DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Atama İşleri Müdürlüğü
Bütçe ve Muhasebe İşleri Müd.
Sicil İşleri Müdürlüğü
Evrak ve İdari İşler Müdürlüğü
TAŞRA TEŞKİLATI
YURTDIŞI TEŞKİLATI
İL MÜFTÜLÜĞÜ (67)
İLÇE MÜFTÜLÜĞÜ (572)
EĞİTİM MERKEZİ MÜDÜRLÜĞÜ(5)
DİN HİZMETLERİ MÜŞAVİRLİĞİ(10)

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1989-1993)

T.C.
BAŞBAKANLIK
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
BAŞKAN
BAŞKAN YARDIMCISI(5)
DİN İŞLERİ YÜKSEK KURULU BAŞKANLIĞI
TEFTİŞ KURULU BAŞKANLIĞI
İÇ DENETİM BİRİMİ BAŞKANLIĞI
PROTOKOL ŞUBESİ MÜDÜRLÜĞÜ
BASIN VE HALKLA İLİŞKİLER ŞUBESİ MÜDÜRLÜĞÜ
HUKUK MÜŞAVİRLİĞİ
MUSHAFLARI İNCELEME KURULU BAŞKANLIĞI
STRATEJİ GELİŞTİRME DAİRE BAŞKANLIĞI
Stratejik Araştırma ve Planlama Şb. Müdürlüğü
Bütçe ve Performans Şubesi Müdürlüğü
Yönetimi Geliştirme Şubesi Müdürlüğü
İç Mali Kontrol Şubesi Müdürlüğü
Bilgi İşlem Şubesi Müdürlüğü
DİN HİZMETLERİ DAİRESİ BAŞKANLIĞI
İrşat Hizmetleri Şubesi Müdürlüğü
Din Hizmetleri Şubesi Müdürlüğü
Vakıf Hesaplama Şubesi Müdürlüğü
DİN EĞİTİMİ DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Din Eğitimi Şubesi Müdürlüğü
Hizmet içi Eğitim Şubesi Müdürlüğü
Program Geliştirme Şubesi Müdürlüğü
HAC DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Hac İşleri Şubesi Müdürlüğü
Umre İşleri Şubesi Müdürlüğü
Hac ve Umre Tanıtımı Şubesi Müdürlüğü
Hac ve Umre Kurulları Şubesi Müdürlüğü
DİNİ YAYINLAR DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Derleme ve Yayın Şubesi Müdürlüğü
Süreli Yayınlar Şubesi Müdürlüğü
Kütüphane Şubesi Müdürlüğü
Basılı ve Görsel Yayınlar Şb. Müdürlüğü
DIŞ İLİŞKİLER DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Dış İlişkiler I Şubesi Müdürlüğü
Dış İlişkiler II Şubesi Müdürlüğü
Dış İlişkiler III Şubesi Müdürlüğü
Dinler Arası Diyalog Şubesi Müdürlüğü
PERSONEL DAİRESİ BAŞKANLIĞI
Atama I Şubesi Müdürlüğü
Atama II Şubesi Müdürlüğü
Kadro Şubesi Müdürlüğü
Sicil Şubesi Müdürlüğü
Disiplin ve Değerlendirme Şubesi Müdürlüğü
Personel Özlük ve Tahsis Şubesi Müdürlüğü
Terfi ve İntibak Şubesi Müdürlüğü
Personel Sistemlerini Geliştirme Şb. Müdürlüğü
İDARİ VE MALİ İŞLER DAİRESİ BAŞKANLIĞI
İdari ve Sosyal İşler Şubesi Müdürlüğü
Mali İşler Şubesi Müdürlüğü
Muhasebe Şubesi Müdürlüğü
Genel Evrak ve Arşiv Şubesi Müdürlüğü
Satınalma
Fenni Hizmetler Şubesi Müdürlüğü
DÖNER SERMAYE İŞLETME MÜDÜRLÜĞÜ
SİVİL SAVUNMA UZMANLIĞI
TAŞRA TEŞKİLATI
YURTDIŞI TEŞKİLATI
İL MÜFTÜLÜĞÜ
İlçe Müftülüğü
EĞİTİM MERKEZİ MÜDÜRLÜĞÜ
DİN HİZMETLERİ MÜŞAVİRLİĞİ
DİN HİZMETLERİ ATAŞELİĞİ

KAYNAKÇA

Abadan, Nermin. *Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1966.

Abadan-Unat, Nermin-Yücekök, Ahmet N. "Religious Pluralism in Turkey", *Milletlerarası Münasibetler Türk Yıllığı*, 10 (1969-1970), 24-29.

Ada, İhsan. "Anayasa'da Laiklik", *Laiklik I*, Milli Tesanüt Birliği Yayını, İstanbul 1954, 93-96.

Adıvar, Halide Edip. "Dictatorship and Reforms in Turkey", *The Yale Review*, Güz 1929, 27-45.

Ahdar, Rex-Leigh, Ian. *Religious Freedom in the Liberal State*, Oxford University Press, Oxford – New York 2005.

Ahmad, Feroz. "Politics and Islam in Modern Turkey", *Middle Eastern Studies*, 27 (Ocak 1991) 1, 3-21.

Ahmad, Feroz. *Turkey: The Quest for Identity*, Oneworld Publications, Oxford 2003.

Akan, Murat. "Contextualizing Multiculturalism", *Studies in Comparative International Development*, 38 (Yaz 2003) 2, 57-75.

Akdoğan, Yalçın. "Adalet ve Kalkınma Partisi", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 620-631.

Akgün, Birol-Çalış, Şaban H. "Tanrı Dağı Kadar Türk, Hıra Dağı Kadar Müslüman: Türk Milliyetçiliğinin Terkibinde İslami Doz", Tanıl Bora (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, 584-600.

Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri I. Kitap: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri*, Fey Vakfı Yay., Istanbul 1990.

Akgündüz, Ahmet. "Osmanlı hukukunda Şer'i Hukuk-Örfi Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri", *İslami Araştırmalar*, 12 (1999) 2, 117-122.

Akgündüz, Murat. *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık*, Beyan, İstanbul 2002.

Aksay, Hasan. *Egemen Halkın Siyasetnamesi* (4 cilt), Etkin Kitaplar, İstanbul 2005.

Aktay, Yasin. *Türk Dininin Sosyolojik İmkanı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

Aktay, Yasin. "Sunuş" Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 13-25.

Akural, Sabri M., "Kemalist Views on Social Change", J.M. Landau (ed.), *Atatürk and the Modernization of Turkey*, Westview Press, Boulder 1984, 125-152.

Albayrak, Sadık. *Türkiye'de Din Kavgası*, Sebil Matbaacılık ve Ticaret, İstanbul 1975 (2. baskı).

Albayrak, Sadık. *Türk Siyasi Hayatında MSP Olayı*, Araştırma Yayınları, İstanbul 1989.

Albayrak, Sadık, *Türkiye'de İslâmcılık-Batıcılık Mücadelesi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990.

Algar, Hamid. *Nakşibendilik*, İnsan Yayınları, İstanbul 2007.

Alpay, Şahin. "2020 Yılında Türkiye" (dizi-röportaj), *Cumhuriyet*, 26 Mart-13 Nisan 1991, 14.

Alperen, Abdullah. *Türkiye'de İslam ve Modernleşme*, Karahan Kitabevi, Adana 2003.

Altun, Fahrettin. "M. Şemseddin Günaltay", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 160-173.

Anderson, Perry. "Kemalism", *London Review of Books*, 30 (11 Eylül 2008) 17, 3-12.

An-na'im, Abdullahi Ahmed. *Toward an Islamic Reformation: Civil Liberties, Human Rights, and International Law*, Syracuse University Press, Syracuse, New York 1990.

An-na'im, Abdullahi Ahmed. "İslâmiyet'te Reform" (çeviren: Tahir Balkan), *NPQ Türkiye*, 1 (Yaz 1991) 1, 56-60.

An-na'im, Abdullahi Ahmed. *Human Rights in Cross Cultural Perspectives: A Quest for Consensus*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1992.

An-Naim, Abdullahi Ahmed. *Islam and the Secular State*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts – Londra 2008.

Arlı, Alim. *Oryantalizm-Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, Küre Yayınları, İstanbul 2004.

Arslan, Zühtü. "Başörtüsü, AK Parti ve Laiklik", *SETA Analiz*, 2 (Ocak 2009), 1-26.

Arslanpay, Nail. *(1924-1973) Diyanet İşleri Başkanlığı (Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerinin Tanıtılması)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1973.

Asad, Talal. *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*, Stanford University Press, Stanford, California 2003. (Asad, Talal. *Sekülerliğin Biçimleri: Hıristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik* çev. Ferit Burak Aydar, Metis Yayınları, İstanbul 2007.)

Asad, Talal. "Responses", David Scott – Charles Hirschkind (ed.), *Powers of the Secular Modern: Talal Asad and his Interlocutors*, Stanford University Press, Stanford, California 2006, 206-241.

Atacan, Fulya. *Sosyal Değişme ve Tarikat: Cerrahiler*, Hil Yayın, İstanbul 1990.

Atacan, Fulya. "A Portrait of a Naqshbandi Sheikh in Modern Turkey", Elizabeth Özdalga (ed.), *Naqshbandis in Western and Central Asia: Change and* Continuity, Swedish Research Institute in Istanbul Transactions, Istanbul 1999, 147-157

Atacan, Fulya. "Explaining Religious Politics at the Crossroad: AKP-SP", Ali Çarkoğlu ve Barry Rubin (ed.) *Religion and Politics in Turkey*, Routledge, Londra and New York 2006, 45-57.

Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk*, Devlet Matbaası, Istanbul, 1934.

Atatürk, Mustafa Kemal. *Söylev ve Demeçler (TBMM ve CHP Kurultayı'nda): 1919-1938*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, c.I, Istanbul 1945.

Atchley, J. Heath. *Encountering the Secular: Philosophical Endeavors in Religion and Culture*, University of Virginia Press, Charlottesville and Londra 2009.

Ateşoğlu, Mehmet. *Diyanet İşleri Başkanı İbrahim Elmalı Olayı Dolayısıyla AP Kayseri Milletvekili Ateşoğlu'nun Devlet Bakanlığına Verdiği Muhtıra*, Aksiseda Matbaası, Istanbul (tarihsiz).

Ayata, Sencer. "Patronage, party, and state: The politization of Islam in Turkey", *Middle East* Journal, 50 (Kış 1996) 1, 40-56.

Aydın, Erdoğan. *İslamcılık ve Din Politikaları*, Kırmızı Yayınları, Istanbul 2006.

Aydın, Mustafa. "Süleymancılık", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, Istanbul 2004, 308-322.

Aytürk, Nihat - Çelik, Yaşar - Şahinarslan, Enver. *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi (1924-1987)*, T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı APK Dairesi Başkanlığı Yayını, Ankara 1987.

Azrak, Ülkü. "Anayasa Mahkemesi İptal Kararlarının Geriye Yürümezliği", *Anayasa Yargısı* (Anayasa Mahkemesi'nin 22. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiri ve Yorumlar), Ankara 1984, 149-168.

Azrak, Ali Ülkü. "Dünden Bugüne Yönetim", *Fransız Devrimi ve Türkiye'nin Çağdaşlaşması* (çoğaltılmış konuşma), İstanbul Mülkiyeliler Birliği, 22 Nisan 1989.

Bal, Necdet. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Yaygın Din Eğitimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na Bağlı Kur'an Kursları* (yayınlanmamış yüksk lsans tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1985.

Bal, Hüseyin. *Sosyolojik Açıdan Alevi-Sünni Farklılaşması ve Bütünleşmesi*, Ant Yayınları, Istanbul 1997.

Balcı, Bayram, *Orta Asya'da İslam Misyonerleri: Fettullah Gülen Okulları*, çev. Ali Berktay, İletişim Yayınları, Istanbul 2005.

Baloğlu, Zekai. *Türkiye'de Eğitim Sorunlar ve Değiştirme Yapısal Uyum Önerileri*, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği Yayını, Istanbul 1990.

Balta, Tahsin Bekir. *İdare Hukuku I Genel Konular*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1970/72.

Bardakoğlu, Ali. "'Moderate Perception of Islam' and the Turkish Model of the Diyanet: The President's Statement", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 24 (Ekim 2004) 2, 367-374.

Bardakoğlu, Ali. *Religion and Society: New Perspectives from Turkey*, Publications of Presidency of Religious Affairs, Ankara 2006.

Barkan, Ömer Lütfü, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müeseselerinin Şer'iliği Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XI (1945) 3-4, 203-224.

Başer, Said. *Yahya Kemal'de Türk Müslümanlığı: Yahya Kemal'e göre Türk Kimliği ve görüşlerinin kamuoyundaki yansımaları*, Seyran, İstanbul 1998.

Başgil, Ali Fuat. *Esas Teşkilât Hukuku I. cilt: Türkiye'nin Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri*, İstanbul 1960.

Başgil, Ali Fuat. *İlmin Işığında Günün Meseleleri* (der. Ali Hatiboğlu-İsmail Dayı), Yağmur Yayınları, İstanbul 1960.

Başgil, Ali Fuat, *Din ve Laiklik*, Kubbealtı, İstanbul 1942/2007 (9. baskı).

Baubérot, Jean (ed.). *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik* çev. Fazlı Arabacı, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003.

Bayramoğlu, Ali. *"Çağdaşlık Hurafe Kaldırmaz": Demokratikleşme Sürecinde Dindar ve Laikler*, TESEV Yayınları, İstanbul 2006.

Bayramoğlu, Ali. *28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

Benli Altunışık, Meliha-Tür, Özlem. *Turkey: Challenges of Continuity and Change*, RoutledgeCurzon, Londra-New York 2005.

Berger, Peter L. *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*, Doubleday, Garden City, New York 1967 .

Berger, Peter L. "The Desecularization of the World: A Global Overview", Peter L. Berger (ed.), *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*, Ethics and Public Policy Center, Washington, D.C. 1999, 1-18.

Berkes, Niyazi. *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yayıncılık, İstanbul 1984.

Berktay, Halil. "1978-2008 Üzerine Notlar: Cumhuriyetin Demokrasi, Türkiye'nin Avrupalılık Mücadelesi", *Taraf* (yazı dizisi), 30 Eylül – 7 Ekim 2008.

Bilimer, Vehbi. *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında Mütalâa*, Sönmez Neşriyat ve Matbaacılık A.Ş. Matbaası, İstanbul 1963.

Bilir, Ünal. "'Turkey-Islam': Recipe for Success or Hindrance to the Integration of the Turkish Diaspora Community in Germany?", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 24 (Ekim 2004) 2, 259-283.

Boratav, Korkut. "Diyanet İşleri Başkanı ile...", *Cumhuriyet*, 10 Ocak 1990, 2.

Bottoni, Rossella. "The Origins of Secularism (Laiklik) in Turkey", *The Ecclesiastical Law Journal*, 9 (2007), 175-186.

Bowen, John R. *Why the French Don't Like Heasscarves?: Islam, the State, and Public Space*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2007.

Bozkurt, Mahmut Esat. *Atatürk İhtilali*, İstanbul Üniversitesi Yayınları İnkılap Enstitüsü, İstanbul 1940.

Bozkurt, Fuat. "Aleviliğin Yeniden Yapılanma Sürecinde Toplum-Devlet İlişkisi", T. Olsson-E. Özdalga-C. Raudvere (ed.), *Alevi Kimliği* çev. Bilge Kurt Torun-Hayati Torun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999/2003 (2. baskı), 104-114.

Bradney, Anthony. *Law and Faith in a Sceptical Age*, Routlege-Cavendish, Oxon & New York 2009.

Bruce, Steve. "Secularisation and politics", Jeffrey Haynes (ed.), *Routledge Handbook of Religion and Politics*, Routledge, Londra ve New York 2009, 145-158.

Bulaç, Ali. *Islâm Dünyasında Düşünce Sorunları*, İnsan Yayınları, İstanbul 1985 (2. baskı).

Bulaç, Ali. *Gündemdeki Konular*, Akabe Yayınları, İstanbul 1998.

Bulaç, Ali. "İslam'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 48-67.

Bulut, Mehmet. "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yayın Faaliyetleri", *İslamiyat*, IV (2001) 1, 61-72.

Casanova, José. *Public Religions in the Modern World*, The University of Chicago Press, Chicago-Londra 1994.

Casanova, José. "Catholic and Muslim Politics in Comparative Perspective", *Taiwan Journal of Democracy*, 1 (2005) 2, 89-108.

Casanova, José. "Secularization Revisited: A Reply to Talal Asad", David Scott – Charles Hirschkind (ed.), *Powers of the Secular Modern: Talal Asad and his Interlocutors*, Stanford University Press, Stanford, California 2006, 12-30.

Cebeci, Suat. *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, 1996 Ankara.

Ceylan, Hasan Hüseyin. *Cumhuriyet Döneminde Din-Devlet İlişkileri: I*, Risale Yayınları, İstanbul 1989/1989 (2. baskı).

Chambers, Richard L. "The Civil Bureaucracy", Robert E. Ward & Dankwart A. Rustow (ed.), *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1964.

Cizre Sakallıoğlu, Ümit. "Parameters and Strategies of Islam-State Interactions in Republican Turkey", *International Journal of Middle East Studies*, 28 (1996) 231-251 (Bu makalenin Türkçe çevirisi İletişim Yayınları tarafından 1999'da yayınlanan *Muktedirlerin Siyaseti: Merkez Sağ-Ordu-İslamcılık* başlıklı kitapta yer almaktadır)

Cizre, Ümit. *Secular and Islamic politics in Turkey: The Making of the Justice and Development Party*, Routledge, Londra and New York 2008.

Cohen, Sam. "Turkey's new compulsory regilious education provokes heated debate", *Christian Science Monitor*, 22 Eylül 1981, 14.

Cowell, Alan. "A Scandal Rubs Nation's Raw Nerves", *The New York Times*, 28 Mart 1987, 4L.

Cumhuriyet Halk Partisi. *Yedinci Kurultay Tutanağı*, Ulus Basımevi, Ankara 1948.

Çağlar, Bakır. "1982 Anayasa Sistemi Bir Devlet Krizinin Cevabıdır", *Teklif*, II (16 Kasım-15 Aralık 1989) 19, 24-27.

Çağlar, Bakır. "Anayasa Mahkemesi Kararlarında Demokrasi", *Anayasa Yargısı* (Anayasa Mahkemesi'nin 28. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Anayasa Yargısı Konulu Sempozyuma Sunulan Bildiriler) 7, Ankara 1990, 51-127.

Çağrıcı, Mustafa. "Kur'an Kursları", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.26, Ankara 2002.

Çakır, Ruşen. "Devlet İslam'ı istiyor", *Birikim*, 55 (Kasım 1993), 31-38.

Çakır, Ruşen. *Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak*, Metis Yayınları, İstanbul 1994.

Çakır, Ruşen-Çalmuk, Fehmi. *Recep Tayip Erdoğan: Bir Dönüşüm Öyküsü*, Metis Yayınları, İstanbul 2001.

Çakır, Ruşen-Bozan, İrfan. *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, TESEV Yayınları, İstanbul 2005.

Çarkoğlu, Ali-Toprak, Binnaz. *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, TESEV Yayınları, İstanbul 2006.

Çelebi, İlyas (ed.), *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.

Çetinsaya, Gökhan. "Türkiye'de laikleşme süreci: 'Zarf'a ya da 'mazruf'a bakmak", Birikim, 105-106 (Ocak-Şubat 1998), 107-111.

Çınar, Alev. *Modernity, Islam, and Secularism in Turkey*, University of Minnesota Pres, Minneapolis Londra 2005.

Çiğdem, Ahmet. *Taşra Epiği: "Türk" İdeolojileri ve İslamcılık*, Birikim Yayınları, İstanbul 2001.

Dağı, İhsan. *Kimlik, Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayırımında Refah Partisi Geleneği*, İmge Kitapevi, Ankara 1998.

Daver, Bülent. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Layiklik*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1955.

Daver, Bülent, "Laiklik, 1973", *Tahsin Bekir Balta'ya Armağan*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi - Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 1974, 41-47.

Davidson, Andrew. "Turkey, a 'Secular' State? The Challange of Description", Sibel Irzık-Güven Güzeldere (ed.), *Relocating the Fault Lines: Turkey beyond the East-West Divide* (The South Atlantic Quarterly 102:2/3 Bahar/Yaz 2003), 333-350.

Davidson, Andrew. *Secularism Revivalism in Turkey: A Hermeneutic Reconsideraton*, Yale University Press, New Haven-Londra 1998. *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik*, çev. Tuncay Birkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2002/2006 (2. baskı)).

Davidson, Roderic H. "Environmental and Foreign Contributions", *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1964.

Davutoğlu, Ahmet. "Philosophical and Institutional Dimensions of Secularisation" John. L. Esposito-Azzam Tamimi (ed.), *Islam and Secularism in the Middle East*, New York University Press, New York 2000, 170-208.

Debray, Régis, "Cumhuriyetçi misiniz, demokrat mı?" (çev. Cüneyt Akalın), *Cumhuriyet*, 11 Aralık 1989, 6.

Demerath III, N.J. "Religious Capital and Capital Religions: Cross-Cultural and Non-Legal Factors in the Seperation of Church and State", *Daedalus*, Yaz 1991, 21-40.

Demir, Ahmet İshak. (ed.), *Dini Otorite*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

Demir, Ömer. "'Anadolu Sermayesi' ya da 'İslamcı Sermaye'", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 870-886;

Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

Demirel, Yücel-Konur, Osman Zeki. *CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002.

Derbil, Süheyp. *İdare Hukuku (cilt: II İdari Faaliyet)*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara 1949.

Deringil, Selim. *Well-Protected Domains: Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, I.B. Tauris, Londra 1998.

Dilipak, Abdurrahman. *Menderes Dönemi*, Beyan Yayınları, Istanbul 1990.

Dilipak, Abdurrahman. *Bu Din Benim Dinim Değil ("Resmi Din" Öğretisine Eleştirel Bir Yaklaşım)*, İşaret-Fersat Ortak Yayınları, İstanbul 1990.

Diyanet İşleri Başkanlığı. *Hutbeler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1973.

Diyanet İşleri Başkanlığı. *Dini Bilgiler Ders Kitabı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1981.

Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hizmet ve Faaliyetler 2008*, (yayınevi, basım yeri ve yılı belirtilmemiş).

Dressler, Markus. "Debating Secularism in Turkey: Public/Private Distinctions, the Alevi Question, and the Headscarf", Elizabeth Shakman Hurd - Linell Cady (ed.), *Varieties of Secularism: Religion, Politics, and Pluralism in a Global Age*, 2009.

Dressler, Markus. "Making Religion Through Secularist Legal Discourse: The Case of the Turkish Alevis" Markus Dressler - Arvind P. Mandair (eds), *The Politics of Religion-Making*, 2009.

Duman, Doğan-Yorgancılar, Serkan. *Türkçülükten İslamcılığa Milli Türk Talebe Birliği*, Vadi Yayınları, Ankara 2008.

Dumont, Paul, "Türkiye'de İslâm Yenilik Öğesi mi?" (çev. Ayşen Gür), *Türkiye Sorunları*, Eylül 1986, 163-176.

Duran, Lütfi. *İdare Hukuku Meseleleri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Istanbul 1964 (2. baskı).

Duran, Lütfi. "Bizde Laiklik", *Cumhuriyet*, 8 Mart 1965.

Duran, Lütfi. "İdare Alanının Düzenlenmesinde Teşrii ve Tanzimi Tasarrufların Sınırları", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XXX (1965) 3-4, ayrı baskı.

Duran, Lütfi. *İdare Hukuku Ders Notları*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1982.

Duran, Lütfi. "Düzenleme Yetkisi Özerk Sayılabilir mi?", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, IV (1983) 1-3, 33-42.

Duran, Lütfi. "Kamusal Malların Ölçütü", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, yıl 5 (Aralık 1984), sayı 1-3, s. 35-48.

Duran, Lütfi. *Türkiye Yönetiminde Kargaşa*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1988.

Dursun, Davut. *Din Bürokrasisi: Yapısı, Konumu ve Gelişimi*, İşaret, Istanbul 1992

Eisenstadt, S.N. "The Kemalist Regime and Modernization: Some Comperative and Analytical Remarks" Jacob M. Landau (ed.), *Atatürk and the Modernization of Turkey* (ed.), Westiew Press, Boulder-Colorado 1984, 3-16.

Emrence, Cem. *90 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

Erbakan, Necmettin. *Üç Konferans*, Fetih Yayınevi, İstanbul 1974.

Erdil, Kemalettin. *İmam-Hatip Okulları ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İstihdam-İhtiyaç Sorunu*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1974.

Erdilek, Neşe. "Hükümetler ve Programları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi IV*, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, 967-1046.

Erkut, Celal. *İptal Davasının Konusunu Oluşturma Bakımından İdari İşlemin Kimliği*, Danıştay Yayınları, Ankara 1990.

Erman, Tahire-Göker, Emrah. "Alevi Politics in Contemporary Turkey", *Middle Eastern Studies*, 36 (2000) 4, 99-118.

Erman, Tahire-Erdemir, Aykan "Aleviler ve Topluma Eklemlenme Sorunsalı", Ayhan Kaya-Turgut Tarhanlı (ed.), *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları*, Tesev Yayınları, İstanbul 2005, 127-144.

Evren, Kenan. *Kenan Evren'in Anıları I*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1990.

(Fergan), Eşref Edip. "Allah'ın İnayetiyle Sebilürreşada Başlıyoruz", *Sebilürreşad*, 1 (Mayıs 1948) 1, 2-6.

(Fergan), Eşref Edip. "Demokrat Parti'nin Din Siyaseti Henüz Tamamiyle Aydınlanmış Değildir", *Sebilürreşad*, II (Ocak 1949) 27, 27-28.

(Fergan), Eşref Edip. "Günaltay'ın Başkanlığı ve Akisleri Programın Laiklik Kısmı Hakkında Mütalea", *Sebilürreşad*, II (Ocak 1949) 29, 57-62.

(Fergan), Eşref Edip. "Laik Devletin Laik Meclisinde Din Meseleleri Konuşulamaz", *Sebilürreşad*, II (Mart 1949) 33, 114-118.

Feyzioğlu, Turhan. "Secularism: Comerstone of the Turkish Revolution", Turhan Feyzioğlu (ed.), *Atatürk's Way*, A Cultural Publication of Otomarsan on the Occasion of the Centennial of Kemal Atatürk, İstanbul 1982, 183-252.

Frey, Frederick W. "Education", *Political Modernization in Japan and Turkey*, by R.E. Ward ve D.A. Rustow, Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1964.

Gazier, F.-Gentot, M.-Genevois, M. "1789 İlke ve Düşüncelerinin Anayasa Konseyi ve Conseil D'Etat Kararlarına Etkisi" (çev. Celal Erkut), *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi (İHİD)*, X (1989) 1-4.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. *Laiklik ve Atatürk'ün Laiklik Politikası*, Ankara 1980.

Georges-Gaulis, Berthe. *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği* çev. Cenap Yazansoy, Rado Yayınları, İstanbul 1981.

Georgeon, François. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri - Yusuf Akçura - (1876-1935)*, çev. Alev Er, Yurt Yayınları, Ankara 1986.

Gerber, Haim. *State, Society and Law in Islam*, State University of New York Press, Albany 1994.

Geyikdağı, Mehmet Yaşar. *Political Parties In Turkey The Role of Islam*, Praeger, New York 1984.

Gökaçtı, Mehmet Ali. *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Gökalp, Altan. "Aleviler", Stéphane Yerasimos (ed.), *Türkler: Doğu ve Batı, İslam ve Laiklik*, çev. Temel Keşoğlu, Doruk Yayımcılık, Ankara 2002, 113-126.

Göle, Nilüfer. *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, Metis Yayınları, İstanbul 1991/1992 (2. baskı).

Göle, Nilüfer. *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri*, Metis Yayınları, İstanbul 2000/2002 (2. baskı).

Göle, Nilüfer, *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, Metis Yayınları, İstanbul 2000.

Görmez, Mehmet. "Türk Hukuk Mevzuatında Dini Kurumları Yeri ve Uygulama",

in İlyas Çelebi (ed.), *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, 487-495.

Gözaydın, Işıtar. "Interactions Between Transnational Religious Alliances and Globalization: The Case Of Gülen Movement", Ninth Mediterranean Research Meeting, Mediterranean Programme of the Robert Schuman Centre for Advance Studies at the European University Institute, Florence and Montecatini Terme, 12-15 Mart 2008.

Gözaydın, Işıtar. "Diyanet and Politics", *The Muslim World* "Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı" özel sayı, 98, (Nisan/Temmuz 2008) 2-3, 216-227

Gözaydın, Işıtar. "Religion, Politics, and the Politics of Religion in Turkey", *in* Dietrich Jung – Catharina Raudvere, (ed.) Religion, Politics, and Turkey's EU Accession, Palgrave Macmillan, New York 2008, 159-176.

Gözaydın, Işıtar. "Türkiye'de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarına İnsan Hakları Merceğiyle Bir Bakış", Gürel Tüzün (ed.), *Ders Kitaplarında İnsan Hakları II: Tarama Sonuçları*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.

Gunn, T. Jeremy. "Religious Freedom and *Laicité*: A Comparison of the United States anf France", Brigham Young University Law Review, 2004 (Yaz) 2, 419-506.

Gülalp, Haldun. *Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal Islamın Temelleri*, Metis Yayınları, İstanbul 2003.

Gülalp, Haldun. "Sekülerleşme Kuramının Avrupa-Merkezciliği ve Demokrasi Sorunu", *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi/Near East University Journal of Social Sciences*, 1 Nisan 2008) 1, 115-136.

Gülan, Aydın. *Kamu Hizmeti ve Görülüş Usulleri* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1987.

Gümüş, Burak. "Alevi Hareketleri ve Değişen Alevilik Üzerine", in İsmail Engin – Havva Engin (ed.), *Alevilik*, Kitap Yayınevi, Istanbul 2005, 507-529.

Günay, Ünver-Ecer, A. Vehbi, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1999.

Günay, Ünver. "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Tarikatlar", *islamiyat: Türk(iye) Dindarlığı*, 5 (Ekim-Aralık 2002) 4, 141-162.

Güneri, Hasan. *Türk Medeni Kanunu Açısından Vakıfta Amaç Kavramı ve Amacına Göre Vakıf Türleri*, Sevinç Matbaası, Ankara 1976.

Güneş, Turan. *Türk Pozitif Hukukunda Yürütme Organının Düzenleyici İşlemleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1965.

Güran, Sait. *İfade Hürriyeti Üzerinde İdare'nin Yetkileri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1969.

Güran, Sait. "Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin Özerkliği Sorunu", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XXXVI (1971) 1-4, ayrı baskı.

Güran, Salt. "Yeni Bir Buluş: 'Askıdaki Memur' ", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, I (1980), 69-78.

Güran, Sait. "Memurların Sosyal Güvenliği", *İ.Ü. Hukuk Fakültesi İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Araştırma ve Uygulama Merkezi 1982 Konferansları*, Istanbul 1982, 115-118.

Güran, Sait. "Anayasa'nın 128 ve 129. Maddeleri Yönünden Kamu Görevlileri ile Bakanların Durumu", *Amme İdaresi Dergisi*, XVII (Eylül 1984) 3, 28-35.

Hassan, Ümit, *Osmanlı: Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeoloji'ye*, İletişim Yayınları, Istanbul 2001/2005 (5. baskı).

Hatemi, Hüseyin. "Önceki Hukukumuzda ve Türk Medeni Hukukunda Vakıf Kurumu'na İlişkin Bazı Sorunlar ve Düşünceler", *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 14 (1978), 69-91.

Hatemi, Hüseyin. *Batılılaşma*, Bir Yayıncılık, Istanbul 1987.

Hatemi, Hüseyin. "Gerçek Din Anlayışı ve Karşılaştığı Hücumlar", *İktisat Dergisi*, 310 (Aralık 1990), 9-11.

Haynes, Jeffrey. *An Introduction to International Relations and Religion*, Pearson Education.Limited, Harlow 2007.

Hendrick, Joshua D. "Transnational Religious Nationalism: Globalization, Muslim Networks, & The Turkish Movement of M. Fethullah Gülen", yayınlanmamış bildiri: A Different Approach to Debates on Political Islam – Micro-Level Studies International Conference, Ben Gurion University of the Negev, Israel, 2-4 Haziran 2008.

Heper, Metin. "Islam, Polity and Society in Turkey: A Middle Eastern Perspective", *The Middle East Journal*, 35 (Yaz 1981), 345-363.

Heper, Metin-Toktaş, Şule. "Islam, Modernity, and Democracy in Contemporary Turkey: The Case of Recep Tayip Erdoğan", *The Muslim World*, 93 (Nisan 2003) 2, 157-185.

Heper, Metin. *Türkiye Sözlüğü: Siyaset, Toplum ve Kültür*, Doğu Batı Yayınları, (basım yeri belli değil) 2006.

Heyd, Uriel, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26 (1983), 633-685.

Hollanda Kamu Politikaları Bilimsel Kurulu, (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid) *Avrupa Birliği, Türkiye ve İslam* (çev. Türkevi Research Center), "başlık" Yayın Grubu, İstanbul 2007.

Hurd, Elizabeth Shakman. *The Politics of Secularism in International Relations*, Princeton University Press, Princeton – Oxford 2008.

Huseyn, İmran, "Hilafet Sonrası İslam'ın Tarihsel Bir İncelemesi ve Yeni Bir İslami Düzen Arayışı: 1924-1969 Dönemi" (Crescent International: 16-30 Haziran 1988'den çev. M. Kürşad Atalar), *İktibas* (Haziran 1990), 32-34.

Işık, Ihsan. *"Bediüzzaman Said Nursi ve Nurculuk*, Ünlem Yayınları, İstanbul 1990.

Iba, Şeref. "Cumhurbaşkanınca Yayımlanması Kısmen veye Tamamen Uygun Bulunmayan Kanunların Meclise Geri Gönderilmesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52 (2003) 3, 299-316.

İslam Araştırmaları Merkezi (ISAM), *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi: Hukuki Yapı, Din Eğitimi, Din Hizmetleri/State and Religion in Europe: Legal System, Religious Education, Religious Affairs*, Istanbul 2006

İlal, Ersan. *Radyo Hürriyeti, Özerklik ve 1961 Anayasası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1972.

Imber, Colin, *Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1997.

İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600* çev. Norman Itzkowitz ve Colin Imber, Weidenfeld and Nicholson, Londra 1973.

İnalcık, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren, Istanbul 2000/2005 (2. baskı).

İnsel, Ahmet. *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, Birikim Yayınları, İstanbul 1990.

İnsel, Ahmet. "Kemalist 'laiklik' mi, çoğul toplum laikliği mi?", *Birikim*, 20 (Aralık 1990), 18-25.

İnsel, Ahmet. "Altın nesil, yeni muhafazakarlık ve Fethullah Gülen", *Birikim*, 99 (temmuz 1997), 67-76.

İnsel, Ahmet. "The AKP and Normalizing Democracy in Turkey", in Sibel Irzık-Güven Güzeldere (ed.), *Relocating the Fault Lines: Turkey beyond the East-West Divide* (The South Atlantic Quarterly 102:2/3, özel sayı Bahar/Yaz 2003), 293-308.

İstanbul Vaizleri, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında İstanbul Vaizlerinin Görüş ve Tenkitleri*, Ahmet Said Matbaası, İstanbul 1963.

İz, Mahir. *Yılların İzi*, Kitabevi, İstanbul 2003 (3. baskı).

Jaschke, Gotthard. *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972.

Jenkins, Gareth. *Political Islam in Turkey: Running West, Heading East?*, Palgrave Macmillan, New York & Hampshire 2008.

Jung, Dietrich-Raudvere, Catharina. "Turkey: European Dimensions and the Status of Islam", Dietrich Jung-Catharina Raudvere (ed.), Religion, Politics, and Turkey's EU Accession, Palgrave Macmillan, New York 2008, 3-16.

Jung, Dietrich. "'Secularism': A Key to Turkish Politics?", Dietrich Jung – Catharina Raudvere (ed.), *Religion, Politics, and Turkey's EU Accession*, Palgrave Macmillan, New York 2008, 117-137.

Kadıoğlu, Ayşe. *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi*, Metis Yayınları, İstanbul 1999.

Kahraman, Fatma Zeliha. *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yurt Dışı Din Hizmetleri: Danimarka Örneği* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007.

Kahraman, Hasan Bülent. *Türk Sağı ve AKP*, agorakitaplığı, İstanbul 2007.

Kandiyoti, Deniz & Saktanber, Ayşe. *Fragments of Culture: The Everyday of Modern Turkey*, I.B. Tauris, Londra-New York 2002.

Kaplan, Sam. "*Din-u Devlet* All Over Again? The Politics of Military Secularsim and Religious Militarism in Turkey Following the 1980 Coup", *International Journal of Middle East Studies*, 34 (2002), 113-127

Kara, İsmail. *Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Hurafe*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998.

Kara, İsmail. "Türkiye'de Din ve Modernleşme", Sabri Orman (ed.), *Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, 183-205.

Kara, İsmail. "Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar", İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 2003, 358-384.

Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam*, Dergah Yayınları, İstanbul Haziran 2008/Eylül 2008 (2. baskı).

Kara, Mustafa. *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergah Yayınları, İstanbul 1977/1999 (4. baskı).

Kara, Mustafa. Diyanet İşleri Başkanlığı Hizmet İçi Eğitim İhtisas Kurslarının Din

Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Uludağ Üniversitesi, Bursa 2006.

Karaman, Hayrettin, *Laik Düzende Dini Yaşamak 1*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005 (6. baskı).

Karaman, Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007 (5. baskı).

Karib, Zafer. *1975 Türkiye'sinde Niçin MSP?*, İhya Yayınları, İstanbul 1975.

Karpat, Kemal. *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System* Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1959.

Karpat, Kemal H. *The Transition of Turkey's Political Regime To a Multi-Parti System*, University Microfilms Inc., Ann Arbor-Michigan 1974.

Karpat, Kemal H. *The Politization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, New York 2001.

Kaya, Kamil. *Soyolojik Açıdan Türkiye'de Din-Devlet İlişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, (yayınevi yok/Birleşik Dağıtım), Isparta - İstanbul 1998.

Keyman, E. Fuat. "Modernity, Secularism and Islam: The Case of Turkey", *Theory, Culture & Society*, 24 (2007) 2, 215-234.

Kılıç, Ahmet Faruk. *Türkiye'de Din-Devlet İlişkilerinde Yönetici Seçkinlerin Rolü*, dem (Değerler Eğitim Merkezi), İstanbul 2005.

Kılıç Ali, *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Kıratlı, Metin. "1924 ve 1961 Anayasalarında İdarenin Kuruluşu (Bir Karşılaştırma)", *Türk İdare Dergisi*, 341 (1973), 10.

Kıray, Mübeccel. "Toplum Yapısı ve Laiklik", *Ord. Prof. Reşat Kaynar'a Armağan*, İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, İstanbul 1981, 107-128.

Kıray, Mübeccel. "Toplumsal Yapı Analizleri İçin Bir Çerçeve", *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, 11-19.

Kırboğa, Ali Rıza, *İmam Hatip Okulları Davası*, Milli Gazete Yayınları, İstanbul 1975.

Kırca, Coşkun. "Türkiye Laik Değilmiş!", *Milliyet*, 10 Aralık 1989, 11.

Koçak, Cemil. "Türk Milliyetçiliğinin İslamla Buluşması: Büyük Doğu", Tanıl Bora (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, 601-613.

Koçan, Gürcan-Öncü, Ahmet. "Citizen Alevi in Turkey: Beyond Confirmation and Denial", *Journal of Historical Sociology*, 17 (2004) 4, 464-489.

Kolakowski, Leszek. "İnsan Yalnız Aklıyla Yaşamaz" (çeviren: Şahin Alpay), *NPQ Türkiye*, 1 (Yaz 1991) 1, 20-27.

Koyuncu Lorasdağı, Berrin. "Globalization, Modernization, and Democratization in Turkey: The Fethullah Gülen Movement", E. Fuat Keyman (ed.), *Remaking Turkey: Globalization, Alternative Modernities, and Democracy*, Lexington Books, Lanham – Boulder– New York – Toronto – Plymouth, U.K. 2007, 153-177

Kömeçoğlu, Uğur. "Kutsal ile Kamusal: Fethullah Gülen Cemaat Hareketi" Nilüfer Göle (ed.), *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri*, Metis Yayınları, İstanbul 2000, 148-194.

Kramer, Heinz. *A Changing Turkey: The Challange to Europe and the United States*, Brookings Institution Pres, Washington, D.C. 2000.

Kubalı, Hüseyin Nail, *Türk Devrim Tarih Dersleri 1. Kitap: Temel Bilgiler*, Kutulmuş Matbaası, İstanbul 1973.

Kuru, Ahmet T. "Passive and Assertive Secularism: Historical Conditions, Ideological Struggles, and State policies toward Religion", *World Politics*, 59 (Haziran 2007) 4, 568-594

Kuru, Ahmet T. "Secularism, State Policies, and Muslims in Europe: Analyzing French Exceptionalism", *Comparative Politics*, 41 (Kasım 2008) 1, 1-19.

Kutlu, Sönmez. "Alevilik-Bektaşiliğin Diyanette Temsili Problemi", *İslamiyat*, IV (2001) 1, 21-40.

Kutlu, Sönmez. "The Presidency of Religious Affairs' Relationship with Religious Groups (Sects/Sufi Orders) in Turkey", *The Muslim World* "Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı" özel sayı, 98, (april/july 2008) 2-3, 249-263.

Kuzu, Burhan. *Türk Anayasa Hakkında Kanun Hükmünde Kararnameler*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1985.

Küçük, Hülya, *Kurtuluş Savaşında Bektaşiler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.

Landman, Nico. "Sustaining Turkish-Islamic Loyalties: The *Diyanet* in Western Europe", Hugh Poulton - Suha Taji-Farouki, *Muslim Identity and the Balkan State*, Hurst & Company, Londra 1997, 214-231.

Lewis, Bernard, "Islamic Revival in Turkey", *International Affairs*, Ocak 1952, 38-48.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, New York 1979.

Little, David-Kelsay, John-Sachedina-Abdulaziz. A., *Human Rights and the Conflict of Cultures: Western and Islamic Perspectives on Religious Liberty*, South Carolina University Press, Columbia-South Carolina 1988.

Luckmann, Thomas. *The Invisible Religion*, Macmillan, New York 1967.

Madan, T.N. "Secularism in Its Place", *The Journal of Asian Studies*, XLVI (Kısım 1987) 4, 747-759.

Mango, Andrew. "The Multiple Crisis in Turkey", *Asian Affairs*, c.X, II (Haziran 1979), 125-131.

Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1969.

Mardin, Şerif. "Center-Periphery Relations: A Key To Turkish Politics?", Engin D. Akarlı-Gabriel Ben-Dor (ed.), *Political Participation in Turkey*, Boğaziçi University Publications, İstanbul 1975, 7-32 .

Mardin, Şerif. "İslâmcılık", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.VII, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, 1936-1940.

Mardin, Şerif. "2000'e Doğru Kültür ve Din" (çeviren: Gülşat Aygen Tosun), *Türkiye Günlüğü*, 13 (Kış 1990), 4-12.

Mardin, Şerif. "Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı", Richard Tapper (ed.), *Çağdaş Türkiye'de İslam: Din, Siyaset, Edebiyat ve Laik Devlet*, çev. Özden Arıkan, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1993, 71-98

Mardin, Şerif. "Some Notes on Normative Conflicts in Turkey", *in* Peter L. Berger (ed.) *The Limits of Social Cohesion: Conflict & Mediation in Pluralist Societies*, Westview Press, Boulder-Colorado and Oxford 1998.

Mardin, Şerif. "Turkish Islamic Exceptionalism Yesterday and Today: Continu-

ity, Rupture and Reconstruction in Operational Codes", Ali Çarkoğlu & Barry Rubin (ed.) *Religion and Politics in Turkey*, Routledge, Londra and New York 2006, 3-23.

Merkezi Hükümet Teşkilâtı Araştırma Projesi (MEHTAP), Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, Ankara 1963.

Mert, Hamdi. *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türkiye'nin Manevi Hayatındaki Yeri Resmi Statü ve Fonksiyonu* (çoğaltılmış tebliğ), Ankara 8-10 Nisan 1988.

Mert, Nuray. *Hep Muhalif Olmak*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

Mert, Nuray. "Cumhuriyet Türkiyesi'nde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu", Ahmet İnsel (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 2: Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, 197-209.

Mert, Nuray. "Muhafazakarlık ve Laiklik", Ahmet Çiğdem (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 5: Muhafazakarlık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, 314-345.

Mumcu, Uğur. *Rabıta*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1987 (2. baskı).

Navaro-Yashin, Yael. *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*, Princeton University Press, Princeton-Oxford 2002.

Nomer, Kemaleddin. *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun Tasarısına Dair Düşünceler*, Çeltüt Matbaacılık Koll. Şti, İstanbul (tarih yok).

Norris, Pippa-Inglehart, Ronald. *Sacred and Secular: Religion and Politics Worlwide*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.

Ocak, Ahmet Yaşar. "Türk Müslümanlığı: Çözüm Bekleyen Tarihsel ve Aktüel bir Kimlik Problemi", *Türkiye Günlüğü*, 33 (Mart-Nisan 1995), 34-40.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999/2000 (3. baskı).

Okumuş, Ejder. "Modernleşme, Sekülerleşme ve Din". Okumuş, "Modernleşme, Sekülerleşme ve Din", *Kamu Hukuku Arşivi*, Mart 2007. http://www.akader.info/KHUKA/index.htm

Okumuş, Ejder. "Turkey-Religiosity and the PRA", *The Muslim World* "Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı", özel sayı, 98, (Temmuz/Nisan 2008) 2-3, 345-362.

Onar, Sıddık Sami. *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, İstanbul Tercüme ve Neşriyat Bürosu, İstanbul 1952.

Onar, Sıddık Sami. *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1966 (3. baskı).

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil yayın, İstanbul 1983/1995 (3. baskı).

Ortaylı, İlber. "Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine", Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay (ed.), *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, AlfaAktüel, İstanbul – Bursa 2007, 157-170.

Oytan, Muammer. "1982 Anayasası'nda Yasama ve Yargı Erkleri Karşısında Güçlendirilmiş Yürütme Organı ve Güçlendirilme Nedenleri", *Türk İdare Dergisi*, Eylül (1984), 1-34.

Ozankaya, Özer. *Türkiye'de Laiklik: Atatürk Devrimlerinin Temeli*, Cem Yayınevi, İstanbul 1990 (4. baskı).

Öcal, Mustafa. *İmam Hatip Liseleri ve İlk Öğretim Okulları*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2003 (2. baskı).

Öke, Mim Kemal, *Hilafet Hareketleri*, İrfan Yayımcılık, İstanbul 1995/2005 (3. baskı).

Öniş, Ziya. "The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of the Welfare Party in Perspective", *Third World Quarterly*, 18 (1997) 4, 743-766.

Öz, Baki, *Kurtuluş Savaşı'nda Alevi-Bektaşiler*, can yayınları, İstanbul 1989.

Özay, İl Han. "Cumhuriyet'in Dini", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, II (1981) 3, 79-83.

Özay, İl Han. *Devlet, İdari Rejim ve Yargısal Korunma*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1986.

Özbilgen, Erol, *Osmanlı Hukuku'nun Yapısı*, (yayınevi belli değil), İstanbul 1985.

Özbudun, Ergun, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi II: Atatürkçülük (Atatürkçü Düşünce Sisteminin Temelleri)*, Yükseköğretim Kurulu Yayınları, Ankara 1987.

Özbudun, Ergun-Keyman, E. Fuat. "Cultural Globalisation in Turkey", Peter L. Berger-Samuel P. Huntington (ed.), *Many Globalizations: Cultural Diversity in the Contemparary World*, Oxford University Press, New York 2002, 296-319.

Özcan, Yusuf Ziya. "Ülkemizde Cami Sayıları Üzerine Sayısal Bir İnceleme", *Journal of Islamic Research*, IV (Ocak 1990) 1, 5-20.

Özdalga, Elizabeth. "The Alevis – a 'New' Religious Minority? Identity Politics in Turkey and Its Relation to the EU Integration Process", Dietrich Jung – Catharina Raudvere, (ed.) *Religion, Politics, and Turkey's EU Accession*, Palgrave Macmillan, New York 2008, 190-194.

Özdemir, Adil-Frank, Kenneth. *Visible Islam in Modern Turkey*, Macmillan Press Ltd – St. Martin's Press, Londra-New York-İstanbul 2000.

Özdemir, Şennur. "MÜSİAD ve Hak-İş'i Birlikte Anlamak: Sınıflı bir 'İslami Ekonomi' mi?", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 837-869.

Özdenören, Rasim. *Kafa Karıştıran Kelimeler*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006 (7. baskı).

Özek, Çetin. *Türkiye'de Laiklik (Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri)*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1962.

Özek, Çetin, *Devlet ve Din*, Ada Yayınları, İstanbul (tarihsiz).

Özipek, Bekir Berat. "28 Şubat ve İslamcılar", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 640-651.

Öztürk, Şükrü. "Din Eğitiminde Diyanet İşleri Başkanlığının Görevleri ve Sorunları", Suat Cebeci (ed.), *Avrupa Birliği'ne Giriş Sürecinde Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Değişim Yayınları, İstanbul-Adapazarı 2002, 28-44.

Özyürek, Esra G. "Feeling tells beter than language: Emotional expression and gender hierarchy in the sermons of Fethullah Gülen Hocaefendi", *New Perspectives on Turkey*, 16 (Bahar 1997), 41-51.

Özyürek, Esra. "Convert Alert: German Muslims and Turkish Christians as Threats to Security in the New Europe", *Comparative Studies in Society and History*, 51 (2009) 1, 91–116.

Pak, Soon-Yong. "Cultural politics and vocational religious education: the case of Turkey", *Comparative Education*, 40 (2004) 3, 321-341.

Parla, Taha. *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Atatürk'ün Nutku*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

Parmaksızoğlu, İsmet. *Türkiye'de Din Eğitimi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1966.

Parsons, Talcott - Kroeber, A.L., "The Concepts of Culture and of Social System", *American Sociological Review*, 23 (Ekim 1958) 5, 582-590.

Pehlivan, Battal. *Aleviler ve Diyanet*, Pencere Yayınları, İstanbul 1993.

Peker, Recep. *Inkılap Dersleri*, Ulus Matbaası, Ankara 1935; 3. baskı: *Toplum ve Bilim Dergisi (Recep Peker/Inkılap Dersleri Özel Sayısı)*, 18-22 (Yaz 1983); 4. baskı: *Inkılap Dersleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1984.

Perinçek, Doğu. *Anayasa ve Partiler Rejimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1985 (3. baskı).

Poulton, Hugh. *Top Hat, Gray Wolf, and Crescent*, Hurst&Company, Londra 1997.

Rawls, John. "The Idea of an Overlapping Consensus", *Oxford Journal of Legal Studies*, 7 (Bahar 1987) 1, 1-25.

Rawls, John. "The Domain of the Political and Overlapping Consensus" *New York University Law Review*, 64 (Mayıs 1989) 2, 233-255.

Rawls, John. *Political Liberalism*, Columbia University Press, New York 1993/2005 (2. baskı).

Rey, Terry. *Bourdieu on Religion: Imposing Faith and Legitamacy*, Equinox, Londra-Oakville 2007.

Rustow, Dankwart A. "Politics and Islam in Turkey", Richard N. Frye (ed.), *Islam and the West*, Mouton&Co., The Hague 1956, 69-107.

Rustow, Dankwart A. *Turkey America's Forgotten Ally*, Council on Foreign Relations Inc., New York 1987.

Sachedina, Abdulaziz A. "Freedom of Conscience and Religion in the Qur'an", *Human Rights and the Conflict of Cultures: Western and Islamic Perspectives on Religious Liberty*, Columbia-South Carolina 1988, 53-90.

Salvatore, Armando. "Power and Authority within European Secularity: From the Enlightment Critique of Religion to the Contemporary Presence of Islam", *The Muslim World*, 96 (Ekim 2006) 4, 543-561.

Salvatore, Armando. "Authority in Question: Secularity, Republicanism and 'Communitarianism' in the Emerging Euro-Islamic Public Sphere", *Theory, Culture & Society*, 24 (2007) 2, 135-160.

Sarıbay, Ali Yaşar. "Türkiye'de Siyasal Modernleşme ve Islâm", *Toplum ve Bilim*, 29-30 (Bahar-Yaz 1985), 45-64.

Sarıbay, Ali Yaşar, "Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı", Alan Yayıncılık, İstanbul 1985.

Sarıbay, Ali Yaşar. "Demokrasi ve İslam İlişkisinde Türkiye Tecrübesi: Çok Partili Hayata Geçiş", *İslam ve Demokrasi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000.

Sarıbay, Ali Yaşar. *Postmodernite Sivil Toplum ve İslam*, Alfa, İstanbul-Bursa 2001 (3. baskı).

Sarıbay, Ali Yaşar. *Global Toplumda Din ve Türkiye*, Everest, İstanbul 2004.

Sarıbay, Ali Yaşar. "Milli Nizam Partisinin Kuruluşu ve Programının İçeriği, Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 576-590.

Satan, Ali. *Halifeliğin Kaldırılması*, Gökkubbe, İstanbul 2008.

Savcı, Bahri. "Laiklik Prensibi Karşısında Öğretim ve Öğrenim Hürriyeti", *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, II (1947) 3-4, 277-294.

Savcı, Bahri. "Diyanet İşleri Teşkilâtı'nın Gelişmeleri", *Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXXII (Eylül 1967) 3, 85-102.

Sayarı, Binnaz. "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXXIII (1978) 1-2, 173-185.

Sayyid, S. "Bir Model Olarak Kemalizm ve İslam'ın Siyasallaşması", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: Islamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 948-961.

Serin, Rahmi. *Türkiye'de Din Adamlarının Dünü ve Bugünü*, Otağ Matbaası (yer belirtilmemiş), 1974.

Sezal, İhsan-Dağı, İhsan. *Kim bu Özal: Siyaset, Iktisat Zihniyet*, Boyut Kitapları, İstanbul 2001/2003 (2. baskı).

Sezer, Baykan. *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981.

Shankland, David. *Islam and Society in Turkey*, The Eothen Press, Cambridge, England 1999.

Shankland, David. *Structure and Function in Turkish Society: Essays on Religion, Politics and Social Change*, The ISIS Press, İstanbul 2006.

Shiner, Larry. "The concept of secularization in empirical research", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 6 (Ekim 1967) 2, 207-220.

Sommerville, C. John. "Secular Society/Religious Population: Our Tacit Rules for Using the Term 'Secularization'", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37 (Haziran 1998) 2, 249-253.

Soysal, Mümtaz. *Anayasa'nın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1990 (8. baskı).

Steinhaus, Kurt, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi* (çev. M. Akkaş), Sander Yayınları, İstanbul 1973.

Subaşı, Necdet. "Türk(iye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler", *Islamiyat*, 5 (Ekim-Aralık 2002) 4, 17-40.

Şaylan, Gencay. *İslâmiyet ve Siyaset: Türkiye Örneği*, V Yayınları, Ankara 1987.

Şaylan, Gencay. "Laiklik Nedir, Ne Değildir?" (dizi-röportaj), *Cumhuriyet*, 4-10 Mart 1990, 6.

Şeker, Fatih M. *Cumhuriyet Ideolojisinin Nakşibendilik Tasavvuru: Şerif Mardin Örneği*, Dergah Yayınları, İstanbul 2007.

Şener, Cemal. *Alevilik Olayı Toplumsal Bir Başkaldırının Kısa Tarihçesi*, Ant Yayınları, İstanbul 1990 (8. bası).

Şimşek, Sait. "İslamcılık ve Kuran", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: Islamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 698-714.

T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı Araştırma Planlama Koordinasyon Dairesi Başkanlığı (ed.), *Diyanet İşleri Başkanlığı Genelgeleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1986.

T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı Araştırma Planlama Koordinasyon Dairesi Başkanlığı (ed.). *Diyanet İşleri Başkanlığı Mevzuatı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1989.

T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı APK Dairesi Başkanlığı. *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilât Albümü 1924-1989*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1989.

T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. *Laiklik ve Atatürk'ün Laiklik Politikası*, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Resmi Yayınları, Ankara 1980.

Takış, Taşkın. *Şerif Mardin Okumaları*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2008.

Tan, Turgut. "1982 Anayasası Yönünden Yürütme Görevi ve Yetkisinin Niteliği (Güçlü Devlet ya da Güçlü Yürütme)", *Anayasa Yargısı* (Anayasa Mahkemesi'nin 22. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiri ve Yorumlar), Ankara 1984, 29-47.

Tanfer, Vehbi. "İrtica Olayları Karşısında Atatürk", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VI (Mart 1990) 17, 307-319.

Tanör, Bülent. "Türkiye'de Laikliğin Yükselişi", *Saçak*, 18 (Temmuz 1985), 28-34.

Tanör, Bülent, "İslâm ve Demokrasi Üzerine", *11. Tez*, 6 (Haziran 1987), 169-191.

Tanyu, Hikmet. *Yehova Şahitleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984 (3. baskı).

Tanyu, Hikmet. *İslâm Dininin Düşmanları ve Allah'a İnananlar*, Burak Yayınevi, İstanbul 1989.

Taplamacıoğlu, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1975 (2. baskı).

Tapper, Richard-Tapper, Nancy. "Religion, Education and Continuity in a Provincial Town", Richard Tapper (ed.), *Islam in Modern Turkey: Religion, Politics and Literature in a Secular State*, I.B. Tauris, Londra-New York 1991/1994, 56-83.

Tarhanlı, İştar B. "ABD Yüksek Mahkemesi'nin Kararları Işığında Din Özgürlüğünün Düzenlenmesi Sorunu", *İdare Hukuku ve İlimler Dergisi (İHİD)*, IX (1988) 1-4, 289-311.

Tarhanlı, İştar B. *Müslüman Toplum, "Laik" Devlet*, Afa Yayınları, İstanbul 1993.

Tarhanlı, Turgut. "Sorun Lozan Değil", *Radikal*, 29 Kasım 2005.

Taş, Kemaleddin. *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, İz Yayıncılık, İstanbul 2002.

Taş, Kemaleddin. "The Social Statûs of the PRA in Turkey and its Overall Assessment: Common Public Opinion", *The Muslim World* "Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı", sayı, 98, (Nisan/Temmuz 2008) 2-3, 363-369.

Tekeli İlhan-İlkin. Selim, *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.

Tekin, Mustafa. "Ticanilik", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 260-263.

Teziç, Erdoğan. ""Egemenliğin Kullanılmasında Yetkili Organlar", *Milliyet*, 14 Ağustos 1982, 2.

Tol, Uğraş Ulaş (ed.). *Alevi Olmak: Alevilerin Dilinden Ayrımcılık Hikayeleri*, Pir Sultan Abdal Kültür Derneği Gelin Canlar Bir Olalım Projesi, Ankara 2005.

Toprak, Binnaz. *Islam and Political Development in Turkey*, E.J. Brill, Leiden 1981.

Toprak, Binnaz. "Dinci Sağ" (çev. N. Satlıgan), *Geçiş Sürecinde Türkiye* (ed. Irwin Cemil Schick-Ertuğrul Ahmet Tonak), İstanbul 1990, 237-254.

Toprak, Binnaz. "Islam and Democracy in Turkey", Ali Çarkoğlu & Barry Rubin (ed.) *Religion and Politics in Turkey*, Routledge, Londra and New York 2006, 25-44.

Toprak, Binnaz-Bozan, İrfan-Morgül, Tan-Şener, Nedim. *Türkiye'de Farklı Olmak: Din Ve Muhafazakarlık Ekseninde Ötekileştirilenler*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.

Tosun, Tanju. *Siyasette Yeniden Mevzilenmeler: Liberal Sosyal Sente, Muhafazakar Demokrat Sentez Ekseninde 3 Kasım 2002 Seçimleri*, Büke Kitapları, İstanbul 2003.

Tuğal, Cihan. "İslamcılığın Dini Çoğulluk Alanındaki Krizi: Alevilik Açmazı Hakkında Bazı Açılımlar", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 493-502.

Tunaya, Tarık Zafer. *İslâmcılık Cereyanı: Meşrutiyet'in Siyasi Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler*, Siyaset İlmi Serisi: 3, Baha Matbaası, İstanbul 1962.

Tunaya, Tarık Zafer, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, Turhan Kitabevi, İstanbul 1981 (2. baskı).

Tunç, Cihat. "Nasslar Işığında Dini Otorite", Yavuz, Yusuf Şevki. ""Kur'an-ı Kerim'de Dini Otorite", Ahmet İshak Demir (ed.), *Dini Otorite*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006,133-141.

Tunçay, Mete-Özen, Haldun, "1933 Darülfünun Tasviyesi", *Yeni Gündem*, 11 (1-15 Ekim 1984), 16-19.

Tunçay, Mete-Özen, Haldun, "1933 Tasfiyesinden Önce Darülfünun", *Yapıt*, 7 (Ekim-Kasım 1984), 5-28.

Turam, Berna. "The politics of engagement between Islam and the secular state: ambivalences of 'civil society'", *The British Journal of Sociology*, 55 (Haziran 2004) 2, 259-281.

Turam, Berna. *Between Islam and the State: The Politics of Engagement*, Stanford University Press, Stanford, California 2007.

Turan, Namık Sinan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2004.

Turan, Ömer. "The Turkish *Diyanet* Foundation", *The Muslim World* "Türkiye'de Diyanet İşleri Bakanlığı", özel sayı, 98, (Nisan/Temmuz 2008) 2-3, 370-384

Türköne, Mümtaz'er. *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

Tütüncü, Fatma. "The Politics of Preaching at the Intersection of Gender and Ethnicity: Assessing the Role of Official Women Preachers in Turkey", yayınlanmamış bildiri: The 37th AMSS Annual Conference, Crossing Boundaries, Mobilizing Faith, Diversity and Dialogue, Harvard University Divinity School, 24-25 Ekim 2008, Cambridge, MA, USA.

Uğur, Etga. "Intellectual Roots of 'Turkish Islam' and Approaches to the 'Turkish Model'", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 24 (Ekim 2004) 2, 327-345.

Uluçay, Ömer. *Tartışmalı Kurum Diyanet*, Gözde Yayınevi, Adana 1998.

Üçok, Bahriye. "İslâm ve Din Adamı", *Atatürk'ün İzinde Bir Arpa Boyu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, 22-24.

Ünaltay, Altan. "Türkiye'de Din Devlet İlişkisinin Tarihsel Boyutu", *Kitap Dergisi*, 33 (Kasım 1989), 12-22.

Üzüm, İlyas. *Günümüz Aleviliği*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, Ankara 1997.

Van Bruinessen, Martin. *Kürtlük, Türklük, Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, çev. Hakan Yurdakul, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2000/2002 (4. baskı).

Vergin, Nur. "Toplumsal Değişme ve Dinsellikteki Artış", *Toplum ve Bilim*, 29/30 (Bahar-Yaz 1985), 9-26.

Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

White, Jenny B. *Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics*, University of Washington Press, Seattle-Londra 2002.

Widmann, Horst, *Atatürk Üniversite Reformu*, çev. Aykut Kazancıgil-Serpil Bozkurt, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Atatürk'ün Yüzüncü Doğum Yılını Kutlama Yayınları, İstanbul 1981.

Wilson, Brian R.. "Secularization", Phillip E. Hammond (ed.) *The Sacred in a Secular Age: Toward Revision in the Scientific Study of Religion*, University of California Press, Berkeley 1985, 1-20.

Yakut, Esra. *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

Yar, Erkan. "Dinin Siyasallaşması ve Dinsel Bürokrasi", *İslamiyat*, 4 (2001) 1, 41-49.

Yaşar, M. Emin. "Dergah'tan Parti'ye, Vakıf'tan Şirket'e Bir Kimliğin Oluşumu ve Dönüşümümü: İskenderpaşa Cemaati", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 323-340

Yaşar, Nuri. *Türkiye'de Devlet Başkanının Kanunları Geri Gönderme Yetkisi* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990.

Yaşatan, Şemsettin. *Kemalizm Işığında Din ve Eğitim*, Serdar Matbaası, İzmir 1982.

Yavuz, M. Hakan. "The Matrix of Modern Turkish Islamic Movements: The Naqshbandi Sufi Order", Elizabeth Özdalga (ed.), *Naqshbandis in Western and Central Asia: Change and* Continuity, Swedish Research Institute in İstanbul Transactions, İstanbul 1999, 129-146.

Yavuz, M. Hakan & Esposito, John L. *Turkish Islam and the Secular State: The Gülen Movement*, Syracuse University Press, New York 2003.

Yavuz, M. Hakan. *Islamic Political Identity in Turkey*, Oxford University Press, Oxford – New York 1993.

Yavuz, M. Hakan. "Neo-Nurcular: Gülen Hareketi", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 295-307.

Yavuz, M. Hakan. "Is there a Turkish Islam? The Emergence of Convergence and Consensus", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 24 (Ekim 2004) 2, 213-232.

Yavuz, M. Hakan. *The Emergence of a New Turkey: Democracy and the AK Party*, The University of Utah Press, Salt Lake City 2006.

Yavuz, M. Hakan-Özcan, Nihat Ali. "Crisis In Turkey: The Conflict Of Political Languages", *Middle East Policy*, XIV (Güz 2007) 3, 118-135.

Yavuz, Hilmi. *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam*, Boyut Kitapları, İstanbul 1998/1999 (2. baskı).

Yavuz, Yusuf Şevki. ""Kur'an-ı Kerim'de Dini Otorite", Ahmet İshak Demir (ed.), *Dini Otorite*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, 25-34.

Yayla, Yıldızhan. *Idare Hukuku I*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1990 (gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 2. baskı).

Yel, Ali Murat. "Türk İslamı", *İslamiyat*, 5 (ekim-aralık 2002) 4, 163-170.

Yesevizade. *Laisizm (İlme Göre Din-Dünya Münasebeti)*, Hakikatı Arayış Neşriyatı, İstanbul 1986.

Yıldırım, Ramazan, *20. Yüzyıl İslam Dünyasında Hilafet Tartışmaları*, Anka Yayınları, İstanbul 2004.

Yıldız, M. Cengiz. *Din Görevlilerinin Sorunları ve Beklentileri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Elazığ Uygulaması* (yayınlanmamış doktora tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Elazığ 1999.

Yıldız, M. Cengiz. "Resmi Dinsel Bürokrasinin Temsilcisi Olarak Diyanet ve Alevilik", *e-sosder* (elektronik sosyal bilimler dergisi), 1 (2002) (http://www.e-sosder.com/dergidetay.php?id=78)

Yılmaz, Fatma. *Din Eğitimi Işığında Kadınlar Arasında Yaşayan Hurafeler*, Cihan Yayınları, İstanbul 2008.

Yılmaz, Hakan. "Islam, Sovereignity, and Democracy: A Turkish View", *Middle East Journal*, 61 (Yaz 2007) 3, 477-493.

Yılmaz, Mehmet. "Laiklik, Din-Devlet İlişkileri ve Ötesi", *Teklif*, II (16 Mart-15 Nisan 1990) 23, 24-26.

Yılmaz, Mehmet Nuri. "Sünnilik-Alevilik Tartışması", *Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Nuri Yılmaz'ın Konuşmaları Makaleleri (1992-1994) I*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996.

Yılmaz, Nuh. "İslamcılık, AKP, Siyaset", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslâmcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 604-619.

Yücekök, Ahmet N. *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.

Yücekök, Ahmet. *Sosyo-Ekonomik Düzene Tepki Olarak Din: Gölcük Örneği*, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, İstanbul 1989.

Yüksel, Ahmet-Claasz-Coockson, İpek. "'Diyanet' Üzerine Hollandaca bir Kitap", *Tarih ve Toplum*, 113 (Mayıs 1993), 63-64.

Yüksel, Ali Sait. "Demokrasilerin Temel Taşlarından Biri: Merkez Bankası Özerkliği", *Cumhuriyet*, 29 Temmuz 1991, 2.

Zubaida, Sami, "Trajectories of Political Islam: Egypt, Iran and Turkey", David Marquand-Ronald L. Netler (ed.), *Religion and Democracy*, The Political Quarterly/Blakwell Publishers, Oxford ve Madlen –Massachusetts 2000, 60-78.

Zubaida, Sami. *İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.

Zürcher, Erik Jan. *Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul 1987/1995 (2. baskı.).

Zürcher, Erik Jan-van der Linden, Heleen. "Kırılma Hattını Ararken: 'Medeniyetler Çatışması' Kavramı Işığında Türk İslamının Türkiye'nin AB'ye Katılımındaki Rolü", Hollanda Kamu Politikaları Bilimsel Kurulu, (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid) *Avrupa Birliği, Türkiye ve İslam* (çev. Türkevi Research Center), "başlık" Yayın Grubu, İstanbul 2007, 111-225.

Abdullah Azmi Efendi 22, 60
Adalet Partisi (AP) 40, 43, 44, 80, 132, 164, 206, 208, 209, 223, 224, 309
Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) 53-58, 262, 265
Ağaoğlu, Ahmet 271
Ağaoğlu, Fahri 36
ahlâk 36, 46, 47, 60, 73, 110, 111, 112, 119, 153, 164, 165, 210, 235, 252, 271, 280, 295, 304
Akar, Ahmet 178
Akarsu, Muhlis 51
Aksay, Hasan 80, 111, 164, 165, 206
Akseki, Ahmet Hamdi 62, 296
Aksoy, Muammer 39
Aldıkaçtı, Orhan 47
aleniyet ilkesi 97
Alevi 17, 45, 51, 243, 289-299, 309, 310
Alevi-Bektaşi Federasyonu 290
Almanya 58, 108, 146, 147, 154, 157, 282
Almanya Alevi Birlikleri Federasyonu 290
Alpaslan, Fehmi 39
Altıkulaç, Tayyar 48, 62, 115, 216, 281
Altınsoy, Mehmet 38, 70, 112, 131, 132
Altıok, Metin 51
Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 105, 146, 147, 172, 244, 245, 248, 268, 269, 272, 280, 282,289, 303
Anavatan Partisi (ANAP) 48, 49, 224
Anayasa Mahkemesi 30, 31, 42, 43, 53, 57, 58, 80, 82, 90, 91, 93, 97-101, 112, 115, 116, 124, 125, 127, 133, 136, 137, 178-180, 183, 184, 194, 202, 229, 253-259, 262, 263, 265, 267, 288, 301
Ardıçoğlu, Nurettin 39
Arınç, Bülent 286
Arslan, Alparslan 56
Asad, Talal 11, 267, 270, 271
Ateşoğlu, Mehmet 208, 209
Avrasya İslâm Şûrası 143, 147
Avrupa Alevi Birlikleri Konfederasyonu 290
Avrupa Birliği (AB) 14, 47, 49, 55, 56, 105, 142, 146, 272, 286, 289, 291
Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) 53, 55, 58, 262, 265, 266, 296
Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 53, 289, 296
Aydın, Cevdet 38, 39

Aytemiz, Abdullah 251
Ataöv, İhsan 77
Atatürk, Mustafa Kemal 17-21, 25-28, 35, 36, 46, 79, 83, 110, 172, 178, 236-238, 246-249, 256, 263, 271, 273-277, 287, 300, 308-310, 313, 314, 321-326, 329
Atatürkçülük 25, 45, 251, 274, 287, 321, 325
Ateş, Süleyman 62, 153, 201, 281, 282
Ayasofya 44, 209

Babacan, Hatice 40
Babilik 169
Bahailik 169
Banguoğlu, Tahsin 130
Bardakoğlu, Ali 15, 61, 62, 105, 106, 112, 113, 122, 151, 153, 163, 172, 173, 210, 211, 243, 296
Baykal, Deniz 55
Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun (no.2596) 24, 259
Bezirci, Asım 51
Biberi Tarikatı 41
Bilgiç, Sait 35
Bilgin, Ahmet 38, 39, 207
Bilmen, Ömer Nasuhi 62, 279
Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu 330
Birlik Partisi 104, 178, 254
Bozcalı, Ömer Lütfi 73
(Börekçi), Mehmet Rıfat Efendi 24, 25, 62, 120, 129, 330
Brahmanizm 208
Budizm 256
Büyük Britanya 272
Bush, George W. 105

Caferilik 243
Cami 44, 47, 54, 65, 66, 69, 75, 88, 108, 109, 119-123, 135, 143, 145, 151, 152, 162, 164, 185-187, 189, 198, 203, 204, 209, 211, 214, 217, 225-230, 238, 251, 286, 292, 293, 296-299
Cami ve Mescit Hademelerine Parasız Elbiselik Kumaş Verilmesi Hakkında Kanun (no. 4484) 198
Canterbury Başpiskoposu 248
Casanova, José 268-270
Cerrahilik 240
Ceyhun, Ekrem 162
cihad 154
Comte, Auguste 268
Conseil d'Etat 245
Coşan, Emin 48
Coşar, Ömer Sami 39
Coşkunoğlu, Kâmil 198
Cumhuriyetçi Güven Partisi 43
Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi (CEM) Vakfı 290
Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) 132, 207
Cumhuriyet Halk Fırkası 19
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 19, 26, 28, 29, 32, 40, 42, 43, 55, 57, 60, 68, 73, 74, 77, 79, 107, 130-132, 188, 204-206, 209, 212, 223, 239, 249, 250, 283, 284
CHP VII. Kurultayı 29, 68
Cumhuriyet'in 50. Yılı Nedeniyle Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun (no. 1803) 43

Çavuşoğlu, Mehmet 267
Çınarlı, Mehmet 258
Çimen, Nesimi 51

Danıştay 33, 34, 54, 56, 74, 80, 92, 93, 96, 99, 122, 136, 139, 176, 182, 184, 185, 193, 194, 196, 201, 203, 259, 260
Danimarka 146, 272
Darülfünun 25, 129, 212
Davudoğlu, Ahmet 272
Değerli, Feyzullah 11, 80
Deleuze, Gilles 272
Demirel, Süleyman 40, 43, 49, 162
Demokratik Sol Parti (DSP) 49, 57
Demokrat Parti (DP) 16, 19, 31, 32, 35, 70, 251
Deniz Feneri Derneği 58
dersiam 66, 67, 185-188, 190, 192
Devlet Güvenlik Mahkemesi (DGM) 54, 267

Devlet Memurları Kanunu (no. 657) 79, 177, 180, 184, 189, 193, 200-202, 254
Devlet Memurları Maaşatının Tevhit ve Teadülüne Dair Kanun (no. 1452) 64, 66, 186
Diler, Nihat 206
din: bireyselleştirilmiş 25; devlet kontrolü 172, 273; eğitimi 20, 24, 29, 30, 33, 47, 105, 113, 129-131, 135, 136, 138, 145, 150, 163, 166, 169, 177, 206, 212, 215, 272, 277, 278; hizmetleri ataşeliği 86; hizmetleri müşavirliği 77, 86, 91; İşleri Yüksek Kurulu 74, 75, 79-81, 85, 87, 100, 107, 108, 114, 115, 118, 141, 150, 155-158, 160, 161, 163, 167, 193, 194, 198, 299; *Yayınlar Döner Sermayesi Hakkında Kanun* (no. 5806) 70, 114; Şurası 75, 87, 116, 117, 119, 280; ve vicdan özgürlüğü 25, 258, 260, 261, 265, 266; -i otorite 15, 102-104, 271; -lerarası diyalog 142, 146
Diyanet Aylık Dergi 163
Diyanet Gazetesi 155, 299
Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun (no.2800) 66-68, 89, 109, 113, 148, 187, 188, 191, 192, 205
Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanunda Bazı Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (no. 3665) 67, 68, 89, 187, 188, 191, 192, 197, 198, 205
Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanun'a Ek Kanun (no. 5634) 68-70, 89, 109, 114, 120, 188, 189, 191, 192, 205
Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun (no.633) 74, 77, 78, 81, 82, 86, 89-91, 98-100, 104, 111, 112, 114-116, 121, 124, 126, 131, 133, 136, 140, 148, 150, 164, 173, 176, 179, 181, 189, 191-194, 198, 201, 202, 211, 227-229, 250, 252
633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna 4 Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun (no.1982) 77, 81, 82, 89, 91, 94, 97, 99, 112, 115, 116, 121, 124-127, 133, 136, 137, 149, 150, 155, 181, 192, 194, 202, 228, 229
Diyanet İşleri Başkanlığı Görev Ve Çalışma Yönergesi (yürürlük tarihi: 01 Ocak 2003) 87, 92, 94, 113, 117, 119, 122, 123, 128, 135, 139, 142-145, 150
DİB Türk Tasavvuf Musikisi Korosu 164
Diyanet Takvimi 154
Doğan, İzzettin 291
Doğru Yol Partisi (DYP) 49
Dr. Doğan, Lütfi 162, 196, 201, 274, 287, 295
Dursunoğlu, Cevat 132
Durkheim, Emile 268
Dinçer, Güven 259

Ecevit, Bülent 43, 44, 49, 209, 302
Ehli-Beyt Vakfı 290
Elgün, Fethi 38
Elmalılı, İbrahim 152, 208, 209
Emerson, Ralph Waldo 272
Erbakan, Necmettin 43, 49, 53
Erdem, Hasan Hüsnü 62
Erdem, Necati 31
Erdoğan, Recep Tayyip 53-55, 57, 296
Erim, Nihat 130, 275, 284
Erkanıharbiyei Umumiye Vekaleti 20, 59, 105, 108, 173, 184, 191, 228
Evkaf Umum Müdürlüğü 65, 66, 69, 108, 109, 185, 186
Evren, Kenan 45-48, 257, 293
ezan 24, 33, 239

Fazilet Partisi (FP) 50, 53
Fergan, Eşref Edip 30, 35, 284

Feyzi Bey 61
Fevzioğlu, Feyzi 83
Fransa 20, 139, 146, 147, 245, 268, 282
Freud, Sigmund 268

Gayrımenkul Kiraları Hakkında Kanun (No. 6570) 226
Geçicioğlu, Mehmet 132
Gerçeker, Mehmet Tevfik 62
Gelir Vergisi Kanunu (no.193) 199
Giritlioğlu, Fahir 132
Givda, Avni 178, 179
Gökay, Fahrettin Kerim 132
Gökçen, Rauf 38
Görmez, Mehmet 11, 104, 153
Gözübüyük, A. Şeref 41
Gözübüyük, Ahmet Hıfzı 41
Gül, Abdullah 55, 57
Gül, Ahmet 170
Gülen, Fethullah 51, 52, 241
Gültekin, Hasret 51
Günaltay, Şemseddin 30, 68, 188, 205
Güney, Abdülkadir 250, 280
Gürün, Muhittin 178, 180
Güvel, Hulusi 107

Hac 76-78, 86, 91, 120, 126-129, 145, 203
Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı 290
Hacı Bektaş Veli Kültür ve Tanıtma Derneği 290
hademe-i hayrat 65, 186
hadis 35, 152, 153, 155, 168, 208
Hak-İş İşçi Sendikaları Konfederasyonu 50
Hakses, Ali Rıza 62
Halil Hulki Efendi 59
Hanefi 152, 172, 242, 243, 297
Hasan Fehmi Bey (Ustaoğlu) 35, 65, 204
hatip 30, 67, 120, 185, 192, 204, 205, 211, 213, 276
Hayırlıoğlu, Ömer Sabri 36, 62
hilafet 17, 18, 20, 23, 154, 236, 253
Hilafetin İlgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun (no. 431) 20
Hizbullah 169
Hizbuttahrir 169
hizmet içi eğitim 75, 148, 150, 151
Hıyanet-i Vataniye Kanunu 27
hurafe 37, 58, 73, 162, 163
hutbe 56, 118, 138, 161-163, 166
Huzur Partisi 255, 257

Irmak, Sadi 43

ihtida 123
İlköğretim ve Eğitim Kanunu, MilliEğitim Temel Kanunu, Çıraklık ve Meslek Eğitimi Kanunu, Milli Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun (no. 4306) 54, 213
İlahiyat Fakültesi 22, 25, 29, 40, 102, 103, 105, 107, 119, 129, 168, 212-214, 236, 241, 281
İleri, Tevfik 251
imam 67, 181, 189, 192, 199, 209, 210, 214, 216, 227, 276, 293, 294, 299
imam-hatip kursları 29, 212
İnan, Şefik 112, 132
İntihabı Mebusan Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Kanun'a Bir Madde İlavesine Dair Kanun (no.2598) 24
İnönü, Erdal 44, 162
İnönü, İsmet 22, 40, 206, 249
internet 62, 96, 135, 147
İran 14, 147, 242, 269, 290, 298, 303
irşat 88, 115, 122, 143, 144, 217
İskender Paşa Dergahı 42
İskilip Olayı 26
İslam Ansiklopedisi 233, 311
İslâm Araştırmaları Enstitüsü 129
İslam Araştırmaları Merkezi (ISAM) 233, 272
İslâmcı Kurtuluş Partisi (Hizb-üt Tahrir) 40
İslâm Tetkikleri Enstitüsü 25

İstiklal Mahkemeleri 23
İsveç 146, 248

Japonya 219, 282

Kabadayı, İhsan 73, 208
Kaçar, Kemal 216
Kadastro Kanunu (no. 3402) 227
kadın hakları 153, 154
Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü 164
kadın personel 107, 108
(Kadirbeyoğlu), Zeki Bey 23
Kadirilik 41, 294
Kaflı, Kadircan 38, 39, 207
kamet 24
kamu görevlisi 177, 180, 196, 219, 220, 252, 286
kamu tüzel kişiliği 173, 176, 231, 232, 281-283
Kanada 147, 282
Karal, Enver Ziya 39
Karpuzoğlu, Emin 250, 283
Kasapoğlu, Ahmet Hamdi 194
Kayyım 69, 88, 177, 178, 185, 188, 189, 203
Kazım Vehbi Bey 284
Kılıçzade, Hakkı Bey (Hakkı Kılıçoğlu) 19, 284
Kısakürek, Necip Fazıl 35
Kitabı Mukaddes Şirketi 261
Kocagüney, Vehbi 69
Korutürk, Fahri 97
Kotku, Mehmed Zahid 42, 48
Köni, Osman Nuri 31
Köy Kanunu (No. 442) 185, 226
Kur'an 24, 46, 102, 103, 107, 110, 132, 133, 134, 142, 145, 152, 161, 168, 170, 188, 189, 206, 210, 236, 248, 295
Kur'an kursları 24, 47, 74, 75, 108, 129-136, 138, 143, 177, 178, 181, 190, 208, 213, 215, 216, 227, 238, 239, 287
kurban hizmetleri 123
Kümbetlioğlu, Hikmet 39

laik 9, 10, 13, 14, 15, 17, 21-23, 25-27, 38, 53, 57, 61, 72, 110, 111, 112, 131, 154, 156, 162, 164, 165, 168, 170, 171, 178, 211, 214, 219, 220, 236, 237, 239, 243-247, 249, 250-254, 257, 258, 260, 261, 263-266, 273-277, 284-286, 288, 292, 294, 298, 301-303
laiklik 13-16, 21, 22, 25, 27, 28, 30-32, 38-40, 44, 45, 47, 53, 56-58, 62, 73, 83, 84, 110, 111, 158, 163, 165, 170, 171, 178, 179, 219, 220, 236, 237, 238, 240, 243-256, 258-260, 262-265, 267, 268, 271-280, 283-287, 295, 296, 302
Lemon-Kurtzman kararı 244
Luther 248

Mardin, Şerif 11, 14, 17, 28, 32, 37, 48, 50, 163, 235, 236, 238, 274, 302
Marx, Karl 268
mazbut vakıflar 228, 229
Mazhar Müfit Bey 63
Mehakimi Şer'iyenin Ilgasına ve Mehakim Teşkilatına Ait Ahkamı Muaddil Kanun (no. 469) 20
Memurin Muhakematı Hakkında Kanunu Muvakkat (no. 1751) 181, 182
Menderes, Adnan 32, 33, 35, 36, 188, 251
Menemen Olayı 26
Menteşe, Nahit 77
Mert, Hamdi 134, 253
mescit 65, 66, 69, 88, 109, 119-123, 186, 198, 225-227, 229
Mezarcı, Hasan 162
mezhep 71, 72, 75, 102, 105, 142, 154, 171, 172, 244, 257, 270, 277, 287, 288, 290, 294-299
Mısır 17, 248, 251, 269
Millet Partisi 32, 36, 132, 207
Milli Eğitim Bakanlığı 28, 29, 34, 40, 54, 129-131, 133, 134, 212, 213, 251, 278, 294

Milli Eğitim Temel Kanunu (no. 1739) 54, 134, 212, 213
Milli Güvenlik Konseyi 45, 46, 84, 127
Milli İstihbarat Teşkilâtı 52, 174
Milli Kalkınma Partisi 31
Milli Nizam Partisi (MNP) 41, 42, 164, 253
Milli Selamet Partisi (MSP) 42, 43, 164, 239
Milliyetçi Cephe hükümetleri 43, 44, 196
Milliyetçi Çalışma Partisi 49
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) 43, 44, 49
Milliyetçiler Derneği 35
misyonerlik 56, 75, 146, 169, 170
Musa Kazım Efendi 60
mushaf 65, 68, 70, 85, 88, 119-121, 124, 125, 193
Mustafa Abdülhalik Bey 63
Mustafa Fevzi Bey 61
müezzin 69, 88, 164, 177, 178, 188-190, 203, 205, 229
Müfit Efendi 17
Müftülük 24, 62, 64, 67, 75, 86, 88, 106, 114, 115, 121, 129, 133, 188, 192, 193, 202, 211, 229
mülhak vakıflar 121, 228, 229
Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) 50

Nakşibendilik 48
namazgah 227
namaz vakitleri 120, 126
Nayman, Şükrü 250
Nesin, Aziz 51
Nurculuk 41, 236, 261
Nutuk 17, 19-21, 30
Nüfus Planlaması Hakkında Kanun (no.2827) 48

Oğuz, Ahmet 38
Oksay, Kazım 165
(Okur), Hafız Yaşar 24
Onar, Orhan 258
Omay, İbrahim Saffet 74, 79, 80
oruç vakitleri 123
Osmanlı 13-15, 17, 18, 26, 41, 48, 64, 103, 185, 237, 247, 271, 300

Öktem, İmran 41
örfi hukuk 13
Özal, Turgut 48, 49, 298
Özbilgin, Mustafa Yüce 56
Özek, Ali 26, 36, 39, 281
özerklik 279, 282, 283
Özgüneş, Mehmet 77
Özkul, Mehmet Hulusi 80
Özoğul, Nazmi 132
Öztürk, Seyfi 38, 39

Pamak, Mehmet 83
Papa XVI. Benedictus 105
Pars, Muhittin Baha 28
Pehlivanoğlu, Şadi 71
Pir Sultan Abdal Kültür Derneği 290

Rawls, John 270
Peker, Recep 27, 29, 174
Pilavoğlu, Kemal 36
Prens Sabahattin 271
Raif Efendi 63
Ramazan 63, 136, 144, 293, 302
Rasih Efendi 18
Recep Bey 60
Refah Partisi (RP) 42, 49, 50, 53, 266
Resmi Gazete'de Yayımlanacak Olan Yönetmelikler Hakkında Kanun (no.3011) 95, 96
Rıza Nur 18

Saadet Partisi 53
Said-i Nursi 35
Samih Rıfat Bey 61
Santoro, Andrea 56, 170
Saraçoğlu, Şükrü 22, 60, 135, 204, 249, 250
satanizm 169
Savaş, Vural 52
Savcı, Bahri 39, 71, 110
Sayıştay 80, 199
seçim 16, 19, 23, 32, 40, 42, 44, 46, 48, 49, 54, 55, 57, 67, 71, 74, 79-81, 87, 106, 141-145, 164, 192,

194, 195, 205, 208, 209, 223, 275
seküler 61, 245, 267-272, 302
Semavi dinler 256
sendika 50, 200
Serbest Cumhuriyet Fırkası 31
Sezer, Ahmet Necdet 54, 55, 57, 105, 259
Sezgin, Refet 208
Silahlı Kuvvetler 37, 45
Siret-ün Nebi Konferansı 44
Siyasi Partiler Kanunu (no. 2820) 47, 286
Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) 44, 49, 168
Spencer, Herbert 268
Süleymancılık 41
Süleymaniye Medresesi 129
Sünni 45, 47, 72, 103, 172, 237, 242, 243, 248, 274, 278, 289, 292-295, 297-299

Şafiilik 243, 284, 297
Şahin, Ali 168
Şahin, Leyla 55, 56, 262
Şapka İktisası Hakkında Kanun (no.671) 23
Şeref Bey 23
şeriat 13, 15, 18, 19, 21, 29, 45, 62, 236, 243, 247, 303
şer'i hukuk 13
Şer'iye ve Evkaf Vekâleti 15
Şer'iye ve Evkaf ve Erkanıharbiyei Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun (no. 429) 59, 105, 108, 173, 184, 191, 228
Şeyh Halid Olayı 26
Şeyh Said İsyanı 26
Şeyhulislam 14, 15
Şii 72, 103, 147, 290, 296, 298

Takrir-i Sükun Kanunu 26
Takvimde Tarih Mebdeinin Tebdili Hakkında Kanun (no.698) 23
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 29, 250
Tanzimat 14
Taoizm 256
Taylor, Charles 270
Teftiş Kurulu 71, 75, 78, 85, 87, 148, 151, 169
Tekelioğlu, Sinan 31, 205, 250
Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Ünvanların Men ve İlgasına Dair Kanun (no.677) 23, 30
Telli, Tahsin 73
Terakkiperver Fırka 31
Terörle Mücadele Kanunu (no. 3713) 31
Teşkilâtı Esasiye Kanunu (no.491/1924 Anayasası) 20
Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Bazı Maddelerini Muaddil Kanun (no.1222) 21, 194
Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun (no. 3115) 22
Tevhid-i Tedrisat Kanunu (no. 430) 20, 54, 132, 185, 212
Ticanilik 36, 41
Tokbey, Sadettin 38, 39
Tola, Tahsin 35
Toplu, Abdülhadi 38
Tosyalı, Hasan 77
Tunalı Hilmi Bey 60, 61
Tünay, Bekir 83
türban 33, 55, 56, 257, 261, 262
türbe 23, 30, 154, 162
Türk Ceza Kanunu (no. 765) 23
Türk Ceza Kanunu'nun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun (no.4055) 24
Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun (no.1353) 24
Türk-İslam sentezi 164, 241, 247
Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (no.334/1961 Anayasası) 39, 46, 47, 71, 83, 92, 95, 96, 171, 173, 175, 251, 254, 256, 274, 282, 301
Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (no.2709/1982 Anayasası) 84,165, 199, 288
Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (no. 5735) 262

Türkiye Diyanet Vakfı 127, 153, 200, 220, 230, 231, 233
Türkiye Müslümanlığı 241, 242
Türk Kanunu Medenisi (no. 743) 23, 194
Türk Kültür Varlığını Koruma Projesi 139, 143
Türkmen, Hilmi 77
Türk Ticaret Kanunu (no. 865) 23
Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) 17-19, 21, 23, 33, 61, 73, 77-79, 81, 82, 94, 97, 164, 181, 205, 223
Türkiye Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı 51
tüzel kişilik 105, 227, 231, 232, 238, 247
Tüzün, Selçuk 259

Ulucami Olayı 26
ulema 14, 15, 67
Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun (no.2739) 24
Uluslararası Af Örgütü 163
Ulusoy, Yusuf 132, 206
Ulusu, Bülend 45
umre 120, 126, 128, 129, 203
Umumi Hıfzıssıhha Kanunu 158
Umuru Şer'iye Vekaleti 22, 23
usulde paralellik ilkesi 92, 196
Uzuner, Ali Rıza 73

Üçok, Bahriye 44, 210
Ülker, Reşit 80
Ürgüplü, Münib Hayri 36

vaaz 51, 118, 123, 138, 162, 163, 167, 182
vaiz 26, 51, 67, 70, 72, 73, 79, 106, 108-110, 141, 178, 181, 182, 185-189, 192-194, 198, 201, 205, 208, 276
Vakıflar Genel Müdürlüğü 120, 121, 188, 228-230
Vakıflar Kanunu (no. 2762) 228
Vehbi Bey 204, 24
Vicdan ve Toplanma Hürriyetlnin Korunması Hakkında Kanun (no. 6187) 30, 31, 36
volk İslam 28, 163

Weber, Max 28, 103, 268, 269

Yalçınkaya, Abdurrahman 57
Yalman, Ahmet Emin 35
Yaltkaya, Şerafettin 62
Yargı, Salah 66
Yargıtay 41, 52, 54, 57, 93, 181, 182, 184, 226-228, 261
Yazıcıoğlu, Mustafa Said 62, 107, 113, 115, 151, 152, 166, 168, 169, 281, 286, 287, 295
Yehova Şahitliği 167, 261
Yeni Türkiye Partisi (YTP) 132, 207
Yıldız, Ahmet 73
Yılmaz, Mehmet Nuri 60, 62, 162, 169, 295, 298
Yılmaz, Mesut 49
Yücel, İrfan 157, 299
Yüksek İslam Enstitüsü 34
Yükseköğretim Kanunu (no. 2547) 106, 257, 258
Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) 169, 214

Zararsız, Ömer Lütfi 77
Zirve Yayıncılık 56, 170

Türkiye'de din-devlet ilişkileri ve laiklik tartışmaları, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren iç içe olmuştur. Devletin dine, dinin toplumsal rolüne ve örgütlenmesine müdahale etme isteği, bu isteğin somutlaşmış hali olan bir kamu kurumuyla perçinlenmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı, hem devletin beklentilerine hem de toplumsal ihtiyaçlara cevap vermek ve bu cevapların laiklikle ilgili tartışmalarda dengeyi bozmasına engel olmak üzere faaliyet gösterir. Yalnızca ibadet, dinselliğin gündelik hayat içerisindeki düzeni değil, ilahiyat da Diyanet'in görev alanında sayılır. İştar Gözaydın bu analitik ve kapsamlı çalışmasında, tarihi, bu tarihin kısıtlarına hapsolmuş hukuki düzeni, kurum olarak örgütlenmesi, bütçesi, kadrosu, organizasyon şemalarıyla Diyanet İşleri Başkanlığı'nı ayrıntılı bir incelemeyle ele alıyor. Gözaydın, sadece bir kurumu değil, din-devlet ilişkisi ve toplumsal tartışmalardaki [illegible] da muhatabı olan bir organizasyonu [illegible] iklik tartışmalarıyla da örtüşen bir

0097295
255.07.02.01.06.00/10/0097295
322.1/G972D

İLETİŞİM 1417
ARAŞTIRMA İNCELEME 237

ISBN-13: 978-975-05-0704-5
9 789750 507045